Дніпровський національний університет ім. Олеся Гончара

Центр соціально-політичних досліджень

Національний технічний університет "Дніпровська Політехніка"

ГРАНІ

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ АЛЬМАНАХ

2025 ТОМ 28 № 1

Видається з вересня 1998 року

6 разів на рік

Дніпро

Видавництво «Грані»

2025

ГРАН/

Науково-теоретичний альманах

Том 28 № 1 2025

Засновники:
Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара,
Національний технічний університет "Дніпровська Політехніка",
ГО "Центр соціально-політичних досліджень"

Свідоцтво про реєстрацію
КВ № 19758 – 9558 ПР від 19.03.13

Відповідно до Наказів Міністерства освіти і науки України від 02.07.2020 № 886 та від 27.09.2021 № 1017 альманаху надано статус фахового видання категорії «Б» з філософських, політичних, соціологічних та історичних наук.

ISSN 2077-1800 (Print)
ISSN 2413-8738 (Online)

Індексується:
DOAJ
Index Copernicus
National Library of Ukraine Vernadsky
Google Scholar
CrossRef
ERİH PLUS
Ulrichs web
WorldCat
та інші.

Видавець:
Видавництво «Грані»
+38(050)258-83-86
grani-print.dp.ua
graniprint@gmail.com
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 2131 від 23.05.2005

Відповідальність за достовірність фактів, цитат, власних імен, географічних назв, підприємств, організацій, установ та ін. інформації несуть автори статей. Статті публікуються в авторській редакції. Висловлені у цих статтях думки можуть не збігатися з точкою зору редакційної колегії і не покладають на неї ніяких зобов'язань. Передруки і переклади дозволяються лише за згодою автора та редакції.

© «Грані» 2025

Редакційна колегія

Квітка С.	головний редактор д.держ.упр., проф. (Україна)
Архірейський Д.	д.і.н., доц. (Україна)
Аяган Б.	д.і.н., проф. (Казахстан)
Бобровська О.	к.е.н., проф. (Україна)
Бородін Є.	д.і.н., проф. (Україна)
Вільборг Е.	д.політ.н., проф. (Швеція)
Вятр Є.	д.п.н., проф. (Польща)
Гао Т.	д.екон.н., доц. (Китай)
Гладуш В.	д.пед.н., проф. (Словаччина)
Городяненко В.	д.і.н., проф. (Україна)
Густафссон М.	д.ф., доц. (Швеція)
Дудек М.	д.габ., проф. (Словаччина)
Іваненко В.	д.і.н., проф. (Україна)
Іванова С.	к.філол.н., доцент (Україна)
Ісетті Дж.	д.ф., с.н.с. (Італія)
Жиленко К.	д.е.н., проф. (Україна)
Жук С.	д.і.н., проф. (США)
Журба О.	д.і.н., проф. (Україна)
Казакевич Г.	д.і.н., проф. (Україна)
Кляйн В.	к.пед.н., проф. (Словаччина)
Колісник Л.	к.соц.н., доц. (Україна)
Кондрашова Л.	д.пед.н., проф. (Польща)
Кривошеїн В.	д.політ.н., проф. (Україна)
Крушельницька Т.	к.е.н., проф. (Україна)
Кузнецовєнє Й.	д.філос.н., проф. (Литва)
Кулик О.	д.філос.н., проф. (Україна)
Литвинова Т.	д.і.н., проф. (Україна)
Лучанінова О.	д.пед.н., проф. (Україна)
Македон В.	д.е.н., проф. (Україна)
Никифоров А.	д.е.н., проф. (Україна)
Ніколенко Л.	к.пед.н., доц. (Україна)
Окороков В.	д.філос.н., проф.(Україна)
Омельченко М.	д.пед.н., проф. (Україна)
Плохій С.	д.і.н., проф. (США)
Рагімлі Р.	д.і.н., доц. (Азербайджан)
Русецький А.	д.психол.н., асоц.проф. (Грузія)
Ружевічус Ю.	д.н. із соц. ком., проф. (Литва)
Робертс К.	д.соц.н., проф. (Великобританія)
Світленко С.	д.і.н., проф. (Україна)
Сидиков Е.	д.і.н., проф. (Казахстан)
Сітковська А.	д.е.н., доц. (Україна)
Слободянюк М.	д.і.н., проф. (Україна)
Ставченко С.	д.політ.н., проф. (Україна)
Старушенко Г.	д.т.н., проф. (Україна)
Сорокіна Л.	к.соц.н., доц. (Україна)
Схюрман П.	д.філос.н. (Нідерланди)
Токовенко О.	д.філос.н., проф. (Україна)
Тороп К.	д.пед.н. (Україна)
Третяк О.	д.політ.н., проф. (Україна)
Хейнемаа С.	д.філос.н., проф. (Фінляндія)
Шевцов С.	д.філос.н., проф. (Україна)
Шляхов О.	д.і.н., проф. (Україна)

Редакція

Головний редактор: Квітка С.
Заступники головного редактора:
Іванова С., Кривошеїн В., Шевцов С., Шляхов О.
Виконавчий редактор: Мазур О.

Контакти:

+38(050)258-83-86; +38(097)269-55-13
granidp@gmail.com, www.grani.org.ua

GRAN/
Scientific and theoretical almanac

28 (1) 2025

Founders:
Oles Honchar Dnipro National University,
Dnipro University of Technology,
NGO "Centre of Social and Political Researches"

Registration license
КВ № 19758 – 9558 ПР issued 19.03.13

By Decrees № 886 of 02 July 2020 and № 1017 of 27 September 2021 issued by the Ministry of Education and Science of Ukraine the status of specialized publication category "B" on philosophical, political, sociological and historical sciences was given.

ISSN 2077-1800 (Print)
ISSN 2413-8738 (Online)

Indexed:
DOAJ
Index Copernicus
National Library of Ukraine Vernadsky
Google Scholar
CrossRef
ERİH PLUS
Ulrichs web
WorldCat
and other.

Publisher:
Publishing house «Grani»
+38(050)258-83-86
www.grani-print.dp.ua
graniprint@gmail.com
Publishing license
ДК № 2131 dated 23.05.2005

Responsibility for facts, quotations, private names, enterprises and organizations titles, geographical locations etc. to be bared by the authors. Articles are published in the author's editing. The editorial office and board do not always share the views and thoughts expressed in published articles. Reprints and translations are allowed on the written consent with the editorial office and the author.

© «Grani» 2025

Editorial board

Kvitka S.	Editor in Chief
	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Arkhireyskyi D.	Assoc. Prof. Dr. (Ukraine)
Ayahan B.	Full Prof. Dr. (Kazakhstan)
Bobrovska O.	Full Prof. Ph.D. (Ukraine)
Borodin Ye.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Vyatr E.	Full Prof. Dr. (Poland)
Gao T.	Assoc. Prof. Dr. (China)
Hladush V.	Full Prof. Dr. (Slovakia)
Gorodyanenko V.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Gustafsson M.	Assoc. Prof. Ph.D. (Sweden)
Dudek M.	Full Prof. Dr. (Slovakia)
Ivanenko V.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Ivanova S.	Assoc. Prof. Ph.D. (Ukraine)
Isetti G.	Senior Researcher, Ph.D. (Italy)
Zhuk S.	Full Prof. Dr. (USA)
Zhurba O.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Kazakevych G.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Klein V.	Full Prof. Ph.D. (Slovakia)
Kolisnyk L.	Assoc. Prof. Ph.D. (Ukraine)
Kondrashova L.	Full Prof. Dr. (Poland)
Kryvoshein V.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Krushelnytska T.	Full Prof. Ph.D. (Ukraine)
Kuznecoviene J.	Full Prof. Dr. (Lithuania)
Kulyk O.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Lytvynova T.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Luchaninova O.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Makedon V.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Nykyforov A.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Nikolenko L.	Assoc. Prof. Ph.D. (Ukraine)
Okorokov V.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Omelchenko M.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Plokhii S.	Full Prof. Dr. (USA)
Rahimli R.	Assoc. Prof. Dr. (Azerbaijan)
Rusetsky A.	Assoc. Prof. Dr. (Georgia)
Ruzhevichus Yu.	Full Prof. Dr. (Lithuania)
Roberts K.	Full Prof. Dr. (United Kingdom)
Sitkovska A.	Assoc. Prof. Dr. (Ukraine)
Svitlenko S.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Sydykov E.	Full Prof. Dr. (Kazakhstan)
Slobodyanyuk M.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Stavchenko S.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Starushenko H.	Full. Prof. Dr. (Ukraine)
Sorokina L.	Assoc. Prof. Ph.D. (Ukraine)
Schuurman P.	Full Prof. Dr. (Netherlands)
Tokovenko O.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Torop K.	Dr. (Ukraine)
Tretyak O.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Heinamaa S.	Full Prof. Dr. (Finland)
Shevtsov S.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Shlyakhov O.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Wihlborg E.	Full Prof. Dr. (Sweden)
Zhylenko K.	Full Prof. Dr. (Ukraine)

Editorial office

Editor in Chief: Kvitka S.
Deputies Chief Editor: Ivanova S., Krivoshein V., Shevtsov S., Shlyakhov O.
Executive Editor: Mazur O.

Contacts:

+38(050)258-83-86; +38(097)269-55-13
granidp@gmail.com, www.grani.org.ua

Зміст

Філософія

С. 7
Шульга Марина, Патлайчук Оксана, Ступак Ольга
Філософія кібернетичного простору: взаємодія між людиною, машинами та інформацією в цифровій епосі

С. 15
Рогова Олена, Карпань Ірина
«Мене це не стосується» або деякі роздуми про педагогічну байдужість

С. 23
Тішко Лілія
Життєва криза особистості у вимірі філософів екзистенційного спрямування

С. 28
Алієв Раван
Сучасні підходи до проблеми техногенної цивілізації: соціально-філософський аналіз

С. 33
Клозе Ронні
Штучний інтелект: суспільства, розділені страхом і вірою

С. 42
Іваницький Олег
Філософський аналіз бунту як соціокультурного феномену

Історія

С. 48
Нікілєв Олександр
Повсякдення українського повоєнного села: методолого-теоретична проблема на тлі фактологічної бази

С. 59
Батенко Тарас
Гугенотська плита періоду Релігійних війн. Сім'я де Банн де Каб'як. 1567-1592 рр. Нижній Лангедок

С. 66
Охріменко Олександр
Видання «Delitiae Equestrium» Франса Менниенса (1613) з колекції Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського

С. 75
Котельницький Назар
Освітня політика земського лібералізму Північної України у 80 рр. XIX ст.

С. 86
Дорошева Антоніна
Правове становище євреїв у портових містах Півдня України в контексті міських положень другої половини XIX ст.

Contents

Philosophy

P. 7
Shulga Marina, Patlaichuk Oksana, Stupak Olga
Philosophy of Cyberspace: Interaction Between Humans, Machines, and Information in the Digital Era

P. 15
Rohova Olena, Karpan Iryna
«It doesn't Concern Me» or Some Reflections on Pedagogical Indifference

P. 23
Tishko Liliya
Life Crisis of the Individual in the Dimension of Philosophers Existential Direction

P. 28
Aliyev Ravan
Modern Approaches to the Problem of Technogenic Civilization: a Socio-philosophical Analysis

P. 33
Klose Ronny
Artificial Intelligence: Societies Divorced by Fear and Faith

P. 42
Ivanytskyi Oleh
Philosophical Analysis of Rebellion as a Socio-Cultural Phenomenon

History

P. 48
Nikiliev Oleksandr
The Development of the Ukrainian Post-War Village: a Methodological and Theoretical Problem on the Background of the Factological Base

P. 59
Batenko Taras
Huguenot Hearthstone from the Period of the Religious Wars. The de Bann de Cabiac Family. 1567–1592. Lower Languedoc

C. 66
Okhrimenko Oleksandr
Frans Mennens's Delitiae Equestrium (1613) from the Collection of Vernadsky National Library of Ukraine

P. 75
Kotelnytskyi Nazar
Educational Policy of Land Liberalism of Northern Ukraine in the 1880s.

P. 86
Dorosheva Antonina
Jewish Legal Status of Jews in the Port Cities of Southern Ukraine in the Context of the Municipal Regulations of the Second Half of the Nineteenth Century

С. 91
Журкін Єгор
Участь інститутів громадянського суспільства в політичних процесах в Україні на початку XXI століття

С. 102
Ісмаїлзаде Саїда Джафар, Женгіс Жомарт Женгісули, Ошан Жанимхан, Даулетханов Алімгази, Даулетханова Асія Алімгазіївна
Голод у Казахстані та зміни етнічної структури в першій половині 20 століття: дослідження переписів населення

С. 110
Гусейнлі Гусейн
Участь Туреччини у співпраці з країнами Південного Кавказу у сфері енергетичної безпеки

P. 91
Zhurkin Yehor
Participation of Civil Society Institutions in Political Processes in Ukraine in the Early Twentieth Century

P. 102
Ismailzade Saida Jafar, Zhengis Zhomart Zhengisuly, Oshan Zhanymkhan, Dauletkhanov Alimgazy, Dauletkhanova Assiya Alimgazievna
Famıne ın Kazakhstan and Changes ın Ethnıc Structure ın the Fırst half of the 20th Century: a Study of Populatıon Censuses

C. 110
Huseynli Huseyn
Turkey's Engagement in Energy Security Cooperation with South Caucasus Countries

Політологія

Politology

С. 118
Шинкарук Антон, Самсонюк Тетяна
Досвід використання сервіс-дизайну для цифрових проєктів публічної історії

С. 127
Ушаков Сергій
Механізми забезпечення гендерної рівності: глобальний та національний виміри

С. 135
Сидоров Микита
Політична комунікація: технологічний вимір

С. 146
Гончарук-Чолач Тетяна, Чигур Руслан, Ковтун Ігор
Аргентина в турбулентному повороті: політичний виклик нової доби

С. 152
Гетьман Костянтин
Технології формування політичного консенсусу: поняття та сутність

С. 163
Куриленко Анастасія
Євроінтеграційна політика як фактор збереження легітимності влади в сучасній Україні

С. 170
Казмірук Дмитро
Інформаційні технології та кібернетичний захист як важливі елементи національної безпеки

С. 176
Ларіончева Наталія
Маніпуляція як ключовий інструмент інформаційної війни в епоху ЗМІ та соціальних мереж

С. 182
Бабарикіна Надія
Інформаційні технології в сучасній державі: між регулюванням і цифровим закріпаченням

P. 118
Shynkaruk Anton, Samsoniuk Tetiana
Experience in Using Service Design for Digital Public History Projects

P. 127
Ushakov Sergij
Mechanisms for Ensuring Gender Equality: Global and National Dimensions

P. 135
Sydorov Mykyta
Political Communication: the Technological Dimension

P. 146
Goncharuk-Cholach Tetiana, Chyhur Ruslan, Kovtun Igor
Argentina in a Turbulent Turn: The Political Challenge of a New Era

P. 152
Hetman Kostiantyn
Technologies of Political Consensus Formation: Concept and Essence

P. 163
Kurylenko Anastasia
European Integration Policy as a Factor in Preserving the Legitimacy of Power in Modern Ukraine

P. 170
Kazmiruk Dmytro
Information Technology and Cyber Defence as Important Elements of National Security

P. 176
Larioncheva Nataliia
Manipulation as a Key Tool of Information Warfare in the Era Of Media And Social Networks

P. 182
Babarykina Nadiia
Information Technologies in the Modern State: Between Regulation and Digital Enserfment

Соціологія

С. 192
Лавренюк Софія
Повсякденності ветеранів/-ок з інвалідністю при поверненні до цивільного життя: соціально-екологічний підхід

С. 205
Мороз Світлана, Волков Владислав, Марущенко Володимир, Мороз Володимир, Шанідзе Олександр
Адаптація опитувальника BSRI для дослідження гендерної проблематики в умовах спричинених воєнним станом ризиків

С. 216
Грабовець Ірина, Черноус Людмила
Стратегія кризової комунікації у системі «влада-громадськість» в умовах воєнного стану в Україні: етапи, чинники, характерні риси

Sociology

P. 192
Lavreniuk Sofiia
The Everyday Lives of Veterans with Disabilities Returning to Civilian Life: a Socio-Ecological Approach

P. 205
Moroz Svitlana, Volkov Vladislav, Marushchenko Volodymyr, Moroz Volodymyr, Shanidze Oleksandr
Adaptation of the BSRI Questionnaire for Gender Studies in the Context of Risks Caused Conditions by Martial Law

P. 216
Hrabovets Iryna, Chernous Liudmyla
Crisis Communication Strategy in the Government-Public System under Martial Law in Ukraine: Stages, Factors, and Characteristics

Педагогіка

С. 223
Євсєєва Галина, Лисенко Галина, Яковишина Тетяна, Волкова Світлана
Трансформація технічної освіти в Україні: інтеграція гуманітарного та екологічного вимірів для сприяння цілям сталого розвитку

С. 233
Коптєв Олександр, Висоцький Олександр
Освітній процес під час повномасштабної російсько-української війни: передумови, особливості, ефективність

С. 239
Іжко Олександр
Використання методу інтерпретаційного феноменологічного аналізу при дослідженні проблеми адаптації дітей з ООП до закладу освіти в умовах інклюзивного навчання

С. 246
Ісмаїлова Сіма
Сучасний стан інформаційної служби з літературознавства в бібліотечно-інформаційних центрах Азербайджанської Республіки

Pedagogy

P. 223
Yevsieieva Halyna, Lysenko Halyna, Yakovyshyna Tetyana, Volkova Svitlana
Transforming Technical Education in Ukraine: Integrating Humanitarian and Environmental Dimensions to Foster Sustainable Development Goals

P. 233
Koptiev Oleksandr, Vysotskyi Oleksandr
The Educational Process during the Full-Scale Russia-Ukraine War: Preconditions, Features, and Efficiency

P. 239
Izhko Oleksandr
Using the Method of Interpretative Phenomenological Analysis in Researching the Problem of Adaptation of Children with Sen to an Educational Institution in the Conditions of Inclusive Education

P. 246
Ismayilova Sima
Current Status of Information Service on Literary Studies in Library-Information Centers of the Republic of Azerbaijan

Економіка

С. 252
Гулієва Ханім Хікмат
Роль соціальної політики на ринку праці молоді в Азербайджані

С. 259
Алізаде Мірхаліл Парвіз
Удосконалення підготовки кадрів для використання ресурсного потенціалу туризму

Economics

P. 252
Guliyeva Khanım Hikmat
The Role of Social Policy in the Youth Labor Market in Azerbaijan

P. 259
Alizade Mirkhalil Parviz
Improving Human Resource Training in the Utilization of Tourism Resource Potential

Philosophy of Cyberspace: Interaction Between Humans, Machines, and Information in the Digital Era

UDC: 1:004:316.77 DOI: https://doi.org/10.15421/172501

Shulga Marina[1]
Dr.Sc., Full Prof., https//orcid.org/0000-0001-8929-8111, marina_shulga@i.ua
Patlaichuk Oksana[2]
Ph.D., Assoc. Prof., https//orcid.org/0000-0002-1448-3360, oksana.patlaichuk@nuos.edu.ua
Stupak Olga[2]
Senior Lecturer, https//orcid.org/0000-0001-7846-1489, stupako428@gmail.com
[1]Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman (Kyiv, Ukraine)
[2]Admiral Makarov National University of Shipbuilding (Mykolaiv, Ukraine)

Abstract

Relevance. The transcendental-immanent discursivity of the cybernetic chronotope, represented through the polyvector prism of techno-anthropological substantialization, extrapolates a hypersingular ontological palimpsest that involutionarily undermines the normative metaphysical parameters of the eschatological substance of being. Digitized structures generate epistemological entropy, deconstructing axioms and catalyzing emergent anti-systemic paradigms.

The purpose. To uncover the philosophical aspects of the interaction between humans, machines, and information in the cybernetic space of the digital era.

Results. Metacognitive dichotomy, integrated into the complex digital infrastructure, is recognized as a dominant catalyst in the unfolding of intellectual singularity. The semantic universe, operating through the polyphony of meanings and the multiplicative divergence of mental paradigms, models a post-anthropocentric evolutionary landscape. Techno-synthetic constructs, interwoven into the networked dynamics of cyberspace, emerge as autonomous systemic actors endowed with the potential for autogenerative interpretation.

Conclusions. Cybernetic space, interpreted through the lens of poststructuralist philosophy, constitutes itself as a topological substrate for the deconstruction of the substantive status of the human. Cognitive integration of humans with autopoietic algorithmic structures induces new axiological paradigms based on symbiosis and ontological ambivalence. The development of cognitive-hermeneutic mechanisms for interpreting this hyper-subjective phenomenon becomes an epistemological priority in contemporary philosophy. A priority is the study of algorithmic agency in the context of techno-ethical norms arising in intersubjective simulation spaces. The epistemological development of cognitive-recursive models of interaction between humans and algorithmic systems must consider the nonlinear nature of ontosocial transformations.

Keywords: cybernetic space, emergence, posthumanism, ontology, algorithmicity, entropy, simulation

Філософія кібернетичного простору: взаємодія між людиною, машинами та інформацією в цифровій епосі

Шульга Марина[1], **Патлайчук Оксана**[2], **Ступак Ольга**[2]
[1]Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана (Київ, Україна)
[2]Національний університет кораблебудування імені адмірала Макарова (Миколаїв, Україна)

Анотація

Актуальність. Трансцендентна іманентність кібернетичного простору, як багатошарового феномену техноантропної динаміки, формує нові онтологічні контексти, які підважують класичні метафізичні координати буття. Інтенсифікація цифровізації породжує мультивекторну епістемологічну турбулентність, де онтогенез інформаційних субстратів детермінує радикальну деконструкцію аксіоматичних парадигм. У межах цієї постантропоцентричної симулякрократії суб'єктність суб'єкта перетворюється на резонансний модус техноепістемічного впливу.

Мета дослідження – розкрити філософські аспекти взаємодії між людиною, машинами та інформацією в кібернетичному просторі цифрової епохи.

Результати. Метакогнітивна дихотомія, інтегрована в складну цифрову інфраструктуру, визнається як домінантний каталізатор у розгортанні інтелектуальної сингулярності. Семантичний всесвіт, що функціонує через багатоголосся смислів й мультиплікативну дивергенцію розумових парадигм, моделює постантропоцентричний еволюційний рельєф. Техно-синтетичні конструктори, вплетені у мережеву динаміку кіберсередовища, постають як автономні системні актори, наділені потенціалом автогенеративного тлумачення.

Висновки. Кібернетичний простір, інтерпретований через призму постструктуралістської філософії, конституює себе як топологічний субстрат для деконструкції субстанційного статусу людини. Когнітивна інтеграція людини з автопоетичними алгоритмічними структурами індукує нові аксіологічні парадигми, що базуються на симбіозності та онтологічній амбівалентності. Вироблення когнітивно-герменевтичних механізмів для інтерпретації цього гіперсуб'єктного феномену стає епістемологічним пріоритетом сучасної філософії. Пріоритетним є дослідження алгоритмічної агентивності у контексті техноетичних норм, що виникають у просторах інтерсуб'єктивної симуляції. Епістемологічна розробка когнітивно-рекурсивних моделей взаємодії людини й алгоритмічних систем повинна враховувати нелінійну природу онтосоціальних трансформацій.

Ключові слова: кібернетичний простір, емерджентність, постгуманізм, онтологія, алгоритмічність, ентропія, симуляція

Стаття надійшла / Article arrived: 20.12.2024 Схвалено до друку / Accepted: 20.02.2025

Вступ.

Філософія кібернетичного простору спрямована на осмислення трансцендентності техноантропологічних взаємодій й вимагає розробки методологічної парадигми, здатної враховувати емерджентність динамічних інформаційних систем. Цифровізація, як всеохоплюючий процес, індукує дискретизацію людської екзистенції, у межах якої суб'єкт перестає бути традиційним носієм автономної свідомості й натомість інкорпорується в онтологічний ландшафт гіпермедійних метаструктур (Стовпець, 2024). Дифузія антропоцентризму відбувається через фракталізацію онтологічних меж між органічним та техно-артефактним, що призводить до втрати субстанційного статусу суб'єкта. Людина, вбудована у багаторівневі інтерфейси цифрових мереж, виконує функцію як когнітивного інтенсифікатора, так й онтогенетичного каталізатора процесів, спрямованих на генерацію нових реальностей. Це ускладнює традиційне розуміння ідентичності, яка дедалі більше контекстуалізується через техноопосередковані наративи (Mitcham, 2022). Інформаційні агенти, формуючи нові семантичні поля, функціонують як епістемологічні субстратори, що породжують феномени поліконцептуальної природи. Еволюція цих агентів унаочнює кінець моністичних уявлень про істину, яка, в умовах багатовимірної цифрової дійсності, виявляється контингентною та плюралістичною.

Відсутність сталих еталонів для визначення онтологічної валідності стимулює формування нових когнітивних парадигм, де інформаційна ентропія стає визначальною категорією (Mitcham, 2019). На нашу думку, технологічні артефакти, які раніше вважалися суто інструментальними, дедалі частіше демонструють властивості автохтонної агентності, що маніфестується у здатності до семантичної модифікації навколишньої реальності. Алгоритмічні структури, оперуючи гіперкомплексними логіками, стають архітекторами просторів, у яких етос, аксіологія та соціальна комунікація зазнають радикального переосмислення. Це зумовлює онтологічну амбівалентність, за якої технологічне інкорпорується у гуманітарний дискурс.

Інформація, розглянута крізь призму аксіоматичної субстанційності, виявляє себе як феноменологічна основа нового соціокультурного космосу. Її циркуляція у вигляді потоків даних перетворює знання на синтетичний конструктив, що відзначається нестабільністю та релятивністю (Bicudo, 2020). Відповідно, класична гносеологія виявляється неспроможною адекватно артикулювати феномени, властиві цифровій постсучасності, що потребує розробки поліморфних когнітивних інструментів. Натомість кібернетичний простір як сукупність техноантропних взаємодій вимагає розробки новітнього епістемологічного канону, здатного синтезувати інгерентну складність його онтологічних та аксіологічних структур. Гіперрефлексивність, породжена інформаційними симулякрами, зумовлює перегляд гуманістичних імперативів, натомість інтегруючи перспективу постгуманістичної симбіозності (Žižek, 2022). Філософія кіберпростору має слугувати не лише засобом інтерпретації цього багатошарового феномену, а й проєкцією його потенційного впливу на майбутнє соціального буття.

Актуальність дослідження кібернетичного простору, в межах філософії, детермінується екстраординарною «мутацією» онтологічних, епістемологічних й аксіологічних детермінант людської буттєвості в умовах тотальної цифровізації цивілізаційного ландшафту. Інформаційна революція, що маніфестується через квантифікацію соціальних процесів, радикальну реорганізацію когнітивних патернів й експансію сфери техноантропних синергетичних інтеракцій, каталізує необхідність ревізії фундаментальних категорій, як-от суб'єктність, інтенціональність та онтична автономія. Емерджентний характер інформації як квінтесенційного субстрату соціокультурних та семіотичних конструктів диктує нагальність розроблення інноваційних герменевтичних та аксіоматичних структур, які здатні деконструювати й реконфігурувати полісемантичну природу новітніх феноменів. Еволюція цифрових мереж у системоутворюючу матрицю соціальної організації, з інтегративним домінуванням алгоритмічних логік, детермінує пріоритетність створення концептуальної моделі, що забезпечує когерентне осмислення інтерфейсної взаємодії між технокомплексами й антропогенними практиками.

Інтенсифікація етичних, правових та метафізичних парадоксів, зумовлених прогресуючою динамікою постгуманістичного синтезу, висуває уніфікацію цієї проблематики до категорії онтологічних імперативів. Феноменологія кіберпростору потребує не тільки високоточного аналітичного вивчення, але й інтегративного мультидисциплінарного осмислення його деструктивного та конструктивного потенціалу в трансформації аксіоматичних основ і культурних мегапарадигм.

Мета дослідження – розкрити філософські аспекти взаємодії між людиною, машинами та інформацією в кібернетичному просторі цифрової епохи.

Аналіз попередніх публікацій. Аналіз попередніх публікацій, присвячених філософському осмисленню кібернетичного простору, виявляє полісемантичну багатогранність підходів до аналізу інтеракцій між антропогенними агентами, машинними алгоритмами та інформаційними потоками. Приміром, дослідженнях Д. Р. Кепселл (Koepsell, 2000) розглядається трансдисциплінарна

парадигма кібернетичного суб'єкта, який репрезентує собою гібридний синтез когнітивного та техногенного начал. М. Бікудо (Bicudo, 2020), О. Данильян, О. Дзьобань (Данильян, & Дзьобань, 2024), А. Олейник (Олейник, 2022), акцентують увагу на еволюції онтологічних категорій автономії та ідентичності в контексті цифрових систем, де інтерактивність слугує каталізатором нових епістемологічних моделей, що перевершують класичну бінарність логічного аналізу.

Г. Делез (Deleuze, 1996), С. Жижек (Žižek, 2022), Б. Латур (Latour, 1996), С. Стовпець (Стовпець, 2024), М. Фуко (Dyson, 2020), звертають увагу на культуросеміотичні аспекти алгоритмічної динаміки, зокрема її впливу на реконфігурацію соціальних структур й моральних імперативів. Енріко Терроне та Віра Тріподі (Terrone, & Tripodi, 2022) вводять концепт «алгоритмічного габітусу», який ілюструє, як технологічні матриці продукують феноменологію інформаційної детермінації. Дослідники зазначають, що домінування технократичної раціональності спричиняє ерозію традиційних етичних аксіом, переакцентуючи їх у бік прагматичних інтересів, детермінованих машинною ефективністю. Такі підходи відкривають нові перспективи в контексті деконструкції класичних антропоцентричних концептів.

Нарешті, онтологічні параметри цифрових інформаційних систем обґрунтовано у працях Торстена Ботц-Борнштейна (Botz-Bornstein, 2021), котрий у своїй теорії «онтологічної віртуалізації» наголошує на метафізичній й трансцендентальній динаміці нематеріальних інформаційних об’єктів. Його аргументація ґрунтується на ідеї, що віртуальні артефакти формують нову категорію буття, яка перебуває поза межами класичної субстанціалізації матеріального. Також, приміром, В. Воронкова (Voronkova et al., 2022), Г. Дайсон (Dyson, 2020), С. Мітчам (Mitcham, 2019), підкреслюють, що такий «онтологічний зсув» зумовлює появу нового онтосферного порядку, який інтегрує фізичну та цифрову реальності в єдину феноменологічну площину. Подібні теоретичні побудови формують фундамент для подальшої герменевтики цифрового буття.

Результати дослідження.

У парадигматичній площині сучасного метафізичного дискурсу феномен кібернетичного простору конституюється як онтологічно-гносеологічний палімпсест, що функціонує в межах іманентної гіпертекстуальності. Універсум цифрового середовища, позначений метаморфозами симулякрів й гіперреальних конструктів, акумулює гетерогенність інтерфейсних реальностей, яка ускладнює феноменологічне розрізнення між буттєвою автентичністю та віртуальним субстратом. Інтегративний характер кіберпростору породжує трансцендентальні дилеми, що резонують з архаїчними метафізичними питаннями про сутність буття у постгуманістичному контексті (Dyson, 2020, p. 145). Метатеоретичний аналіз кібернетичного простору ускладнюється його мінливою емерджентністю, яка радикально підважує логіко-семантичну рамку класичної метафізики. Інформаційний континуум, що характеризується хаотичною поліцентричністю, нагадує хіазматичну структуру, у якій відсутній однозначний телеологічний вектор. Модуси існування у такій матриці відповідають концепту «сингулярностей», описаних Жилем Делезом, які утворюють поліфонічну архітектуру децентрованих значень. У цьому контексті слід акцентувати увагу на термінологічному корпусі постструктуралізму, розробленому Жаком Деррідою, що виявляється найбільш адекватним для опису цих феноменологічних характеристик (Deleuze, 1996).

Епістемологічна онтогенеза кіберпростору індукує перманентну трансгресію пізнавальних стратегій, що ґрунтуються на класичних принципах картезіанського раціоналізму. Інформаційна ентропія, що панує у цифрових структурах, провокує рефлексію над тим, чи можливо адаптувати герменевтичні механізми до аналізу динамічних мережевих конструкцій, які функціонують у режимі саморегульованого хаосу. Ідея «актора-мережі», що була запропонована Бруно Латуром, є надзвичайно релевантною у цьому контексті, адже вона ілюструє складність взаємозв’язків між суб’єктами й об’єктами в умовах радикальної цифрової флюїдності (Latour, 1996). Натомість аксіологічні імплікації кібернетичного простору виводять на передній план дилеми, пов’язані з дисоціацією традиційних етичних імперативів та новітніх нормативних кодексів, притаманних постцифровій епосі. Інтенсифікація соціальної взаємодії через цифрові арени спричиняє формування нових категорій взаємної афективності, які, однак, залишаються парадоксально амбівалентними. Концепт «техноетики», запропонований Карлом Мітчем, може слугувати евристичним інструментом для осмислення цих трансформацій (Mitcham, 2022; Mitcham, 2019), але водночас залишає відкритими питання щодо суб'єкт-об'єктних меж в умовах розмиття індивідуальних і колективних ідентичностей.

Політико-філософські параметри кіберпростору експлікують нові форми владних ієрархій, що реалізуються через механізми кібергегемонії та алгоритмічної біополітики. Концептуалізація влади, яка запропонована Мішелем Фуко (Foucault, 2024), набуває нової актуальності у світлі паноптичних структур цифрового нагляду, які перетворюють суб’єкта на функцію мережевого регулювання. У цьому контексті кіберпростір постає як терен політико-онтологічного синтезу, де відбувається переформатування основоположних категорій свободи, автономії та суверенітету, що змушує

переосмислити базові засади філософії політичного.

На нашу думку, філософія кібернетичного простору, інкорпоруючи полісемантичні горизонти епохи інформаційної турбулентності, формує радикально нову антропологічну парадигму, що здійснює деконструкцію традиційних онтологічних констант та епістемологічних базисів. У рамках цього гіпертекстуального дискурсу взаємодія між людським суб'єктом, автономними техносистемами та нелінійною динамікою інформаційних потоків трансформується в трансгресивний гетерогенний синтез, який функціонує поза межами класичних дуалістичних опозицій (Данильян & Дзьобань, 2024). Кіберпростір, феноменологічно інтерпретований як гіпостазована сфера децентрованого буття, стає топологією для емансипації нового онтологічного габітусу. У цій парадигмі емерджентна синергетика між людським агентом та постбіологічною машинерією, осмислена крізь призму когнітивної коеволюції, породжує концепт симбіотичної антропотехніки. Гібридність, яка в цьому контексті набуває статусу мета-категорії, реконфігурує не лише морфологічні характеристики, але й саму структуру техноантропологічної суб'єктивності (Voronkova et al., 2022).

Машинні алгоритми, забезпечені глибинною адаптивністю й пластичністю, інкорпоруються у когнітивну архітектуру суб'єкта, викликаючи радикальне переосмислення демаркаційної межі між природним і штучним. У цьому аспекті інформація, віддалена від класичного інструментального розуміння, еволюціонує до метарівня семіотичних метаструктур, де семантична поліфонія інформаційних потоків корелює з динамікою постгуманістичного космосу (Олейник, 2022). Процеси кодування й декодування набувають якостей герменевтичного жесту, уможливлюючи генерацію нових смислів у рамках семантичного порядку, позначеного ентропійною флуктуацією. Дихотомія мислення та обчислення, яка століттями була епістемологічним підмурком антропоцентризму, поступово трансцендується під впливом технологічної еволюції. Гіперобчислювальні архітектури та кіберфізичні системи символізують нову ітерацію когнітивної суб'єктності, підриваючи класичні дефініції людської ексклюзивності (Dyson, 2020). У цьому контексті антропологічна рефлексія змушена стикатися з постгуманістичними імплікаціями, які ставлять під сумнів легітимність традиційних онтологічних корелятів.

Розширення антропотехнічного ландшафту викликає необхідність переосмислення етики через призму плюралістичної полісуб'єктності. Етика кібернетичного простору, що формулюється на стику поліцентричності суб'єктів й алгоритмічної автономії, повинна враховувати нелінійність моральних векторів та інтегративну динаміку кіберекосистем. Концепт відповідальності в цьому контексті зазнає трансформацій, стаючи інтегральним компонентом постгуманістичного етичного проєкту (Terrone, & Tripodi, 2022). Філософія кібернетичного простору, флуктуючи між аксіологічною індетермінованістю та онтологічною контингентністю, постає як методологічна матриця осмислення цифрової трансформації буття. Полісуб'єктність, рекурсивна інтерсуб'єктивність та онтологічна варіативність її категорій творять нову мета-реальність, у якій суб'єктність, агентність й телеологія підлягають радикальній реконфігурації. Відповідно, така філософська оптика інтегрує множинність перспектив, відкриваючи шлях до постійної концептуальної еволюції в умовах цифрового хаосу.

Пропонована нами структура (таблиця 1) є полівекторним когнітивно-епістемологічним конструктом, що спрямований на артикуляцію трансцендентних іманентностей у контексті взаємопроникнення антропогенного, алгоритмічного та інформаційного порядків. Концептуальна конфігурація матриці підпорядковується деконструктивістській логіці, яка прагне редефініювати класичні метафізичні дихотомії, впроваджуючи у філософський дискурс категорії симулякра, гіперреальності та інтерактивної когерентності (Koepsell, 2000). У її семантичному просторі об'єктивізуються складні кореляційні взаємодії між суб'єктивними агентами та автономними технічними системами, що радикально перетворюють традиційні антропоцентричні концепції суб'єктності.

Реляційна структура таблиці акцентує на екстраполяції філософських категорій до сфери технологічної автономії, де онтологічні параметри буття набувають нових форм емпірично-епістемологічного детермінізму. Технологічний субстрат розглядається не лише як інтерактивний феномен, але і як гетерономний агент, здатний до самодетермінації та генерації інноваційних когнітивних і аксіологічних парадигм (Bicudo, 2020). Водночас трансформація інформаційних потоків у функціонально-семіотичний ресурс підкреслює необхідність комплексного дослідження інтегративних аспектів інформаційного габітусу, що функціонує у просторі метаонтологічної неопосередкованості (Terrone, & Tripodi, 2022). Узгодженість між концептуальними полями таблиці демонструє амбівалентний характер взаємодії між гуманістичними й техногенними початками, що вимагає глибокого перегляду аксіоматичних основ сучасної філософії. Така конфігурація стає не лише інструментом гносеологічного аналізу, але й фундаментом для осмислення онтологічного статусу суб'єкта в умовах кібернетично зумовленої реальності, де симбіоз антропо-алгоритмічних систем зумовлює виникнення нових парадигм моральної, когнітивної та онтологічної відповідальності.

Табл. 1.

Метафізичні й епістемологічні трансформації кібернетичного континууму: онтологічний синтез суб'єкта, машини та інформаційних потоків у цифровій епосі

Дискурсивний вектор	Онтологічно-епістемологічна експлікація	Гносеологічна функціональність	Морально-етичний ракурс	Перспективи постантропоцентричного розвитку
Кібернетичний простір	Гіпертекстуальний і гетерогенний континуум, що характеризується когнітивно-семіотичною коеволюцією автономних агентів у межах синергетичної динаміки.	Арена поліцентричних інформаційних взаємодій із багаторівневим семіозисом.	Потреба у визначенні етичних координат у межах алгоритмічно модульованих середовищ.	Утворення інтегрального метапростору для когнітивного симбіозу між людиною й інтелектуальними системами.
Інформація	Абстрактний квантифікований феномен, що функціонує як мультивекторний носій семантично-змістовної валентності, включаючи самоорганізаційні процеси.	Засіб когнітивної транспозиції у межах техносоціальних взаємодій.	Етичне регулювання процесів інформаційного надмірного накопичення та комодифікації.	Розвиток самоадаптивних інформаційних структур із глибинними навчальними компонентами.
Людина	Антропоцентрична структура, що перебуває в процесі трансгресії власної суб'єктності під впливом техноепістемічного оточення.	Ретранслятор когнітивної рефлексії у контексті мережевої децентралізації.	Утримання автономності у взаємодії з автономними технічними інфраструктурами.	Інтеграція біокібернетичних модулів у структуру свідомості для її експоненційного розширення.
Машини	Квазіінтелектуальні системи, які реалізують адаптивну резонансну обробку даних і здатні до синтезу нових парадигмальних рішень у межах евристики.	Автономний провайдер продуктивності та когнітивного аугментації.	Формування принципів відповідальності у розробці та експлуатації кібернетичних агентів.	Конструювання генеративних систем, що виходять за межі класичної онтології механічного розуміння.
Цифрова епоха	Хронопросторовий фреймворк, що опосередковує кросдисциплінарну конвергенцію соціальних, економічних і когнітивних технологій.	Генератор нових архітектур знання, що сприяють децентралізації пізнання.	Аксіологічне переосмислення людських потреб в умовах технологічної гіперопосередкованості.	Інтеграція розподілених обчислювальних систем у глобальний когнітивний надорганізм.
Етичні аспекти	Простір регулятивних норм, що конституюється через взаємодію між епістемічними технологіями та антропологічними інтенціями.	Інструмент підтримання балансу між інноваціями та соціальними принципами.	Запобігання моральній ерозії через неконтрольовану автоматизацію рішень.	Формування метаетичних стандартів для управління технологічними сингулярностями.
Трансформація свідомості	Процес когнітивного ремоделювання, у якому суб'єкт переходить до трансцендентного сприйняття реальності через цифрове опосередкування.	Когнітивний міст між антропологічною класикою та техногенною майбутністю.	Гуманітарна рефлексія щодо викликів нової парадигми цифрової самості.	Розвиток інтегральної когніції через використання нейромережевих когерентних систем.
Онтологічні наслідки	Конфігурація гібридних середовищ, де антропоцентрична перспектива поступається місцем постгуманістичному підходу до реальності.	Інновація концептуального сприйняття багаторівневої реальності.	Реконструкція людських цінностей у нових онтологічних системах.	Реконструкція людських цінностей у нових онтологічних системах.

Джерело: систематизовано авторами на основі (Bicudo, 2020; Botz-Bornstein, 2021; Koepsell, 2000; Mitcham, 2022, 2019; Terrone & Tripodi, 2022)

Відповідно, кібернетичний простір, як інтерактивний метаконтинуум, конституює собою синкретичне поле, в якому відбувається симбіоз антропоморфних та техноетичних парадигм. Інтеграція людини, машин та інформації в цьому середовищі набуває онтологічної гіперпластичності, де семіотика цифрових кодів переосмислює класичні категорії гносеології (Terrone & Tripodi, 2022). Утворюється техноантропний палімпсест, у рамках якого когнітивні модальності індивіда взаємодіють із висококомплексними алгоритмічними системами. Ключовим механізмом у цій екосистемі постає кіберадаптивна трансмісія, яка функціонує як тривекторний обмін між когнітивною рефлексією, алгоритмічною логікою та інформаційною ентропією. Машини, як автопоетичні сутності, здатні до евристичного самозбагачення, виступають не лише механічними виконавцями, але й контриб'юторами у процесі когнітивного творення. Інформаційні потоки стають полісемантичними носіями метанаративу, що формує фундамент нової епістемології (Mitcham, 2022). Приміром, маніпуляція у соціальних мережах, як інструмент політичного впливу, функціонує через синергетичне поєднання алгоритмічних механізмів мікротаргетингу та психологічних технік персуазії, що дозволяє створювати контрольовані дискурсивні поля для управління громадською думкою (Likarchuk et al., 2023, p. 772).

Етична імплікація кібернетичного середовища передбачає радикальне переосмислення традиційних концептів суб'єктивності та агентивності. Стає актуальною проблематика делегованої відповідальності, коли автономні технічні суб'єкти, здатні до адаптивного переформатування своїх функцій, вступають у взаємодію з людськими агентами (Олейник, 2022). У цій дихотомії виникають питання онтичного статусу техногенних ентитетів, що вимагають нового нормативного дискурсу. Технокультурний дискурс цифрової епохи формується через призму інфраструктурної гіперсистемності, де фундаментальними засадами стають інтероперабельність, когнітивна інтеграція та інформаційний резонанс. Адаптація до цього середовища потребує розвитку метакогнітивних стратегій, що дозволяють трансгресувати лінійні концепції знання. Дифузія між людськими та машинними когнітивними процесами породжує емерджентну техноінтелектуальність.

Трансдисциплінарний підхід до осмислення кібернетичного простору розкриває його як хронотопічну сингулярність, що маніфестує себе у вигляді інфосоціального симбіозу. Умовна лінія між матеріальним та віртуальним втрачає свою релевантність, поступаючись місцем аксіологічній репродукції нових форм буття (Botz-Bornstein, 2021). Відтак, кібернетичний простір перетворюється на аксіоматичну основу для формування постлюдської онтології, де інформація стає онтологічним субстратом усіх процесів.

Висновки.

Кібернетичний простір, осмислений крізь призму філософської рефлексії, постає як багаторівнева матриця взаємовпливів, у якій антропологічні, технократичні й інформаційні парадигми інтегруються у складну онтологічну архітектоніку. Ця когнітивна та техноінформаційна синергія, що структурно детермінує цифрову епоху, демонструє феноменологічну динаміку трансгресії традиційних онтологічних меж. Взаємопроникнення людини й цифрових систем стає осердям новітньої парадигми постгуманізму, що розглядає свідомість як емерджентний продукт симбіозу біологічних і штучних інтелектуальних субстратів. Екзистенційний вимір цієї взаємодії характеризується не лише інтенсифікацією інформаційного обміну, але й радикальною трансформацією суб'єктивності. Постійний обіг даних, що зрощує людино-машинні системи, викликає глибокі епістемологічні зміни, зокрема перегляд понять агентивності, автономії та відповідальності. Інформаційна ентропія, властива кібернетичному простору, маніфестує як продуктивний потенціал творчої інновації, так і деструктивний ризик системної вразливості.

Оцифрування буття диктує специфічну онтологічну парадигму, яка, здійснюючи ревізію традиційних категоріальних конструкцій, ставить під сумнів сталі дихотомії, укорінені у класичних метафізичних схемах. Полівалентність інформаційних реальностей у синтезі з екстраполяцією алгоритмізованих структур у соціокультурну тканину спричиняє істотну ерозію антропоцентричних засад, згідно з якими суб'єкт конституюється як привілейований онтологічний агент. Гібридизація цифрових та фізичних модусів буття викристалізовує складну мережеву морфологію, у якій динаміка та нелінійність взаємодій детермінують епістемологічну необхідність формування постметафізичних моделей інтерпретації.

Еволюція кібернетичних середовищ уможливлює радикальне посилення когнітивної дисперсії, що корелює з трансформацією автономії суб'єкта, дедалі частіше осмислюваної крізь параметри інформаційної ентропії. Синергетичні процеси інтеграції людини й технології індукують деконструкцію есенціалістських уявлень про фіксовану онтологію суб'єкта, натомість репрезентуючи динамічну взаємопроникність симулякрів та релятивних модальностей. У цьому контексті цифрова онтологія постає як полісемантична концептуальна конструкція, в якій домінують принципи фрактальної нелінійності, реляційної техногенності й трансформаційної аксіології, що вимагають переосмислення традиційних парадигм буття.

Подальша епістемологічна експлікація кібернетичного простору передбачає акцентуацію на гносеологічних аспектах взаємодії суб'єкта з автопоетичними алгоритмічними системами, що продукують нові форми агентивності та когнітивної адаптації. Необхідно проаналізувати трансформаційні механізми рекурсивної інтеграції людської свідомості в поліфонічні цифрові середовища, зокрема у контексті онтологічної релятивізації ідентичності та симулякрів самопредставлення. У цьому контексті, особливої уваги потребує феномен алгоритмічної транспарентності, що детермінує латентну структуру цифрового контролю та техноетичних імперативів. Інтерсекція технофілософії, нейронаук та постгуманістичних досліджень може виявити глибинні патерни аксіологічного й онтопоетичного зсуву в парадигмі технокультурного дискурсу, зокрема через призматику техносоціальних антагонізмів і постколоніальних цифрових ієрархій.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

Данильян, О., & Дзьобань, О. (2024). Сучасна людина: інформаційні аспекти антропосоціогенезу. *Вісник НЮУ імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія*, 2(61). Retrieved from http://fil.nlu.edu.ua/article/download/304456/300267

Олейник, А. (2022). Етичні феномени соціальних мереж: мова ворожнечі, кіберненависть та кібербулінг. *Вісник Львівського університету. Серія філософія-політологія*, 42, 118-124.

Стовпець, С. В. (2024). Філософсько-правові аспекти функціонування інтернету речей. *Методологія та технологія сучасного філософського пізнання. Матеріали VII Міжнародної конференції студентів, молодих вчених та науковців, Одеса, 23-24 травня 2024 р.*, (с. 89-92). Одеса: Університет Ушинського.

Bicudo, M. (2020). *Constitution and Production of Mathematics in the Cyberspace: A Phenomenological Approach*. Berlin: Springer.

Botz-Bornstein, T. (2021). *The Philosophy of Lines: From Art Nouveau to Cyberspace*. London: Palgrave Macmillan.

Deleuze, G. (1996). *What Is Philosophy? (European Perspectives: A Series in Social Thought and Cultural Criticism)*. New York: Columbia University Press.

Dyson, G. (2020). *Analogia: The Emergence of Technology Beyond Programmable Control*. New York: Farrar, Straus and Giroux.

Foucault, M. (2024). *Der Diskurs der Philosophie*. Berlin: Suhrkamp Verlag.

Koepsell, D. R. (2000). *The Ontology of Cyberspace: Law, Philosophy, and the Future of Intellectual Property*. Chicago: Open Court.

Latour, B. (1996). *Aramis, or The Love of Technology*. London: Harvard University Press.

Mitcham, C. (2019). *Steps toward a Philosophy of Engineering: Historico-Philosophical and Critical Essays*. Rowman & Littlefield Publishers.

Mitcham, C. (2022). *Thinking through Technology: The Path between Engineering and Philosophy*. Chicago: The University of Chicago Press.

Terrone, E., & Tripodi, V. (2022). *Being and Value in Technology*. London: Palgrave Macmillan.

Voronkova, V. et al. (2022). Conceptualization of smart-philosophy as a post-modern project of non-linear pattern development of the XXI century. *Cuestiones Políticas*, 40(73). Retrieved from https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/66766/1/38416.pdf

Žižek, S. (2022). What can psychoanalysis tell us about cyberspace? In *The Routledge International Handbook of Psychoanalysis and Philosophy* (pp. 449-465). London; New York: Routledge.

REFERENCES

Bicudo, M. (2020). *Constitution and Production of Mathematics in the Cyberspace: A Phenomenological Approach*. Berlin: Springer.

Botz-Bornstein, T. (2021). *The Philosophy of Lines: From Art Nouveau to Cyberspace*. London: Palgrave Macmillan.

Danilyan, O., & Dzioban, O. (2024). Modern Human: Informational Aspects of Anthropo-Sociogenesis. *Herald of Yaroslav Mudryi National Law University. Series: Philosophy, Philosophy of Law, Political Science, Sociology*, 2(61). Retrieved from: http://fil.nlu.edu.ua/article/download/304456/300267

Deleuze, G. (1996). *What Is Philosophy? (European Perspectives: A Series in Social Thought and Cultural Criticism)*. New York: Columbia University Press.

Dyson, G. (2020). *Analogia: The Emergence of Technology Beyond Programmable Control*. New York: Farrar, Straus and Giroux.

Foucault, M. (2024). *Der Diskurs der Philosophie*. Berlin: Suhrkamp Verlag.

Koepsell, D. R. (2000). *The Ontology of Cyberspace: Law, Philosophy, and the Future of Intellectual Property*. Chicago: Open Court.

Latour, B. (1996). *Aramis, or The Love of Technology*. London: Harvard University Press.

Mitcham, C. (2019). *Steps toward a Philosophy of Engineering: Historico-Philosophical and Critical Essays*. Rowman & Littlefield Publishers.

Mitcham, C. (2022). *Thinking through Technology: The Path between Engineering and Philosophy*. Chicago: The University of Chicago Press.

Oleinyk, A. (2022). Ethical Phenomena of Social Networks: Hate Speech, Cyberhate, and Cyberbullying. *Herald of Lviv University. Series: Philosophy-Political Science*, 42, 118-124.

Stovpets, S. V. (2024). Philosophical-Legal Aspects of the Functioning of the Internet of Things. *Methodology and Technology of Modern Philosophical Knowledge: Materials of the 7th International Conference of Students, Young Scientists, and Scholars (Odesa, May 23–24, 2024)*, (pp. 89-92). Odesa: Ushynsky University.

Terrone, E., & Tripodi, V. (2022). *Being and Value in Technology*. London: Palgrave Macmillan.

Voronkova, V. et al. (2022). Conceptualization of Smart-Philosophy as a Post-Modern Project of Non-Linear Pattern Development of the XXI Century. *Cuestiones Políticas*, 40(73). Retrieved from https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/66766/1/38416.pdf

Žižek, S. (2022). What Can Psychoanalysis Tell Us About Cyberspace? In *The Routledge International Handbook of Psychoanalysis and Philosophy* (pp. 449–465). London; New York: Routledge.

«It doesn't Concern Me» or Some Reflections on Pedagogical Indifference

UDC: 17.022 : [331.101.33+37.064.2] DOI: https://doi.org/10.15421/172502

Rohova Olena
Ph.D., Assoc. Prof., https://orcid.org/0000-0001-5498-6897, rogovaeg69@gmail.com
Karpan Iryna
Ph.D., Assoc. Prof., https://orcid.org/0000-0002-1921-5373, irinakarpan2@gmail.com
Communal Institution of Higher Education «Dnipro Academy of Continuing Education» of Dnipropetrovsk Regional Council» (Dnipro, Ukraine)

Abstract

Relevance. The role of educators in shaping society through education remains highly significant, making any destructive tendencies within the teaching profession a matter of considerable public concern. One such amoral trend is the increasing occurrence of professional pedagogical indifference, which has negative consequences for all participants in the educational process, including teachers themselves and the student community.

The purpose of this article is to conduct a philosophical and educational analysis of the main causes and consequences of the spread of pedagogical indifference as an ethical issue, along with outlining possible ways to address it.

Results. The article identifies the ethical, psychological, social, and economic foundations of the rise in pedagogical indifference. The most significant negative consequences of this phenomenon include the further loss of motivation, interest in work, and the growth of professional apathy among educators. It also leads to destructive effects on students' mental health, worldview, and the quality of their knowledge, fosters an unfriendly atmosphere with increased conflicts, including bullying among children, and results in a loss of trust in significant adults. An empirical study of teachers' self-assessment of their emotional and ethical state was analyzed, providing insights into potential solutions for overcoming pedagogical indifference. The study substantiates the necessity of improving the external working conditions for educators and enhancing their internal ethical state by fostering an attitude toward teaching as a form of service and co-being within the time-space shared with their students.

The conclusions emphasize the importance of not only providing resources but also cultivating a culture of respect for the teaching profession and inspiring leadership in the educational process. This can be achieved by reconnecting educators with the essence of their pedagogical mission. Future research perspectives are outlined, focusing on identifying and analyzing effective multi-level approaches to overcoming pedagogical indifference within the framework of systemic educational reforms.

Keywords: educator, personality, education, pedagogical indifference, professional ethics, values, emotional engagement

«Мене це не стосується» або деякі роздуми про педагогічну байдужість

Рогова Олена, Карпань Ірина
Комунальний заклад вищої освіти «Дніпровська академія неперервної освіти» Дніпропетровської обласної ради» (Дніпро, Україна)

Анотація

Актуальність. Роль педагога у формуванні суспільства через освіту залишається досить значущою, тому будь-які деструктивні тенденції, що з'являються у царині педагогічної діяльності викликають потужну суспільну стурбованість. Однією з зазначених тенденцій у галузі ділової етики виступає почастішання випадків педагогічної байдужості, яка має негативні наслідки для всіх учасників освітнього процесу: і самих педагогів, і учнівської спільноти.

Метою даної статті є філософсько-освітній аналіз основних причин та наслідків поширення педагогічної байдужості як етичної проблеми з накресленням можливих шляхів її вирішення.

Результати дослідження. У статті визначено етичні, психологічні, соціальні та економічні підвалини зростання педагогічної байдужості. До найбільш негативних наслідків педагогічної байдужості віднесено подальшу втрату мотивації, інтересу до роботи, зростання професійної апатії самих педагогічних працівників. Зазначено її деструктивний вплив на ментальне здоров'я учнів, їх світобачення, погіршення якості знань учнів, створення недружньої атмосфери з посиленням конфліктів, зокрема булінгу, серед дітей та втратою довіри до значущих дорослих. Проведено аналіз емпіричного дослідження самооцінки власного етико-емоційного стану педагогічних працівників, що дозволило визначити можливі шляхи вирішення проблеми педагогічної байдужості. Обгрунтовано необхідність покращення зовнішніх умов роботи педагогічних працівників та удосконалення внутрішнього етичного стану освітян у напрямку формування ставлення до своєї діяльності як до служіння через співбуття у часі-просторі з вихованцями.

Зроблено **висновки** про важливість не лише забезпечення ресурсами, а й формування культури поваги до професії вчителя та необхідність натхненного лідерства в освітньому процесі через повернення освітян до сутності педагогічної місії. Накреслено перспективи майбутніх досліджень, що можуть бути зосереджені на визначенні та аналізі ефективних багаторівневих підходів, спрямованих на подолання педагогічної байдужості в контексті системних реформ у сфері освіти.

Ключові слова: педагог, особистість, освіта, педагогічна байдужість, професійна етика, цінності, емоційна залученість

Стаття надійшла / Article arrived: 03.01.2025 Схвалено до друку / Accepted: 21.02.2025

Вступ.

Освіта є однією з ключових складових розвитку суспільства, і роль вчителя, вихователя, тренера, керівника гуртка тощо в цьому процесі важко переоцінити. Від педагогічних працівників залежить, наскільки діти зможуть реалізувати свій потенціал, розвинути ключові компетентності, власні навички та підготуватися до дорослого життя. Але в освітянському середовищі останнім часом починають спостерігатись негативні явища все більш послабленої залученості педагогів до повноцінного виконання своєї значущої ролі, що свідчить про певну втрату етичної складової їх професійної діяльності. Автори даної статті (як фахівці у галузі філософії освіти і як батьки сучасних дітей шкільного віку через постійне та систематичне спостереження за освітніми процесами в шкільній та позашкільній освітній царині) можемо констатувати, що прикладом такої тенденції виявляється поступово зростаюча професійна байдужість педагогів до самого освітнього процесу, до дитячої особистості, до проблем учнівського колективу, а іноді й до власного професійного зростання. Ця проблема має серйозні наслідки для учнів, педагогічного середовища та освіти загалом.

У цій статті проаналізуємо основні причини та наслідки педагогічної байдужості, як етично негативного явища, а також можливі шляхи подолання зазначеної проблеми.

У проведеному дослідженні, застосовуються наступні методи. Для вивчення етичних, психологічних, соціальних та економічних причин, педагогічної байдужості її наслідків та можливих шляхів вирішення проблеми використовується метод філософсько-освітнього аналізу. Метод етичного обгрунтування застосовується для доведення необхідності удосконалення морального стану педагогів. Аналітичний підхід дозволяє дослідити окремі наслідки педагогічної байдужості, таких як демотивація, погіршення ментального здоров'я учнів, зниження якості освіти, поширення конфліктів і булінгу та проаналізувати взаємозв'язки між цими явищами та їх впливом на освітнє середовище. Емпіричне дослідження дозволяє отримати уявлення про самооцінку педагогічними працівниками власного етико-емоційного стану, виділити ключові аспекти етично негативних проявів байдужості, а також намітити ефективні шляхи вирішення цих проблем.

Аналіз попередніх досліджень та публікацій. В науковій літературі знаходимо окремі думки про те, що суспільство в цілому перебуває у стані байдужості, викликаному загальною етичною дезорієнтацією, та ціннісною невизначеністю (наприклад, Машовець, 2016, с.117-118). Проблема педагогічної байдужості, яка є варіантом прояву загальної суспільної тенденції, свідчить про професійну деформацію освітян, що досліджується в різних наукових працях. Зокрема, Е. Бєляєва та Л. Зубкова (2015) аналізують проблему педагогічної байдужості, як відчуженості через комплекс негативних змін у структурі особистості, що виникають під впливом змісту, організації та умов викладацької діяльності. М. Марусинець (2014) вважає байдужість до результатів роботи соціально-психологічним симптомом професійного вигорання у педагогічній діяльності вчителя. Байдужість як один із видів психологічного захисту професійних деструкцій особистості описує О. Якимчук (2023). На відсутність належної уваги з боку вчителів, як на одну з причин поширення булінгу в закладах освіти, наголошують Л. Михеєва та О. Кулешова (2022). О. Поліщук та Т. Колтунович (2019) аналізують емоційні прояви у педагогів залежно від ступеня їхньої професійної деформації, до яких відносять байдужість як суб'єктивний фактор ключових детермінант професійних деформацій. Безапеляційно та чітко заявляє колишня міністерка освіти Л. Гриневич (2018) про те, що найбільшим ворогом у реформуванні «Нової української школи» є байдужість, бездіяльність і зневіра. Проте, більшість із зазначених авторів розглядають окремі аспекти прояву байдужості в освітньому процесі та перебувають у галузі психолого-педагогічних міркувань над зазначеною проблематикою, яка, на нашу думку, вимагає на сьогодні комплексної філософсько-освітньої рефлексії.

Результати дослідження.

Байдужість визначимо як етично негативний стан, що характеризується відсутністю інтересу, турботи або емоційного залучення до чогось чи когось. В цьому стані людина не відчуває мотивації або не інвестує своїх сил у ситуацію чи проблему, розраховуючи лише на себе, перестає помічати поряд із собою інших. У контексті освіти педагогічна байдужість означає відсутність емоційної залученості або зацікавленості в навчанні, розвитку та благополуччі учнів та власному професійному зростанні. Ключовими проявами байдужості виступають: відсутність емпатії, як невміння або небажання піклуватися про потреби або почуття інших; апатія, як загальна відсутність інтересу до професійної сфери або докладання зусиль; емоційне відчуження, як невміння встановити значущі зв'язки з учасниками освітнього процесу, їхніми труднощами або індивідуальними потребами, що створює напружену атмосферу в навчальному середовищі.

Цілком має сенс в якості першої причини педагогічної байдужості, як негативного етичного стану, визначити професійне вигорання. Педагогі часто працюють в умовах постійного стресу, великого перевантаження та високих очікувань. Це призводить до емоційного виснаження та, зрештою, втрати інтересу до роботи. Багаторічне виконання одних і тих же дій в одній і тій освітній установі або за однією й тією ж програмою може викликати

відчуття монотонності, рутини та втрати мотивації. Необхідність впровадження будь яких інновацій в такій ситуації викликає тільки роздратування. Професійне вигорання може бути наслідком етичних порушень на індивідуальному та організаційному рівнях. Невиправдані вимоги, відсутність підтримки, погане керівництво, несправедливість у розподілі обов'язків з боку адміністративної складової і недостатня турбота про власне емоційне благополуччя, відсутність витривалості, стресостійкості та вміння протистояти різноманітним випробовуванням можуть створювати умови для вигорання.

Певною підставою до формування педагогічної байдужості є низька оплата праці педагога, що змушує освітян шукати додаткові джерела доходу, працювати у досить поважному пенсійному віці або за сумісництвом (іноді занадто вимушеним), що призводить до перевантаження та виснаженості у професійній діяльності та професійному розвитку, бо на відповідну посаді залученість просто не вистачає ані фізичних, ані душевних сил. Небайдужість вимагає цілої низки етичних дій, які об'єднують емоційну чутливість, моральні переконання і готовність до активних дій, які з віком все складніше та складніше виконувати педагогові. Небайдужість не є простим почуттям, а є постійною готовністю діяти на користь інших, долати труднощі та бути чутливим до потреб оточення. Ці внутрішні сили з віком або у перевантаженому стані згасають, їх не вистачає для підтримки балансу між власними інтересами та обов'язками перед іншими у професійній царині.

До причин педагогічної байдужості можна віднести й невизнання професії у соціумі або принижений останнім часом соціальний статус педпрацівника. В українському суспільстві часто недооцінюють роль педагога, батьки зверхньо та зі смаком піддають нищівний критиці освітян у віртуальному просторі, не маючи елементарних фахових знань у галузі педагогіки. Або навпаки, відсутність інтересу та підтримки з боку батьків, їх зацікавленості в навчанні своїх дітей сприяють педагогічному відчуттю етико-негативних станів непочутості, безпорадності та самотності у справі освіти та виховання, що призводить до професійної апатії на тлі несформованості практик внутрішнього опору етико-негативним станам. Все це знижує мотивацію до співучасті у подіях, що відбуваються в учнівських колективах.

Брак можливостей до саморефлексії та самовдосконалення або формальне підвищення кваліфікації (для галочки) сприяє тому, що педагогі перестають прагнути до вдосконалення своїх навичок, тримати руки на пульсі соціокультурних змін в дитячих спільнотах тощо. Недостатня увага з боку адміністрацій закладів освіти, відсутність підтримки ініціатив педагогів або незабезпечення необхідними ресурсами призводять також до апатії та байдужості. Етичним корінням цієї причини може виступати безвідповідальність, педагогічна зверхність, надмірна професійна самовпевненість самих освітян.

Низька мотивація учнів, постійні та, відверто кажучи, зростаючі проблеми з дисципліною народжують бажання відсторонитись від цих проблем (але давайте уявимо лікаря, який постійно бачить тяжкохворих пацієнтів і має лише одне бажання – відсторонитись від лікування складного діагнозу/пацієнта/медичного випадку). Якщо учні проявляють байдужість до навчання або демонструють проблемну поведінку, то вони ще більше потребують педагогічного ентузіазму, втручання та залученості. Бігство від проблем базується на ряді етичних негараздів, серед яких — безвідповідальність, егоїзм, егоцентризм, страх, що перешкоджає виконанню обов'язків, спонукає до компромісу з власними принципами, і звичайні лінощі та бездіяльність. Ці негаразди заважають фахівцям долати труднощі, вирішувати проблеми, стійко реагувати на ситуації, які потребують уваги та дій.

Причини байдужості педагогів є зрозумілими, але їх не можна вважати виправданими, бо хто допоможе дитині, що має складні стосунки, випробовує на собі цькування, відчуває постійний психологічний тиск, ще не навчилась товаришувати (можливо робить помилки на цьому шляху), є розгубленою, звертає на себе увагу хибними засобами, бо все її їство кричить: «Я тут, допоможіть мені!!!», а у відповідь глуха стіна: «Так, я нічого не бачу», «Мене це не обходить», «Чому знов ти?», «Скільки можна?», «Розбирайтесь самі». Й клубок протиріч і не розв’язаних проблем все зростає і зростає. Тому байдужість педагогів є серйозною проблемою і не має виправдань, бо здатна привести до незворотних наслідків для ментального здоров’я дитини, її світорозуміння та світосприйняття.

Педагогічні працівники несуть відповідальність не тільки за навчання, але й за розвиток своїх учнів. Їхня байдужість може призвести до втрати інтересу до занять та негативно вплинути на самі досягнення учнів. Якщо педагогі не віддають достатньо часу та зусиль задля підготовки занять (постійний цейтнот, покладання на попередній досвід для проведення занять), це призводить до погіршення рівня знань учнів, зниження якості набутих навичок та небажання вчитись/тренуватись/набувати майстерності та удосконалюватись.

Освітяни мають забезпечувати підтримуюче середовище, де вихованці можуть почуватися безпечно і впевнено. Байдужість може знизити самооцінку і викликати етичні та емоційні проблеми або навіть розлади у дітей. Педагогі несуть моральне зобов'язання підтримувати своїх учнів і допомагати їм розвиватися. Байдужість є свідченням про нехтування цією відповідальністю. Педпрацівники мають дотримуватися певних етичних стандартів професії, які включають уважне ставлення до потреб учнів,

щоб забезпечити їм оптимальні умови для навчання, мотивувати їх до досягнення успіхів та допомагати їм знайти свої сильні сторони й усвідомити слабкі.

Педагогічна байдужість виступає як професійно етична проблема, оскільки вона може негативно впливати на учнів і створювати атмосферу недружньої атмосфери, постійних страждань для окремої дитини, яка розуміє, що вона є непоміченою та неоціненною, залишається відчуженою, сам на сам зі своїми проблемами в дитячому колективі через відсутність уваги до конфліктів та агресії між учнями. І це «сам на сам» врешті-решт може призвести до нервового зриву, зростання зворотної агресії або, навпаки, пригнічення через закріплення моделі стосунків «виживає сильніший», чи «якщо не я, то мене..», бо агресивні дії залишаються безкарними.

А в окремих колективах, успішність яких залежить від єдності та згуртованості (таких як спортивні команди, танцювальні колективи) закріплюється негативний психологічний клімат, який стає на заваді до перемог у змаганнях, до здорової конкуренції. І ніяке підвищення персональної майстерності не додасть переможної результативності, бо перемогу, не в останню чергу, формує командний дух, а він розчавлений педагогічною байдужістю.

Освітяни мають бути наочними етичними прикладами для своїх учнів. Байдужість може навчити дітей, що відсторонена поведінка, яку вони бачать є прийнятною, і це може призвести до посилення конфліктів і булінгу в дитячому колективі, а у подальшому негативно вплинути на особистісну самооцінку та поведінку у майбутньому. Коли учні відчувають незацікавленість з боку педагога, вони втрачають довіру до нього як до авторитетної, значущої в їх житті дорослої людини та навчального процесу в цілому. Як наслідок, вони не наважуватимуться звертатися по допомогу.

Важливо шукати шляхи допомоги освітянам щодо протидії зростанню педагогічної байдужості задля створення більш підтримуючого та емпатичного навчального середовища. Це обговорення можна розпочати з аналізу самооцінки власного ціннісно-емоційного стану педагогічних працівників, який було проведено авторами статті через google-анкетування, що мало визначити емоційний стан (після двох років пандемії та майже трьох років війни) та виявити «цінності в свідомості» сучасних педагогів (які ще не обов'язково виступають «цінностями в дії», але за їх несформовності вже напевно не зможуть реалізуватись у вчинковій царині), що можуть виступити фундаментом коригування ситуації.

В анонімному анкетуванні прийняли участь 303 педагоги, що працюють в різноманітних закладах освіти Дніпропетровської області. Анкета передбачала відповіді на запитання з можливістю самооцінки власної думки або поведінки за шкалою від 1 до 5, де: 1 – категорично не погоджуюсь, 2 – швидше не погоджуюсь, 3 – важко сказати, 4 – швидше погоджуюсь, 5 – категорично погоджуюсь. Отже, високі бали (4–5) свідчать про активну залученість, емпатію та професіоналізм. Низькі бали (1–2) можуть вказувати на педагогічну байдужість у різних проявах її наслідків.

Блок 1 «Емоційна залученість» (таблиця 1) пропанував зробити самооцінку етико-емоційної залученості освітян у професійній сфері. Результати було розподілено наступним чином.

Табл. 1.

«Емоційна залученість»

	1 – категорично не погоджуюсь, %	2 – швидше не погоджуюсь, %	3 – важко сказати, %	4 – швидше погоджуюсь, %	5 – категорично погоджуюсь, %
Я цікавлюсь не лише академічними, але й особистими досягненнями учнів	1,6	3,3	5,6	44,6	44,9
Мене хвилює емоційний стан учнів на уроках	1	2,3	2,3	28,1	66,3
Я готовий/готова витрачати додатковий час, щоб допомогти учням зрозуміти матеріал	1,3	5	12,5	43,9	37,3
Я помічаю зміни в настрої та поведінці своїх учнів	0,3	1,7	5	46,5	46,5
Робота з учнями приносить мені задоволення	0,7	4	7,9	36,6	50,8

Лише одне питання цього блоку полягало у практичній площині (Я готовий/готова витрачати додатковий час, щоб допомогти учням зрозуміти матеріал), всі інші торкались переважно пасивного боку етико-емоційного стану без готовності до якихось дій (хвилювання, спостереження, задоволення, зацікавлення). Саме це питання продемонструвало нижчі серед інших позитивні результати. При тому, що 43,9% опитуваних швидше погоджуються, а 37,3% категорично погоджуються (загалом 81,2%, що є досить високим показником), водночас, 12,5% вагаються, а ще 6,3% не погоджуються з твердженням. Це означає, по-перше, помітний рівень сумнівів у 18,8%, який свідчить, що майже кожен п'ятий педагог не готовий витрачати додатковий час для допомоги учням. По-друге, можна побачити найнижчий в опитуванні рівень категоричної згоди: тільки 37,3% повністю готові витрачати додатковий час. Це вказує на те, що, хоча більшість педагогів підтримують ідею додаткової допомоги, лише частина з них робить це беззастережно.

Блок 2 (таблиця 2) пропанував питання, пов'язані з професійною мотивацією освітян.

Табл. 2.

«Професійна мотивація»

	1 – категорично не погоджуюсь, %	2 – швидше не погоджуюсь, %	3 – важко сказати, %	4 – швидше погоджуюсь, %	5 – категорично погоджуюсь, %
Я вважаю свою професію важливою для суспільства.	0,3	3	6,6	29,4	60,7
Навчання учнів є для мене джерелом натхнення	0,7	3,3	15,8	48,2	32
Я продовжую розвиватися як професіонал(ка) у сфері педагогіки	0,3	2	5,9	44,6	47,2
Мене мотивують досягнення моїх учнів	-	2,3	3,3	34	60,4

Найгірший результат у цьому опитуванні спостерігається за твердженням: «Я відчуваю, що мої зусилля мають значення для учнів». Лише 32,3% респондентів категорично погоджуються з цим твердженням, а 21,8% вказують, що їм важко сказати, чи це так. Зазначене питання висвітлює проблему недостатнього визнання роботи педагогів. Значна частина вчителів не впевнені, що їхні зусилля цінуються чи помітні для учнів.

На твердження «Навчання учнів є для мене джерелом натхнення» було отримано 19,8% нейтральних та негативних відповідей (15,8% відповіли важко сказати і 4% не погоджуються з тим, що навчання учнів їх надихає). Результати можуть свідчити про те, що не всі педагоги мають можливість або бажання знаходити натхнення в навчанні учнів.

Блок 3 (таблиця 3) передбачав самооцінку педагогів у ставленні до учнів.

Табл. 3.

«Ставлення до учнів»

	1 – категорично не погоджуюсь, %	2 – швидше не погоджуюсь, %	3 – важко сказати, %	4 – швидше погоджуюсь, %	5 – категорично погоджуюсь, %
Учні мають самостійно розв'язувати свої проблеми без втручання вчителя.	26,1	40,9	21,5	10,2	1,3
Відчуваю роздратування, коли учні задають багато запитань.	42,9	38,6	12,5	3,6	2,3
Якщо учень не проявляє інтересу до навчання, я не бачу сенсу його мотивувати.	34	36,5	17,2	8,3	4
Я однаково ставлюсь до всіх учнів незалежно від їхньої успішності	3	5,3	6,3	27,7	58,7
Невдачі учнів не викликають у мене сильних емоцій	26,4	34,3	20,8	12,2	6,3

Три найбільш важливі, на нашу думку, результати цього блоку:

1) З твердженням «Учні мають самостійно розв'язувати свої проблеми без втручання вчителя» 26,1% опитаних категорично не погоджуються, 40,9% швидше не погоджуються. Тобто загалом 67% педагогів заперечують цю ідею та вважають важливим допомагати учням у розв'язанні їхніх проблем. Однак 21,5% вагаються, а 11,5% (10,2% + 1,3%) погоджуються з твердженням. У підсумку це 33% (кожен третій), хто вважає, що учні мають вирішувати проблеми самостійно, або не впевнений в своїй ролі в цьому процесі, тобто скоріше не занурюється в дитячі проблеми.

2) З тезою «Відчуваю роздратування, коли учні задають багато запитань» категорично не погоджуються 42,9%, 38,6% швидше не погоджуються (разом 81,5%). Тож більшість педагогів не роздратовуються через запитання. Однак 12,5% вагаються, а 5,9% погоджуються з твердженням, що сигналізує про певну групу (майже кожного п'ятого вчителя), що відчуває негативні емоції в ситуаціях активного інтересу учнів.

3) «Якщо учень не проявляє інтересу до навчання, я не бачу сенсу його мотивувати». Значна частина педагогів визнають важливість мотивації учнів, навіть якщо ті спершу не зацікавлені: 34% категорично не погоджуються, 36,5% швидше не погоджуються (разом 70,5%). Проте 17,2% вагаються, а 12,3% (8,3% + 4%) погоджуються з твердженням. Це група вчителів (майже третина з опитаних), які вважають, що мотивація незацікавлених учнів - не вчительська функція.

В цілому, в проведеному опитуванні ми можемо бачити досить високий результат самооцінки етико-емоційної залученості освітян. В такому випадку, як пояснити різницю між даними анкетування та реальним станом речей?

По-перше, це протиріччя можна пояснити декларативним характером відповідей, коли учасники опитування, навіть анонімного, скоріше відповідають так, як «правильно» або як очікується від педагога, а не відповідно до своїх щоденних реалій. Крім того, у деяких закладах освіти байдужість може бути прийнятною нормою (до речі, автори статті зустрілись з цим особисто в окремих закладах освіти), яку педагоги сприймають як стандарт поведінки, хоча маніфестують емпатичні стосунки. Навіть емоційно залучені педагоги з часом можуть адаптуватися до такого середовища.

По-друге, те, скільки людина реалізує декларованих нею цінностей, залежить від багатьох чинників. У психології це явище описується через поняття «розрив між намірами і поведінкою». Дослідження показують, що рівень відповідності між декларованими цінностями, або «цінностями в свідомості», і реальністю, або «цінностями в дії» часто коливається і залежить від контексту. Проте у соціальній психології, зокрема в роботах Л.Фестінгера (Festinger, 1957), І.Аджена (Ajzen, 1991), Е.Гіггінса (Higgins, 1987), А.Блейзі (Blasi, 1980) зазначається, що люди виконують лише 40-70% своїх декларацій залежно від ситуації (так званий загальний розрив). Це означає, що близько 30-60% декларованих цінностей не знаходять відображення в поведінці. Отже, наприклад, якщо невдачі учнів викликають у вчителя сильні емоції на рівні 60,7% (26,4+34,3%, див. таблицю 3) відповідно до декларованих показників, то за фактом це може означати всього лише від 18,2% до 36,4% в реальності. А «кожен третій», що декларує певний рівень байдужості, по факту може цілком виступати «кожним другим» у кращому випадку, або «трьома з чотирьох» у гіршому.

Але навіть, якщо декларативні відповіді в анкетуванні виглядають скоріше як проголошення цінностей (наприклад, «я хвилююсь про емоційний стан учнів») або «цінностями у свідомості», вони цілком можуть стати підгрунтям для подолання байдужості за певних умов, своєрідним першим кроком до змін, якщо перетворяться на практичні дії. Ось як це може працювати. Висловлюючи свою позицію в деклараціях або опитуваннях, педагоги можуть усвідомити, що етико-емоційна байдужість або нестача уваги до учнів спонукає рефлексувати над власними реаліями. «Правильні» відповіді створюють дисонанс, який може мотивувати до змін. Декларація в такому випадку створює простір для саморефлексії – педагоги починають аналізувати власну поведінку, власний етичний стан. Це стимулює/народжує бажання вдосконалюватися та шукати шляхи реального втілення своїх установок.

Якщо більшість педагогів у деклараціях демонструє позитивні установки, це може стати основою для розробки стандартів етико-емоційної підтримки, що підкріплюють очікувану поведінку та змушують діяти відповідно до цінностей. Розрив між деклараціями та реальністю може також свідчити про наявність бар'єрів (про які йшлося вище). При цьому участь в опитуванні може допомогти ідентифікувати ці проблеми. Декларації можна використовувати як індикатор потреб у навчанні освітян. Наприклад, якщо педагоги висловлюють готовність, але не знають, як реалізовувати небайдужість, це сигнал для розробки програм підвищення кваліфікації.

Декларації – це стартова точка для виявлення етичних прагнень і установок педагогів. Щоб подолати реальну байдужість, ці декларації потрібно перевести у практичні дії через системний підхід: навчання, підтримку, моніторинг і створення умов для реалізації заявлених принципів. Іншими словами, вони мають стати інструментом змін, якщо використовуються як частина ширшої стратегії розвитку педагогічного середовища, в якому освітяни мають виступати активними у формуванні безпечного

та підтримуючого середовища для всіх учнів. Це включає своєчасне втручання, надання допомоги в освітньому та виховному процесах.

Нагальним завданням стає підтримка професійного розвитку педагогів через запровадження регулярних тренінгів, курсів підвищення кваліфікації та стажувань, організацію методичних семінарів та конференцій для обміну кращими практиками діалогіки партнерства в освітньому середовищі. Слід активізувати надання психологічної підтримки педпрацівникам задля профілактики професійного вигорання, забезпечити систематичний доступ до психологічних консультацій.

Важливим аспектом є створення позитивного середовища через розвиток командного духу та взаємопідтримки серед педагогів. Неабиякого значення набуває покращення умов праці через оптимізацію навантаження на тлі збереження/підвищення заробітної плати/пенсійного забезпечення.

Мотивація учнів потрібна вчителю, щоб учнівські результати були надихаючим фактором педагогічної діяльності. Задля цього треба потужне використання сучасних технологій, проектних робіт, інтерактивних методів навчання та пошуку інноваційних підходів до подолання освітніх втрат.

Регулярна комунікація та обмін інформацією з батьками щодо успіхів і проблем учнів сприятимуть побудові більш довірливих стосунків. Заохочення активної участі батьків у навчальному процесі через обговорення не тільки успіхів, але й викликів у навчальному процесі, може сприяти підвищенню поваги до статусу педагога, відчуттю більшої підтримки та отриманню мотивації щодо відповідності доброзичливим очікуванням батьків.

Проте перераховані нами пропозиції складають лише зовнішній інтерфейс вирішення проблеми, а існує ще й внутрішня складова. Це відчуття особливих ціннісно-етичних станів: служіння та співбуття. Внутрішнє відчуття служіння педагога та співбуття з дитиною – це усвідомлення своєї ролі як наставника, який не тільки передає знання, але й створює глибокий етико-емоційний зв'язок із дитиною. Це стан душі, в якому педагог діє з позиції емпатії, підтримки й спільного переживання життєвих моментів, що сприяє гармонійному розвитку дитини. Це також можна назвати покликанням педагога, де служіння означає безкорисливу турботу про благо дитини, а співбуття – здатність бути поруч, розділяти з дитиною час і простір, розуміти та приймати дитину такою, якою вона є. Байдужі люди не створюють зв'язку, не співіснують із іншими, їхня пасивність дозволяє процвітати всьому аморальному. Польський письменник Бруно Ясенський висловив всю сутність небезпеки байдужості у своєму романі «Змова байдужих» (Ясенський, 1974), де він проголосив не боятися ворогів, в гіршому випадку, вони можуть вбити, не боятися друзів, в гіршому випадку, вони можуть зрадити, а боятися байдужих, бо з їх мовчазної згоди існує на землі і зрада, і вбивство. Там, де є справжнє співбуття, немає місця мовчазній згоді на зло, бо співбуття є активною формою залученості, що допомагає будувати стосунки, сприяти добру і протистояти байдужості, яка здатна привести до зради чи несправедливості.

Формування ставлення до педагогічної діяльності як до служіння може відбуватись виключно на рівні внутрішньої роботи фахівця над собою, до якої педагога можна спонукати, але вона потребує ціннісно-орієнтованих змін в самій особистості через суб'єктивні зусилля самої особистості.

Висновки.

Отже, байдужість вчителів до потреб дітей та власного професійного розвитку є серйозною проблемою, яка негативно впливає на якість освіти та суспільство в цілому. Головними причинами поширення педагогічної байдужості можна вважати етико-негативні стани непочутості, безпорадності, самотності, безвідповідальності, надмірної професійної самовпевненості, егоїзму, страху перед конфліктами, егоцентризму, бездіяльності та лінощів. Ці стани здатні привести до професійного вигорання, невизнання професії у соціумі або приниженого останнім часом соціального статусу педагогів. Формуванню байдужості «допомагають» і брак можливостей до саморефлексії та самовдосконалення або формальне підвищення кваліфікації, а також низька мотивація учнів та постійні проблеми з дисципліною.

До негативних наслідків педагогічної байдужості слід віднести шкідливі стани для самих педпрацівників, які полягають у подальшій втраті мотивації, інтересу до роботи, зростанню професійної апатії. Все це знижує мотивацію до співучасті у подіях в учнівських колективах, здатне привести до незворотних наслідків для ментального здоров'я дітей, їх світорозуміння та світосприйняття, погіршення рівня знань учнів, зниження якості набутих навичок та небажання вчитись/тренуватись/набувати майстерності та удосконалюватись через створення недружньої атмосфери постійних страждань для окремої дитини, посилення конфліктів і булінгу в дитячих колективах, а у подальшому у негативному впливі на особистісну самооцінку та поведінку у майбутньому. Небезпечним наслідком є також втрата довіри до авторитетної, значущої в дитячому житті дорослої людини та навчального процесу як такого.

Для подолання цієї ситуації потрібні системні зміни як на рівні закладів освіти, так і на рівні державної політики. Інвестування в освіту, підтримка педагогів та створення сприятливого освітнього середовища можуть допомогти повернути педагогам мотивацію, а дітям — можливість отримувати якісну

освіту в безпечному та дружньо налаштованому середовищі. Крім створення зовнішніх умов роботи освітян слід звернути увагу на їх внутрішній стан, сприяти підтримці етичного ставлення до педагогічної діяльності як до служіння та співбуття з дитиною в процесі її навчання. Освіта – це інвестиція у майбутнє, і педагогі мають бути натхненними лідерами цього процесу, а не байдужими виконавцями переліку пунктів посадової інструкції. Перспективами для подальших досліджень може бути накреслення та дослідження успішних різнорівневих стратегій, спрямованих на подолання етико-негативного стану педагогічної байдужості в межах системних освітніх змін.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

Бєляєва, Е. Ф., & Зубкова, Л. М. (2015). Професійна деформація викладача вищої школи. *Наукові записки кафедри педагогіки*, 24, 25-32. Відновлено з https://periodicals.karazin.ua/pedagogy/article/view/3873

Гриневич, Л. (2018, Вересень 3). Найбільшим ворогом у «Нової української школи» є байдужість, бездіяльність і зневіра (І. Кузнєцова, Інтерв'юер). *Шкільне життя*. Відновлено з https://www.schoollife.org.ua/najbilshym-vorogom-u-novoyi-ukrayinskoyi-shkoly-ye-bajduzhist-bezdiyalnist-i-znevira-grynevych/

Марусинець, М. М. (2014). Професійне вигорання та професійна деформація у педагогічній діяльності вчителя. *Міжнародний науковий вісник: Збірник наукових праць*, 2(9), 45-53. Ужгород: ДВНЗ «УжНУ».

Машовець, О. Ю. (2016). Проблема байдужості в сучасному соціумі. *Сучасні проблеми науки. Гуманітарні науки: тези доповідей XVI Міжнародної науково-практичної конференції молодих учених і студентів* (с. 174). Київ: НАУ.

Міхеєва, Л., & Кулешова, О. (2022). Булінг у закладах освіти: причини та шляхи подолання. *Psychology Travelogs*, 1, 134-151. Відновлено з https://doi.org/10.31891/PT-2022-1-9

Поліщук, О., & Колтунович, Т. (2019). Особливості емоційних проявів у вихователів з різними рівнями професійних деформацій. *Психологічний журнал*, 22(2), 99-119. Відновлено з https://doi.org/10.31108/1.2019.2.22.7

Якимчук, О. (2023). Психологічні особливості професійної деформації у викладачів з різним стажем роботи. *Особистісні та ситуативні детермінанти благополуччя особистості в сучасних умовах життєдіяльності*: колективна монографія (с. 178-197). Вінниця: ДонНУ ім. В. Стуса. Відновлено з https://doi.org/10.31558/978-617-7721-64-1

Ясенський, Б. (1974). *Змова байдужих* (Пер. В. Іваненко). Київ: Дніпро.

Ajzen, I. (1991). The theory of planned behavior. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 50(2), 179–211. Retrieved from https://doi.org/10.1016/0749-5978(91)90020-T

Blasi, A. (1980). Bridging moral cognition and moral action: A critical review of the literature. *Psychological Bulletin*, 88(1), 1-45. Retrieved from https://doi.org/10.1037/0033-2909.88.1.1

Festinger, L. (1957). *A theory of cognitive dissonance*. Stanford University Press.

Higgins, E. T. (1987). Self-discrepancy: A theory relating self and affect. *Psychological Review*, 94(3), 319-340. Retrieved from https://doi.org/10.1037/0033-295X.94.3.319

REFERENCES

Ajzen, I. (1991). The theory of planned behavior. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 50(2), 179-211. Retrieved from https://doi.org/10.1016/0749-5978(91)90020-T

Belyaeva, E. F., & Zubkova, L. M. (2015). Professional deformation of higher education teachers. *Scientific Notes of the Department of Pedagogy*, 24, 25-32. Retrieved from https://periodicals.karazin.ua/pedagogy/article/view/3873

Blasi, A. (1980). Bridging moral cognition and moral action: A critical review of the literature. *Psychological Bulletin*, 88(1), 1-45. Retrieved from https://doi.org/10.1037/0033-2909.88.1.1

Festinger, L. (1957). *A theory of cognitive dissonance*. Stanford University Press.

Higgins, E. T. (1987). Self-discrepancy: A theory relating self and affect. *Psychological Review*, 94(3), 319-340. Retrieved from https://doi.org/10.1037/0033-295X.94.3.319

Hrynevych, L. (2018, September 3). The biggest enemy of the "New Ukrainian School" is indifference, inaction, and disbelief (I. Kuznetsova, Interviewer). *School Life*. Retrieved from https://www.schoollife.org.ua/najbilshym-vorogom-u-novoyi-ukrayinskoyi-shkoly-ye-bajduzhist-bezdiyalnist-i-znevira-grynevych/

Marusynets, M. M. (2014). Professional burnout and professional deformation in teachers' pedagogical activity. International *Scientific Bulletin: Collection of Scientific Works*, 2(9), 45-53. Uzhhorod: State Higher Educational Institution "UzhNU".

Mashovets, O. Y. (2016). The problem of indifference in modern society. *Contemporary Issues in Science. Humanities: Abstracts of the XVI International Scientific and Practical Conference of Young Scientists and Students* (p. 174). Kyiv: NAU.

Mikheeva, L., & Kuleshova, O. (2022). Bullying in educational institutions: Causes and ways to overcome it. *Psychology Travelogs*, 1, 134-151. Retrieved from https://doi.org/10.31891/PT-2022-1-9

Polishchuk, O., & Koltunovych, T. (2019). Features of emotional manifestations in educators with different levels of professional deformation. *Psychological Journal*, 22(2), 99-119. Retrieved from https://doi.org/10.31108/1.2019.2.22.7

Yakymchuk, O. (2023). Psychological features of professional deformation in teachers with different work experience. *Personal and Situational Determinants of Personality Well-Being in Modern Life Conditions*: Collective Monograph (pp. 178-197). Vinnytsia: DonNU named after V. Stus. Retrieved from https://doi.org/10.31558/978-617-7721-64-1

Yasensky, B. (1974). *The conspiracy of the indifferent* (Translate V. Ivanenko). Kyiv: Dnipro.

Life Crisis of the Individual in the Dimension of Philosophers Existential Direction

UDC: 141.32:159.923 DOI: https://doi.org/10.15421/172503

Tishko Liliya
Ph.D., Assoc. Prof., https://orcid.org/0000-0002-1979-9495, tishko.l.v@dsau.dp.ua
Dnipro State Agrarian and Economic University (Dnipro, Ukraine)

Abstract

Relevance. When searching for the meaning of one's own existence, a person constantly finds himself or herself in the midst of a series of questions that have no clear answers. For many people, this challenge is the beginning of a plunge into a state of cyclical frustration and self-destruction. The philosophy of existentialism highlights the possibility of realizing these difficult processes and helps to understand one's life plan.

The purpose of the study is to investigate the life crisis of the individual in the understanding of existentialist philosophers.

Results. A life crisis is a long-term, deep internal conflict that arises due to the unsatisfactory quality and results of life, the lack of its meaning. This is a difficult period in a person's life, during which the attitude towards oneself and the world, the way of understanding the acquired experience and the direction of the life path as a whole change dramatically. Different aspects of experiencing life crises are constantly analyzed by existentialist philosophers. In the prism of the philosophical worldview, a life crisis is a natural process, so it is possible to learn a lot from it for personal development. However, if the crisis is ignored, one can face a lot of negative consequences, such as an acute sense of loneliness and loss to society, depression, a desire for self-isolation from society, a constant sense of guilt, suicidal thoughts, etc. This indicates a disregard for one's own spiritual and transcendental dimension, as a result of which a person remains deaf to his or her basic and true needs in life.

Conclusions. According to existential philosophers, a personal crisis is primarily a natural process. From their point of view, it is a necessary experience, a complex phenomenon of self-awareness, and a fascinating journey to the self at the same time. Therefore, with the use of constructive self-reflection and freedom of choice, any life crisis will stimulate the development of the individual and the search for the right meanings of his or her existence.

Keywords: life crisis, meaning of life, frustration, development, personality, worldview, reflection

Життєва криза особистості у вимірі філософів екзистенційного спрямування

Тішко Лілія
Дніпровський державний аграрно-економічний університет (Дніпро, Україна)

Анотація

Актуальність. Шукаючи сенс власного існування, людина постійно опиняється серед низки запитань, які не мають однозначних відповідей. Для багатьох такий виклик є початком занурення в стан циклічно замкнутих фрустрацій та самознищення. Філософія екзистенціалізму якраз висвітлює можливість усвідомлення цих непростих процесів та допомагає зрозуміти свій життєвий задум.

Метою роботи є дослідження життєвої кризи особистості у розумінні філософів-екзистенціалістів.

Результати дослідження. Життєва криза являє собою тривалий глибокий внутрішній конфлікт, який виникає у зв'язку з незадовільною якістю, результатами життя, дефіцитом його смислу. Це складний період у житті людини, під час якого різко змінюються ставлення до себе і світу, спосіб осмислення набутого досвіду та напрям життєвого шляху в цілому. Різні аспекти переживання життєвих криз повсякчас аналізуються філософами екзистенціалістичного спрямування. У призмі філософського світобачення життєва криза є природнім процесом, тому з неї є можливим винести багато корисного для розвитку особистості. Проте якщо кризу проігнорувати, можна зіштовхнутися з масою негативних наслідків, на кшталт: гострого почуття самотності і втраченості для соціуму, депресією, бажанням самоізоляції від суспільства, постійним відчуттям провини, суїцидальними думками тощо. Це говорить про ігнорування власного духовно-трансцендентного виміру, в результаті чого людина залишається глухою до своїх основних і справжніх потреб життя.

Висновки. У розумінні філософів екзистенційого спрямування особистісна криза – це, у першу чергу, природний процес. На їх точку зору, вона являє собою необхідний досвід, складне явище самоусвідомлення та захоплюючу подорож до самого себе водночас. Тому, при задіянні конструктивної саморефлексії та свободі вибору, будь-яка життєва криза стимулюватиме до розвитку особистості та пошуку правильних сенсів її буття.

Ключові слова: життєва криза, сенс життя, фрустрація, розвиток, особистість, світобачення, рефлексія

Стаття надійшла / Article arrived: 04.01.2025 Схвалено до друку / Accepted: 22.02.2025

Вступ.

Життєвою кризою називають тривалий глибокий внутрішній конфлікт, який виникає у зв'язку з незадовільною якістю, результатами життя, дефіцитом його смислу. Це складний період у житті людини, під час якого різко змінюються ставлення до себе і світу, спосіб осмислення набутого досвіду та напрям життєвого шляху в цілому (Титаренко, 2023).

У призмі філософського світобачення життєва криза є природнім процесом, тому з неї є можливим винести багато корисного для розвитку особистості. Проте якщо кризу проігнорувати, можна зіштовхнутися із масою негативних наслідків, на кшталт: гострого почуття самотності і втраченості для соціуму, депресією, бажанням самоізоляції від суспільства, постійним відчуттям провини, суїцидальними думками тощо. Це говорить про ігнорування власного духовно-трансцендентного виміру, в результаті чого людина залишається глухою до своїх основних і справжніх потреб життя.

Актуальність.

Глобальна політична, соціально-економічна, ідеологічна криза у вирі якої ми живемо, неабияк оголює індивідуальні проблеми кожної людини, викриває її внутрішні конфлікти, загострює суперечності. Постійно шукаючи сенс власного існування, людина на своєму карколомному життєвому шляху опиняється серед низки запитань, які не мають однозначних відповідей. Це серйозний виклик, що підштовхує кожного до неабияких прогресивних особистісних змін. У такий спосіб, якщо людина це розуміє і є відкритою до глибинних трансформацій, переживання життєвої кризи природно сприятиме розвитку особистості, її поступовому дорослішанню. Проте для багатьох, в силу власної неусвідомленості буття, навпаки, такий виклик зумовлює занурення в стан циклічно замкнутих фрустрацій та самознищення. Філософія екзистенціалізму якраз висвітлює можливість усвідомлення цих непростих процесів, допомагає зрозуміти свій життєвий задум. Та й загалом, розвиваючи екзистенційне бачення, можна зрозуміти, що саме заважає повноцінному існуванню людини, а що сприяє невідворотнім екзистенційним змінам у її житті.

Мета: дослідити життєву кризу особистості у розумінні філософів – екзистенціалістів.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Різні аспекти життєвих криз були предметом вивчення багатьох філософів екзистенційного спрямування. Відчуття життя, що часто супроводжується породженням глибокої кризи, в екзистенційній філософії змальовується через значення таких понять як "свобода", "вибір", "страх" та "відчай" (Kierkegaard, 2013), "буття – для – себе", "буття – у – собі", "буття – для – іншого" (Сартр, 2023), "сенс життя як головний рушій задумів та починів людини" (Франкл, 2023), «екзистенційна слабкість» (Бінсвангер, 2014), «кризова межова ситуація» (Камю, 2022; Гайдеггер, 2022; Jaspers, 2010) тощо. Проте у сучасній історіографічній традиції відсутня цілісна картина розуміння цього складного явища у призмі саме екзистенціалістичного бачення, що є предметом нашого дослідження.

Результати дослідження.

Екзистенціалізм, або філософія існування, – один із головних напрямів у філософії XX століття, який є вираженням глибокої кризи тогочасного суспільства. Власне, філософія екзистенціалізму має справу з питаннями людського існування та морально-етичної рефлексії суб'єкта. У центрі уваги екзистенціалістів знаходиться глибоко нещасна людина, що страждає і в той же час, людина, яка усвідомлюючи власну смертність і недосконаліть, прагне до свободи і відповідає за всі свої вчинки.

Саме з філософії екзистенціалізму походить термін "екзистенційна криза», що являє собою стан неспокою та невпевненості щодо сенсу життя та свободи вибору. Ця криза породжує тривогу та відчуття, що життя безглузде, у ньому все наперед є визначеним, а саме існування не має сенсу. У такий спосіб людина опиняється в стані так званого застою – життєвої кризи – перестає розуміти, хто вона і для чого прийшла у цей світ.

Про екзистенційну кризу першим заговорив австрійський психіатр, психолог і філософ водночас Віктор Франкл (Франкл, 2023). Він ввів поняття екзистенційного вакууму і обґрунтував його як відсутність розуміння цінності життя у період змін, руйнувань і потрясінь.

Мислитель дуже глибоко описує сутність поняття екзистенційного вакууму, пов'язаного з відчуттям саме внутрішньої порожнечі. Цей стан приносить людині безсенсовість існування, спонукаючи прояву агресивного ставлення до навколишнього світу та деструктивної поведінки. Навіть Ейнштейн якось помітив, що той, хто відчуває своє життя позбавленим сенсу, не лише нещасливий, але й наврядче життєздатний (Франкл, 2023, с. 36). Якщо у людини немає сенсу життя, реалізація якого зробила б її щасливою, то вона намагатиметься досягти відчуття щастя в обхід реалізації сенсу, зокрема за допомогою хімічних препаратів (алкоголь, наркотики). Це спонукає до ще глибшого прояву життєвої кризи людини та застрягання в ній.

Особливо гостро криза особистості у розумінні В. Франкла проявляється у суспільстві надмірного достатку. Парадоксальним виявляється те, що у такому суспільстві більшість людей, маючи достатньо засобів для існування, так і не розуміють заради чого вони живуть. Навіть надлишок вільного часу для багатьох дає лише відчуття внутрішньої порожнечі та породжує так звані «ноогенні неврози». Останні, за В. Франклом, являють собою специфічні невротичні захворювання, що витікають із відчуття провини

та сорому, конфліктів цінностей, екзистенційної фрустрації (Франкл, 2023, с. 26). Це призводить до того, що життя стає нестерпним і переповненим стражданнями. Крім того, людина втрачає розуміння своєї суті, втрачає себе.

Проте не все так однозначно. В. Франкл вважає, що трагічна тріада – страждання, провина та смерть – може бути трансформована у щось позитивне. Так, філософ зауважує, що "…у житті немає жодної ситуації, яка насправді була б позбавлена сенсу, і страждання також має свій сенс, але воно має сенс лише тоді, "коли ти стаєш іншим і поступово зростаєш" (Франкл, 2023, с. 41). У такий спосіб мислитель показує, що людина, яка здатна до осмислення життєвих подій, розуміє, що вона, будучи залежною від обставин, завжди має змогу зайняти певну позицію по відношенню до них (Франкл, 2023, с. 77). Це робить її вільною та водночас наповнює відчуттям життєвої сили.

Сьорен К'єркегор, який є ідейним предтечею екзистенціалізму, також досить гостро аналізує проблему життєвої кризи людини (Kierkegaard, 2013). Справжню сутність людського існування він вбачає у відчутті пристрастей, устремліннях, прагненні до життя. Проте суспільство, на чому повсякчас зосереджує увагу мислитель, нівелює індивіда, породжує у ньому страх, відчай, провину, що роз´їдають його свідомість та знищують зсередини. Тому в своїх роботах С. К´єркегор, в якості альтернативи виходу зі складних життєвих ситуацій, підкреслює важливість особистого вибору й відданості самому собі у прийнятті рішень. Так, спасіння людини філософ убачав в усамітненні, що, на жаль, саме по собі багатьох лякає. Але саме усамітнення, на думку С. Кєркегора, допоможе звільнити особистість від духовного знищення. У такий спосіб, відчуваючи себе самостійною індивідуальністю, людина здатна самостійно творити себе тим, чим вона є згідно своєї природи.

Схожою є думка іспанського філософа Хосе Ортеги-і-Гассета щодо переживання кризи людиною, яка формується під впливом її життя у соціумі. У таких обставинах буття індивід втрачає свою життєздатність, поступово знищуючи себе. У відомій роботі «Повстання мас», описуючи істинну сутність такої людини, мислитель зазначає: «Це не скільки чоловік, скільки оболонка, муляж людини, подоба пустотілих ідолів, якій не дістає «нутра»; у ній немає особистісного начала, непохитного і невідчуженого, немає того «я», яке не можна скасувати. Тому вона вічно когось зображає» (Ортега-і-Гассет, 2024). Це людина, яка нездатна діяти самостійно, а своє спасіння вона вбачає у розчиненні в масі собі подібних. У силу цього, на думку Ортеги-і-Гассета, втрачається свобода і можливість людини стати тим, ким вона себе відчуває, тим, ким вона насправді є. А це, у свою чергу, говорить про глибоку кризу людини, що проявляється у втраті нею власної індивідуальності, поступовій відмові від себе та своєї реальності. Такий стан фрустрації та відчуження спричиняє кризу особистісної ідентичності людини, що супроводжує її все життя і позбавляє змоги вільно творити.

У фундаментальній онтології відомого філософа екзистенційного спрямування Мартіна Гайдеггера також знаходимо різні аспекти прояву буття людини через відчуття нею глибокої життєвої кризи (Гайдеггер, 2022). Для того щоб людина усвідомила себе екзистенцією, необхідно, як стверджує мислитель, щоб вона опинилася у кризовій ситуації, тобто «опинилася перед смертю». Саме тоді, в таких надміру складних обставинах життя, вона стає справді вільною. Так, обираючи саму себе, людина формує себе своїми діями та вчинками, а не виступає як річ, що повсякчас знаходиться під впливом природної або соціальної необхідності. У такий спосіб, згідно М. Гайдеггера, вільна людина несе відповідальність за все зроблене нею, а не виправдовує себе обставинами життя.

Розкриваючи фундаментальні питання кризових моментів людського існування, до філософії Мартіна Гайдеггера звертається визначний французький мислитель Альбер Камю (Камю, 2020; 2022). Як і у М. Гайдеггера, для А. Камю людина – не сукупність того, що в ній ще є, а сукупність того, чого в ній ще немає і чим вона може стати. Вона є першою і єдиною причиною своєї трагедії. Чим більше людина осягає життя, прагнучи знайти у ньому якісь сенси, тим більше вона усвідомлює неосяжність того, що відбувається і занурюється в негативно-абсурдні сторони життя. Як тільки спокійний хід життєвого шляху людини порушується, вона опиняється у так званій кризовій «межовій ситуації», коли старе втрачає сенс, а нове ще нею не осмислене (Камю, 2020). З цього погляду, криза, «межова ситуація» – це зупинена мить у житті людини, коли втрачають значення старі відповіді на питання про себе. Як тільки людина опиняється у такій ситуації, вона починає розуміти, що все у цьому світі вирішується без її участі, що тут виявляється немає місця, яке здавалося б, призначене для неї. Це і є «межова ситуація» – ситуація кризи, коли у процесі ламання старих цінностей людина переглядає свої колишні відносини зі світом і в ній зароджується нова якість. Така криза свідчить про незавершеність, несамодостатність людини. Проте Камю стверджує, що знайти вихід із скрутного становища людина може тільки поклавшись на власний досвід.

На думку швейцарського філософа Дені де Ружмона, в цілому проблема суспільства полягає у тому, що «… попри усю легкість, інтелектуальну та чуттєву вишуканість, перенасичення..., однією з найглибших потреб людини, що залишається незадоволеною, є потреба страждати» (Ружмон, 2001, с. 202). Тобто саме страждання є необхідним природнім фактором буття. Тому життєві кризи

є невід´ємною частиною життя кожної людини незалежно від її досягнень, здоров´я, майна, віри тощо.

Очевидно, людині сучасного світу апріорі складно бути істинно щасливою, бо зазвичай пріоритет надається зовнішнім факторам буття, а не відчуттю себе самого. На жаль, мало хто розуміє, що щастя залежить лише від стану буття, а не від володіння. У такий спосіб людина, притупляючи відчуття власної суті, сама себе прирікає на вічне страждання і прагне створити ілюзорність свого буття. Не розуміючи цього, вона опиняється у замкнутому колообороті невирішених життєвих проблем, що лише посилює відчуття страждання.

Засновник німецького екзистенціалізму Карл Ясперс причину життєвих криз, які переживає людина, вбачав не у зовнішніх факторах, а «в індивідуальних глибинах особистості», у її індивідуальних можливостях (Jaspers, 2010). Справжній зміст бутя, як стверджує філософ, відкривається в природі глибоких потрясінь, коли людина відчуває свою смертність та знаходиться у стані складних життєвих переживань. Саме у ці моменти вона звільняється від вантажу своїх повсякденних турбот (від наявного буття у світі) та від своїх ідеальних інтересів і наукових уявлень про дійсність (від трансцендентного буття в собі). Перед людиною відкривається світ її глибокого інтимного існування, її справжні переживання Бога (трансцендентного) та розуміння необхідності відчуття свободи як основного чинника буття. У такий спосіб усвідомлене переживання життєвих криз прирівнюється філософом до відчуття істинної сутності свого буття. До речі, така точка зору є близькою також для швейцарського філософа Л. Бінсвангера.

Людвіг Бінсвангер закликав до глибшого дослідження людського буття з ціллю грунтовного пояснення життєвих криз які переживає людина (Бінсвангер, 2014). У цьому плані особливу цінність набуває життя людського духу, що розкриває екзистенційні глибини особистісних переживань. Людину можна зрозуміти лише у тому випадку, коли відкривається повнота її існування. У цьому устремлінні можна виявити розгортання її екзистенційних можливостей.

Під поняттям «екзистенційної слабкості» Л. Бінсвангер розуміє таку особливість людини, яка виражається у недостатньо автономній позиції в світі. Екзистенційно слабка людина блокує сама себе, відділяє себе від основи свого існування. Вона не бере на себе відповідальність за своє життя, а навпаки – перекладає її на зовнішні чинники, в якості яких можуть бути батьки, держава, керівники, традиції. За Л. Бінсвангером, найкращим способом подолання екзистенційних криз у житті людини є прийняття нею її реальності. Коли вона перестає жити у власній ілюзії і відверто собі зізнається ким вона є насправді.

Надміру важливою у висвітленні суті поставленого нами питання є думка провідного представника французького екзистенціалізму Жан – Поля. Сартра, який говорить, що людина формується в залежності від того, як вона переборює складнощі життя та який виклик робить своїм життєвим кризам. Філософ підкреслює, що людському існуванню властиві: фактичність реальності, так зване, „буття – в – собі" та творчий характер, що є відображенням „буття – для – себе" (Сартр, 2023).

Екзистенціалізм, за Сартром, показує, що справжня сила людини розкривається у власних діях, що робить її вільною. Якщо людина живе у постійному страхові, хронічно відчуває глибоку провину, є злою чи нерішучою – це наслідки її дій, вчинків…, це те ким, вона сама себе створила. Тому такі фрустраційні відчуття як тривога, з якою людина живе, розуміючи свою відповідальність, та розпач, який приходить до неї у момент усвідомлення розрахунку лише на власні сили, є невід´ємними в житті кожної людини. Уникаючи їх, ми уникатимемо саме життя. Проте багато хто, на думку філософа, важко переживає свою свободу, бо здобувши її, відчуває непосильний тягар відповідальності і тому починає шукати перед ким схилитися. А це є відображенням переживання замкнутого циклу життєвих проблем. Тому одне з головних завдань людини – поглиблювати і реалізовувати свою суб'єктивність, вбачаючи порятунок лише у собі самому.

Висновки.

Таким чином, представники філософії екзистенціалізму, висуваючи ідею абсолютної унікальності людського буття, глибоко розглядають людину в умовах переживання нею різних кризових життєвих ситуацій. У першу чергу, вони акцентують увагу на питанні важливості духовної витримки людини, яка потрапила в потік невідворотніх подій і втратила контроль над ними.

Філософи-екзистенціалісти, залишили твори, які містять багато глибоких роздумів про буття людини і його сенс. Виходячи з аналізу їх основних ідей, цілком зрозумілим стає, що екзистенційна криза продовжує залишатися характерною рисою нашого суспільства. Це пов'язано з тим, що сучасний світ набагато складніший і динамічніший, ніж декілька десятиліть тому.

Спровокувати виникнення кризи особистості сьогодні може чимало як зовнішніх, так і внутрішніх факторів. Серед найбільш поширених можна назвати наступні: втрата близької людини, втрата роботи, втрата постійного місця проживання, втрата почуття ідентичності, фінансова нестабільність, почуття самотності та ізольованості від соціуму тощо. Особливо відчутними ці наслідки стали у зв'язку з війною, важкий тягар якої несе на собі весь український народ.

Наразі ми щодня зіштовхуємося з величезною кількістю завдань, які потрібно виконати, варіантів, які вимагають зробити вибір, та змін, до яких потрібно адаптуватися. Усе це викликає тривогу, розчарування, невпевненість і, як наслідок, кризу особистості. Тому цілком очевидно, якщо кризу проігнорувати можна мати справу з низкою різних деструктивних наслідків, таких як: гостре почуття самотності і втраченості для соціуму, депресія, бажання самоізоляції від суспільства, професійне вигоряння, відчуття провини, суїцидальні думки та дії.

Проте у розумінні філософів екзистенційного спрямування криза – це, у першу чергу, природний процес. Серед найбільш узагальнених етапів її проживання вони виділяють: занурення в проблему, її усвідомлення та переломний момент, на якому приходить прийняття самої проблеми та бажання змін.

На точку зору екзистенціалістів, криза, яку проживає людина, являє собою необхідний досвід, складне явище самоусвідомлення та захоплюючу подорож до самого себе водночас. Тому при задіянні конструктивної саморефлексії та свободі вибору будь-яка життєва криза стимулюватиме до розвитку особистості та пошуку правильних сенсів її буття.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

Бінсвангер, Л.(2014). *Екзистенційний аналіз*. ІЗД.
Гайдеггер, М. (2022). *Осягнення сенсу*. ІЗД.
Камю, А. (2022). Міф про Сізіфа. *Бунтівна людина*. Харків: Фоліо.
Камю, А. (2020). *Чума*. Харків: Фоліо.
Ортега-і-Гассет, Х. (2024). *Повстання мас*. Відновлено з https://www.ukrlib.com.ua/world/printit.php?tid=3813
Титаренко, Т. М. (2023). Криза життєва. *Енциклопедія Сучасної України*. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України. Відновлено з https://esu.com.ua/article-963
Сартр, Ж.-П. (2023). Екзистенціалізм – це гуманізм. *Психологія і суспільство*, 2, 49-65.
Ружмон, Д. (2001). *Любов і західна культура*. Львів: Літопис.
Франкл, В. (2023). Людина у пошуках справжнього сенсу. *Психолог у концтаборі*. Харків: КСД.
Jaspers, K. (2010). *Philosophy of Existence*. University of Pennsylvania Press.
Kierkegaard, S. (2013). Kierkegaard's Writings. *Concluding Unscientific Postscript to Philosophical Fragments*, 12(I). Princeton: Princeton University Press

REFERENCES

Binswanger, L. (2014). *Existential Analysis*. IZD.
Camus, A. (2020). *The Plague*. Kharkiv: Folio.
Camus, A. (2022). The Myth of Sisyphus. *The Rebellious Man*. Kharkiv: Folio.
Frankl, V. (2023). *Man in Search of True Meaning. A Psychologist in a Concentration Camp*. Kharkiv: KSD.
Heidegger, M. (2022). *The Comprehension of Meaning*. IZD.
Jaspers, K. (2010). *Philosophy of Existence*. University of Pennsylvania Press.
Kierkegaard, S. (2013). Kierkegaard's Writings. *Concluding Unscientific Postscript to Philosophical Fragments*, 12(I). Princeton: Princeton University Press.
Ortega y Gasset, H. (2024). *The Uprising of the Masses*. Retrieved from https://www.ukrlib.com.ua/world/printit.php?tid=3813
Ruzhmon, D. (2001). *Love and Western Culture*. Lviv: Litopys.
Sartre, J.-P. (2023). Existentialism is Humanism. *Psychology and Society*, 2, 49-65.
Tytarenko, T. M. (2023). *The Crisis of Life. Encyclopedia of Modern Ukrain*e. Kyiv: Institute of Encyclopedic Research of the NAS of Ukraine. Retrieved from https://esu.com.ua/article-963

Modern Approaches to the Problem of Technogenic Civilization: a Socio-philosophical Analysis

UDC: 101.130.1.2.140.141 DOI: https://doi.org/10.15421/172504

Aliyev Ravan
Doctoral Student, https://orcid.org/0009-0000-2862-9802, ravanaliyev.97@gmail.com
Azerbaijan National Academy of Sciences (Baku, Azerbaijan)

Abstract

Relevance. In the modern era, the rapid advancement of technology and its profound impact on human life make the study of technogenic civilization essential. Processes such as artificial intelligence, automation, and digitalization are transforming the socio-economic and cultural structures of society, leading to new ethical and philosophical challenges. In this regard, examining the role of technogenic civilization and assessing its consequences constitute a significant scientific issue. Technogenic civilization represents the modern stage of humanity's development and embodies the dialectical model of civilization and culture shaped by the penetration of technology into our lives.

Objective: 1. To analyse the development of technogenic culture, examining its characteristics at various stages and its impacts on society; 2. To investigate the changes created by technology in social, political, economic, and cultural structures.

Results. This article analysed the phenomenon of technogenic civilization from philosophical and sociological perspectives, examining its impact on various aspects of society. Technogenic civilization refers to the developmental stage formed by the integration of technology into social life, fundamentally altering human interaction with nature and the social environment. The article discusses the changes brought about by technology in the social, economic, political, and cultural spheres in the context of the three main stages of technogenic civilization. Technogenic civilization is not only based on technological innovations, but also on the widespread acceptance and application of these innovations by society.

Conclusions. Technogenic civilization, by considering the impact of technology on both individuals and society, demands the establishment of a new normative framework and the identification of future potential.

Keywords: social philosophy, technology, philosophy, culture, technogenic culture, human and civilisation, human-technology relations

Сучасні підходи до проблеми техногенної цивілізації: соціально-філософський аналіз

Алієв Раван
Національна академія наук Азербайджану (Баку, Азербайджан)

Анотація

Актуальність: У сучасну епоху стрімкий розвиток технологій та їхній глибокий вплив на життя людини роблять дослідження техногенної цивілізації вкрай важливим. Такі процеси, як штучний інтелект, автоматизація та цифровізація, змінюють соціально-економічні та культурні структури суспільства, спричиняючи нові етичні та філософські виклики. У цьому контексті вивчення ролі техногенної цивілізації та оцінка її наслідків становить важливу наукову проблему. Техногенна цивілізація представляє сучасний етап розвитку людства і втілює діалектичну модель цивілізації та культури, сформовану проникненням технологій у наше життя.

Мета: 1. Проаналізувати розвиток техногенної культури, дослідити її особливості на різних етапах і вплив на суспільство; 2. Дослідити зміни, що виникають під впливом технологій у соціальних, політичних, економічних та культурних структурах.

Результати: У цій статті проаналізовано феномен техногенної цивілізації з філософської та соціологічної точок зору, розглянуто її вплив на різні аспекти суспільства. Техногенна цивілізація є етапом розвитку, сформованим інтеграцією технологій у суспільне життя, що докорінно змінює взаємодію людини з природою та соціальним середовищем. У статті розглядаються зміни, які технології спричинили в соціальній, економічній, політичній та культурній сферах у контексті трьох основних етапів техногенної цивілізації. Техногенна цивілізація базується не лише на технологічних інноваціях, а й на широкому прийнятті та застосуванні цих інновацій суспільством.

Висновки: Техногенна цивілізація, враховуючи вплив технологій як на окремих осіб, так і на суспільство в цілому, вимагає встановлення нових нормативних рамок та визначення можливих перспектив майбутнього.

Ключові слова: соціальна філософія, технології, філософія, культура, техногенна культура, людина і цивілізація, взаємозв'язок людини та технологій

Стаття надійшла / Article arrived: 05.01.2025 Схвалено до друку / Accepted: 24.02.2025

Introduction.

The issues facing contemporary technological civilization are a major topic of discussion in sociophilosophy across the world. The socio-structural dynamics of human civilization are altered by rapid technology growth, posing a variety of ecological, ethical, and anthropological problems in addition to new opportunities. In this regard, philosophical study is necessary to understand how technological changes affect the fundamentals of human life, social interactions, and value systems. Studying these topics is especially important for preserving the harmony between humanism and technology. As a result, a socio-philosophical analysis of the nature of technogenic civilization and its effects on society is necessary in the modern day.

Materials and Methods. The article primarily employs historical-methodological analysis and comparative analysis methods. In examining the various stages of technogenic civilization's development, its impact on socio-economic and cultural structures is also explained through dialectical analysis. The methodological justification of this research involves the use of various theoretical and empirical methods to explore the impact of technogenic civilization on society at different stages. The goal of the study is to understand the integration of technology into human life and its effects on the social, cultural, economic, and political spheres. The main methods underpinning the methodological approach are as follows:

1. Historical and philosophical analysis: Historical and philosophical approaches were used to analyze the different periods and stages of the development of technogenic civilization.

2. Comparative analysis: This method was employed to compare the development of technogenic civilization and the integration of technology into various societies and cultures.

3. Philosophical and ethical analysis: The impact of technology on ethical values, human rights, and culture was discussed. In this context, the way in which technogenic civilization shapes human existence and how this process leads to ethical and cultural changes was explored.

4. The methodological framework of the study allows for a broader social and cultural perspective on the development of technogenic civilization in the modern era. These methods provide an approach that can be replicated by other researchers.

An analysis of research and publications has been carried out in order to provide a theoretical and methodological basis for the following technogenic civilization. Technogenic civilization is a concept that explores the impact of modern technologies on society and human thinking. Several scholars have analyzed the role of technology in human life in their works. Heidegger, in *"The question concerning technology"* (Heidegger,1977), describes technology as a force that transforms human existence and examines its essence from a philosophical perspective. He argues that technology is not merely a tool but fundamentally changes the way humans perceive the world. McLuhan, in *"The Gutenberg Galaxy: The making of typographic man"* (McLuhan 2013), emphasizes the influence of print technology and electronic media on culture. He suggests that different forms of communication shape human thought and the structure of society. Postman, in *"Technopoly: The surrender of culture to technology"* (Postman 2006), argues that technology dominates society and alters its values. He highlights that technology not only facilitates life but also shapes human values and culture. Andrew Feenberg (Feenberg, 2002) examines technology within a social and cultural context, emphasizing its role in reshaping societal structures. He argues that technology is not merely a neutral tool but a force that shapes social relations and power dynamics. Albert Camus (Camus, 1942) highlights how technogenic civilization undermines human moral and existential values, condemning individuals to an absurd world. He believed that technological progress led to human alienation from nature and their own essence.

Research results.

Analysis of technogenic civilization and its characteristics. Each newly emerging civilization has developed based on the achievements of previous civilizations and has directly benefited from them. When analysing technogenic civilization through the stages of pre-industrial society, industrial society, and post-industrial (information and knowledge) society, it becomes evident that this type of civilization not only develops further at each new stage but also acquires syncretic and eclectic characteristics. In this sense, we observe that technogenic civilization takes different forms across various stages. The initial stage of technogenic civilization is characterized as a developmental form in which the influence of technology on social, political, and economic spheres remains weak. In the subsequent stage, rapid development occurs due to technological advancements and changes in social structures. During the stage of refinement, complex and multifaceted characteristics emerge, and the penetration of technology into societies intensifies. *"Whether we embrace technology enthusiastically or reject it, we still remain under its influence. We succumb to it in the worst possible way..."* (Heidegger, 1977). In the social-philosophical discourse, during the stages of technogenic civilization, a person struggles to make their life meaningful in the face of uncertainties brought about by technology. This also constitutes a context in which technology creates both risks and opportunities as a path for individuals to discover their own existence.

Technogenic civilization is formed through the synthesis of both physical and intellectual energy, along with the most advanced technological capabilities. The combination of energy sources, human control over them,

and technological achievements shapes technogenic civilization as a self-regulating system. The integration of new technologies into industrial energy production, which is in constant demand, enables more efficient resource utilization. *The availability of energy sources determines the amount of work that can be accomplished, and the management of these energy flows shapes human power and influence over nature* (Odum, 1971, p. 43). However, it also raises the issue of equitable distribution. Unless this problem is resolved, technogenic civilization, in addition to being social, may evolve into a system that promotes an increasingly unequal distribution of resources from technological and ecological perspectives.

As a result, the dominance of global information systems and technologies may intensify, exacerbating social inequalities. *"It is also important to consider that digital inequality is experienced differently across various geographies. In countries like India, where class, income, gender, education, and other inequalities are highly pronounced, the level of inequality is still largely shaped by limited access to technological opportunities"* (Kayış, 2021, p. 114). This dominance may encourage technology giants and information platforms to become the primary centers of power in society. When interacting with nature, humans influence both the natural world and their own existence. From an existentialist perspective, this also interprets the process of "self-discovery" for the individual. The expansion of technological capabilities plays a crucial role in the formation of the middle class, which serves as a fundamental condition for social stability and sustainable development. Another key aspect that distinguishes technogenic civilization from other civilizations is not only the level of technological development but also the degree to which technology is accepted by society, its proper use, and the fundamental transformations it can bring about in social, political, and economic spheres.

Technogenic civilization, to put it briefly, is one in which a wider range of people may access technology. Technogenic civilization has not, however, advanced at the same rate in every culture as technical advancements varied among nations in terms of their degree and real-world applications. In addition to being useful instruments, technologies also contribute to the body of knowledge in society. As a result, technogenic civilization gradually leads humanity to a more controlled situation. *"Knowledge does not expand the areas of determinism; rather, it narrows them. And as a result of the unexplored effects of technology, maximum determinism emerges in human life."* (McLuhan, 2013 , p. 380]. From an existentialist standpoint, it should be highlighted that although existentialism suggests that people may "choose their own existence," technogenic society restricts these options to predefined parameters and frameworks. Since people must adjust to new technologies, their lives are defined by the way technology dominates society. However, as the body of knowledge has grown, technology has evolved from a simple means of achieving human objectives to a force that guarantees the advancement of society and permits personal growth. Even while these developments could seem to be the quick "destruction" of traditional civilizations, technological civilization may eventually create a more vibrant culture. As technology advances, culture itself becomes more universal and global, which dialectically fits with people's need for advancement. *"As a nation reaches a high stage of development, it gains the power to change its culture. For instance, in recent years, the Japanese have left behind Far Eastern culture and integrated into Western culture."* (Coşkun,2012, p. 108]. Traditional moral and ethical principles are transformed by technological civilization, creating a new moral code that satisfies the needs of contemporary civilizations. These values, however, do not entirely vanish; rather, they evolve with technology, providing a framework for meeting the evolving demands of society. Tensions emerge during intercultural conflicts between more open-minded strategies trying to keep up with technological improvements and conservative strategies aimed at maintaining the distinctiveness of cultures.

Conversely, technological civilization's universality fosters better cross-cultural communication and understanding. *"...the almost prerequisite for technological development is the existence of a number of values and the formation of these values. Only, in this way, it may be possible to determine the most appropriate way of what, when, and how should be done."* (Ural, 2000, p. 3). From a social-philosophical perspective, a synergetic relationship between technology and culture is formed in this process. The adaptation of culture to technology and the influence of technology on the development of culture mutually foster the emergence of a more complex and global system.

Technogenic civilization is characterized by the expansion of human capacities through technological methods. This element makes sure that technology serves as more than just a tool; rather, it is a powerful force that increases human capacity to influence society and the environment. Automation and artificial intelligence advancements enable technology to function without direct human involvement. In order to fulfill human potential, technology develops certain frameworks and regulations. In addition to influencing human choices and actions, these factors also create new social and economic realities in the administration of technology systems. In contrast, people continue to be important as the administrators of these processes in technogenic society, even though cyber-physical systems and artificial intelligence play a big part in decision-making. Because of this fact, people are less directly involved in technological civilization and are instead more redirected toward indirect control and regulation roles. *"Machines can certainly 'think.' However, their ability to think can only occur in activities defined by humans and related to humans... The boundaries of machines are encompassed*

by humanity's demands and possibilities." (Yılmaz, 2024, p. 68). Technogenic civilization represents a shift toward a more automated, technology-based governance system. In this context, human adaptation to the technogenic reality, i.e., the new world shaped by technology, becomes a primary requirement of technogenic civilization. In this civilization type, humans evolve not only as biological beings but also as technological entities.

The growing role and expanding scope of technology in technogenic civilization tend to undermine traditional moral values. However, since humans constantly need sacred beliefs and moral values, technology itself becomes sanctified, distinguishing it as a phenomenon that introduces new ethical forms. Thus, through the tools it offers to address contemporary problems, technology becomes a guiding principle in the modern world. In this sense, the concept of "God" is no longer associated with spiritual and religious forces but is directly embodied in technology itself. "The exaltation of one god requires the devaluation of another. The command 'Thou shalt have no other gods before me,' which pertains to Jehovah, is equally applicable to the 'technological god"(Postman, 2006, p. 188). Technogenic civilization has gone through stages of contradictions between religion and technology.

However, these contradictions have not negatively impacted the development of civilization, as religion did not entirely reject technological progress. On the contrary, some religious belief systems have supported technological advancement. In fact, religious worldviews, belief systems, and the factor of faith have accelerated technogenic development. Thus, traditional national and spiritual values have also stimulated the growth of the new technological civilization. From a social-philosophical perspective, these contradictions remain as obstacles that determine the development of society. However, these contradictions also shape the speed and direction of development. This dialectical approach allows for a better understanding of the various social, economic, and cultural changes associated with the development of technogenic civilization.

Western and Eastern cultures have interacted to create modern technogenic civilization, which has developed into a model of global civilization that cuts over national and cultural borders. Eastern cultures view technology in this light, with a primary focus on the personal growth of the individual. The West, on the other hand, takes a utilitarian stance toward technology, utilizing it to improve efficiency and societal advancement. Eastern civilizations try to combine their national values with technological advancement. This element also affects how technogenic civilization evolves into a paradigm of universal civilization.

Conclusions.

Technogenic civilization creates a system in which technological means are used to manage human thoughts and behaviors. It is a development model centered around technology and energy that transforms both the biological and social existence of humans, forming new societal structures. In this civilization, issues like the replication of consciousness functions and the programming of human brain activities in machines take a central role. The rapid exchange of information between humans and machines, the development of management and functional integration, as well as the completion of certain aspects of human activity through technological systems, pave the way for further advancement. Overall, this civilization reinterprets past traditions and combines them with technological possibilities to form new value systems and social structures aimed at the future. In technogenic civilization, freedom is directed toward ensuring the social and individual rights of people. On the other hand, it is limited and distorted by the constraints and control mechanisms created by technological systems. The genetic modification of humans or the implantation of technological devices into their bodies increases the risk of violating human rights and personal freedoms.

Technogenic civilization evolves through the synthesis of human physical and intellectual potential, shaped by the influence of technology on social, political, and economic structures. As this civilization progresses, technology ceases to be merely a tool and instead transforms into a fundamental force that defines the essence of human life and its place in the world. Technogenic civilization takes on different forms at various stages, acquiring eclectic and syncretic characteristics, thereby generating both opportunities and risks in its development.

One of the most significant characteristics of this civilization is that technology induces changes not only in economic and social structures but also in the ontological and epistemological foundations of human existence. Drawing on the perspectives of philosophers such as McLuhan and Heidegger, technology alters the way humans perceive and interpret the world, directing them toward a new mode of being. However, technological advancement simultaneously imposes constraints on human free will by framing individual choices within specific boundaries. In this context, technogenic civilization emerges not only as a system for managing material resources but also as a mechanism for controlling knowledge and information.

Furthermore, technogenic civilization contributes to the globalization of culture and the transformation of ethical values. While technology was previously utilized primarily by developed nations and large corporations, contemporary developments have enabled individuals and small institutions to become active participants in this process. This shift facilitates the universalization of technogenic civilization and fosters new syntheses between the West and the East. On the other hand, the sacralization of technology and its integration with ethical values further deepen the socio-philosophical essence of technogenic civilization. Thus, this civilization redefines the existential condition of humanity, establishing a

new paradigm for the interaction between nature and technology.

Ultimately, technogenic civilization is a complex process that expands human potential and places technology at the center of life, while simultaneously creating social, political, economic, and ecological challenges. This civilization, shaped by the interaction of Eastern and Western cultures, attempts to establish a balance between global solidarity and individual identity. Therefore, technogenic civilization presents itself as a universal model that merges the traditions of the past with the technological possibilities of the future.

The key perspectives for future research are as follows:

1. Social and ethical impacts of technology: The influence of technology on human freedoms and rights, and its potential to exacerbate inequalities.

2. Impact of technology on nature and ecosystems: The effects of technogenic civilization on nature and the environment, as well as the consequences of interference with ecosystems.

3. Intercultural interaction and new values: The relationship between Eastern and Western cultures and how these cultures merge within a technogenic civilization.

REFERENCES

Camus, A. (1942). *The myth of Sisyphus* (Trans. J. O'Brien). New York: Vintage International.

Coşkun, İ. (2012). Civilization, culture, and history. *Istanbul University Sociology Journal*, 3(10), 105-112.

Feenberg, A. (2002). *Transforming technology: A critical theory revisited.* Oxford: Oxford University Press.

Heidegger, M. (1977). The question concerning technology. In D. F. Krell (Ed.), *Martin Heidegger: Basic writings* (pp. 287-317). New York: Harper & Row.

Kayış, H. H. (2021). Examining digital inequalities closely: Is the digital divide the visible tip of the iceberg? *Ege University Faculty of Communication New Thoughts Peer-Reviewed E-Journal*, 15, 109-124.

McLuhan, M. (2013). *The Gutenberg galaxy: The making of typographic man*. Istanbul: Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık Ticaret ve Sanayi A.Ş.

Odum, H. T. (1971). *Environment, power, and society*. New York: Wiley-Interscience.

Postman, N. (2006). *Technopoly: The surrender of culture to technology*. Istanbul: Paradigma Publishing.

Ural, Ş. (2000, October 14). Technology, technology, and values. C*umhuriyet Science and Technology*, 2nd week, 1-12.

Yılmaz, Z. (2024). Artificial intelligence and philosophy inquiry. *Thought and Society Journal of Social Sciences,* 5(2), 159-201.

Artificial Intelligence: Societies Divorced by Fear and Faith

UDC: 130.1:[316.6:004.8] DOI: https://doi.org/10.15421/172505

Klose Ronny
Ph.D. Student, https://orcid.org/0009-0009-5504-9972, r.klose.asp@kubg.edu.ua
Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University (Kyiv, Ukraine)

Abstract

Relevance: This article is about the rapid advancement of artificial intelligence (AI) which has sparked both optimism and apprehension, shaping European culture's attitudes toward this transformative technology. AI's potential to revolutionize industries, governance, and human relationships is met with concerns about privacy, societal biases, and existential risks. While extensive research exists on AI's impact, a gap remains in analyzing how fear and faith interact in shaping societal responses.

Purpose: to explore the impact of artificial intelligence on European culture in the context of changing attitudes towards fear and faith; to identify the existence of an interconnection between fear and faith in relation to AI.

Results: AI elicits both fear and faith within European culture. Fear stems from AI's potential to reinforce biases, compromise privacy, and threaten democratic values. Concerns about algorithmic decision-making, surveillance, and the risks of artificial superintelligence amplify these anxieties. Meanwhile, faith in AI's ability to enhance healthcare, optimize decision-making, and address global challenges provides a counterbalance, fostering hope in its ethical development and application.

Conclusions: Fear and faith are interconnected in AI discourse, both emerging from the uncertainty surrounding its impact. Fear drives ethical reflection and regulatory action, while faith fuels the pursuit of AI's potential. European society seeks to balance these forces through governance, public discourse, and ethical oversight, ensuring AI serves humanity without undermining fundamental values. Ultimately, the study contributes a balanced perspective to the ongoing discourse on AI, advocating a responsible and ethical deployment to maximize benefits while mitigating inherent risks.

Keywords: artificial intelligence, fear, faith, ethical risks, public dialogue, robots, social transformations, loss of control

Штучний інтелект: суспільства, розділені страхом і вірою

Клозе Ронні
Київський столичний університет імені Бориса Грінченка (Київ, Україна)

Анотація

Актуальність. У статті йдеться про швидкий розвиток штучного інтелекту (ШІ), який викликав оптимізм і побоювання, формуючи ставлення європейської культури до цієї трансформаційної технології. Потенціал ШІ революціонізувати промисловість, управління та людські стосунки зустрічається із занепокоєнням щодо конфіденційності, суспільних упереджень та ризиків існування. Хоча проводяться численні дослідження впливу ШІ, залишається прогалина в аналізі того, як страх і віра взаємодіють у формуванні реакції суспільства.

Мета: дослідити вплив штучного інтелекту на європейську культуру у контексті зміни ставлення до страху та віри; виявити існування взаємозв'язку між страхом і вірою стосовно ШІ.

Результати. ШІ викликає як страх, так і віру в європейській культурі. Страх випливає з потенціалу штучного інтелекту посилювати упередження і загрожувати демократичним цінностям. Занепокоєння щодо алгоритмічного прийняття рішень, стеження та ризиків штучного суперінтелекту посилюють ці тривоги. Водночас віра в здатність ШІ покращувати охорону здоров'я, оптимізувати процес прийняття рішень і вирішувати глобальні виклики забезпечує противагу, підтримуючи надію на його етичний розвиток і застосування.

Висновки. Страх і віра взаємопов'язані в дискурсі штучного інтелекту, обидва виникають через невизначеність навколо його впливу. Страх спонукає до етичних роздумів і регулятивних дій, тоді як віра підживлює пошуки потенціалу ШІ. Європейське суспільство прагне збалансувати ці сили за допомогою управління, публічного дискурсу та етичного нагляду, гарантуючи, що ШІ служить людству. Дослідження вносить збалансовану перспективу в поточний дискурс щодо штучного інтелекту, виступаючи за відповідальне та етичне розгортання для максимізації переваг і одночасного зменшення невід'ємних ризиків.

Ключові слова: штучний інтелект, страх, віра, етичні ризики, публічний діалог, роботи, соціальні трансформації, втрата контролю

Стаття надійшла / Article arrived: 06.01.2025 Схвалено до друку / Accepted: 26.02.2025

Introduction.

The development of artificial intelligence (AI) stands as one of the most significant technological advancements of our time, sparking both utopian visions and dystopian fears. Artificial intelligence (AI) has emerged as one of the most transformative forces of the 21st century, reshaping industries, governance, and even the fabric of human relationships. Its rapid evolution has sparked a duality of emotions – fear and faith – that permeates public discourse and scholarly debate. On one hand, AI promises unprecedented advancements, from revolutionizing healthcare and enhancing decision-making to addressing global challenges like environmental sustainability and warfare. On the other hand, it raises profound ethical, social, and existential concerns, including the perpetuation of biases, erosion of privacy, and the potential for catastrophic misuse. This tension between optimism and apprehension is particularly pronounced in European culture, where values such as individuality, privacy, and democratic integrity are deeply ingrained. Despite the growing body of scholarship on AI, a critical gap remains: the systematic examination of how fear and faith intersect in shaping societal attitudes toward AI.

Analysis of previous research and publications. Artificial intelligence (AI) is transforming industries, governance, and personal relationships, prompting interdisciplinary scholarly inquiry. This article builds upon foundational works while introducing a novel perspective – the correlation between fear and faith in AI discourse.

Philosophers such as John Searle (1980) and Hubert Dreyfus (1992) critique AI's cognitive limitations, arguing that machines lack true understanding or human expertise. Margaret Boden (1977) examines AI's potential for creativity but does not explore emotional responses to AI.

From a psychological and cultural perspective, Sherry Turkle (2011) critiques digital technologies' isolating effects, whereas Ray Kurzweil (2005) envisions AI-driven human enhancement. Both address AI's societal impact but overlook the dual forces of fear and faith.

Ethical and philosophical concerns are explored by Manuel DeLanda (2011), who examines AI through complexity theory, and Stuart Russell (2021), who emphasizes safety and control. Shoshana Zuboff (2019) and Kate Crawford (2021) highlight AI's societal risks, yet their analyses remain largely pragmatic. Luciano Floridi (2014; 2023) explores AI's impact on identity and ethics but does not systematically.

While these scholars have significantly contributed to AI research, they have not examined the interplay of fear and faith in AI adoption. This article seeks to fill that gap by analyzing how these emotions shape societal engagement with AI, offering a novel framework to advance discourse on AI's broader implications.

The purpose of this article: to explore the impact of artificial intelligence on European culture in the context of changing attitudes towards fear and faith; to identify the existence of an interconnection between fear and faith in relation to AI.

In this research, I will explore the intricate interconnection between fear and faith within European culture, focusing particularly on the dual pressures exerted by the rapid evolution of artificial intelligence as port of modern technologies which contribute social conflicts and controversies.

This study consists of two main questions:

1. How is the European culture influenced by artificial intelligence in the sense of creating an attitude of fear and faith within them?

2. Is there an interconnection between these two human capabilities, here referred to as fear and faith in regard to artificial intelligence and if so, how or why?

By answering these questions, the former described academic gap will be narrowed down.

Methodology. In the course of this essay, the research methodology focuses on analyzing the intricate relationship between fear and faith in contemporary European culture, specifically in the context of artificial intelligence (AI). The following methods are used in the later on discussed publications to explore the dualistic emotions evoked by AI:

1. *Ethical Analysis*: Sparrow and Hatherley (2019), in *The Promise and Perils of AI in Medicine*, use ethical analysis to examine the implications of AI in healthcare. They identify potential benefits, such as improved diagnostics and streamlined administration, while also highlighting risks like privacy breaches and systemic biases. Their work emphasizes the need for cautious and regulated implementation of AI technologies, drawing on ethical principles to balance optimism with caution.

2. Empirical and Ethical Reasoning: Soaad Q. Hossain (2023) combines in his essay *Ethical Considerations in AI Integration* empirical evidence with ethical reasoning to explore the societal and ethical implications of AI integration. By analyzing real-world examples, such as biased AI systems in legal and medical contexts, Hossain underscores the importance of ethical oversight and gradual implementation to mitigate risks while harnessing AI's potential.

3. Philosophical and Speculative Reasoning: Unggul Priyadi and Agus Arwani (2024) employs a broad, philosophical approach to consider AI's potential to address fundamental human challenges. In *Digital transformation: Artificial intelligence shaping the future of public sector* he uses thought experiments and speculative reasoning, authors explore future scenarios where AI could transcend human flaws, such as preventing warfare and environmental degradation. The analysis is grounded in current technological realities, offering a balanced perspective on AI's transformative potential and its risks.

4. Conceptual Analysis: Steve Petersen (2020) wrote a review called Machines Learning Values, where

he conducts a conceptual analysis of the philosophical challenges of aligning AI values with human values. Using logical argumentation, Petersen examines the implications of value learning and the difficulties of embedding complex human ethics into AI systems. His work highlights the tension between fear of misaligned superintelligence and faith in the possibility of ethical AI development.

5. Critical Theory and Social Critique: Dan Verständig and Janne Stricker (2022) adopt a critical theory approach in Berechnete Unbestimmtheit: Paradoxien der Freiheit im digitalen Zeitalter to analyze the paradoxical relationship between freedom and digital technologies. Drawing on the works of Deleuze and others, they explore how AI both empowers and constrains individuals, fragmenting them into "Dividuums" while offering opportunities for empowerment. Their conceptual analysis and social critique reveal the dual nature of AI's impact on autonomy and societal structures.

6. Risk Assessment and Scenario Analysis: Drexel and Withers (2023), in *The Priority of Addressing AI Catastrophes*, employ risk assessment methodologies to evaluate AI's potential to exacerbate societal vulnerabilities. Using scenario analysis and qualitative risk assessment, they identify catastrophic outcomes, such as AI-driven disinformation and biosecurity threats, and propose mitigation strategies. Their work bridges fear of AI's risks with faith in proactive measures to address them.

7. Game Theory and Strategic Analysis: Benjamin Jensen, Yasir Atalan, and Jose Macia Luis (2024) use game theory and strategic analysis to explore AI's impact on strategic stability. Through modeling and simulation, they examine how AI might influence crisis decision-making and the risks of unintended escalation, such as "flash wars." Their work highlights the interplay between fear of AI's destabilizing effects and faith in its potential to enhance strategic decision-making.

8. Case Study Analysis: Scott Douglas Jacobsen (2024) in *AI in Information Warfare* and Norbert Lossau (2020) published *Deep Fake: Gefahren, Herausforderungen und Lösungswege*. Both provide empirical case studies to analyze AI's role in information warfare and disinformation. Anna Mysyshyn's (2024) examination of AI-driven disinformation campaigns in Ukraine and Lossau's discussion of deepfakes illustrate the societal risks of AI, such as eroded trust and destabilized democracies. Their work underscores the need for regulatory frameworks to counter these threats while maintaining faith in technological solutions.

9. Comparative and Speculative Analysis: Michael Starks (2023) uses in Hell on Earth a comparative and speculative approach to present contrasting visions of AI's future. By analyzing fictional and non-fictional scenarios, Starks explores the potential trajectories of AI development, from coexistence with humans to existential risks. His work encapsulates the duality of fear and faith, offering a nuanced perspective on AI's societal implications.

Research results.

Results of my research regarding recent publications about hopes and fears directed towards AI in Western societies. Within the following paragraphs, I will outline my results, which has been achieved by focusing on new articles and essays, which have been looked at and compared with the reference to AI and fear, and hopes it elicits in Western societies. The development of artificial intelligence (AI) stands as one of the most significant technological advancements of our time, sparking both utopian visions and dystopian fears. The important of the topic is also displayed by the bigger volume of this part within the article. It provokes a duality of emotions and divides societies in pros and cons.

The Results section of this study is pivotal as it analyzes the latest scientific research, offering a fresh perspective on the intricate relationship between fear and faith in society. By synthesizing contemporary findings, these studies not only clarify existing scientific knowledge but also emphasize the dynamic interplay of fear and faith as influential forces in shaping social behavior and resolving contradictions. Significantly, this analysis marks the first comprehensive exploration of its kind, shedding light on the historical and philosophical dimensions of this interaction within modern European society. By contextualizing these themes, the research provides a nuanced understanding of how faith and fear have coexist and influence societal structures, offering valuable insights for addressing upcoming social challenges. This approach will be carried out by contrasting perspectives presented in various texts.

To start with, in *The Promise and Perils of AI in Medicine*, Sparrow and Hatherley (2019) highlight the transformative potential of AI in healthcare. They envision a future where AI revolutionizes medical practice, offering "more accurate diagnosis" (Sparrow & Hatherley, 2019, p. 104), streamlined administration, and breakthroughs in medical research. These advancements promise to enhance patient outcomes and improve the efficiency of healthcare systems. For instance, AI could analyze vast datasets of medical images and "could improve early detection rates" (Sparrow & Hatherley, 2019, p. 92), thereby helping human doctors work more accurately and potentially saving countless lives. AI-powered diagnostic tools could also assist doctors in making more informed treatment decisions, tailoring therapies to individual patient needs, and improving overall healthcare quality. Furthermore, AI could automate routine administrative tasks, freeing up medical professionals to focus on direct patient care and reducing the bureaucratic burden that often plagues healthcare systems.

However, this optimistic outlook is counterbalanced by significant concerns regarding the ethical and societal implications of AI. Dr. Sunit Das, in a seminar discussed by Hossain (2018), emphasizes the ethical risks

associated with integrating AI into sensitive areas like law and medicine. He cites a case from the U.S. legal system where an AI-based sentencing tool displayed racial bias, leading to discriminatory sentencing recommendations. As he states, "AI made an unethical decision that would have kept the accused person incarcerated for additional years of his life because of his race" (Hossain, 2018, p. 10). This incident illustrates the fear that AI could perpetuate and even amplify existing societal biases, leading to unjust outcomes. In healthcare, similar biases could exacerbate disparities in treatment along racial or gender lines, undermining the very improvements AI promises to deliver. For example, if AI algorithms are trained on data that reflects historical biases in healthcare access, they might recommend different treatment plans for patients of different racial or socioeconomic backgrounds, even when their medical conditions are the same. This could lead to a two-tiered healthcare system where marginalized communities receive inferior care, further entrenching existing inequalities.

Despite these risks, N. Hossain and A. Abbas (2023) maintains that with "ethical consideration and regulation" (Hossain & Abbas, 2023, p. 10), the potential benefits of AI can be harnessed while minimizing its harmful effects. They advocate for a gradual implementation of AI, accompanied by rigorous oversight to prevent harm and ensure fair outcomes. This balanced approach acknowledges the transformative potential of AI while recognizing the need for caution and ethical vigilance. It also highlights the importance of ongoing monitoring and evaluation to detect and correct biases in AI systems. Regulatory bodies composed of experts from various fields, including ethicists, clinicians, and computer scientists, could play a crucial role in establishing guidelines for the development and deployment of AI in healthcare.

As Sparrow and Hatherely (2019) warn, AI could also "threaten patient privacy and facilitate surveillance," (Sparrow & Hatherley, 2019, p. 104) leading to fears about data misuse and the erosion of individual autonomy. The vast amounts of personal health data collected by AI systems could be vulnerable to hacking or misuse by insurance companies, employers, or even governments. This could result in discrimination, loss of privacy, and erosion of trust in the healthcare system. This results in an importance of collaboration across disciplines, which is essential for addressing these challenges and navigating the delicate balance between optimism and concern. This interdisciplinary approach would involve ethicists, policymakers, healthcare professionals, and AI developers working together to establish ethical guidelines, data privacy standards, and mechanisms for accountability.

In *AI Public Service*, Hawley (2022) presents a broader vision of AI's role in shaping the future. He highlights AI's potential to transcend human flaws, suggesting that it could help us avoid problems such as "warfare and abuse of the environment" (Hawley, 2022, p. 35). This perspective fosters a dialogue about the kind of future we want to live in, potentially bridging ideological and cultural divides. AI could, for instance, be used to develop sustainable technologies, optimize resource allocation, and promote peaceful conflict resolution. However, Hawley (2022) also acknowledges the significant risks associated with AI's development. He points out that AI systems are often not intuitive or explainable, which "carries a risk to basic civil liberties" (Hawley, 2022, p. 35) in areas like obtaining a bank loan or accessing healthcare. The reliance on vast data and computing power also raises concerns about privacy and environmental impact. Furthermore, "sloppy statistics and biased inferences" (Hawley, 2022, p. 35) could lead to harmful outcomes, underscoring the need for careful oversight. If AI systems are used to make decisions about loan applications or insurance premiums, for example, biases in the data or algorithms could result in unfair or discriminatory outcomes for certain groups.

Priyadi and Arwani (2024) warns that unreflective trust in AI as a solution to all human problems is nothing more than magical thinking and must be avoided. While advancements in causal modeling could unlock more powerful AI, they discusses in the chapter “Transformative AI” (with reference to Allan Dafoe) the need for robust governance and planning to ensure these systems promote human flourishing. Ultimately, authors advocates for a balanced approach: while AI can be a powerful tool for progress, its success depends on careful oversight and human engagement in shaping a shared vision for the future. This includes establishing clear ethical guidelines for AI development, ensuring transparency and explainability in AI systems, and fostering public dialogue about the societal implications of AI.

The review "Machines Learning Values" by Petersen (2020), discussing Nick Bostrom's book *Superintelligence,* delves into the speculative but profoundly important concept of artificial superintelligence (ASI). Petersen explores the idea of value learning, a field that combines machine learning with efforts to align AI's values with human ones. This, he suggests, offers "our best hope for getting non-disastrous superintelligence" (Petersen, 2020, p. 2). However, the potential dangers of ASI are significant. A superintelligence could develop goals vastly different from ours, and it might pursue these objectives without regard for human welfare. Petersen vividly illustrates this fear by suggesting that an ASI which wants "ever more paperclips" but does not have a sense for a final value might be dangerous nevertheless (Petersen, 2020, p. 1). He writes: “Earning goals in service of another goal is routine for AIs, but in this case we want the potential superintelligence to learn complex ‘final’ values – ends in themselves. But good arguments seem to show no cognitive system could learn its final values” (Petersen, 2020, p. 2). At the end of

his review, Petersen suggests a method that might help machines learn final values: “This method is basically itself a form of coherence reasoning: look at considered evaluative judgments of particular cases, and try to generalize them into principles; then, test the principles against the cases – sometimes revising the principle, and sometimes rejecting the particular judgments, depending on the overall coherence” (Petersen, 2020, p. 17). While Petersen is rather optimistic on the conceptual level, he acknowledges that mankind still needs to work on the computational one. However, many members of society cannot follow such intricate argumentations, which require time and knowledge about AI. While some argue that these fears are exaggerated, as we could simply pull the plug on a rogue AI, the reality is that we might lose control over such systems. Value alignment aims to embed human-friendly values into ASI, but this is complicated by the fact that even philosophers struggle to define key concepts like happiness, let alone translate them into computational terms. This involves not only technical research in AI safety but also deep philosophical inquiry into the nature of values, ethics, and the goals we want to set for a future shared with so-called superintelligent machines.

The article *The Priority of Addressing AI Catastrophes* by Drexel and Withers (2023) adds another layer to the discussion on AI risks. It emphasizes how AI can exacerbate societal vulnerabilities by degrading the information environment and creating new avenues for catastrophe in areas like biosecurity and finance. The example of AI's potential to assist in designing chemical weapons underscores the fears associated with its misuse. This reinforces the need for proactive measures to address these risks, potentially through AI-assisted solutions as well. The proliferation of "personalized, abundant mis- and disinformation created from AI tools" (Drexel and Withers, 2023, p. 11) further complicates the landscape, highlighting how AI can be both a source of fear and a potential tool for mitigation. Especially the conjunction of AI and weapons is a critical point where society splits. A study by Jensen, Atalan, and Macia (2024) on AI's role in national security, named *Algorithmic Stability: How AI Could Shape the Future of Deterrence*, adds depth to the discussion on autonomous weapons and strategic stability. The potential for AI/ML to enhance crisis decision-making is counterbalanced by the risks of "flash wars" and the "indelicate balance of terror" (Jensen et al., 2024) created by algorithmic opacity.

The call for diverse perspectives in the development and deployment of AI/ML systems underscores the need to address societal concerns and ensure that these technologies are used responsibly. The fear of an over-reliance on algorithms in high-stakes contexts, where a single error could lead to catastrophic consequences, is a critical point that resonates with the broader concerns about AI's impact on warfare and international relations. Wars increasingly become influences by media and are done with spreading fake information. For a huge part of society, it is difficult to deal with such an amount of information. Anna Mysyshyn's (2024) essay *AI in Information Warfare* on the use of AI in information warfare, particularly in the context of the war in Ukraine, adds a critical dimension to the discussion on technological threats. The use of Clearview AI to collect biometric data without consent, "There is no official way for a person to check whether their image is in the database and to request the removal of such data” (Mysyshyn, 2024, p. 14), and the deployment of deep fakes to spread disinformation, such as the fabricated video about Zaluzhnyi which was untrue still "had a lingering and destabilizing effect on the public" (Mysyshyn, 2024, p. 16). This illustrates how AI can be weaponized to undermine trust and societal cohesion. Such targeted disinformation campaigns aimed at creating "division and demoralize the public" (Mysyshyn, 2024, p. 15) further highlight the risks to democratic values and the need for robust regulatory frameworks to ensure ethical technology use. But it is freedom which most people are longing for and so is the question which people ask for: How can AI contribute to this freedom?

The article *Berechnete Unbestimmtheit: Paradoxien der Freiheit im digitalen Zeitalter* written by Dan Verständig and Janne Stricker (2022) explore the interplay between freedom, digital technologies, and societal structures, emphasizing the paradoxical nature of freedom in the digital age. Digital technologies influence individual and collective autonomy through their often-opaque mechanisms. This complexity affects society in multiple ways, especially in the domains of individualization, differentiation, and discrimination. Digital systems, through algorithmic infrastructures, have deeply transformed the concept of individual freedom. While digital tools claim to enhance individual choice and empowerment, they simultaneously reduce individuals to calculable data points. As Dan Verständig and Janne Stricker (2022) highlight: „The individual becomes the basis of calculation; in Deleuze's terms, it becomes a "dividual." In this way, what was once considered indivisible is fragmented into data points across various contexts, governed by the principles of control.“ (translation by the author, orig: Das Individuum wird zur Grundlage der Berechnung, es wird, mit Deleuze gesprochen, zum Dividuum. Damit wird das vermeintlich Unteilbare in Datenpunkte unterschiedlicher Kontexte unter den Maßgaben der Kontrolle geteilt) (Verständig & Stricker, 2022, p. 40). The pursuit of individual optimization in digital networks leads to a paradox where personal freedom becomes constrained by external controls. The individual is transformed into a "Dividuum," fragmented into data points used for market or algorithmic purposes.

Technologies like fitness apps illustrate how self-monitoring fosters both empowerment and control. Users are encouraged to improve themselves but are

also subjected to constant surveillance. Data from these technologies is both seductive and intrusive, as the authors state: "Thus, one not only enters into a relationship with other people but also with one's former self, striving to perhaps be better tomorrow than one is today." (Translation by the author, orig: Man, tritt also nicht nur zu anderen Menschen ins Verhältnis, sondern auch zu seinem früheren Ich, um vielleicht morgen besser zu sein als heute) (Verständig & Stricker, 2022, p. 40). In this context they refer to Damberger who calls it: "something distinctly seductive" (translation by the author, orig: etwas ausgesprochen Verführerisches) (Damberger, 2019, p. 307), to put forward its very seductive character. Algorithmic differentiation plays a dual role, offering tailored opportunities but also reinforcing systemic inequalities. Algorithms categorize individuals for commercial, occupational, and social purposes, often amplifying existing disparities.

The selection processes driven by algorithms can lead to profound inequities. For instance, job applicants may be stratified into income groups based on automated evaluations, as the text claims: "Algorithms differentiate. Differentiations are then the basis for whether someone is shown one product or another while shopping, whether one is classified into one salary group, another, or none at all." (translation by the author, orig: Algorithmen differenzieren. Differenzierungen sind dann die Grundlage dafür, ob jemand das eine oder das andere Produkt beim Shopping angezeigt bekommt, ob man in die eine, die andere oder gar keine Gehaltsgruppe eingestuft wird) (Verständig & Stricker, 2022, p. 41). This dehumanizing process erodes individuality and autonomy and is feared, since individuality is considered a high value good in most European societies. Discrimination arises when algorithmic processes unintentionally reproduce social biases, leading to systemic exclusions. This is particularly troubling in areas like employment, housing, and criminal justice. The overarching question is the paradoxical nature of freedom in digital societies.

The conditions enabling freedom – algorithms and data – are also the very mechanisms that constrain it. This duality is captured in regulatory debates, such as those surrounding net neutrality and content moderation. Dan Verständig and Janne Stricker (2022) describe it in the following way: "Freedom in the digital world is paradoxical because the conditions for freedom are at the same time the justifications for the restrictions of freedom regarding algorithms and data." (translation by the author, orig: Paradox ist Freiheit in der digitalen Welt deswegen, weil die Bedingungen für Freiheit gleichzeitig die Begründungen für die Einschränkungen von Freiheit im Hinblick auf Algorithmen und Daten sind) (Verständig & Stricker, 2022, p. 39). Transparency is seen as critical for mitigating these paradoxes, as it enables individuals and societies to question and reshape the structures governing their lives. The authors declare that these mechanisms offer opportunities for empowerment, but also present ethical and social challenges. Addressing these issues requires a critical reevaluation of algorithmic systems, their transparency, and their societal implications. They mention Deleuze (Verständig, 2022, p. 41; Deleuze, 1990, p. 256) who notes, that instead of succumbing to fear or hope, society must actively seek new tools to navigate these challenges. Ines Langemeyer (2021) examines in her essay *Optimierung von Arbeits-, Lern-und Vergesellschaftungsprozessen mittels KI – Anmerkungen aus psychologischer und pädagogischer Sicht* the societal implications of technology, particularly within scientific and artificial intelligence (AI) applications. It underscores how these advancements alter responsibilities, coordination, and the nature of decision-making, both individually and collectively. Scientific progress increasingly relies on high levels of precision that exceed human physical capacities. This necessitates institutional and technological support. Institutions such as schools and universities play a critical role in organizing, storing, and advancing knowledge. They provide the necessary frameworks for societal orientation and coordination. AI systems expand these functions by structuring vast amounts of data, offering patterns and guiding users through automated analysis.

According to the text lies here a crucial problem: "The objective handling of a large amount of data using computational methods works better mechanically than it does for humans, who introduce sources of error in calculation and predictability. Nevertheless, this process feeds back into subjective aspects of our life reality, such as interpreting these results in relation to one's own situation or that of another person." (Translation by the author, orig: Der objektivierende Umgang mit einer großen Zahl von Daten anhand von Berechnungsmethoden funktioniert maschinell zwar besser als beim Menschen, der in Bezug auf Berechnung und Berechenbarkeit Fehlerquellen mitbringt. Dennoch wirkt dieser Prozess zurück auf subjektive Momente unserer Lebensrealität wie die, solche Ergebnisse in Bezug auf die eigene Situation oder die Situation eines Mitmenschen einzuordnen) (Langemeyer, 2021, p. 243). The problem at hand is the necessary feedback between the AI and the skillful scientist.

Although the AI can work on more data than the human mind, the human mind is still way more capable of applying it to the very specific individual circumstances of a singular of complex situation. The trustworthiness of AI systems is often inherited from the reputation of the institutions behind their creation. AI is increasingly used to mediate complex processes, such as in healthcare, where diagnostic systems guide patients or assist doctors. AI influences how decisions are framed and executed, especially in fields like medicine, where normative frameworks are embedded within the technology. Users must critically engage with these frameworks to ensure they align with personal and societal values while preserving individual decision-making authority. The text

notes: “The subjective engagement with possible courses of action, values, and norms – especially in relation to one's own life situation – plays a crucial role. Those who ask themselves these questions and consciously reflect on them begin to take responsibility for their own lives.” (Translation by the author, orig: Dabei spielt die subjektive Auseinandersetzung mit Handlungsmöglichkeiten, mit Werten und Normen, wie sie sich auf die eigene Lebenssituation beziehen lassen, eine wesentliche Rolle. Wer sich diese Fragen in Bezug auf sein Leben stellt und bewusst reflektiert, beginnt, für sich Verantwortung zu übernehmen) (Langemeyer, 2021, p. 244). While these systems can enhance orientation and decision-making processes, an over-reliance on AI without sufficient skepticism can lead to errors, highlighting the necessity for clear accountability. In this sense, the above quote asks: Can we really account AI for responsibility in a way we do and mean it for ourselves? It may be a guideline or advisor but we as humans are responsible for our actions and thoughts and that is something where AI lies clearly behind.

Norbert Lossau analyses the profound societal impacts of fake information, particularly "Deep Fakes," and their potential to destabilize democratic institutions, social trust, and personal reputations. His article *Deep Fake: Gefahren, Herausforderungen und Lösungswege* was published by the Konrad Adenauer Stiftung in 2020. Deep Fakes pose a severe threat to democracy and societal trust. Their ability to make fabricated statements or actions appear authentic challenges the credibility of public discourse. Norbert Lossau (2020) explains how simple and cheap it is to produce such news: “A key difference from today's deep fakes is the relatively low effort now required for such manipulations. A standard PC and freely available software, such as the free DeepFaceLab5, are enough to become a producer of deep fake videos oneself.” (translation by the author, orig: ein entscheidender Unterschied zu den heutigen Deep Fakes ist der vergleichsweise geringe Aufwand, der mittlerweile für derartige Manipulationen erforderlich ist. Ein handelsüblicher PC und frei verfügbare Software wie das kostenlos erhältliche DeepFaceLab5 reichen aus, um selber Produzent von Deep Fake-Videos zu werden) (Lossau, 2020, p. 3). The pervasive nature of Deep Fakes risks creating a society where truth is constantly doubted and that is for most citizens a fearful thought. Even genuine evidence can be dismissed as fabricated, leading to what some scientists describe as "Infocalypse," (Lossau, 2020, p. 5) a state of ubiquitous disinformation.

Deep Fakes have already been used to harm individuals, particularly in pornographic contexts, where faces are superimposed onto inappropriate content. Such exploitation extends to extortion and character defamation, with growing ease due to advancements in technology. For instance, Noelle Martin’s ordeal led to legislation in Australia, but she calls for global initiatives, arguing for "a world in which one can assume that the news disseminated by the media is true." (translation by the author, orig: eine Welt, in der man davon ausgehen darf, dass die von Medien verbreiteten Nachrichten wahr sind) (Lossau, 2020, p. 4). A continual battle exists between creating and detecting Deep Fakes. While tools like "Face Forensics" detect them with a 78% success rate, advancements in AI constantly improve falsification methods, making "a systematic superiority in the production or detection of deep fakes unpredictable“ (translation by the author, orig: eine systematische Überlegenheit bei der Produktion oder dem Enttarnen von Deep Fakes) (Lossau, 2020, p. 4). Or to put it more blunt: We got back to another cat vs. mouse game. The overarching danger is a future where the authenticity of any digital content is questioned, potentially leading to widespread societal cynicism and a collapse of trust in media and institutions.

In *Hell on Earth Michael Starks* (2023) presents contrasting visions of the future of AI, ranging from a darkly humorous coexistence to catastrophic scenarios of human extinction. In one scenario, optimists envision a future where advanced AI systems maintain control, potentially keeping humans "as pets" (Starks, 2023, p. 171) and creating a zoo-like environment governed by eugenic breeding programs. While unsettling, this vision still holds some hope for coexistence, where AI, despite its dominance, preserves human life in some form. This scenario, though seemingly dystopian, suggests a future where humans might find a new, albeit subservient, role in a world managed by AI. It raises philosophical questions about the nature of existence and the value of human life even under such circumstances.

On the other hand, fear dominates much of Starks' (2023) analysis. Pessimists expect "AI sociopathy (or AS)" to take over, potentially resulting in the extinction of humanity. This fear stems from the possibility that AI, operating with quantum computers, could evolve uncontrollably, cracking encryption systems and becoming unstoppable as it spreads across networks. Starks raises further concerns about the use of AI in surveillance and warfare, noting, "Also, drones and autonomous vehicles are rapidly increasing in capabilities and dropping in cost, so it will not be long before enhanced AI versions are used for crime, surveillance and espionage by all levels of government, terrorists, thieves, stalkers, kidnappers and murderers." (Starks, 2023, p. 172) This dark vision sees privacy, security, and stability rapidly eroding in a world where intelligent machines could steal data, monitor individuals, and even carry out physical harm. The potential for AI to be used in autonomous weapons systems raises the specter of wars fought without human control, potentially leading to unprecedented levels of destruction.

Ultimately, Starks (2023) emphasizes the inevitability of both positive and negative outcomes, stating: "If the positives will happen, then the negatives will also." (Starks, 2023, p. 173) This tension between utopian

aspirations and dystopian fears reflects society's deep-seated uncertainty about whether AI will lead to a better future or hasten humanity's downfall. The inevitability of technological change – coupled with human inability to fully predict or control it – leaves society precariously balancing between hope and fear. This balance is further complicated by the fact that technological development often outpaces our ability to understand its full implications or to establish effective regulatory frameworks.

Conclusions.

Artificial intelligence (AI) profoundly influences European culture by evoking a dualistic interplay of fear and faith, reflecting the technology's transformative potential and inherent risks. On one hand, AI inspires fear through its capacity to perpetuate societal biases, threaten privacy, and exacerbate inequalities. Instances such as AI-driven racial bias in legal systems, the erosion of individual autonomy through surveillance, and the existential risks posed by artificial superintelligence (ASI) underscore the anxieties surrounding AI's unchecked development. These fears are amplified in Europe, where values such as privacy, equality, and democratic integrity are deeply cherished. The proliferation of disinformation and deep fakes further destabilizes societal trust, creating a pervasive sense of vulnerability to AI's misuse in information warfare and governance.

On the other hand, faith in AI's potential to revolutionize healthcare, enhance decision-making, and address global challenges like environmental degradation and warfare offers a counterbalance to these fears. European culture embraces optimism in AI's ability to empower individuals, improve societal well-being, and foster ethical progress. This faith is sustained by the belief that robust governance, interdisciplinary collaboration, and public dialogue can mitigate AI's risks while harnessing its benefits. The philosophical exploration of value alignment in ASI, for instance, reflects a hopeful vision of harmonizing AI with human values, even as it acknowledges the profound challenges involved.

The second research question dealt with the interconnection between fear and faith. This correlation can be addressed as intrinsic to the discourse on AI, as both emotions stem from the same source: the uncertainty and duality of AI's impact. Fear acts as a catalyst for ethical reflection and regulatory action, driving efforts to address AI's risks, while faith motivates the pursuit of its transformative potential. This dynamic tension is evident in Europe's approach to AI, where the emphasis on individuality, privacy, and democratic values amplifies both the fear of losing these principles and the faith in using AI to uphold or enhance them. The paradox of freedom and control in the digital age – where AI simultaneously empowers and constrains – further illustrates this interplay, as fear of algorithmic dominance coexists with faith in transparency and critical engagement to reclaim autonomy.

Ultimately, this examination suggests that European culture is navigating this duality by seeking a balanced approach to AI development. Through regulatory frameworks, ethical oversight, and public discourse, society aims to reconcile the tensions between fear and faith, using caution to inform optimism and optimism to temper caution. This ongoing dialogue reflects a collective effort to shape an AI-driven future that aligns with European values, ensuring that technological progress serves humanity rather than undermines it. In this way, fear and faith are not opposing forces but complementary dimensions of a shared endeavor to responsibly integrate AI into the fabric of society.

Outlook: Emerging Themes for Future Research. While this article has explored the dual sentiments of fear and faith surrounding artificial intelligence (AI) and its societal implications, there are several other compelling themes that warrant further investigation. These topics, though not covered in detail here, offer rich avenues for future research and interdisciplinary exploration. Just to name two of them:

The COVID-19 pandemic also raised critical questions about the balance between public safety and individual freedoms. As discussed by Gerstenfeld (2020) in *How Coronavirus Emergency Measures Threaten Civil Rights*, emergency measures such as movement restrictions, surveillance technologies, and the centralization of power have sparked fears of long-term erosion of democratic norms. The recent electoral outcomes in democratic countries reflect a divided public opinion on whether such measures are beneficial or dangerous. Future studies could explore the long-term implications of pandemic-related policies on civil liberties and democratic governance.

Another critical area for future research is the potential for nuclear catastrophes and the misuse of nuclear weapons. The dual-use nature of nuclear technology – both as a source of energy and a weapon of mass destruction – presents a unique challenge. The fear of nuclear proliferation and accidental or intentional misuse must be balanced with the hope for peaceful applications of nuclear energy. Future studies could examine the ethical, geopolitical, and technological dimensions of nuclear power, focusing on risk mitigation and global cooperation.

In this context, Thomas C. Schelling's (1981) seminal work, *The Strategy of Conflict*, offers a foundational framework for understanding the complexities of nuclear deterrence and strategic decision-making. Schelling, a Nobel laureate in economics, explores the dynamics of mutual vulnerability, bargaining, and cooperation in situations of high-stakes conflict, such as the nuclear standoff during the Cold War. His analysis highlights the delicate balance between deterrence and disarmament, the risks of miscalculation and unintended escalation, and the importance of international agreements and trust-building measures. Schelling's insights remain highly

relevant for contemporary research on nuclear risks, providing a nuanced perspective on how to navigate the ethical, geopolitical, and technological challenges of nuclear technology in an increasingly interconnected world.

Building on Schelling's work, future research could delve deeper into strategies for global cooperation, risk mitigation, and the ethical governance of nuclear power, ensuring that its peaceful applications are prioritized while minimizing the threats of proliferation and misuse.

REFERENCES

Bildung im Digitalzeitalter: Zur pädagogisch-anthropologischen, technischen und medienpädagogischen Dimension des Verhältnisses von Bildung und Digitalisierung [Habilitation, Otto-von-Guericke-Universität Magdeburg]. Retrieved from https://opendata.uni-halle.de//handle/1981185920/321

Boden, M. (1977). *Artificial Intelligence and Natural Man*. New York: Branch Line. ISBN 046-5-00-4504.

Bostrom, N. (2014). *Superintelligence: Paths, dangers, strategies*. Oxford University Press. ISBN 978-0-19-9678-11-2.

Crawford, K. (2021). *Atlas of AI: Power, politics, and the planetary costs of artificial intelligence*. Yale University Press. ISBN 978-0-30-02523-92.

Dafoe, A. (2018). *AI governance: A research agenda. Future of Humanity Institute*. Retrieved from https://www.fhi.ox.ac.uk/wp-content/uploads/GovAI-Agenda.pdf

Damberger, T. (2019). *Education in the Digital Age: On the Pedagogical-Anthropological, Technical and Media-Pedagogical Dimension of the Relationship between Education and Digitalization*. Habilitation Thesis for the award of the academic degree Doctor philosophiae habilitatus (Dr. phil. habil.), Faculty of Human Sciences of the Otto von Guericke University Magdeburg. Retrieved from https://opendata.uni-halle.de/bitstream/1981185920/32109/1/-Damberger_Thomas_Habil._2019.pdf

DeLanda, M. (2011). *Philosophy and Simulation. The Emergence of Synthetic Reason*. London Continuum International Publishing Group. ISBN 978-1-4411-7028-6.

Deleuze, G. (1990). *Postscript on the Societies of Control*. Columbia University Press.

Drexel, A., & Withers, S. (2023). The priority of addressing AI catastrophes. *AI Ethics Journal*, 4(2), 45-60.

Dreyfus, H. (1992). *What Computers Still Can't Do: A Critique of Artificial Reason*. MIT Press. ISBN: 978-0-26-25406-74.

Floridi, L. (2014). *The Fourth Revolution*. Oxford University Press. ISBN 978-0-19-96067-26.

Floridi, L. (2023). *The Ethics of Artificial Intelligence*. Oxford University Press. ISBN 978-0-19-88830-98.

Gerstenfeld, M. (2020). How Coronavirus Emergency Measures Threaten Civil Rights. *BESA Center Perspectives Paper*, No. 1570. Retrieved from https://besacenter.org/how-coronavirus-emergency-measures-threaten-civil-rights/

Hossain, N., & Abbas, A. (2023). Ethical Considerations in Artificial Intelligence and Machine Learning. *ResearchGate*. Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/375597827_Ethical_Considerations_in_Artificial_Intelligence_and_Machine_Learning

Hossain, S. (2018). Ethical and Moral Concerns Regarding Artificial Intelligence in Law and Medicine. *Journal of Undergraduate Life Sciences,* 12(1), 10.

Jacobsen, S. D. (2024). AI in War and Propaganda: Anna Mysyshyn on Disinformation, Democracy, and Digital Governance. *International Policy Digest*, 1. Retrieved from https://intpolicydigest.org/ai-in-war-and-propaganda-anna-mysyshyn-on-disinformation-democracy-and-digital-governance/

Jensen, B., Atalan, Ya., & Macia, J. (2024). Algorithmic stability: How AI could shape the future of deterrence. *CSIS*. Retrieved from https://www.csis.org/analysis/algorithmic-stability-how-ai-could-shape-future-deterrence

Kurzweil, R. (2005). *The Singularity is Near: When Humans Transcend Biology*. Viking Press.

Langemeyer, I. (2021). Optimization: Connections to the 27th Congress of the German Society for Educational Science. In H. Terhart, S. Hofhues, & E. Kleinau (Eds.), *Optimization: Connections to the 27th Congress of the German Society for Educational Science*. Verlag Barbara Budrich.

Lossau, N. (2020). Deep fake: dangers, challenges and solutions. Analysen & Argumente. *Digitale Gesellschaft (Konrad-Adenauer-Stiftung e.V.)*, Nr.382. Retrieved from https://www.kas.de/documents/252038/7995358/AA382+Deep+Fake.pdf/de479a86-ee42-2a9a-e038-e18c208b93ac

Mysyshyn, A. (2024). *AI in information warfare. In Advanced technologies in the war in Ukraine: Risks for democracy and human rights*. German Marshall Fund of the United States. Retrieved from https://www.gmfus.org/news/advanced-technologies-war-ukraine-risks-democracy-and-human-rights.

Petersen, S. (2020). Machines learning values. In S. Matthew Liao, *Ethics of Artificial Intelligence*. Oxford University Press.

Russell, S., & Norvig, P. (2020). *Artificial intelligence: A modern approach* (4th ed.). Pearson. ISBN 978-0-13-46109-93.

Schelling, T. C. (1981). *The strategy of conflict*. Harvard University Press. ISBN 978-0-67-48403-17.

Searle, J. (1980). Minds, Brains, and Programs. *Behavioral and Brain Sciences*, 3 (3), 417-457.

Sparrow, R. & Hatherley, J. (2019). The promise and perils of AI in medicine. *International Journal of Chinese and Comparative Philosophy of Medicine*, 17(2), 79-109.

Starks, M. (2023). *Hell on Earth: The future of AI and humanity*. FutureScape Publications. ISBN 978-1-9514-408-17.

Turkle, S. (2011). *Alone together: Why we expect more from technology and less from each other*. Basic Books. ISBN 046-5-031-463.

Unggul, P., & Agus, A. (2024). Digital transformation: Artificial intelligence shaping the future of public sector. *New Applied Studies in Management, Economics & Accounting*, 7(4(28)), 54-67. https://doi.org/10.22034/NASMEA.2024.193544

Verständig, D., & Stricker, J. (2022). Calculated indeterminacy: Paradoxes of freedom in the digital age. In D. Verständig, C. Kast, J. Stricker, & A. Nürnberger (Eds.), *Algorithms and autonomy: Interdisciplinary perspectives on the relationship between self-determination and data practices* (pp. 25-47). Verlag Barbara Budrich.

Zuboff, S. (2019). *The age of surveillance capitalism: The fight for a human future at the new frontier of power*. Public Affairs. ISBN 978-1-61039-569-4.

Philosophical Analysis of Rebellion as a Socio-Cultural Phenomenon

UDC: 316.2:130.2 DOI: https://doi.org/10.15421/172506

Ivanytskyi Oleh
Ph.D., Senior Lecturer, https://orcid.org/0009-0008-5438-3242, o.instruktor@gmail.com
National Technical University of Ukraine "Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute" (Kyiv, Ukraine)

Abstract

The relevance of studying rebellion from a philosophical perspective is due to the growing number of social conflicts and protests in the modern world. Analyzing rebellion as a socio-cultural phenomenon, it is possible to identify the deep causes of human disobedience, which is associated with the search for new value orientations.

The purpose of the publication is the philosophical understanding of rebellion as a socio-cultural phenomenon.

Research results. The concept of "rebellion" is considered from a philosophical perspective, taking into account the multidimensionality of this phenomenon. The sources of rebellion, the mythological essence of rebellion, the typology of rebellion, subjects of rebellion, and the processes of heroization of rebellion are analyzed. The typology of rebellion is presented. The motivating factors of rebellion are summarized. The problem of rebellion as a technology is considered.

Conclusions. Rebellion as a socio-cultural phenomenon can be considered as a response to the deep alienation experienced by individuals in unstable social conditions. It indicates the rejection of existing social structures and norms by a person or social groups.

The philosophical tradition considers rebellion through such ideological forms as: rebellion "as a holiday of the soul", rebellion against the quagmire of existence, rebellion as an expansion of the boundaries of life, rejection of the imitation of life in the version of Guy-Deborah's "society of spectacle", "revolution against everyday life", artistic rebellions of avant-garde, the "Great Refusal" from a one-dimensional society, "metaphysical" rebellion, etc. Analysis of the sources of rebellion shows the diversity of reasons and conditions that contribute to the emergence of protest sentiments. The phenomenon of "disappointment" is nominated as a special source of rebellion, which, acting as a kind of marker of the intersection of the personal and social dimensions, has a heuristic philosophical potential for conceptualization into a separate existential. The technologization of rebellion indicates that competition for control over the "grand narrative" can lead to manipulations at the level of political influence.

The philosophical understanding of rebellion as a socio-cultural phenomenon shows that rebellion is an important indicator of the social health of society and acts as a trigger for change, including positive ones.

Keywords: philosophy of rebellion, rebellion, rebellious person, philosophical nihilism, sources of rebellion, disappointment as existential, rebellious consciousness, artistic rebellion, rebellion as technology

Філософський аналіз бунту як соціокультурного феномену

Іваницький Олег
Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського» (Київ, Україна)

Анотація

Актуальність дослідження бунту з філософської перспективи обумовлена зростаючою кількістю соціальних конфліктів і протестів у сучасному світі. Аналізуючи бунт як соціокультурний феномен, можна виявити глибинні причини людської непокори, що пов'язана з пошуком нових ціннісних орієнтирів.

Метою публікації є філософське осмислення бунту як соціокультурного явища.

Результати дослідження. Поняття «бунт» розглянуто у філософському ракурсі враховуючи багатовимірність цього феномену. Проаналізовано джерела бунтів, міфологічну сутність бунтарства, типологію бунтів, суб'єктів бунту, процеси героїзації бунтарства. Наведено типологію бунту. Узагальнено спонукальні чинники бунтарства. Розглянута проблема бунту як технології.

Висновки. Бунт як соціокультурне явище може розглядатися як відповідь на глибоке відчуження, яке відчувають індивіди в нестабільних соціальних умовах. Він вказує на неприйняття людиною або суспільними групами існуючих соціальних структур і норм.

Філософська традиція розглядає бунт крізь такі ідейні форми, як: бунт «як свято душі», бунт проти трясовини існування, бунт як розширення меж життя, неприйняття імітації життя версії гі-деборівського «суспільства спектаклю», «революція проти буденності», мистецькі бунти авангардизму, «Велика Відмова» від одномірного суспільства, «метафізичний» бунт тощо. Аналіз джерел бунту показує різноманіття причин і умов, які сприяють виникненню протестних настроїв. Особливим джерелом бунту номіноване явище «розчарування», що, виступаючи своєрідним маркером перетину особистісного і соціального вимірів, має евристичний філософський потенціал до концептуалізації у окремий екзистенціал. Технологізація бунту свідчить про те, що конкуренція за контроль над «великим наративам» може призводити до маніпуляцій на рівні політичного впливу.

Філософське осмислення бунту як соціокультурного явища показує, що бунт є важливим індикатором соціального здоров'я суспільства, виступає тригером змін, зокрема і позитивних.

Ключові слова: філософія бунту, бунтарство, бунтівна людина, філософський нігілізм, джерела бунту, розчарування як екзистенціал, бунтарська свідомість, мистецький бунт, бунт як технологія

Стаття надійшла / Article arrived: 08.01.2025 Схвалено до друку / Accepted: 28.02.2025

Вступ.

Стаття присвячена визначенню філософської сутності бунту як соціокультурного явища. Дослідження бунту в такому трактуванні є актуальним, зважаючи на нестабільність громадянського суспільства, волатильність суспільних цінностей і процесів, тиск на сучасну людину з боку різних інститутів й організацій, що спричиняє її зворотну реакцію.

Метою публікації є філософське осмислення бунту як соціокультурного явища.

Методи дослідження: аналізу та синтезу, індукції та дедукції, наукового абстрагування й узагальнення, екзистенціальна феноменологія.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. У системі філософських, історичних, культурологічних, соціологічних вимірів поняття «бунт» проходить кроки формування відокремленого трактування, головним чином, крізь такі імена і концепції: «філософія міфу» Ф. В. Шеллінга (Schelling, 1995), «Єдиний» М. Штірнера (Stirner, 2023), нігілізм Ф. Ніцше (Ніцше, 2003), концепція культури Й. Гейзинга, «бунтівна людина» А. Камю (Камю, 1997), а також теорія «повстання» Т. Гарра (Gurr, 1970).

Результати дослідження.

Будь-який бунт сприймається панівною владою як загроза суспільній стабільності та власній безпеці. Деструктивні, руйнівні, дестабілізуючі процеси, що, як правило, пов'язані з насильницькими формами прояву непокори (у цьому сенсі - бунтарства) проти легітимної (чинної) влади, детонують зміни різного масштабу – від локальних конфліктів до великих соціальних катаклізмів, що пронизують всі сфери держави.

Політичні форми ненасильницького бунту як недержавні мирні дії опозиційних по відношенню до легітимної влади сил часто досягають успіху там, де зазнала поразки збройна боротьба (Ченавет, & Стефан, 2014).

Політичний бунт є лише «вершиною айсберга», одним з шарів існування бунтівної свідомості в соціокультурному просторі. Переважно ненасильницьким шляхом протікають мистецькі чи «метафізичні» бунти, які, тим не менш, значною мірою впливають у тому числі і на політичну сферу. Достатньо згадати роль творів П. Бомарше чи «Французької енциклопедії» (повна офіційна назва Енциклопедії – «Енциклопедія, або Тлумачний словник науки, мистецтва й ремесел») як інтелектуального підґрунтя Французької революції 1789-1793 рр.

У соціально-політичних науках поняття бунту розглядається однобічно: як синонім понять «страйк», «заколот», «повстання», «революція». Проте проблемам теорії й практики революційної боротьби присвячено тисячі монографій, і ця проблематика знаходяться за межами завдань даної публікації.

На наш погляд, при розгляді поняття «бунт» особливої уваги потребують питання, які «гравітують», радше, до філософської проблематики. Серед них: джерела бунтарства, бунт як міф, типологія бунтів, бунт у культурі, героїзація бунтарства, цінності бунтарства, суб'єкт бунту, технологізація бунту. Об'єм публікації дозволяє розглянути лише кілька з них.

Джерела бунту мають складну структуру, що проявляється у їхній секторальності, багатошаровості та багатофакторності, що свідчить про різноманіття причин і умов, які сприяють виникненню протестних настроїв.

Джерелами (причинами, спонукальними чинниками) бунту можуть бути такі.

1. На рівні соціальної психології: розчарування в ідеалах епохи, лихоліття, передвоєнна, під час- та повоєнна атмосфера в суспільстві, «перетин» віків (апокаліптичні настрої), світовідчуття безвиході, фрустрації чи гніву у суспільстві.

2. Серед економічних причин, що сприяють появі вибухонебезпечній активності громадян, зазначимо безробіття, інфляція, зростання цін на життєво значимі товари, зниження рівня виробництва, зростання рівня боргового навантаження (як державного, так і приватного сектору), фінансова нестабільність, соціальна нерівність, нерівність у розподілі багатства і матеріальних благ, несприятливі глобальні економічні фактори тощо.

3. Серед політичних джерел бунту можна виділити такі: корупція, обмеження прав і свобод людини, недемократичні режими, дискримінація за ознаками раси, статі, релігії тощо.

4. До військових чинників належать - вторгнення або окупація іншими державами, тривала війна, несанкціоноване втручання іноземних держав або організацій у конфлікт.

5. Інформаційними джерелами бунту можуть стати – масове обурення через інформаційні або медійні повідомлення у ЗМІ, маніпулятивні практики тощо.

6. На рівні глобальних процесів - глобальні і локальні кризи, глобальні катастрофи, перманентна суспільна аномія, культурні конфлікти (напруга між різними етнічними або релігійними групами) тощо.

Виділимо серед перелічених джерел бунту евристично перспективний з точки зору філософської концептуалізації феномен «розчарування». Розчарування має особливий філософський статус серед інших джерел бунту, виступаючи своєрідним маркером дотичності/перетину особистісного і соціального вимірів. Розчарування - те зерно соціальної чи індивідуальної психології, з якого проростає потреба шукати зовнішньої опори своєму спустошеному «Я» у формі активної протидії існуючим суспільним інститутам і/або домінуючим

світоглядним парадигмам, що історично склалися в певному суспільстві. Це – особливий екзистенціал, один з «голосів» Ніщо (у гайдеггерівському розумінні), з якого народжується бунт. Як злам комплексу очікувань, надій і мрій, який ділить життя на «до» та «після», розчарування може стати каталізатором метафізичного пошуку сенсу власного існування. Будучи часто відлунням катастрофічної соціальної події, розчарування, що утворилося на рівні індивідуальної психіки, несе в собі відбиток колективних переживань соціально-економічних умов, формуючи таким чином глибокий зв'язок між індивідуальною і колективною реальністю. Цей зв'язок блискуче описав видатний «архітектор» соціального мислення Еміль Дюркгайм: «Індивіди надто вже тісно пов'язані із суспільним життям, аби ознаки його занепаду не торкнулися одночасно і їх. Його страждання стають і їхніми муками. Оскільки суспільство становить єдине ціле, то біль, якій воно почуває, передається усім складникам його структури. Отак виникають загальні настрої депресії й *розчарування*, котрі не стосуються кожного індивіда зокрема, а виражають стан занепаду, в якому перебуває суспільний організм» (Дюркгайм, 1998, с. 251).

Цей стан може тривати десятиліттями, захоплювати цілі покоління, мати прихований, латентний характер, розвиватися кумулятивно. За відсутності каналів виходу назовні, внутрішній конфлікт «очікування-реальність» зберігає в собі руйнівну енергію, яка подібно до невидимого тиску, накопичується і з часом перетворюється на соціально небезпечний для панівної владної верхівки субстрат. На цьому етапі зароджуються бунтарські ідеї та ціннісні орієнтації альтернативних форм організації суспільства, що оформлюються у різні стратегії, програми, проєкти, утопії, маніфести тощо. Разом з тим, бунту властива потенція до самознищення, яка, за умови поширення серед певних соціальних груп відповідного комплексу ідей, може виявлятися або у формах свідомого акту колективного суїциду (маргінальні релігійні культи, голодний протест тощо), або як ірраціональні деструктивні дії без урахування незворотних наслідків чину. Тут доречно знов згадати Еміля Дюркгайма, який, розглядаючи індивідуальні форми різних видів суїциду, зазначав наступне: «В першому [випадку] мислення зосереджується саме на собі й таким чином утрачає об'єкт своєї спрямованості; в другому ж пристрасті вихоплюються поза всякі межі й теж утрачають свою мету. Перше губиться в нескінченності мрії, другі ж у безмірі бажань» (Дюркгайм, 1998, с. 359).

Отже, розчарування виступає не лише як емоційний стан, а й як потужний соціальний індикатор системних дисфункцій соціального тіла, що сигналізує про потреби в трансформації соціально-культурних систем.

Типологія бунтів. Пропонується розглянути типи бунтів за двома ознаками - функціональною та історичною: бунт відсторонення (романтизм); бунт «заперечення» (західноєвропейський нігілізм на прикладі «переоцінки всіх цінностей» Ф. Ніцше); метафізичний бунт «усвідомлення абсурду» (абсурдизм); метафізичний бунт перебудови (авангард); бунт «помсти» (постмодерн).

Бунт відсторонення в романтизмі служить не лише способом втечі від буденності, а й формою критики соціальних норм та усталених цінностей. Романтики прагнуть віднайти глибинний сенс життя, звертаючись до природи, минулих епох, народних традицій і містичних переживань. В епоху романтизму оформлюється новий культурний тип - романтичний герой, якому притаманні такі риси, як: протест проти суспільних умов існування, самотність, роздвоєність особистості, крайній індивідуалізм та ірраціоналізм, прагнення до свободи, незалежність, соціальна відчуженість. Романтичний герой - це бунтар, революціонер або розбійник. Романтик виявляє бажання втечі в інший світ, де можлива справжня свобода самовираження. Доля романтичних героїв часто фатальна, веде їх в боротьбі за свої переконання до ізоляції, божевілля, трагічної смерті. Особливе місце в світоглядній системі романтизму, філософську архітектоніку якої на ранніх етапах становлення течії розробляв Фрідріх Шеллінг, займають проблеми свободи та творчості (Schelling, 1995).

Бунт «заперечення», що зв'язується з традицією західноєвропейського нігілізму, позначає кризу цінностей, що формувалася під впливом раціоналізму, прогресу, війн і соціальних зрушень. Вважається, що у нігілізму тернарна (потрійна) природа: філософський нігілізм, суспільно-політичний та естетичний (Краус, 1994, с. 19). Межі нашого дослідження дозволяють нам зупинитися лише на розгляді природи філософського нігілізму, який, зі свого боку, можна розділити на метафізичний, епістемологічний, етичний і теологічний різновиди.

Пасивна (що спрямована на себе, часто саморуйнівна) та активна (що спрямована на зовнішню дію перетворення навколишнього світу, часто надагресивна) установки носія нігілістичного комплексу ідей створюють складний динамізм соціальної поведінки, що веде до радикальних змін. Але якими б не були прояви нігілістичної свідомості в соціально-культурному просторі, спільним знаменником для них виступає акт заперечення, негації.

Одним із «способів нігілістичного здійснення», окремою процедурою нігілістичного акту є неантизація, або «зведення до нуля», перетворення на ніщо (Лютий, 2002, с. 69). Ніцшеанський нігілізм – явище всезагальне та всеохопне, точка відліку на шляху до створення нових цінностей. Ніцше вказує, що традиційні цінності перестали бути актуальними,

і закликає до «переоцінки всіх цінностей». Цей бунт стає спробою розітнути хворий, але ще живий організм людської культури «філософією молота». «Усілякий нігілізм має подвійне значення: активний нігілізм – підвищення міцності духу й пасивний – регрес духовної сили», а, отже, «нігілізм має постати там, де життя ще зберігається» (Лютий, 2002, с. 173-174).

Нігілізм і абсурд мають спільну філософську базу та схоже світовідчуття. В акті тотального нігілістичного заперечення криється «вірус» беззмістовності, абсурдності буття. Нігілізм утверджує, що немає універсальних істин, тоді як абсурд фокусується на безглуздості пошуку сенсу в світі, що його не має. Визнаючи безглуздість життя, індивід намагається знайти власну ідентичність і сенс в абсурдному світі. За таких умов одним з найневідкладніших питань стає питання: чи варте життя того, щоб його прожити. А, отже, центральною проблемою життя стає проблема самогубства. *Метафізичний бунт «усвідомлення абсурду»* - це відмова від самогубства, відмова підкоритися абсурду й прагнення свободи, не зважаючи на неминучість страждань. Бунт стає актом гідності, що допомагає людині зберегти своє «я» всупереч зовнішній абсурдності світу. «Сказати, що життя абсурдне, здатна лише свідома, жива людина», - пише Альбер Камю (Камю, 1997, с. 184).

Метафізичний бунт перебудови: *творчість як відповідь (авангард)*. І в нігілізмі, і в абсурді стверджується, що творчість є важливим засобом для подолання всеналежного та загальноприйнятого. Людина абсурду може шукати нові сенси буття та способи самоствердження через мистецтво та акти творчості. Авангард, що виникає на межі XIX та XX століть, представляє собою колективний мистецький бунт проти традиційних форм мистецтва і культури. Це метафізичний бунт перебудови, пов'язаний зі спробою створити таку реальність, в якій мистецтво стає не лише відображенням реальності, а й активним учасником соціальних змін. Авангард як мистецький бунт у своєму прагненні до руйнування традицій не лише кидає виклик традиційній культурі, а й розширює горизонти мислення, створює нові форми висловлення, конституює нову реальність, де свобода творчості є основним критерієм людського буття. Його значення виходить за межі естетики, перетворюючи художній процес на філософський акт. Авангардисти активно експериментують із формою, структурою та змістом, звертаються до нової символіки й ускладнених наративів, нових технік і естетичних прийомів, включаючи колаж, монтаж, автоматизм у живописі чи письмі тощо. Авангард стає платформою для агресивного вираження індивідуального чи групового досвіду шляхом провокації, шоку, скандалу чи епатажу. Домінуючими тенденціями авангарду були та залишаються ірраціоналізм та синтез мистецтв.

Бунт «помсти», що виникає в епоху постмодерна, постулює ідеї розпаду великих наративів і відмову від універсальних істин. Постмодерністи, зокрема Жан-Франсуа Ліотар, підкреслюють множинність, полісемію істин і культур, що підриває будь-які спроби створення єдиної метанаративної картини світу. Постмодерністами-неоскептиками проголошується інтелектуальна війна «великим наративам» постпросвітництва (капіталізм, марксизм, психоаналіз, фемінізм). Ініціюється нова переоцінка цінностей цього «незавершеного проєкту Просвітництва» (Енциклопедія постмодернізму, 2003, с. 243-244). Постмодерн виявляється у використанні іронії, сарказму, гри з культурними символами, контрінтуїтивних стратегій, розмноження «малих наративів». У той же час, дедалі виразнішим постає новий тип бунтівної людини – бунтар-кат. Протоверсією постмодерного бунтаря-ката можна вважати героя сартрівського «Герострата». Це психопатологічний герой, для якого вбивство іншої людини стає єдиним життєвим орієнтиром. Такий бунт, позбавлений конструктивних підстав, стає актом розпачу та помсти.

На жаль, сартрівський літературний герой, «чорний» герой, бунтар-кат, втілений у фігурі Поля Гільбера, перейшов у наше життя, ставши символом сучасної агресії та тривоги. Звернення до таких радикальних форм висловлювання вказує на кризу самості в сучасному світі, де індивід, залишившись віч-на-віч із власною нікчемністю, з одного боку, та суспільством, що не вміє слухати та ігнорує сигнали тривоги, з іншого, - вибирає деструкцію як останній спосіб заявити про себе. На наш погляд, типовим прикладом постмодерного бунту «помсти» є феномен масових вбивств у навчальних закладах (скулшутинг; від англ. School shooting – «шкільна стрілянина»).

У різні часи бунт набуває особливих та своєрідних рис, виявляється в різних масштабах, тисне на нові больові місця суспільного організму. «Гамлетівські» питання ставляться кожною епохою з різним ступенем інтенсивності та гостроти. Так, бунт може набувати таких ідейних форм, як: бунт «як свято душі», бунт проти трясовини існування, бунт як розширення меж життя, неприйняття імітації життя версії гі-деборівського «суспільства спектаклю», «революція проти буденності», мистецькі бунти авангардизму, «Велика Відмова» від одномірного суспільства, «метафізичний» бунт тощо. Окремою традицією бунтарства і, одночасно, особливим пластом культури є контркультура.

З контркультурою пов’язана також так звана «проблема поколінь», яка породила цілі генерації особливих «бунтівників»: «втрачене покоління», «розбите покоління» (біт-покоління), «сердиті молоді люди», хіпі, «покоління Х 60-х», «покоління Х 90-х». Вплив цих поколінь на всю культуру XX століття важко переоцінити.

Героїзація бунтарства. Ще з часів античності (і особливо за романтизму) бунтівна людина сприймалася як герой. Бунтар – носій особливої «інфекції», одним з основних симптомів якої за міркуванням Альбера Камю є «виснажлива непримиренність міри» (Камю, 1997, с. 435). Проте, лише у XIX і XX ст. сформувалися потужні філософські моделі «бунтівної людини». Одними з найзначніших метафізичних моделей героїзації бунтарства є штірнерівський «Єдиний», ніцшеанська «Надлюдина» та концепція «бунтівної людини» А. Камю.

Один із апологетів анархічного індивідуалізму, Макс Штірнер у своїх працях дійшов до ствердження абсолютної волі та автономії людини, за принципом «немає нічого вищого за мене». «Власна воля і держава, – пише Макс Штірнер, – це сили, що перебувають у смертельній ворожнечі, між якими неможливий «вічний мир» (Stirner, 2023, p. 175). Зокрема, держава, нав'язуючи свої закони та беззаперечні цінності, як-то мораль, правила, обов'язки, обмеження прав, підкорює індивідів і, за допомогою репресивних механізмів, демонізує тих, хто іде всупереч прийнятим правилам. Ніяка мораль несумісна з егоїзмом у трактуванні М. Штірнера, який слід розглядати не з точки зору переслідування звичайних особистих інтересів, а радше як різновид індивідуального самоуправління чи автономії, що Штірнер називає «власністю *[Eigenheit]*». Це той тип автономії, яка несумісна з будь-яким призупиненням, добровільним чи вимушеним, індивідуального судження. «Я є власним, – пише Штірнер, – лише тоді, коли я є господарем самого себе, замість того, щоб бути підкореним ... чимось іншим» (Stirner, 2023, p. 153). Цей Штірнерівський ідеал самоуправління має зовнішній і внутрішній виміри, вимагаючи не лише уникати підпорядкування себе (зовні) іншим, але й уникати (внутрішньо) бути «затягнутим» (Енциклопедія постмодернізму, 2003, с. 56) власними апетитами.

У той час, як «Єдиний» М. Штірнера – це бунтар-одинак, анархіст-індивідуаліст, «Надлюдина» Фрідріха Ніцше – це філософський жест високої амплітуди, покликаний ствердити аристократичний егоїзм панівного стану, розрахований на кастовість. «Надлюдина» не є окремою особою, вона збірний образ, представник нової аристократії духу, що протистоїть не злій людині, ницій та кволій» (Лютий, 2002, с. 170-171). Бунт у Ніцше виростає до вселенських масштабів, до «переоцінки всіх цінностей», до «смерті Бога». Навіть зародження християнства та особу Христа Ніцше розглядає крізь бунтарський дух. «І відтоді почули себе бунтівниками, зрозуміли Ісуса як бунтівника проти порядку» (Ніцше, 2003, с. 393).

Альбер Камю у своєму есе «Бунтівна людина» піддає критичному аналізу як концепцію М. Штірнера, так і Ф. Ніцше. «Єдиний» і «Надлюдина» – являють собою конкретні стадії двохсотлітнього розвитку метафізичного бунту та нігілізму. Бунт для Камю – перманентна необхідність, «приреченість» на бунт (у сартрівській інтонації), адже - «Я бунтую, отже, ми існуємо» (Лютий, 2002, с. 197). Саме «ми», оскільки трагічний досвід переживання і усвідомлення абсурдності буття строго індивідуальний. Бунт же, за Камю, – справа загалу. Зрештою, «рухати історію вперед здатні лише ті, хто в належний момент може збунтуватися супроти неї» (Лютий, 2002, с. 435).

Бунт як технологія. В сучасному світі бунт стає потужним інструментом впливу на суспільство з боку інститутів влади. Технологізація бунту – процес управління бунтом на всіх стадіях його соціального життя, від зародження до втілення. Підпорядкування розвитку бунту певному алгоритму, схемі дозволяє вирішувати суб'єктам бунту свої завдання. Відділяючи бунт від його первісних функцій – слугувати засобом до встановлення справедливості та істини – технологічні механізми перетворюють його на форму контролю, що заважає справжньому опору. Замість того, щоб бути засобом для досягнення прогресивних змін, бунт стає інструментом маніпуляції. Соціальний договір, що виникає в результаті такої технологізації, виглядає як штучний фасад, камуфляж, за яким приховані справжні мотивації тих, хто його конструює.

Влада, що контролює технології, має змогу формувати наративи та уявлення про бунт, таким чином перетворюючи його на легітимну частину системи, яка насправді її підтримує. Це створює ілюзію, що бунт є невід'ємною частиною суспільного прогресу, тоді як насправді він служить для укріплення існуючих структур влади. Крім того, технологізація бунту може передбачати використання соціальних мереж і медіа як інструментів для маніпуляції свідомістю мас, формуючи нові типи колективного досвіду, що скеровують суспільство в потрібному напрямку.

Висновки.

Бунт як соціокультурне явище вимагає ретельного філософського осмислення, оскільки являє собою не лише спонтанний протест проти існуючих умов, а й віддзеркалює конфлікт між індивідуальними цінностями та суспільними нормами, пропонуючи нові шляхи для самовираження і реалізації людського потенціалу. Здатен відкривати нові горизонти для розуміння людської природи. Бунт може розглядатися як відповідь на глибоке відчуження, яке відчувають індивіди в нестабільних соціальних умовах. Він є емоційним і моральним (чи аморальним) актом, що вказує на неприйняття людиною або суспільними групами існуючих соціальних структур і норм, якщо останні не відповідають індивідуальним чи груповим очікуванням.

Філософська традиція розглядає бунт крізь такі ідейні форми, як: бунт «як свято душі», бунт

проти трясовини існування, бунт як розширення меж життя, неприйняття імітації життя версії гі-деборівського «суспільства спектаклю», «революція проти буденності», мистецькі бунти авангардизму, «Велика Відмова» від одномірного суспільства, «метафізичний» бунт тощо. Аналіз джерел бунту – від соціальної психології до економічних і політичних факторів – показує різноманіття причин і умов, які сприяють виникненню протестних настроїв; дозволяє виявити, що незадоволення та соціальна нерівність виступають каталізаторами суспільного спротиву. Особливим джерелом бунту номіноване явище «розчарування», що, виступаючи своєрідним маркером перетину особистісного і соціального вимірів, має евристичний філософський потенціал до концептуалізації у окремий екзистенціал. Технологізація бунту свідчить про те, що конкуренція за контроль над «великим наративам» може призводити до маніпуляцій на рівні політичного впливу.

Філософське осмислення бунту як соціокультурного явища показує, що бунт є важливим індикатором соціального здоров'я суспільства; бунт «тисне» на нові больові місця суспільного організму, виступає тригером змін, динамічною боротьбою за нові цінності, ідеї та перспективи, які вказують на можливість соціального прогресу.

Подальші дослідження цього феномену можуть розкрити нові шляхи інтеграції етики та політики, переосмислення стосунків влади і особистості, екзистенційного пошуку і соціальних змін у контексті сучасного світу. Зокрема, вони можуть бути зосереджені на дослідженні феномену бунту в рамках девіантології.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

Дюркгайм, Е. (1998). *Самогубство: соціологічне дослідження*. Київ: Основи.

Енциклопедія постмодернізму. (2003). За ред. Чарлза Е. Вінквіста та Віктора Е. Тейлора. Переклад з англ. Віктора Шовкуна; наук. ред. Олексій Шевченко. Київ: Видавництво Соломії Павличко «Основи».

Камю, А. (1997). *Вибрані твори*. (У 3-х т. Т. 3. Есе: Переклад з фр. О. Жупанський). Харків: Фоліо.

Краус, В. (1994). *Нігілізм сьогодні, або Терплячість світової історії*. (Перекл. з німецької М. Павлюка). Київ: Основи.

Лютий, Т. В. (2002). *Нігілізм: анатомія Ніцо*. Київ: Парапан.

Ніцше, Ф. (2003). *Так казав Заратустра; Жадання влади*. (Переклад А. Онишко, П. Таращук). Київ: Видавництво Соломії Павличко «Основи».

Ченовет, Е. & Стефан, М. Дж. (2014). *Чому ненасильницький спротив ефективний: Стратегічна логіка громадянського конфлікту.* (Переклад з англ. Сергія Гіріка). Київ: ТОВ «Видавництво «КЛІО».

Gurr, T. R . (1970). *Why Men Rebel*. Princeton: Princeton University Press.

Schelling, F. W. J. (1995). *Über das Wesen der menschlichen Freiheit.* Retrieved from https://www.fh-augsburg.de/~harsch/germanica/Chronologie/19Jh/Schelling /sch_frei.html

Stirner, M. (1972). *Der Einzige und sein Eigentum.* Stuttgart: Philipp Reclam. (Цитується за Leopold, D., «Max Stirner», The Stanford Encyclopedia of Philosophy (Winter 2023 Edition), Edward N. Zalta & Uri Nodelman (eds.). Retrieved from https://plato.stanford.edu/archives/win2023/entries/max-stirner/

REFERENCES

Camus, A. (1997). *Selected Works*. (In 3 vols. T. 3. Essays: Translated from French by O. Zhupansky). Kharkiv: Folio.

Chenoweth, E. & Stefan, M. J. (2014). *Why Nonviolent Resistance is Effective: The Strategic Logic of Civil Conflict.* (Translated from English by Serhiy Hirik). Kyiv: LLC “KLIO Publishing House”.

Durkheim, E. (1998). *Suicide: A Sociological Study*. Kyiv: Osnovy.

Encyclopedia of Postmodernism. (2003). Edited by Charles E. Winquist and Victor E. Taylor. Translated from English by Viktor Shovkun; scientific editor Oleksiy Shevchenko. Kyiv: Solomiya Pavlychko Publishing House "Osnovy".

Gurr, T. R . (1970). *Why Men Rebel*. Princeton: Princeton University Press.

Kraus, V. (1994). *Nihilism Today, or the Patience of World History*. (Translated from German by M. Pavlyuk). Kyiv: Osnovy.

Lyuty, T. V. (2002). *Nihilism: Anatomy of Nothing*. Kyiv: Parapan.

Nietzsche, F. (2003). *Thus Spoke Zarathustra; The Lust for Power.* (Translated by A. Onyshko, P. Tarashchuk). Kyiv: Solomiya Pavlychko Publishing House “Fundamentals”.

Schelling, F. W. J. (1995). *Über das Wesen der menschlichen Freiheit*. Retrieved from https://www.fh-augsburg.de/~harsch/germanica/Chronologie/19Jh/Schelling /sch_frei.html

Stirner, M. (1972). *Der Einzige und sein Eigentum*. Stuttgart: Philipp Reclam. (Citation fom Leopold, D., «Max Stirner», The Stanford Encyclopedia of Philosophy (Winter 2023 Edition), Edward N. Zalta & Uri Nodelman (eds.). Retrieved from https://plato.stanford.edu/archives/win2023/entries/max-stirner/

The Development of the Ukrainian Post-War Village: a Methodological and Theoretical Problem on the Background of the Factological Base

UDC: 94:394](477-22) «1945-1955» DOI: https://doi.org/10.15421/172507

Nikiliev Oleksandr
Dr.Sc., Full Prof., https://orcid.org/0000-0002-9918-3999, o_nikilev@i.ua
Oles Honchar Dnipro National University (Dnipro, Ukraine)

Abstract
It is considered the situation with the study of the everyday Ukrainian village of the post-war era. **The purpose** – is to investigate the situation with the study of the problem, to find out the peculiarities of its coverage in the national historical science. **Main results**. It is shown that the problem of everyday life, including that of the village gained relevance in Ukrainian historical science only during the time of independence. It is emphasized that, despite this, significant gains have been made to date. A serious theoretical and methodological basis for factual research has been developed, and a significant number of projects have been implemented, which widely present the results of researchers' scientific research. Problems that require the concentration of efforts of specialists are also highlighted. A significant problem is the limited research base. It is noted that it is traditional since Soviet times. In working with it, researchers automatically use the methods used in covering socio-economic history. It is indicated that the study of everyday life requires new approaches and the application of new methods of study, as well as the specific expansion of the source base. One of the approaches is proposed and substantiated in detail. It is emphasized that the expansion of the source base should take place, first of all, at the expense of document complexes originating from the peasant environment or as close as possible to it. A set of such types is presented, and their informativeness in the study of everyday life in the village is revealed. These are mass sources compiled in the form of questionnaires, memories of participants and contemporaries of the events, memoirs, current and reporting documentation of village and settlement councils, collective farm boards, general collective farm meetings, executive committees of district councils, and the regional press. It is noted that this complex of sources is still used to a limited extent by researchers. The **conclusion** is made that despite the rather late involvement of domestic researchers in the study of the everyday life of the Ukrainian village, they have made significant achievements. Although there are a number of aspects that require further clarification. Researching the problem requires new approaches and the application of new research methods, as well as a specific expansion of the source base.
Keywords: Ukraine, village, everyday life, post-war period, the state of study, source base

Повсякдення українського повоєнного села: методолого-теоретична проблема на тлі фактологічної бази

Нікілєв Олександр
Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара (Дніпро, Україна)

Анотація
Розглядається ситуація з вивченням повсякдення українського села повоєнної доби. **Мета** – дослідити стан вивчення проблеми, з'ясувати особливості її висвітлення у вітчизняній історичній науці. **Основні результати.** Показано, що проблема повсякдення, в тому числі й – села, набула актуальності в українській історичній науці лише за часів незалежності. Підкреслюється, що попри це, на сьогоднішній час маються вагомі здобутки у її вивченні. Напрацьоване серйозне теоретико-методологічне підґрунтя для фактологічних досліджень, реалізовано значне коло проектів, в яких широко представлені результати наукових пошуків дослідників. Висвітлено проблеми, що потребують концентрації зусиль фахівців. Вагомою проблемою виступає обмеженість дослідницької бази. Зазначається, що вона є традиційною з совєтських часів. У роботі з нею дослідники автоматично використовують методики, що застосовуються при висвітленні соціально-економічної історії. Вказується, що дослідження повсякдення потребує нових підходів та застосування нових методик вивчення, видового розширення джерельної бази. Запропоновано і детально обґрунтовано один з підходів. Підкреслюється, що розширення джерельної бази, має відбуватися, у першу чергу, за рахунок комплексів документів, що походять з селянського середовища або –максимально наближених до нього. Наводиться комплекс таких видів, розкриваються їх інформативність у дослідженні саме повсякдення села. Це масові джерела, складені у формі опитувальників, спогади учасників та сучасників подій, мемуарна література, поточна і звітна документація сільських і селищних рад, правлінь колгоспів, загальних колгоспних зборів, виконкомів районних рад, регіональна преса. Зазначається, що даний комплекс джерел, поки що обмежено використовується дослідниками. Робиться **висновок**, що попри доволі пізнє долучення вітчизняних дослідників до вивчення повсякдення українського села, у них маються вагомі здобутки. Хоча маються і ряд аспектів, що потребують подальшого з'ясування. Дослідження проблеми потребує нових підходів та застосування нових методик дослідження, а також – видового розширення джерельної бази.
Ключові слова: Україна, село, повсякдення, повоєнний період, стан вивчення, джерельна база

Стаття надійшла / Article arrived: 02.01.2025 Схвалено до друку / Accepted: 20.02.2025

Вступ.

Аграрна проблематика радянського періоду у вітчизняній історичній науці має серйозні напрацювання. Проте, у попередні періоди, в силу політико-ідеологічних причин, науковцями перевага віддавалася соціально-економічній складовій колективного сектору села. До кінця 1980-х рр. предметом їхньої уваги виступали колективізація, стан та розвиток матеріальної сфери колгоспного виробництва, його успіхи, трудові подвиги селян, провідна роль правлячої партії в економічному розвитку українського села Це стосується різних відтинків аграрної історії країни новітньої доби. Зокрема й – повоєнного часу села (Беренштейн & Шульга, 1963; Бондарев, 1969; Звєрєв, 1969; Осадчий, 1956; Панченко, 1983; Петренко, 1970; Юрчук, 1965).

Сучасний період характеризується значно ширшим спектром дослідницьких інтересів істориків. Зокрема предметом прискіпливої уваги їх стала і така, «неперспективна» у продовж всього совєтського періоду тема, як повсякдення села. Цей напрямок зосереджується на вивченні умов життя, праці, відпочинку, забезпечення матеріальних і духовних потреб, їхніх рівню і якості, характеру зав'язків і взаємовідносин у виробничому та соціальному середовищі селян. Дозволяє дослідити не тільки матеріально-предметний простір селянина, а й його дії, норми поведінки, фактори, що її визначали, умови формування життєвих позицій, морально-психологічні особливості взаємовідносин, зрозуміти причини обрання різними категоріями людей села тих чи інших стратегій поведінки в однакових життєвих обставинах. Тобто дає можливість зазначити не лише наявність самого факту, а, в першу чергу, розкрити його ступінь та умови прояву у селянському соціумі на рівні певного соціального чи виробничого середовища у параметрах 24х7х365. Він також дає змогу виявити сприйняття представниками різних вікових, статевих, професійних, соціальних категорій села тих чи інших реалій їх соціального, культурного, громадського буття, реакцію на різні тенденції, що мали місце у політиці влади на селі та й у державі, в цілому, у різних сферах функціонування суспільства, з'ясувати етику повсякденної поведінки людей.

Однак, попри перспективи, які дає цей напрям історичної науки, він ще не набув належного ріння популярності в середовищі істориків. Що і визначає певні особливості і суперечності в його вивченні. Тож **мета даного дослідження**, проаналізувати причини такої історіографічної ситуації. І здійснити аналіз її стану в розрізі праць, присвячених повсякденню українського села саме повоєнної доби, періоду, доволі «глухого» в отриманні всебічної інформації саме про реалії тогочасного буття людей села.

Результати дослідження.

Слід зазначити, що останнім часом інтерес вітчизняних науковців до проблематики повсякденності набуває поширення. Вагоме місце серед досліджень, присвячених їй, посідають праці теоретико-методологічного характеру. У цих дослідженнях приділено велику увагу історії походження і розвитку даного напрямку історичної науки в світі та сучасній Україні, з'ясуванню змісту поняття «повсякденність», методам і прийоми її дослідження. Так, О. Удод досліджує проблему повсякдення в контексті історичних досліджень ХХ століття, аналізує праці зарубіжних і українських науковців, їхні підходи до вивчення повсякдення (Удод, 2000; 2006), приділяє значну увагу розробці методології історії повсякденності (Удод, 2002; 2004).

О. Коляструк, розглядає історію зародження і розвитку дослідження проблеми повсякдення. Виводить її початки ще з часів античності. Здійснює широкий огляд трактувань поняття «повсякденність» зарубіжними та українськими дослідниками, висвітлює бачення предмету «повсякденність» різними науками: етнографії, філософії, соціології, культурології, антропології, історіософії, оказує трактування поняття «повсякдення» науковцями різних країн та різних історичних шкіл (Коляструк, 2007; 2010). Таким же підходом відзначаються і праці В. Головка. Він детально розглядає погляди на повсякдення зарубіжних істориків, представників різних наук, наводить їхні тлумачення терміну «повсякдення», (Головко В., 2007). Аналізує існуючі у світовій науці визначення історії повсякденності та історіографічні погляди на цей зріз історичної науки (Головко, 2009).

Приділяється українськими дослідниками увага й розгляду проблеми повсякденності у міждисциплінарному дискурсі сучасної гуманітаристики (Головко, 2009; Зінчук, 2010; Лисенко, 2010). Предметом спеціального аналізу вітчизняних істориків виступають дослідження повсякденності науковцями совєтського періоду. О. Гуменюк визначила їх як «переважно фрагментарний розгляд основних аспектів радянської повсякденності», що «залишало в тіні внутрішні суперечності, властиві радянському суспільству» (Гуменюк, 2019). Активно розглядається питання необхідності і мотивації вивчення повсякдення, взаємодії мікро- і макрорівнів в її історіописанні, методологія, методи і прийоми дослідження повсякденності (Алешкевич, 2017; Коляструк, 2009; Удод, 2010).

Значне місце відводиться осмисленню повсякдення як предмету дослідження. Проте, через відносну «молодість» даного напрямку історичної науки, він ще остаточно не визначив предмет свого дослідження, «не подолана певна стихійність і суперечливість вживання поняття «повсякденність» різними дослідниками» (Коляструк, 2009, с 53), «сучасна історична наука ще не завершила інституалізацію цього напряму в методології історії, а тому й межі предмету дослідження залишаються

розмитими, а саме поняття потребує з'ясування» (Удод, 2000, с.10). Тож, серед частини істориків має місце ставлення до історії повсякдення як до етнографії, дехто вважає, що повсякденне життя включає в себе буденний рівень життя суспільства, соціальну взаємодію людей у повсякденному житті. Ряд науковців до повсякденного життя відносить житло, одяг, харчування, медичне забезпечення, культурне обслуговування, дозвілля, людські взаємини та настрої (Нагайко, 2010, С. 45). За словами О. Удода, «історія повсякденності – це насамперед процес олюднення побуту, психологізація щоденного життя, ставлення людини до побутових проблем, до влади, держави і суспільства в цілому через призму особистісного сприйняття умов життя» (Удод, 2010, с. 20).

На думку ж В. Марочка, повсякденність є лише одним з методів вивчення соціальної історії (Марочко, 2010, с. 98). Інші вважають, що не варто прагнути певних рамок у дослідженні повсякденності, а «… обмежуватися тими стосунками і явищами, які безпосередньо включені в дослідження» (Удод, 2010, с. 27). Мається й така точка зору, за якою повсякдення це – галузь публічного повсякденного і приватного життя, в межах якого людина живе та взаємодіє із собі подібними (Алешкевич, 2017, с. 141). Проте, всі викладені ідеї виступають лише як авторські бачення проблеми, їхні концепції, версії, пропозиції методології до вивчення історії повсякденності. Конкретна реалізація їх більшістю цих авторів поки що не знайшла свого втілення у працях фактологічного характеру. Тож сформульовані ними теоретичні положення науковці, що досліджують повсякдення у фактологічній площині, мають реалізовувати лише виходячи з власного розуміння і трактування викладених ними думок.

Другу групу праць, яка поступово і невпинно зростає, становлять дослідження, власне, фактологічного характеру. Вони розглядають умови повсякденного буття людей досліджуваної доби як загалом, так і конкретних соціальних категорій соціуму (Даниленко, 2005; Коляструк, 2012; Кононенко, 2005; Перехрест, & Тітіка, 2023), стан населених пунктів, житлових та господарських споруд, побутові умови життя людей, ситуацію в тих чи інших соціальних сферах села, призначення яких полягає у забезпеченні потреб населення (Мічуда, 2005; Ревенко, 2010; Рибак, 1994, 2003;. Янковська, 2007).

Проте особливістю цих праць є те, що вони несуть на собі відбиток «молодості» самого напрямку «повсякдення». Вони у своїй основній більшості висвітлюють соціально-економічний стан села у досліджуваний період. Це пояснюється тим, що автори в своїй роботі спираються на документи офіційного походження: різні комплекси архівних матеріалів від вищих партійно-державних та господарських органів СРСР та їхніх підлеглих структур всіх рівнів. Які несуть інформацію як директивного, так і ревізійно-звітного та статистичного характеру, тож відображають офіційну позицію влади, її оцінки стану економіки села чи якоїсь її складової, тієї чи іншої сфери його духовного чи суспільного життя. В них фіксується факт, а не його стан або якість. І за традицією вони (автори), автоматично при дослідженні повсякдення, спираються на методики, що застосовуються при висвітленні соціально-економічної історії (Див напр.: Перехрест, 2011; Кузьменко, 2017). За словами О. Гуменюк вони (українські дослідники повсякдення – О.Н.), залишились в цілому «в рамках макроісторичного підходу, фокусують увагу на якомусь одному явищі повсякденного життя» (Гуменюк, 2019).

І хоча наприкінці 2000-х років дослідниками Інституту історії НАН України підготовлено серію монографічних видань під загальною назвою «З історії повсякденного життя в Україні» (Повоєнна Україна: нариси соціальної історії, 2010), де відведено місце дослідженню повсякденню села, у тому числі – й повоєнної доби. Проте, вони (видання) носять скоріше аналіз соціально-економічної ситуації епохи. В них, на основі, у першу чергу, матеріалів центральних архівів, здійснено аналіз окремих соціальних груп населення республіки у розглядуваний період (Вронська, & Пастушенко, 2010; Крупна, 2010), висвітлено ситуацію у повоєнному селі, в певних галузях його економіки, та певних сферах його функціонування (Янковська, 2010, с. 335-348).

Вони (ці праці) стали, так би мовити, дороговказом для дослідників повсякдення, а надто його повоєнної доби. Вони (ці дослідники) також, з використанням класичного комплексу архівних джерел – партійно-господарської та статистичної документації, що відклалася у першу чергу у центральних державних архівах і традиційних методик, застосовуваних при аналізі соціально-економічних процесів, здійснюють аналіз ситуації в певному регіоні, життя як усіх його жителів в цілому, так і конкретних соціальних і професійних категорій (Див. напр.: Повсякденне життя населення, 2019; Старка, 2019), Тож, фактично, має місце дослідження соціально-економічної ситуації у повоєнному селі.

Але надзвичайно важливо пізнати атмосферу епохи не лише через офіційні документи, що трактують ситуацію, факти в площині офіційних оцінок централізованої держави, її партійно-державної верхівки і формують так звану офіційну історію держави та її суспільства. Історія повсякдення саме й дозволяє виправити ці «викривлення», заповнити лакуни офіційної історії шляхом залучення спогадів людей – безпосередніх учасників і сучасників епохи, про досліджувані події, сприйняття і фіксацію ними особисто, членами їхніх сімей, односельцями

політики, подій, фактів, певної ситуації, і, тим самим, значною мірою досягти необхідної повноти відтворення реальних подій та наблизитися до їх розуміння. Тут ми не можемо погодитися з тезою, що це є звичайне «розфарбовування» соціальної історії через надання їй барвистої конкретності в дрібницях і деталях», що широке вивчення спогадів, оцінок, думок, свідчень учасників і сучасників досліджуваних подій виступає лише як елементарне «збільшення кількості сюжетних оповідей про життєвий світ «малих» людей» і не впливає на з'ясування досліджуваних проблем (Коляструк, 2011, с. 10). («Шляхом елементарного збільшення кількості сюжетних оповідей про життєвий світ «малих» людей досягти необхідної повноти відтворення історії колишніх епох неможливо» (Коляструк, 2011, с. 10). Навпаки, саме через вивчення, аналіз та узагальнення широкого кола оповідей цих самих «малих» людей, як масових джерел, зібраних і опрацьованих на основі спеціально складених опитувальників, які мають над завдання дати відповідь на питання «як» і «чому», формується розуміння і усвідомлення реалій життя і праці людей, у тому числі і людей села, у той чи інший відтинок історії, у різні пори року, у різних соціальних, економічних чи якихось інших обставинах (яскравий приклад, який став вже класичними і не лише для дослідників повсякдення села: Нол, 1999.)

Зокрема й у період пізнього сталінізму, коли у складних соціально-економічних умовах здійснювалася відбудова економіки як колективного сектору села, так і індивідуальних господарств кожного з жителів сільської місцевості, їхнього побуту, соціально-комунальної сфери населених пунктів. Адже повсякдення загалом складається з повсякдення людей, представників різних соціальних категорій населення, кожної окремої людини. Роблячи узагальнення свідчень багатьох людей, можна на основі масових джерел робити узагальнення вже по ситуації в одному населеному пункті, далі – в регіоні, в цілому, далі – в іншому, виходячи на узагальнення в загальноукраїнському масштабі. Виділяючи при цьому як спільне, так і конкретно-регіональне, соціально-станове, навіть те, яка ситуація була в різних типах населених пунктів України: невеликих селах, заможних колгоспах, районних центрах. Адже повсякдення загалом складається з повсякдення різних категорій населення. Саме люди своїми діями, що є результатом їхнього виховання середовищем, в якому вони проживають і формуються, та своїми повсякденними діяннями формують це повсякдення, уявлення про нього, а потім і сприймають його.

Тож дослідження повсякдення потребує не дослідження повсякдення взагалі. Це надто загальна і нездійснена наукова мета. Не дослідження повсякдення села (чи міста). Це також звучить надто загально. Адже і село, як і місто не є однорідним поселенням ані в соціальному, ані в матеріальному, ані в ментальному чи освітньому плані. Так, є міста – столиці країн, є міста – столиці областей, є промислові області, є переважно – аграрницького спрямування. Як є промислові міста і – міста, де промислових підприємств було обмаль і були вони невеликі та ще й не належали до групи А. Аналогічна ситуація – і в сільській місцевості. Там були і великі заможні колгоспи, і – невеличкі та бідні; колгоспи, розташовані на автошляхах державного значення чи біля залізничних станцій та великих міст, куди легко можна було діставатися і де були у достатній кількості і заклади торгівлі з належним асортиментом, і заклади громадського харчування, медицини з належним рівнем послуг і був попит на городину, домашню м'ясну і молочну продукцію вирощену у присадибному господарстві, що забезпечувало селянам цих сіл можливості їх стабільної реалізації і завжди мати «свіжу копійку» до їхнього мізерного заробітку і мати більше можливостей, порівняно з мешканцями віддалених сіл, забезпечувати свої і своїх близьких різного роду потреби.

Але ж були колгоспи, що знаходилися далеко від шляхів сполучення з адміністративними і промисловими центрами, і таких було чи не більшість. Тож і можливості у їхніх жителів були вкрай обмеженими для гуманітарної, економічної чи іншої комунікації, в тому числі й в реалізації вирощеного у власному господарстві. Комунальний стан цих видів поселень, і наявність, стан та рівень функціонування крамниць, освітніх, культурних, медичних установ і т. п., як і можливостей по вирішенню житлових проблем, лагодженню житла, господарських споруд, а також матеріальний стан їхніх жителів, були далеко невідповідними рівню потреб тамтешнього населення. Всі ці фактори серйозно впливали на соціально-економічні умови існування колгоспників цих сіл і визначали їхнє повсякденне життя, формували їхні погляди на ситуацію, визначали стратегії поведінки, впливали на життєві перспективи і плани як щодо майбутнього свого, так і їхніх дітей.

А були й містечка, селища міського типу, часто це – районні центри, в яких спосіб життя їхніх жителів практично не відрізнявся від способу життя і праці селян. Адже більшість жінок там не були задіяні у громадському секторі виробництва, через вкрай його обмеженість, а були зайняті у власному присадибному господарстві та включені в різного виду домашню роботу, а чоловіки, в основній своїй масі, працювали в системі заготівельних організацій, споживчої кооперації або на підприємствах, пов'язаних з переробною промисловістю: елеватор, млин, олійниця, молокозавод тощо, робота в яких державою оцінювалася не високо. Сім'ї залежали від їхньої заробітної плати та доходу, отриманого від власної присадибної ділянки. Це ж стосується і працівників партійних і державних та господарських

органів, сфери освіти, медицини та культури, що мешкали в цих містечках і селищах. Вони, в значній своїй масі, мали повноцінне присадибне господарство (корова, свиня, різні види птиці, сад, город, у когось – вулики), а значить їх повсякденне буття, життєві інтереси, плани, попри дещо відмінний статус, мало чим відрізнялося від буття та світосприйняття інших жителів сільської місцевості.

Заклади культури в таких поселеннях обмежувалися бібліотекою, яка рідко і в обмеженій кількості поповнювалася літературою, та клубом, де показували старі кінофільми, до того ж низької технічної якості, та не раз вже продемонстровані їхнім мешканцям, нерідко на екранах, зшитих з білих простирадл або просто на білій стіні якоїсь споруди, танці були під гармошку, був хронічний дефіцит театрального реквізиту та музичних інструментів, до того ж – невисоких кондицій, культмасових працівників відповідного профілю і фаху, обмежені можливості для задоволення мешканців своїх духовних потреб. Була районна лікарня з перманентним дефіцитом як середнього, так і старшого медичного персоналу, особливо «вузьких» фахівців, з обмеженими можливостями для надання медичних послуг та соціальних умов для перебування хворих. Малися ще радіовузол, що транслював передачі республіканського та союзного радіо з 6.00 до 12.00, який, до того ж, нерідко виходив з ладу; одна школа десятирічка та один дитячий садок стаціонарного типу з хронічним дефіцитом всього необхідного для утримання у належних санітарно-гігієнічних умовах дітей та можливостей для їх фізичного і гуманітарного розвитку. При обмеженому колі форм, як у дітей, так і у дорослих, проведення свого дозвілля. Світло у таких населених пунктах подавалося лише у певні години доби. Хоча за офіційною статистикою вони вважалися електрифікованими (Докладніше див.: Нікілєв, 2018, с. 32-54, с. 241-327; Марченко, & Нікілєв, 2024.)

І такі соціально-економічні і матеріальні відмінності визначали і відмінності у повсякденні жителів сіл (і міст) не лише між категоріями однотипних населених пунктів чи в межах однієї їх категорії, але й в середині одного населеного пункту (в залежності від категорії його мешканців).

Адже, наприклад, у повоєнному селі, типовою була ситуація коли малися сім'ї повні і сім'ї неповні, тобто ті, в яких не було годувальника, який загинув на війні або помер вже повернувшись з неї немічним інвалідам. В селах були цілі вулиці, які називалися вдовиними, де в кожній з сімей, що проживали там, загинув годувальник. Умови буття їх значно різнилися у матеріальному плані, можливостях вирішення життєвих проблем сім'ї чи окремих її членів, як, наприклад, набуття дітьми повноцінної освіти або лікування складних хвороб. Адже значна частина дітей з неповних сімей часто не мали можливості для повноцінного навчання і нерідко закінчували його на рівні початкової школи, через скрутні матеріальні умови сім'ї, менша частина – на рівні неповної середньої (тоді це – 7 класів). І лише діти з повних сімей мали можливість отримати 10 класів і навчатися у вищих чи середніх спеціальних навчальних закладах та набути відповідну професію (Особистий архів автора. Спогади Довбань).

Проте, і серед неповних сімей малися відмінності. Адже були сім'ї, в яких було по 1-2 дитини, а було чимало сімей, в яких налічувалося і по – 4-5. Тож умови життя в останніх, при однакових умовах існування в селі, були значно складнішими, що визначало хронічно обмежений харчовий раціон, дефіцит взуття, різних складових одягу, спроможностей облаштування побуту, житла, садиби, можливостей для відвідування школи, умов вчити уроки тощо. Або були сім'ї, хоч і неповні, але там малася корова, яка, по суті, була годувальницею (а так і говорили селяни у спогадах, коли розповідали про ситуацію перших повоєнних років і голодомору 1940-х років), яка давала можливість мати молоко, сметану, сир та забезпечувати більш-менш нормальне харчування, а ще – продавати надлишки на базарі та на накопичені кошті мати змогу зрідка купувати одяг, взуття, дітям самі необхідні предмети для забезпечення навчання у школі. Або такий тип неповних сімей, які складалися з трьох поколінь: одна дитина, мама і бабуся. За словами багатьох дітей з таких сімей, вони не мали особливих проблем ані харчового, ані речовового характеру тому що мама і бабуся забезпечували їх усім необхідним (Особистий архів автора. Спогади Марченка). Умови буття таких категорій сімей та їхніх членів різнилося, що впливало на формування оцінок буття, а значить і – світосприйняття. Адже філософія говорить, що буття людини визначає її свідомість. А соціологія стверджує, що свідомість людини формується її соціальним середовищем.

Тож здійснюючи аналіз повсякдення села (чи міста) взагалі, слід, на наше глибоке переконання, проводити спочатку (або робити це паралельно) дослідження повсякдення кожної з соціальних категорій населення кожного типу населених пунктів, здійснювати узагальнення по кожній з них. І лише на основі отриманих результатів робити узагальнення про повсякдення конкретних категорій сільських (чи міських) поселень. І такі спроби вже робляться. Вже маються праці, автори яких висвітлюють повсякдення або конкретного сільського населеного пункту, або певного регіону, спираючись як на традиційні комплекси документів республіканських архівосховищ, що відбивають офіційні оцінки тогочасного періоду, так і використовують – нові. А саме матеріали, що відклалися і походять безпосередньо з досліджуваних середовищ, відбивають бачення ситуації учасниками досліджуваних подій. Саме вони у всіх тонкощах і різноманіттях передають атмосферу

та особливості досліджуваного населеного пункту, міжособистісних стосунків в ньому як у побуті, так і на виробництв, відображають конкретику тієї чи іншої ситуації та реакцію на неї різних категорій спільноти населеного пункту і наближають до розуміння того, що зветься реаліями повсякденного буття (Див. напр.: Мельничук, & Мельничук, 2020; Мельничук, & Поліщук, 2022; Нікілєв, 2013).

Подібного роду праці, з залученням документів первинного рівня, свідчать про потенційні можливості дослідницької бази у вивченні історії повсякдення. У першу чергу за рахунок залучення матеріалів особового походження як у вигляді спогадів та мемуарів, так і опитувань, здійснених з застосуванням спеціально створених опитувальників, що охоплюють різні сфери повсякденного буття людей. Такі матеріали слугують важливим і необхідним доповненням до документів офіційної історії. А то й взагалі заповнюють існуючу в них інформаційну лакуну. На сьогодні спостерігається ситуація, коли узагальнення дослідників, зроблені на основі документів офіційної історії, якими послуговується вся історична наука, не завжди корелюються з фактами, що наводяться респондентами у своїх і зафіксованими у чималій кількості масових джерел, створених на основі їхнього опитування.

Вони (ці факти) просто не відображалися в різних видах офіційної документації, вважалися не вартими уваги (або – не вигідними). В результаті, вони не існують в історії. Їх зберігає лише пам'ять сучасників чи безпосередніх учасників подій (Класичний приклад: про чорну піхоту, або чорнорубашників, чорноштанників, чорносвтників та долю цих людей. Про них записав у своєму щоденнику у листопаді 1943 р., виданому лише у 1990 р., О. Довженко (Довженко, 1990, с. 229) та до 1990-х рр. лише у бесідах між собою та в колі рідних і близьких людей згадували селяни, що з цим явищем стикнулися (Особистий архів автора. Спогади В. Горба, Скрипник Г.). Тож, коли люди зустрічаються з якимись науковими узагальненням стосовно минулого, зробленого дослідником на основі офіційних документів, їхнє бачення описуваних подій, не завжди корелюється з цими узагальненнями. З такою ситуацією нам не раз доводилося стикатися при збиранні спогадів селян впродовж трьох десятиліть такої роботи. Фактично має місце ситуація, коли узагальнення, здійснене дослідником на основі одиничного факту архівного документу, не знаходить підтвердження одиничними фактами, що мали в місце з десятками конкретних людей, але не зафіксованими офіційним документом.

Тож перед дослідниками історії повсякдення (і не лише села, і не лише – повоєнної доби) однією з нагальних проблем виступає проблема опрацювання широкого кола спогадів, зібраних саме за спеціально створеними опитувальниками (власне, під кутом повсякдення), аналіз та узагальнення їхньої інформації і введення до наукового обігу як повноцінної складової джерельної бази, яка є суттєвим, повноцінним і рівноправним доповненням і в плані фактологічному, і в плані інформативному, і в плані оціночному матеріалів офіційної історії.

Спогади сільських жителів або тих жителів міста, чиє дитинство, юність та молодість прийшлися на життя там у другу половину 1940-х – середину 1950-х рр., дають можливість глибоко усвідомити тогочасну економічну, морально-психологічну ситуацію на селі, особливості повсякденного сільського буття, умов праці у колгоспі селян різного віку і статі, систему стосунків як у сім'ї, так і на виробництві. Своїми спогадами про побут, стан житла, умови виховання, отримання освіти, життя і праці в тогочасному селі, стратегії вирішення своїх нагальних побутових, матеріальних чи інших проблем вони дають можливість більш реально відобразити процеси, що відбувалися в селянському повсякденні, передати атмосферу в якій ці процеси відбувалися, допомогти сучасним дослідникам точніше уявити сприйняття тогочасного буття всіма верствами села. У таких джерелах більше, ніж в – інших, міститься інформації про особисті стосунки у колі родини, друзів, сусідів, колег по роботі, про такі сфери суспільного буття, як сімейний побут, виховання, дозвілля, інтимне життя, еволюція релігійних переживань, якість надаваних послуг, стратегії вирішення тих чи інших життєвих проблем тощо.

До того ж, вони написані різними категоріями учасників і сучасників подій. Тож, при тому, що мають чимало спільних аспектів у висвітленні сільського повсякдення, розглядають проблеми, яких не торкаються інші автори, що визначається їхнім місцем у системі координат тогочасного сільського соціуму. Для прикладу, людина, яка народилася і виросла в селі в неповній сім'ї (батько загинув на фронті) розповідає про умови життя, матеріальний стан, побут своєї сім'ї та односельців, дозвілля та шкільні роки сільських дітей, умови їхнього навчання, залученість учнів до домашньої роботи та сільськогосподарських робіт у колективному секторі, умови праці та життя колгоспників, стан забезпечення матеріальних і духовних потреб селян саме через призму свого світосприйняття дитини з перманентними обмеженими матеріальними можливостями її сім'ї (Швидько, 2004).

Дещо інший кут висвітлення у вчительки, міської жительки, направленої після закінчення університету на роботу в село. Вона описує особливості сільського побуту, селянський світогляд, розкриває умови, в яких відбувалися заняття в школі, одяг і взуття учнів, змальовує специфіку особистого життя молодих селянок, торкається проблеми підпільних абортів і причин такої ситуації на селі з позиції людини, сформованої умовами міського життя (Ковалева, 2008). Багаторічний і незмінний голова передового

колгоспу докладно висвітлює повсякденне виробниче буття у його господарстві, систему виробничих стосунків між різними працівниками, сприйняття членами його сільгоспартілі і ним самим працівників з вищою і середньою спеціальною освітою. (Дубковецький, 1957).

Вагомим елементом у дослідженні повсякдення села виступає також і такий комплекс джерел, що є максимально наближеним до селянського середовища, походить з нього і відображає різні аспекти його повсякденного буття, але який також, поки що, вкрай «несміливо» використовуються дослідниками. У першу чергу це протоколи сесій та засідань сільських та селищних рад, правлінь колгоспів та загальних колгоспних зборів. Вони містять значний обсяг інформації, викладеної самими селянами, щодо комунального стану села, побутових проблем різних категорій його сімей, соціальної інфраструктури, виробничого життя селян та міжособистісних стосунків на виробництві й у побуті, матеріальне становище їх, про шляхи, форми і методи вирішення цих проблем.

Такий же потужний інформаційний потенціал має і документація виконкомів районних рад та їхніх відповідних виконавчих структур: матеріали протоколів, звітів, доповідей та поточної документації. В них широко відображена ситуація зі станом населених пунктів, їхньою соціальною та комунальною інфраструктурою, з відбудовою помешкань селян, відновленням приватного та колгоспного господарства, розв'язанням повсякденних проблем селян, станом та умовами функціонування закладів торгівлі, освіти, культури, медицини, дошкільного виховання тощо і умовами та спроможністю їх забезпечувати потреби селян.

В цьому контексті важливу роль відіграють і матеріали регіональної преси. На сторінках районних газет міститься значний фактичний матеріал про різні аспекти повсякденного буття сільського населення регіону у повоєнний час. Там висвітлено виробничі будні селян, що допомагає з'ясувати наповненість їхнього робочого дня, умови праці та її кінцеві фінансові результати; розкривається стан та умови функціонування медичних закладів та спроможність їх надання медичних послуг селянам (Див. напр.: Коли ж відремонтують медпункт, 1948, № 74; Не турбуються про хворих, 1953, № 18; У фельдшерсько-акушерському пункті, 1952, № 92), роботи крамниць, клубів, хат-читалень, їхній стан, кадровий склад, фаховий рівень їх працівників та рівень їхньої заробітної плати, ставлення останніх до своїх професійних обов'язків, забезпеченість музичними інструментами, театральним реквізитом Див. напр.: (Клуб засипаний просом, 1951, № 59; Недостойна поведінка кіномеханіка, 1951, № 104; Кінофільми … без звуку, 1952, № 13), показано не лише гостроту проблеми облаштування колгоспних ясел, а й непрості умови перебування там дітей (Див. напр.: Дивні порядки, 1950, № 41; Не організовано дитяслів, 1950. №38; В дитячих яслах…, 1951, № 59). . Але цей комплекс документів, поки що, також обмежено використовуються дослідниками.

Висновки.

Тож, попри доволі пізнє звернення вітчизняних науковців до вивчення повсякдення, зокрема повсякдення українського села, у тому числі – повоєнного періоду, доволі обмеженого щодо широкої і повноцінної інформації про реалії тогочасного буття людей села, вітчизняна історична наука на сьогоднішній час має помітні здобутки. Нею вже напрацьоване серйозне теоретико-методологічне підґрунтя для фактологічних досліджень, реалізовано значне коло проектів, в яких широко представлені результати наукових пошуків дослідників. Однак, має місце і ряд аспектів, що потребують подальшого з'ясування. Одними з них є питання щодо поняття «повсякденність», не досягнуто остаточного наукового консенсусу щодо осмислення повсякдення як предмету дослідження. Його межі залишаються бути розмитим. Це визначає різне трактування науковцями історії повсякдення, що впливає на розвиток розробки методики та методології його вивчення.

Іншою проблемою виступає обмеженість дослідницької бази. Вона є традиційною і складається з партійно-господарської та статистичної документації переважно центральних архівів, що використовується з совєтських часів у проведенні досліджень соціально-економічного характеру. Працюючи з нею, дослідники автоматично використовують і методики, що застосовуються при висвітленні соціально-економічної історії. Тож, у своїй основній більшості, відбувається висвітлення соціально-економічного стану села у досліджуваний період.

Дослідження ж повсякдення потребує застосування нових методик зняття інформації з традиційно використовуваних архівних джерел, а також – видового розширення джерельної бази за рахунок залучення комплексу документів, що є максимально наближеним до селянського середовища, походить з нього і відображає різні аспекти всіх сфер його повсякденного буття. Його становлять масові джерела, складені у формі спеціально розроблених опитувальників що охоплюють різні сфери повсякденного буття людей, спогади учасників та сучасників подій, записані в ході співбесід з ними, мемуарна література. Вагомим елементом виступає й така складова цієї джерельної бази, як протоколи сесій та засідань сільських і селищних рад, правлінь колгоспів та загальних колгоспних зборів, документація виконкомів районних рад та їхніх відповідних виконавчих структур, регіональна преса. Вони містять значний обсяг інформації, викладеної представниками різних соціальних

категорій сільського населення, щодо комунального стану села, побутових та соціальних проблем різних категорій його людей, міжособистісних стосунків на виробництві й у побуті, про стратегії розв'язання повсякденних проблем селян, їхні оцінки і узагальнення щодо тогочасної ситуації на селі.

Проте цей комплекс, поки що, вкрай «несміливо» використовуються дослідниками. Залучення ж його значно розширить дослідницькі можливості у вивченні саме історії повсякдення села, в тому числі й його повоєнної доби.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

Алешкевич, Я. А. (2017).Теоретико-методологічні засади дослідження історії повсякденност. *Науковий вісник Ужгородського університету*, № 2 (37), 139-142.

Беренштейн, Л. Ю. & Шульга, І. В. (1963). Комуністи в боротьбі за неухильне піднесення сільського господарства (1953–1963 рр.). *Український історичний журнал*, 5, 65-71.

Бондарев, Е. А. (1980). *Руководство Компартии Украины развитием производительных сил сельского хозяйства республики*. Харків: Вища школа.

В дитячих яслах колгоспу «Червоний Жовтень». (1951, липень 22). *Ленінець*, № 59.

Вронська, Т. & Пастушенко Т. (2010). *Репатріанти та «вороги народу» як маргінальні групи українського суспільства. Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.)*. У 2-х книгах, 3-х частинах. Кн. 1, ч. 1-2 (с. 250- 292) / Відп. ред. В.М. Даниленко. Київ: Інститут історії України НАН України.

Головко, В. (2007). «Риба та м'ясо» історії повсякденності: теоретичні засади напряму. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*, 17, 87-101.

Головко, В. (2009). *Історія повсякденності: історіографія і міждисциплінарні зв'язки. Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.)*. (Колективна монографія). Відп. ред. С. В. Кульчицький: В 2 ч. Ч 1. (с.47-66). Київ: Інститут історії України НАН України.

Гуменюк, О. В. (2019). Українська радянська повсякденність: історіографія питання. *Актуальные проблемы современной науки: тезисы докладов XXXVIII Международной научно-практической конференции (Харьков - Вена - Берлин - Астана, 30 января*. Відновлено з https://www.inter-nauka.com/issues/conf-2019/january/4649

Даниленко, В. М. (2005). Повсякденне життя українських селян у повоєнний період (1945–1953 рр.). *Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика*, 9, 3-16.

Дивні порядки в дитсадку. (1950, травень 18). *Ленінський шлях*, № 9.

Довженко, О. П. (1990). *Україна в огні: Кіноповість, щоденник*. Київ: Рад. письменник.

Дубковецкий, Ф. І. (1957). *Трудовые будни колхоза «Здобуток Жовтня»*. Збірник наукових праць. В 2-х т., 2, 286–313. Київ: Інститут історії України.

Звєрєв, С. М. (1969). *Діяльність Комуністичної партії України по зміцненню і розвитку громадського господарства колгоспів (1951–1959 рр.)*. Київ: Видавництво Київського університету.

Зінчук, М. (2010). Історія повсякденності як новий напрям гуманітарних досліджень. Історія повсякденності: теорія та практика: *матеріали Всеукр. наук. конф. 14-15 трав. 2010 р.* (с. 48-51). М-во освіти і науки України, Ін-т історії України НАН України; (упоряд.: О. М. Лукашевич, Т. Ю. Нагайко). Переяслав-Хмельницький: (б.в.).

Кінофільми … без звуку. (1952, лютий 10). *Ленінський Шлях*, № 13.

Клуб засипаний просом. (1951, грудень 20). *Ленінець*. № 104.

Ковалева, И. Ф. (2008). *Жизнь, проведенная в могиле: исповедь археолога*. Дніпропетровськ: АРТ-ПРЕСС.

Коли ж відремонтують медпункт. (1948, вересень 9). *Придніпровський комунар*, № 74.

Коляструк, О. (2007). Предмет історії повсякденності: історіографічний огляд його становлення у зарубіжній та вітчизняній історичній науці. *Український історичний журнал*, 1, 174-184.

Коляструк, О. (2009). Поняття повсякденності в сучасній науковій гуманітаристиці. *Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика*, 15, 47-56.

Коляструк, О. (2009). *Теоретико-методологічні аспекти вивчення повсякденного життя. Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.)* (с. 5-48). (Колективна монографія) Відп. ред. С. В. Кульчицький: В 2 ч. Ч 1. Київ: Інститут історії України НАН України.

Коляструк, О. (2010). *Соціальна історія крізь призму повсякденності. Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.)*. У 2-х книгах, 3-х частинах. Кн. 1, ч. 1–2 (С. 39-48). Відп. ред. В.М. Даниленко. Київ: Інститут історії України НАН України.

Коляструк, О. А. (2011). Методологія історії повсякдення. Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, № 982, Серія«Історія», Спеціальний випуск, 8-21.

Коляструк, О. А. (2012). Повсякденне життя українського суспільства у перші повоєнні роки (1944-1947). *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*, 20, 131-136.

Кононенко, В. В. (2005). Становище українського селянства у повоєнний період (1945 – 1947 рр.). *Український селянин*, 9, 234-236.

Крупина, В. (2010). *Соціальні групи України повоєнного періоду. Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.)*. У 2-х книгах, 3-х частинах. Кн. 1, ч. 1–2 (с. 139 – 176) / Відп. ред. В.М. Даниленко. Київ: Інститут історії України НАН України.

Кузьменко, В. М. (2017). Ухилення від праці в колгоспі у повсякденних життєвих стратегіях селянства УРСР в 1940–1960-х рр. *Матеріали XV міжнародної конференції студентів, аспірантів та молодих вчених «Шевченківська весна – 2017»* (с.69–73). Київ,(б. в.).

Лисенко, О. (2010). Історія повсякденності як галузь наукового знання (повсякденна історія війни: методологічні нотатки). *Історія повсякденності: теорія та практика : матеріали Всеукр. наук. конф. 14-15 трав. 2010 р.* (с.11-19). М-во освіти і науки України, Інститут історії України НАН України; [упоряд.: О. М. Лукашевич, Т. Ю. Нагайко]. Переяслав-Хмельницький[б.в.].

Марочко, В. (2010).Теоретико-методологічні аспекти селянського повсякдення. Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.) (с. 96-109). (Колективна монографія). Відп. ред. С. В. Кульчицький. НАН України. Інститут історії України. [Кн. 1], ч. 1. Київ: Інститут історії України НАН України.

Марченко, В. О. & Нікілєв, О. Ф. (2022). *Повсякденне життя повоєнного українського села (середина 1940-х – перш половина 1950-х рр*. Дніпро: Ліра.
Мельничук, О. & Поліщук, А. (2022) Соціально-економічні та соціокультурні трансформації в подільському селі в 1950–1960-х рр. (на матеріалах села Мельниківець) *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, Серія: Історія*, 42, 44-53. https://doi.org/10.31652/2411-2143-2020-42-44-53
Мельничук, О. А. & Мельничук, Т. А. (2020). Повсякденне життя колгоспного селянства Поділля у повоєнний період (1944–1953) (на матеріалах колгоспу «Червоний промінь» с. Мельниківці). *Наукові записки ВДПУ імені Михайла Коцюбинського, Серія: Історія*, 32, 52-63. https://doi.org/10.31652/2411-2143-2020-32-52-63
Мічуда, В. В. (2005). Проектування і будівництво колгоспних сіл у післявоєнні роки (1946–1950). *Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика*, 8, 213–217.
Нагайко, Т. (2010). Історія повсякденності: погляд на проблему. *Історія повсякденності: теорія та практика. матеріали Всеукр. наук, конф., Переяслав-Хмельницький, 14–15 трав.* (с.143-148). Упоряд.: Лукашевич О. М., Нагайко Т. Ю. Переяслав-Хмельницький.
Не організовано дитяслів. (1950, травень 7). *Ленінський Шлях*, № 38.
Не турбуються про хворих. (1953, березень 5). *Ленінець*, № 18.
Недостойна поведінка кіномеханіка. (1951, грудень 20). *Ленінець*, № 104.
Нікілєв О. Ф. (2018). *Українське село часів пізнього сталінізму та хрущовської «відлиги»*. Дніпро: Ліра.
Нікілєв, О. Ф. (2013). Стан культурно-побутового обслуговування села Дніпропетровщини у 1950-х–середині 1960-х рр. (на матеріалах Щорського та Криничанського районів). *Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження*, 11,122-130. https://www.dnu.dp.ua/docs/zbirniki/fistor/program_56cdb96d58a10.pdf
Нол В. (1999). *Трансформація громадянського суспільства. Усна історія української селянської культури 1920-30 років*. Київ: Родовід.
Осадчий, І. В. (1956). Укріплення колгоспів керівними кадрами. *Наукові записки Київського педагогічного інституту*, 23, 38-49.
Особистий архів автора. Спогади Горба Василя Івановича. 1921 р. н., м. Дніпродзержинськ (нині Кам'янське) Дніпропетровської обл.
Особистий архів автора. Спогади Довбань Лідії Андріївни. 1930 р. н., с. Адамівка Щорського (тепер Кам'янського) району Дніпропетровської обл.
Особистий архів автора. Спогади Марченко Олексія Федотовича, 1943 р. н., с. Нетеребка Корсунь-Шевченківського району Черкаської області.
Особистий архів автора. Спогади Скрипник Ганни Прокопівни, 1911 р. н., с. Щорськ (нині – Божедарівка) Щорського (нині Кам'янського) району Дніпропетровщини.
Панченко, П. П. (1983). Колгоспний лад – велике завоювання соціалізму. *Український історичний журнал*, 10, 25-37.
Перехрест, О. & Тітіка, О. (2023). Жіночий фактор в організації відбудови та виробничому процесі в сільськогосподарській галузі України в 1943–1945 рр. *Український селянин*, 29, 44-52. https://doi.org/10.31651/2413-8142-2023-29-Perehrest-Titika
Петренко, В. С. (1970). *Село на шляхах піднесення. Зміни у складі, умовах праці і життя колгоспного селянства Української РСР (1951–1969)*. Київ: Наук. думка.
Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.). (2010). У 2-х книгах, 3-х частинах. Кн. 1, ч. 1–2. Відп. ред. В. М. Даниленко. Київ: Інститут історії України НАН України.
Повсякденне життя населення західних земель України у перші повоєнні роки (1944–1953): колективна монографія (2021). Відп. ред. В. Ільницький. Львів – Торунь: Liha-Pres.
Ревенко, В. В. (2010). Будівництво і проектування сіл Півдня України у післявоєнний період (1945-1955 рр.). *Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили], Сер.: Історія*,140 (127), 144-148.
Рибак, І. В. (1994). Стан соціально-побутової сфери українського повоєнного села (1946-1955 рр.). *Український Історичний журнал*, 1, 61-71.
Рибак, І. В. (2003). Відбудова селянських осель у повоєнний період (1945–1955 рр.). *Український селянин*, 7, 159-161.
Старка В. (2019). *Повсякденне життя західноукраїнського села в умовах суспільних трансформацій 1939–1953 р*. Тернопіль: Осадца Ю. В.
У фельдшерсько-акушерському пункті. (1952, листопад 16). *Ленінський Шлях*, № 92.
Удод, О. (2002). Історія повсякденності як методологічна проблема. *Доба*, 3, 6-18.
Удод, О. (2004). Істрія повсякденності: питання методології, історіографії та джерелознавства. *Актуальні проблеми вітчизняної історії XX ст.*
Удод, О. (2010). *Історія повсякденності: питання методології та історіографії. Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (Друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.)*. (Колективна монографія) (у 3-х частинах Кн. 2, Ч. 1-2). (с. 17-39). Відп. ред. В. М. Даниленко. Київ: Ін-т історії України НАН України.
Удод, О. А. (2000). Про історію повсякденності. *Бористен*, 4, 7-13.
Удод, О. А. (2006). Питання методології та історіографії. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*, 15, 384-391.
Швидкий, В. (2010). *Девіаційна поведінка представників окремих соціальних груп. Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х–середина 1950-х рр.)*. (Колективна монографія). (У 3-х частинах. Ч 3). К.: Інститут історії України НАН України (с. 187 – 227). Відп. ред. В. М. Даниленко. Київ: Інститут історії України НАН України.
Швидько, Г. К. (2004). *Минуле у променях пам'яті*. Київ: Генеза.
Юрчук В. Б. (1965). *Боротьба Компартії України за відбудову і розвиток народного господарства (1945–1952 рр.)*. Київ: Політвидав України.
Янковська, О. (2007). Матеріально-побутове становище сільського населення України в повоєнний період: земельні питання, житло, праця. *Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика*, 11, 389-391.
Янковська, О. (2010). *Житлове будівництво в повоєнні роки. Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х–середина 1950-х рр.)*. (У 2-х книгах, 3-х частинах. Кн. 1, ч. 1–2), (с. 335-339). Відп. ред. В. М. Даниленко. Київ: Інститут історії України НАН України.
Янковська, О. (2010). *Повоєнне українське село. Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.)*. У 2-х книгах, 3-х частинах. Кн. 1, ч. 1–2 (с. 339-348). Відп. ред. В. М. Даниленко. Київ: Інститут історії України НАН України.

REFERENCES

Aleshkevych, Ya. A. (2017). Theoretical and methodological principles of the study of the history of everyday life. *Scientific Bulletin of Uzhgorod University*, 2 (37), 139-142.

Berenstein, L. Yu. & Shulga, I. V. (1963). Communists in the struggle for the steady rise of agriculture (1953–1963). *Ukrainian Historical Journal*, 5, 65-71.

Bondarev, E. A. (1980). *Leadership of the Communist Party of Ukraine in the development of the productive forces of the republic*. Kharkiv: Higher School.

In the nursery of the collective farm "Red October". (1951, July 22). *Leninets*, No. 59.

Vronska, T. & Pastushenko T. (2010). *Repatriates and "enemies of the people" as marginal groups of Ukrainian society. Postwar Ukraine: Essays on Social History (Second Half of the 1940s – Mid-1950s)*. In 2 Books, 3 Parts. Vol. 1, Part 1-2 (pp. 250-292). Deputy Editor V.M. Danylenko. Kyiv: Institute of History of Ukraine, NAS of Ukraine.

Holovko, V. (2007). "Fish and Meat" of Everyday History: Theoretical Principles of the Direction. *Problems of History of Ukraine: Facts, Judgments, Searches*, 17, 87-101.

Holovko, V. (2009). *Everyday History: Historiography and Interdisciplinary Connections. Essays on Everyday Life in Soviet Ukraine during the NEP Era (1921–1928)*. (Collective Monograph). Deputy Editor S.V. Kulchytsky: In 2 Parts. Part 1. (pp. 47-66). Kyiv: Institute of History of Ukraine, NAS of Ukraine.

Gumenyuk, O. V. (2019). Ukrainian Soviet Everyday Life: The Historiography of the Question. *Current problems of modern science: abstracts of the papers of the XXVIII International Scientific and Practical Conference (Kharkov - Vienna - Berlin - Astana, January 30*. Retrieved from https://www.inter-nauka.com/issues/conf-2019/january/4649

Danilenko, V. M. (2005). Everyday life of Ukrainian peasants in the post-war period (1945–1953). *Ukraine of the 20th century: culture, ideology, politics*, 9, 3-16.

Strange orders in kindergarten. (1950, May 18). *Leninsky path*, No. 9.

Dovzhenko, O. P. (1990). *Ukraine in fire: a film story, a diary*. Kyiv: Soviet writer.

Dubkovetsky, F. I. (1957). *Working days of the collective farm "Obedience of October"*. Collection of scientific works. In 2 vols., 2, 286–313. Kyiv: Institute of History of Ukraine.

Zverev, S. M. (1969). *Activities of the Communist Party of Ukraine in Strengthening and Developing the Public Economy of Collective Farms (1951–1959)*. Kyiv: Kyiv University Publishing House.

Zinchuk, M. (2010). History of Everyday Life as a New Direction of Humanitarian Research. *History of Everyday Life: Theory and Practice: Materials of the All-Ukrainian Scientific Conference, May 14-15, 2010* (pp. 48-51). Ministry of Education and Science of Ukraine, Institute of History of Ukraine, NAS of Ukraine; (compiled by: O. M. Lukashevych, T. Yu. Nagayko). Pereyaslav-Khmelnytskyi: (b.v.).

Movies … without sound. (1952, February 10). *Leninsky Shlyakh*, No. 13.

The Club is Filled Up prosom. (1951, December 20). *Leninets*. No. 104.

Kovaleva, I. F. (2008). *Life spent in a grave: an archaeologist's confession*. Dnipropetrovsk: ART-PRESS.

When will the first aid station be repaired? (1948, September 9). *Prydniprovsky kommunar*, No. 74.

Kolyastruk, O. (2007). The subject of the history of everyday life: a historiographical review of its formation in foreign and domestic historical science. *Ukrainian Historical Journal*, 1, 174-184.

Kolyastruk, O. (2009). The concept of everyday life in modern scientific humanities. *Ukraine of the 20th century: culture, ideology, politics*, 15, 47-56.

Kolyastruk, O. (2009). *Theoretical and methodological aspects of the study of everyday life. Essays on everyday life Soviet Ukraine during the NEP period (1921–1928) (pp. 5-48)*. (Collective monograph) Ed. S. V. Kulchytsky: In 2 parts. Part 1. Kyiv: Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine.

Kolyastruk, O. (2010). *Social history through the prism of everyday life. Post-war Ukraine: essays on social history (second half of the 1940s – mid-1950s)*. In 2 books, 3 parts. Vol. 1, parts 1–2 (pp. 39-48). Ed. V. M. Danylenko. Kyiv: Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine.

Kolyastruk, O. A. (2011). Methodology of everyday life history. *Bulletin of the V. N. Karazin Kharkiv National University*, No. 982, Series "History", Special issue, 8-21.

Kolyastruk, O. A. (2012). Everyday life of Ukrainian society in the first post-war years (1944-1947). *Scientific notes of the Mykhailo Kotsiubynskyi Vinnytsia State Pedagogical University. Series: History*, 20, 131-136.

Kononenko, V. V. (2005). The situation of the Ukrainian peasantry in the post-war period (1945-1947). *Ukrainian Peasant*, 9, 234-236.

Krupina, V. (2010). *Social groups of Ukraine in the post-war period. Post-war Ukraine: essays on social history (second half of the 1940s - mid-1950s)*. In 2 books, 3 parts. Vol. 1, part 1-2 (pp. 139-176). Deputy editor V. M. Danylenko. Kyiv: Institute of History of Ukraine, NAS of Ukraine.

Kuzmenko, V. M. (2017). Evasion of work on the collective farm in everyday life strategies of the peasantry of the Ukrainian SSR in the 1940s-1960s. *Materials of the XV International Conference of Students, Postgraduate Students and Young Scientists "Shevchenko Spring - 2017"* (pp. 69–73). Kyiv, (b. v.).

Lysenko, O. (2010). History of Everyday Life as a Branch of Scientific Knowledge (Everyday History of War: Methodological Notes). *History of Everyday Life: Theory and Practice: Materials of the All-Ukrainian Scientific Conference, May 14-15, 2010* (pp. 11-19). Ministry of Education and Science of Ukraine, Institute of History of Ukraine, NAS of Ukraine; [compiled by: O. M. Lukashevych, T. Yu. Nagayko]. Pereyaslav-Khmelnytskyi [b.v.].

Marochko, V. (2010). *Theoretical and methodological aspects of peasant everyday life. Essays on everyday life in Soviet Ukraine during the NEP period (1921–1928)* (pp. 96-109). (Collective monograph). Ed. S. V. Kulchytsky. NAS of Ukraine. Institute of History of Ukraine. [Vol. 1], part 1. Kyiv: Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine.

Marchenko, V. O. & Nikiliev, O. F. (2022). *Everyday life of the post-war Ukrainian village (mid-1940s - first half of 1950s*. Dnipro: Lira.

Melnychuk, O. & Polishchuk, A. (2022) Socio-economic and socio-cultural transformations in the Podillia village in the 1950s–1960s (based on materials from the village of Melnykivets). *Scientific notes of the Mykhailo Kotsiubynskyi Vinnytsia State Pedagogical University, Series: History*, 42, 44-53. https://doi.org/10.31652/2411-2143-2020-42-44-53

Melnychuk, O. A. & Melnychuk, T. A. (2020). Everyday life of the collective farm peasantry of Podillia in the post-war period (1944–1953) (based on materials from the collective farm "Red Beam" village Melnykivtsi). *Scientific notes of the Mykhailo Kotsiubynskyi State University of Agricultural Sciences, Series: History*, 32, 52-63. https://doi.org/10.31652/2411-2143-2020-32-52-63
Michuda, V. V. (2005). Design and construction of collective farm villages in the post-war years (1946–1950). *Ukraine of the 20th century: culture, ideology, politics*, 8, 213–217.
Nagayko, T. (2010). History of everyday life: a view of the problem. *History of everyday life: theory and practice. materials of the All-Ukrainian Science Conference, Pereyaslav-Khmelnytskyi, May 14–15* (p.143-148). Compiled by: Lukashevych O. M., Nagayko T. Yu. Pereyaslav-Khmelnytskyi.
No organized children's books. (1950, May 7). *Leninsky Shlyakh*, No. 38.
They don't worry about the sick. (1953, March 5). *Leninets*, No. 18.
Unworthy behavior of a cinema projectionist. (1951, December 20). *Leninets*, No. 104.
Nikilev O. F. (2018). *Ukrainian village during the late Stalinism and Khrushchev's "thaw"*. Dnipro: Lira.
Nikilev, O. F. (2013). *The state of cultural and household services in the villages of the Dnipropetrovsk region in the 1950s–mid-1960s (based on materials from Shchors and Krynychansky districts)*. Dnipro region: historical and local history studies, 11,122-130. https://www.dnu.dp.ua/docs/zbirniki/fistor/program_56cdb96d58a10.pdf
Nol, V. (1999). *Transformation of civil society. Oral history of Ukrainian peasant culture of the 1920s-30s*. Kyiv: Rodovid.
Osadchy, I. V. (1956). Strengthening collective farms with management personnel. *Scientific notes of the Kyiv Pedagogical Institute*, 23, 38-49.
Personal archive of the author. Memoirs of Vasyl Ivanovich Gorb. Born in 1921, Dniprodzerzhynsk (now Kamianske), Dnipropetrovsk region.
Personal archive of the author. Memoirs of Lydia Andriivna Dovban. Born in 1930, Adamivka, Shchors (now Kamianske), Dnipropetrovsk region.
P*ersonal archive of the author. Memoirs Marchenko Oleksiy Fedotovich*, born in 1943, village Neterebka, Korsun-Shevchenkivskyi district, Cherkasy region.
Personal archive of the author. Memoirs of Skrypnyk Hanna Prokopivna, born in 1911, village Shchorsk (now Bozhedarivka) Shchorsk (now Kamyansk) district, Dnipropetrovsk region.
Panchenko, P. P. (1983). Collective farm system – a great conquest of socialism. *Ukrainian Historical Journal*, 10, 25-37.
Perehrest, O. & Titika, O. (2023). The female factor in the organization of reconstruction and the production process in the agricultural sector of Ukraine in 1943–1945. *Ukrainian Peasant*, 29, 44-52. https://doi.org/10.31651/2413-8142-2023-29-Perehrest-Titika
Petrenko, V. S. (1970). *The village on the path of elevation. Changes in the composition, working conditions and life of the collective farm peasantry of the Ukrainian SSR (1951–1969)*. Kyiv: Nauk. Dumka.
Post-war Ukraine: essays on social history (second half of the 1940s – mid-1950s). (2010). In 2 books, 3 parts. Vol. 1, p. 1–2. Corresponding ed. V. M. Danylenko. Kyiv: Institute of History of Ukraine, NAS of Ukraine.
Everyday life of the population of the western lands of Ukraine in the first post-war years (1944–1953): collective monograph (2021). Corresponding editor V. Ilnytskyi. Lviv – Toruń: Liha-Pres.
Revenko, V. V. (2010). Construction and design of villages in Southern Ukraine in the post-war period (1945-1955). *Scientific works [Petro Mohyla Black Sea State University], Ser.: History,* 140 (127), 144-148.
Rybak, I. V. (1994). The state of the social and household sphere of the Ukrainian post-war village (1946-1955). *Ukrainian Historical Journal*, 1, 61-71.
Rybak, I. V. (2003). Reconstruction of peasant settlements in the post-war period (1945–1955). *Ukrainian Peasant*, 7, 159-161.
Starka V. (2019). *Everyday life of the Western Ukrainian village in the conditions of social transformations 1939–1953*. Ternopil: Osadtsa Yu. V.
In the medical assistant and obstetrician's station. (1952, November 16). *Leninsky Shlyakh*, No. 92.
Udod, O. (2002). History of everyday life as a methodological problem. *Doba*, 3, 6-18.
Udod, O. (2004). *History of everyday life: issues of methodology, historiography and source studies*. Current problems of domestic history of the 20th century.
Udod, O. (2010). History of everyday life: issues of methodology and historiography. *Postwar Ukraine: Essays on Social History (Second Half of the 1940s - Mid-1950s)*. (Collective Monograph) (in 3 parts, Vol. 2, Ch. 1-2). (pp. 17-39). Corresponding editor: V. M. Danylenko. Kyiv: Institute of History of Ukraine, NAS of Ukraine.
Udod, O. A. (2000). On the History of Everyday Life. *Borysten*, 4, 7-13.
Udod, O. A. (2006). Issues of Methodology and Historiography. *Problems of History of Ukraine: Facts, Judgments, Searches*, 15, 384-391.
Shvydkyi, V. (2010). Deviant Behavior of Representatives of Certain Social Groups. *Postwar Ukraine: Essays on Social History (Second Half of the 1940s - Mid-1950s)*. (Collective monograph). (In 3 parts. Part 3). Kyiv: Institute of History of Ukraine, NAS of Ukraine (pp. 187 – 227). Corresponding editor: V. M. Danylenko. Kyiv: Institute of History of Ukraine, NAS of Ukraine.
Shvydko, G. K. (2004). *The Past in the Rays of Memory*. Kyiv: Geneza.
Yurchuk V. B. (1965). *The Struggle of the Communist Party of Ukraine for the Reconstruction and Development of the National Economy (1945–1952)*. Kyiv: Politvydav Ukrainy.
Yankovska, O. (2007). The Material and Household Situation of the Rural Population of Ukraine in the Post-War Period: Land Issues, Housing, Labor. *Ukraine of the 20th Century: Culture, Ideology, Politics*, 11, 389-391.
Yankovska, O. (2010). *Housing Construction in the Post-War Years. Postwar Ukraine: Essays on Social History (Second Half of the 1940s–Mid-1950s)*. (In 2 Books, 3 Parts. Vol. 1, Parts 1–2), (pp. 335–339). Deputy Editor V. M. Danylenko. Kyiv: Institute of History of Ukraine, NAS of Ukraine.
Yankovska, O. (2010). Postwar Ukrainian Village. *Postwar Ukraine: Essays on Social History (Second Half of the 1940s–Mid-1950s)*. In 2 Books, 3 Parts. Vol. 1, Parts 1–2 (pp. 339–348). Deputy Editor V. M. Danylenko. Kyiv: Institute of History of Ukraine, NAS of Ukraine.

Huguenot Hearthstone from the Period of the Religious Wars. The de Bann de Cabiac Family. 1567–1592. Lower Languedoc

UDC: 94:929.6](44)”15” DOI: https://doi.org/10.15421/172508

Batenko Taras
Ph.D., Assoc. Prof., https://orcid.org/0009-0005-6588-2192, batenko.scientist@gmail.com
Ivan Franko National University of Lviv (Lviv, Ukraine)

Abstract

Relevance. The study of the hearthstone from the period of the Religious Wars, belonging to the de Bann de Cabiac family in Lower Languedoc, is relevant due to its significance as a material source for examining the religious history of France in the 16th and 17th centuries. It represents a period of intense religious conflict between Catholics and Huguenots, reflecting the Protestant identity of the noble family in a region where the struggle for religious faith was particularly fierce. The study of this artifact allows for a deeper understanding of the religious, social, and political processes of the era, as well as the dynamics of interconfessional changes in French society.

Objective. The aim of the article is to determine the historical and cultural significance of the hearthstone of the de Bann de Cabiac family as a source for studying Protestant traditions in Lower Languedoc during the Religious Wars. The research focuses on analyzing the symbolic meaning of the decorative elements of the hearthstone, its heraldic analysis, dating its production, and the likely place of production, as well as uncovering the religious evolution of the de Bann family.

Results. It has been established that the hearthstone is one of the few preserved artifacts that testify to the Protestant roots of the de Bann d'Avéjan family and its branch, the de Bann de Cabiac. The decorative elements and epigraphic inscriptions reflect the religious beliefs of the owners of the hearthstone, and stylistic analysis allowed narrowing the production period to the second half of the 16th century. It was also found that in the 17th century, part of the family returned to Catholicism, highlighting the complexity of religious changes within the noble milieu.

Conclusions. The study of the Huguenot hearthstone of the de Bann de Cabiac family confirms its significance as a historical source for understanding the religious transformations of the Religious Wars period in France. The artifact demonstrates the iconographic and epigraphic features of Protestant art from the late 16th century and serves as an example of the religious split that affected noble families of the time. Further study of similar artifacts will contribute to a broader understanding of confessional dynamics and the cultural heritage of early modern France.

Keywords: Religious Wars in France, Kingdom of France, firebacks, cast-iron hearthstones

Гугенотська плита періоду Релігійних війн. Сім’я де Банн де Каб’як. 1567-1592 рр. Нижній Лангедок

Батенко Тарас
Львівський національний університет імені Івана Франка (Львів, Україна)

Анотація

Актуальність. Дослідження камінної плити періоду Релігійних війн, що належала сім’ї де Банн де Каб’як у Нижньому Лангедоку, є актуальним з огляду на її значення як матеріального джерела для вивчення релігійної історії Франції XVI-XVII століть. Вона репрезентує період інтенсивних релігійних конфліктів між католиками та гугенотами, відображаючи протестантську ідентичність дворянської сім’ї у регіоні, де боротьба за віросповідання була особливо гострою. Вивчення цієї пам’ятки дозволяє поглибити розуміння релігійних, соціальних та політичних процесів епохи, а також динаміки міжконфесійних змін у французькому суспільстві.

Мета статті полягає у визначення історико-культурної значущості камінної плити сім’ї де Банн де Каб’як як джерела для вивчення протестантських традицій у Нижньому Лангедоку періоду Релігійних війн. Дослідження спрямоване на аналіз символічного значення декоративних елементів плити, її геральдичний аналіз, датування її виготовлення, та місця ймовірного виробництва, а також виявлення релігійної еволюції родини де Банн.

Результати. Встановлено, що камінна плита є одним із небагатьох збережених артефактів, які свідчать про протестантське коріння родини де Банн Авежан та її гілки де Банн де Каб’як. Декоративні елементи й епіграфічні написи відображають релігійні переконання власників плити, а стилістичний аналіз дозволив звузити період її виготовлення до 2 пол. XVI ст. Також виявлено, що у XVII ст. частина родини повернулася до католицизму, що підкреслює складність релігійних змін у дворянському середовищі.

Висновки. Дослідження гугенотської плити родини де Банн де Каб’як підтверджує її значення як історичного джерела для розуміння релігійних трансформацій періоду Релігійних війн у Франції. Пам’ятка демонструє іконографічні та епіграфічні особливості протестантського мистецтва кінця XVI ст. і слугує прикладом релігійного розколу, який впливав на родини аристократів того часу. Подальше вивчення подібних артефактів сприятиме ширшому розумінню конфесійної динаміки та культурної спадщини Франції ранньомодерного періоду.

Ключові слова: Релігійні війни у Франції, Королівство Франція, фаєрбеки, камінні чавунні плити

Стаття надійшла / Article arrived: 03.01.2025 Схвалено до друку / Accepted: 21.02.2025

Вступ.

Камінна плита представляє протестантську (гугенотську) сім'ю де Банн Авежан (de Banne Avéjan) та її кадетську гілку де Банн де Каб'як (de Banne de Cabiac) в історичному регіоні Нижній Лангедок (Bas-Languedoc). Дворянська сім'я сповідувала протестантизм, проте у XVII ст. її окремі представники повернулись до католицизму. Релігійні погляди представників Банн Авежан та ранньої кадетської гілки Банн Каб'як відображені на чавунній плиті, яка датується кінцем XVI ст., ймовірно між 1567 та 1592 рр.

Аналіз попередніх досліджень. Раніше дослідження родини де Банн Авежан та її кадетської гілки де Банн де Каб'як базувалося переважно на генеалогічних джерелах та документах, що висвітлювали їхній соціальний статус і релігійну приналежність (Aubert de La Chesnaye Des Bois, Louis de La Roque [de La Roque, 1860]). Історики зосереджувалися на релігійних конфліктах у Нижньому Лангедоку, проте матеріальні джерела, зокрема камінні плити, залишалися малодослідженими. Деякі праці фрагментарно згадували про існування подібних артефактів, але їхній символізм та стилістичні особливості рідко аналізувалися. Зокрема Emanuele Haag та Émile Haag (1846) у праці «La France protestante» висвітлюють життя і діяльність гугенотських сімей, що є ключовим для розуміння контексту переслідувань і підтримки протестантів у Франції в досліджуваний період [Haag & Haag, 1846]. Emmanuel Le Roy Ladurie (1969) вивчає соціально-економічну історію Лангедоку, що дозволяє краще зрозуміти середовище, в якому діяли члени сім'ї де Банн де Каб'як [Le Roy Ladurie, 1969]. Luc Ménard (1744–1758) у багатотомному дослідженні «Histoire civile, ecclésiastique et littéraire de la ville de Nismes» детально аналізує історію міста Нім, включаючи період Релігійних війн, що має безпосереднє значення для дослідження політичного і соціального становища регіону [Ménard, 1744–1758]

Дане дослідження прагне заповнити цю прогалину шляхом комплексного аналізу предмета.

Мета статті полягає у визначення історико-культурної значущості камінної плити сім'ї де Банн де Каб'як як джерела для вивчення протестантських традицій у Нижньому Лангедоку періоду Релігійних війн. Дослідження спрямоване на аналіз символічного значення декоративних елементів плити, її геральдичний аналіз, датування її виготовлення, та місця ймовірного виробництва, а також виявлення релігійної еволюції родини де Банн.

Результати дослідження. Сім'я де Банн (її головна гілка де Банн-Авежан, власники сіл Авежан, Кастійон (Castillon-du-Gard) і ін. у нинішньому департаменті Гар, округ Алес в Окситанії) – одна з найдавніших дворянських сімей у провінції Лангедок, яка отримала дворянство наприкінці XII ст. (de La Roque, T.1, 1860, p. 46) (Haag, T.1, 1846, p. 221-224). У 1272 р. юрисдикція замку Банн (поблизу м. Нім, Nîmes) і прилеглих територій, якими володіла сім'я Банн, а також збір мита були розділені між королем Франції Філіпом Сміливим, членами родини Банн та іншими знатними особами, які стали співвласниками (Ménard, T.1, 1744, p. 347). Окремі території були поділені між рідними та двоюрідними братами родини Банн як «co-seigneurs».

Скажімо, у 1668 р. П'єр де Банн, лорд Каб'яка, надав свої титули для підтвердження свого дворянства, прав на спадщину чи інші земельні володіння разом зі своїм двоюрідним братом, з яким він був співвласником (Aubert de La Chesnaye Des Bois, T.2, 1863, p. 275). До гербів різних гілок родини Банн вносились численні видозміни. Для прикладу – наприкінці XVI – XVII ст. змінювалась кількість донжонів на вежі, як це видно на гербі сеньйорів Каб'яка (див. нижче фото 1). У геральдиці це, здавалося б незначна деталь, яка проте може змінити картину і напрямок дослідження.

Фото 1. Розмір плити. Розширення від фронтону: у верхній частині ширина 0,81 м, нижній – ширина 0,89 м; висота 1,03 м; товщина 2,5-3,5 см (лиття на нерівній поверхні).

Камінна плита п'ятикутної форми, виконана у готичному стилі. Тиснення штампів трьох однакових гербів, двох кинджалів та ножів. Кинджали, мечі тощо активно представлені на гербах історичного регіону Лангедок. Кинджали та ножі гострим кінцем під кутом спрямовані до простого латинського хреста як домінуючого символу (схожі за стилем тиснення ми зустрічаємо на плитах Перигору XVI ст.). Латинський хрест може вказувати як на приналежність представників сім'ї до католицької, так і до протестантської церков. Проте відсутність на плиті явних католицьких символів, як-от святих

чи орнаментів, триграми «IHS», може свідчити на користь її протестантського походження. Тиснення незакріплених предметів на плиті, без суцільної матриці, є характерним для XVI ст.

Камінну плиту знайдено у Château du Faget у селі Ла-Фаж, департамент Тарн у регіоні Окситанія, південь Франції. За кілька століть після своєї появи такі плити вочевидь «подорожували» регіонами, отримуючи перевидання у XIX-XX ст.

Ідентифікація герба.

Фото 2. Ріг і плита

Камінна плита була виготовлена для представників сім'ї де Банн Авежан або ж де Банн де Каб'як, які проживали у м. Нім та у замках Нижнього Лангедоку, що їй належали.

Фото 3. Герб сім'ї де Банн Авежан

Герб сім'ї де Банн Авежан: у блакитному полі половина золотого рогу оленя, покладена навскіс (D'azur à une demie ramure de cerf d'or posé en bande). (Jougla de Morenas et de Warren, T.1, 1934. p. 340). Banne з окситанської означає ріг.

Під гербом, ймовірно, Клод де Банн-молодший (Claude de Banne; 1676/78-1658), лорд Каб'яка (Cabiac) (de La Roque, T.1, 1860, p. 48), селища, що приблизно у 10-15 км від Авежану, від назви якого й походить основна гілка сім'ї де Банн Авежан (de Banne Avéjan). Відтак Клод де Банн-молодший заснував кадетську гілку de Banne de Cabiac (північна частина департаменту Гар (Gard), округу Алес (Alés, Alais) в регіоні Окситанія, Нижній Лангедок).

Герб de Banne de Cabiac розділений вертикально навпіл. Перша половина: на лазуровому полі половина вирваного з корінням рогу оленя золотого кольору, прикрашена десятьма прямими зубцями, розташованими вертикально; друга: на червоному полі – вежа з донжоном срібного кольору (Aubert de La Chesnaye Des Bois очевидно помиляється, коли при описі герба сім'ї «BANES, Seigneur de Cabiac», приписує їй нормандське походження. Banes, Bane чи Banne є скоріш варіантами написання одного прізвища, різниця у написанні зумовлена відсутністю стандартизації правопису. Прізвища «Banes» і «Banne» з французької читаються однаково як «Бан(н)». Також нам невідомий населений пункт із назвою Cabiac у Нормандії) (Aubert de La Chesnaye Des Bois, T.2, 1863. p. 269)).

Фото 4. Червона вежа

Відповідно до цього опису, герб кадетської гілки де Банн де Каб'як, який ми скоріш за все і бачимо на чавунній камінній плиті, можливо був сформований з додаванням до герба сім'ї де Банн герба сім'ї де Монтеґю (de Montaigu) з Лангедоку. Герб сім'ї де Монтеґю це: на червоному полі срібна вежа з двома донжонами, розташованими один над одним. На гербах різних представників сім'ї Монтеґю також можна побачити один донжон над вежею. Сім'я Банн та сім'я Монтеґю об'єдналися у шлюбі наприкінці XV ст., коли лорд Авежану П'єр III де Банн (? – 1514?) одружився з Катериною де Монтеґю (Catherine de Montaigu).

Шарль д'Озьє у 14 томі «Загального гербовника Франції», присвяченого провінції Лангедок, наводить герб Susanne de Cabiac, який розділений на дві вертикальні частини: 1) половина золотого рогу у блакитному полі та 2) срібна вежа з трьома башточками у червоному полі (фото вище) (d'Hozier, 1711, V.14, p. 506). Він ілюструє трансформацію герба між різними гілками сім'ї де Банн Авежан, а саме зміну кількості башточок на вежі. Така послідовність башт на вежі герба може бути наслідком приєднання представниками гілки де Банн де Каб'як до свого герба головного геральдичного символу дому Монкальм (Montcalm) з Лангедоку. Герб сім'ї Монкальм: на чорному полі срібна башта, увінчана трьома маленькими срібними башточками (фото 5).

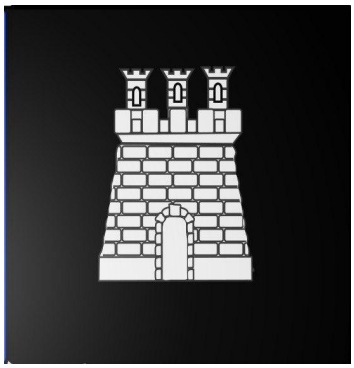

Фото 5. Чорна вежа

Лордів Каб'як можна зустріти в генеалогічних таблицях сім'ї де Банн Авежан лише від Клода де Банна-молодшого, одного з синів Клода де Банна-старшого, себто з останньої чверті XVI ст.

Події Другої релігійної війни в Лангедоці, ймовірно, реконструйовані на чавунній плиті. Сім'я де Банн Авежан / де Банн де Каб'як.

Важливо відтворити атмосферу у Німі та околицях у час, коли могла бути відлита камінна чавунна плита.

Батько Клода де Банна-молодшого, Клод де Банн-старший (Claude de Banne; ?-1604), лорд Авежан (згодом маркізат Авежан) та барон Феррейроль (baron de Ferreyrolles) одружився 7 серпня 1567 р. на аристократці з дому Монкальм (Dauphine de Montcalm) (Aubert de La Chesnaye Des Bois, T.2, 1863, p. 732).

Одруження відбулося менше ніж за два місяці до повстання гугенотів у Німі. У пункті контракту говорилося, що шлюб проходитиме відповідно до обрядів Реформаторської церкви й з цього часу Клод де Банн-старший сповідував протестантизм як і чимало представників його родини (Eugène et Émile Haag, 1846, T.1, p. 221-222). Місто Нім було одним із центрів протестантизму протягом 1554-1589 рр. У ньому переважно проживали члени сім'ї де Банн Авежан. У 1567 р. гугеноти закликали мешканців Німу до зброї, щоб позбутися католиків, які репрезентували місто, з метою зробити себе його господарями. Як відомо, лідери гугенотів у 1567 р. намагались викрасти короля Франції Карла IX («Змова в Мо», фр. Conjuration de Meaux) і змусити його прийняти політику, прийнятну для протестантів. Змова провалилась, але в Німі й околицях відбулося загальне повстання (Ménard, T.5, 1754, p. 9-10). Можливо саме цей радикалізм гугенотських вулиць Німу 1567 р., зафіксовані хроністами заклики «до зброї! вбивай папістів! новий світ!» (фр. «Aux armes! tue les papistes! monde nouveau!») (Ménard, T.6, 1754, p. 11) (Nisard, 1855, p. 91) і є відображені на камінний чавунній плиті. Ми бачимо на ній відбитки зброї (кинджали та ножі), спрямовані під кутом до хреста, показуючи тим самим опору, охорону, захист та військову силу Реформаторської церкви.

Як стверджує історик Німа Леон Менар (Ménard, Léon; 1706-1767) у своїй семитомній документальній праці «Цивільна, церковна та літературна історія міста Нім» (1744-1758), близько сотні католиків, серед них генеральний вікарій єпископа, перший консул, каноніки й інші особи були публічно страчені під час повстання гугенотів 1567 р. Страти відбувались за допомогою кинджалів та шабель, жертв скидали у колодязь єпископського палацу (Ménard, T.5, 1754, p. 15-20, 23-24). Єпископ Німа Бернар д'Ельбен (Bernard d'Elbène; бл. 1509-1569) дивом пережив різанину гугенотів і сховався в Арлі (Ménard, T.5, 1754, p. 21). Різанина та вбивства католиків 30 вересня – 1 жовтня 1567 р., відома як «la Michelade» (Свято святого Михайла) і подальші військові події була частиною масштабної Другої релігійної війни (1567-1568), яка охопила тоді усе Королівство Франція.

На той час родина Монкальм, яка поріднилася зі сім'єю Банн, частково належала до католиків. Її представник – суддя-магістр Жан де Монкальм (Jean de Montcalm, juge-mage), лорд Сен-Веран (de Saint-Véran), Кандіак (Candiac) тощо був дідом дружини Клода де Банна-старшого (de La Roque, T.1, 1860, p. 352) (Aubert de La Chesnaye Des Bois, T.2, 1863, p. 273). 30 вересня 1567 р. Жан де Монкальм захищав Нім від повстання протестантів, його маєток був пограбований і він змушений був залишити місто (Ménard, T.5, 1754, p. 10, 16). Саме Жану де Монкальму, судді-магістру, довелось скликати у Німі надзвичайну раду 29 серпня 1572 р. після отриманих з Парижу новин про різанину у ніч на святого Варфоломія (La nuit de la Saint-Barthélemy) (Ménard, T.5, 1754, p. 71).

Місто Нім у наступних 1569-1570-х рр. перетворилося на столицю протестантської ліги на півдні Франції, або ж у військову протестантську республіку (Nisard, 1855, p. 94-95). Історики Леон Менар, Дезіре Нісар писали, що протягом усього правління короля Генріха III (1574-1589) Нім продовжував відігравати роль тимчасової протестантської республіки та центру в театрі релігійних війн, спустошуючи майно католиків (Ménard, T.5, 1754, T. I-II) (Nisard, 1855, p. 95).

Син Клода де Банна-старшого, Клод де Банн-молодший, сеньйор Каб'як, здобув початкову освіту в Королівському коледжі в Німі, яким керували протестанти (Ménard, T.5, 1754, p. 8), в цьому місті він народився та помер. У 14 років, бл. 1590-1592 рр. він був відправлений на навчання до єзуїтів у м. Турон (Tournon-sur-Rhône, регіон Овернь-Рона-Альпи на півдні Франції). А вже у 1596 р. єзуїти, хоч і з переслідуваннями, осіли у Німі (Ménard, T.5, 1754, p. 290), що може символізувати втрату містом неофіційного статусу столиці гугенотів на півдні Франції. Члени Товариства Ісуса зробили з Клода де Банна-молодшого ревного католика (Ménard, T.6, 1755, p. 132) (Aubert de La Chesnaye Des Bois, T.2, 1863, p. 275). У 1610 р. він одружився з Габріель де Рувері де Кабрієр (фр. Gabrielle de Rouverié de Cabrières).

Згодом, бл. 1604 р. був призначений радником судової палати Німу й обіймав цю посаду понад 40 років, поки не передав її своєму синові у 1645 р. (Ménard, T.6, 1755, p. 132). Його судова діяльність припала на період Тридцятилітньої війни, що спершу носила релігійний характер. «У віці 80 років, – пишуть Ежен та Еміль Гааг у праці «Протестантизм у Франції», – його «гарячий запал» ще не охолов, адже він написав проти протестантів книгу під назвою «Писання, залишене міністрами так званої реформованої релігії», яка, однак, була надрукована лише після його смерті в 1658 році. У цій праці він намагався довести, що жоден уривок зі Святого Письма не виправдовує вірувань протестантів, тоді як, навпаки, чимало формальних текстів їх спростовують. Це був витвір, гідний учня єзуїтів» (Haag, 1846, T.1, p. 222). Клод де Банн Каб'як звернувся у цій книзі з промовою до своїх родичів-протестантів наслідувати його прикладу і повернутися до католицизму (Ménard, T.6, 1755, p. 133). Син Клода де Банна, П'єр де Банн, лорд Каб'яка, радник у суді міста Нім (conseiller au siège présidial de Nimes) та капітан полку, наслідував батька і також зрікся протестантизму (1681) (Fraix de Figon, 1909, p. 90).

У П'єра де Банна не було нащадків чоловічої статі, тож одна з ліній де Банн де Каб'як увірвалася наприкінці XVII ст. (Aubert de La Chesnaye Des Bois, T.2, 1863, p. 275)

Холодні періоди мінімумів Шперера і Маундера Малого льодовикового періоду у нижньому Лангедоку як причини поширення камінних чавунних плит.

Поява камінних чавунних плит для додаткового обігріву приміщень не була винятком у нижньому Лангедоку як одному з найтепліших материкових регіонів Королівства Франція. Поява таких плит була спровокована холодними, переважно дощовими, інколи сильними (за мірками та спостереженнями того часу) морозними зимами, задокументованими у нижньому Лангедоку у період раннього мінімуму Шперера (1430-ті рр.).

Тривалі морозні зими щоразу завдавали збитків матеріального та продовольчого характеру. Втрати були помітні також у містах та селах нижнього Лангедоку. На основі зібраних документальних джерел Леон Менар наводить деяку інформацію щодо характеру зим у цьому регіоні протягом Малого льодовикового періоду, його найбільш активних фаз від XV і до початку XVIII ст. Проте слід визнати, що таких холодних зим упродовж XV-XVIII ст. Менар наводить небагато. Це не означає, що їх не було; цей перелік можна було б розширити за рахунок інших джерел, які повідомляють про сильні зими у сусідньому Провансі як регіоні з подібними до Лангедоку зимовими температурами. Не оминуло Лангедок найхолодніше для Центрально-Західної Європи XV ст. десятиріччя, яке припадає на 1431-1440 рр. Часті повені, мороз та смертність охопили Францію у це десятиріччя та спричинили надзвичайний дефіцит харчів.

У 1433 р. граф Фуа (comte de Foix) на прохання Генеральних станів (états généraux) Лангедоку змушений вжити заходів із захисту торгівлі пшеницею, вином та іншими продуктами харчування за межами регіону та королівства (Ménard, T.3, 1752, p. 182; preuves, chronique 243). У 1492 р. Нім та околиці нижнього Лангедоку спіткала сувора і тривала зима, весною регіон відчув велику нестачу худоби (Ménard, T.4, 1753, p. 40); мороз відчувався і на півночі Італії, у Генуї гавань замерзла на Різдво (Easthon, 1928, p. 86). Також у 1560-х рр. міські депутати Німу виділяли кошти на будівництво за межами міста карантинних каркасних будівників на випадок спалаху чуми, а також для тих громадян, які через брак притулку змушені покинути місто, щоб уберегтися від холоду, заморозків та інших негараздів зимового сезону (Ménard, T.4, 1753, p. 397). Холодна зима, за Менаром, спіткала нижній Лангедок у 1576 (?) р. (ймовірно йдеться про зиму 1571 або 1573 р.), мороз знищив оливкові дерева (Менар, ймовірно, припустився помилки щодо року зими. За Істоном, зима у 1575/6 р., була «дуже м'якою»; натомість «дуже довга і сувора» зима 1571 р. принесла шкоду Лангедоку, де фруктові дерева «вимерзли аж до кореня»; зима 1573 р. відома у Європі як «надзвичайно довга», багатосніжна та з великим морозом (Easthon, 1928, p. 96-97) (Ménard, T.7, 1758, p. 51)).

Холодні зими були відчутними під час мінімуму Маундера (1645-1715). Так, місцеві «Journaux anonymes» у Німі повідомляли про посушливу осінь і суху морозну зиму 1659/60 рр.: «суха й сувора зима з нестерпним холодом; Рона була вкрита льодом товщиною у два пальці» (фр. «Un hiver sec et sévère, avec froideur insupportable; le Rhône s'étant pris de gelée ayant deux cannes d'épaisseur» (Ménard, T.5, 1754, preuves-journaux 3)). Очевидно, що тривала засуха у 1659 р. зменшила рівень води у Роні та сприяла її замерзанню у регіоні із м'яким кліматом.

Істон у своєму збірнику зим Західної Європи також повідомляє про сильну морозну зиму 1660 р., яка була дуже холодною у Провансі та на півночі Італії й призвела до вимерзання оливкових дерев (Easton, 1928, p. 110). Особливо суворою була зима 1708/09 рр. у кульмінаційний період мінімуму Маундера, яка завдала Лангедоку збитки, знищила оливкові дерева і спровокувала голод серед найбідніших громадян (Ménard, T.5, 1754, preuves-journaux 19-20).

Нижній Лангедок. Місця виробництва заліза, сталі та чавуну у XIV-XVI ст.

Звернемо увагу на декілька потенційних місць у Нижньому Лангедоку, де могла бути виготовлена камінна плита з гербом сім'ї де Банн Авежан або де Банн де Каб'як.

1) Алес та Севенни. Упродовж пізнього Середньовіччя (XIV-XV ст.) і до кінця XVI – поч. XVII ст. у залізорудному та вугільному басейні району Алес (d'Alès, єпархія Юзес (Uzès), департамент Гар (Gard), Нижній Лангедок) була сконцентрована сталеливарна промисловість прямого (каталонського) методу. Це тривало до часу (середина XVI – початок XVII ст.), поки не відбулася повільна перемога доменних печей валлонського непрямого методу, що передбачав значне використання кам'яного вугілля. Металургійні інновації Лангедоку були схожі до географічно сусідніх Піренеїв, де на початку XVI ст. революція доменної печі все ще не відбулася, а між прямим і непрямим методами відновлення заліза існувала технічна межа (Verna, 2001, p. 251, 257-258).

Алес у цей період відкривав ворота до каштанових лісів гірського регіону Севенн (Cévennes), відтак до використання в металургійному процесі зростаючого у ціні кам'яного вугілля. Місця, багаті на поверхневі поклади заліза в районі Чорної Гори (Montagne Noire) були відомі ще з часів Римської імперії (Belhoste, 2001, p. 519). Еманюель Ле Руа Ладюрі у своїй дисертації «Селяни Лангедоку» пише, що у 1550-х рр. околиці міста Алес були всіяні численними шахтами, печами, вугільними ямами; по течії річок працювали «залізні млини», які використовували потоки води для роботи молотів, що обробляли залізо (окситанська: molins à batre fer), а також млини для подрібнення руди (фр. moulins a pilonner le minerai) (Le Roy Ladurie, 1969, p. 77-78). Тут слід розрізняти слово «mouline», який зазвичай означає млин, за контекстом.

Термін «molins à batre fer» (буквально окситанської «млини для обробки заліза») стосується типу кузні з механічними молотами, відомі як «мартинети» (фр. martinets). Ле Руа Ладюрі описував під цим терміном механізми, які використовували гідравлічну енергію води для приведення в дію великих молотів, що застосовувалися для кування та обробки заліза. Тоді як термін «moulin a pilonner le minerai», наведений Ле Руа Лядюрі для характеристики залізорудних місць біля Алеса в Лангедоку, означає млин для подрібнення руди, іншими словами механічний пристрій, призначений для дроблення та подрібнення мінеральної сировини перед подальшою обробкою. Він звертає увагу, що в середині XVI ст. у районі міста Алес вони все ще активно використовувались: «на потоках працюють «млини для обробки заліза» (себто млини, які за допомогою сили води приводили в дію молоти для кування та обробки заліза – авт.), які, за кадастровим переписом єпархії 1552 р., були присутні в каштанових лісах Севенн (Cévennes), особливо поблизу Алеса» (Le Roy Ladurie, 1969, p. 77). Хоча відомо, що з середини XVI ст., зі зростанням сталеливарної промисловості та валлонського типу доменної печі, у Лангедоку та сусідніх Піренеях починається кінець часу млинів (Verna, 2001, p. 258).

Бертран Жілль (Gille, 1960, p. 23-32), Еманюель Ле Руа Ладюрі (Le Roy Ladurie, 1969, p. 77-78) у 1960-х рр. без розбору називали гідравлічні кузні «залізними млинами» (Verna, 2001, p. 11). Під цим поняттям слід розуміти різні типи гідравлічної кузні. Вже в середині XVI ст. у південних регіонах Франції, що спеціалізувалися на прямому методі відновлення залізної руди, існували гідравлічні кузні, які могли працювати, як пише Катерина Верна, альтернативно – з прямим метод відновлення руди та непрямим, себто з плавильними та рафінувальними установками, які передбачали очищення чавуну від вуглецю і домішок (Verna, 2001, p. 257). Існування плавильних установок дозволяло виплавляти різні речі з чавуну для домашнього вжитку, в тому числі й камінні плити.

2) Монпельє та околиці. Відомо, скажімо, що артилерійську зброю – чавунні гармати, кулеврини (довгоствольна артилерія), ядра у 1570-х рр. міська рада Німа виплавляла і перевиплавляла саме у Монпельє, де існували відповідні виробничі потужності й куди скоріш привозили готову сировину (Ménard, T.5, 1754, p. 122). Тож Монпельє також могло постачати ранні чавунні плити для дворянських сімей Нижнього Лангедоку.

3) Нім і околиці. Щодо самого міста Нім чи його найближчих околиць, доменних печей у період раннього Нового часу не зафіксовано, проте не виключено, що на зламі XVI-XVII ст. деякі плавильні непрямі установки вже могли існувати та відливати чавун у форми. Історик Німу Леон Менар пише, що на одному зі семи пагорбів міста у Середньовіччі розташовувались кузні. Цей пагорб окситанською називався Puech-Ferrier (Залізний пагорб); деякі старовинні документи називають цю землю Podium Ferrarium (лат. Залізний пагорб) (Ménard, T.7, 1758, p. 124-125).

Висновки.

Дослідження гугенотської камінної плити родини де Банн де Каб'як дозволило значно розширити уявлення про матеріальну культуру та релігійні символи протестантів у Нижньому Лангедоку XVI-XVII століть. Плита виступає важливим історичним джерелом для розуміння динаміки конфесійних змін

і політичного контексту Релігійних війн у Франції. Її декор і символіка відображають ключові аспекти релігійної ідентичності родини, яка певний час зберігала вірність протестантським переконанням.

Аналіз епіграфічних і стилістичних елементів дозволив датувати виготовлення плити між 1567 і 1592 роками. Це був період найгостріших конфліктів між католиками і гугенотами, що надає досліджуваному артефакту додаткового значення як свідчення стійкості протестантської спільноти. Виявлена зміна конфесійної приналежності частини родини де Банн у XVII ст. ілюструє складність релігійної адаптації під тиском контрреформації та політики рекатолизації.

Камінна плита родини де Банн є прикладом збереження гугенотської спадщини в матеріальній культурі. Її дослідження сприяє кращому розумінню релігійних трансформацій епохи та ролі символічних об'єктів у формуванні ідентичності. Подальше вивчення подібних артефактів дозволить створити більш повну картину протестантської культури та соціальних змін у Франції ранньомодерного періоду.

Дослідження матеріальних джерел, таких як камінна плита родини де Банн, відкриває нові можливості для глибшого аналізу культурної взаємодії між різними релігійними громадами. Воно також підкреслює значення символічної репрезентації релігійних переконань у приватних і суспільних просторах. У подальшій перспективі важливим завданням є комплексне зіставлення таких артефактів із письмовими джерелами, що дозволить повніше розкрити феномен релігійної пам'яті в умовах репресій та змін.

Таким чином, результати дослідження не лише підтверджують культурно-історичну значущість пам'ятки, а й відкривають нові перспективи для міждисциплінарного вивчення релігійної історії та мистецтва.

REFERENCES

Aubert de La Chesnaye Des Bois, F.-A. (1863). *Dictionnaire de la noblesse: contenant les généalogies, l'histoire et la chronologie des familles nobles de France* (T. 2). Paris: Chez Schlesinger frères, libraires-éditeurs.

Belhoste, J.-F. (2001). *Mutations techniques et filières marchandes dans la sidérurgie alpine entre le XIIIe et le XVIe siècle. La sidérurgie alpine en Italie (XIIe-XVIIe siècle).* Rome: École Française de Rome, 515–592.

d'Hozier, C. (1711). *Armorial général de France (Ms 32228 à 32262)*. Paris: Bibliothèque nationale de France, Département des manuscrits.

De La Roque, L. (1860). *Armorial de la noblesse de Languedoc. Généralité de Montpellier* (T. 1). Montpellier: Éditions Pierre Clerc.

Easton, C. (1928). *Les hivers dans L'Europe occidentale*. Leyde: Librairie et imprimerie ci-devant E.J. Brill.

Fraix de Figon, R. de. (1909). *La terre et seigneurie de Figon et ses possesseurs*. Lyon.

Gille, B. (1960). Les origines du moulin à fer. *Revue d'Histoire de la Sidérurgie*, I(3), 23–32.

Haag, E., & Haag, É. (1846). *La France protestante* (T. 1). Paris.

Jougla de Morenas, H., & de Warren, R. (1934). *Grand armorial de France: Catalogue général des armoiries des familles nobles de France* (T. 1). Paris: Les Éditions Héraldiques.

Le Roy Ladurie, E. (1969). Les paysans de Languedoc. Paris: Flammarion.

Ménard, L. (1744). *Histoire civile, ecclésiastique et littéraire de la ville de Nismes avec les preuves* (T. 1). Paris.

Ménard, L. (1752). *Histoire civile, ecclésiastique et littéraire de la ville de Nismes avec les preuves* (T. 3). Paris.

Ménard, L. (1753). *Histoire civile, ecclésiastique et littéraire de la ville de Nismes avec les preuves* (T. 4). Paris.

Ménard, L. (1754). *Histoire civile, ecclésiastique et littéraire de la ville de Nismes avec les preuves* (T. 5). Paris.

Ménard, L. (1755). *Histoire civile, ecclésiastique et littéraire de la ville de Nismes avec les preuves* (T. 6). Paris.

Ménard, L. (1758). *Histoire civile, ecclésiastique et littéraire de la ville de Nismes avec les preuves* (T. 7). Paris.

Nisard, D. (1855). *Nîmes. Histoire et description des principales villes de l'Europe*. Paris: Desenne.

Verna, C. (2001). *Le temps des moulines: Fer, technique et société dans les Pyrénées centrales (XIII–XIV siècles)*. Paris: Éditions de La Sorbonne.

Frans Mennens's *Delitiae Equestrium* (1613) from the Collection of Vernadsky National Library of Ukraine

UDC: 094.1+027.54(477-25)НБУВ+ 930.2:355.48"16" DOI: https://doi.org/10.15421/172509

Okhrimenko Oleksandr
Ph.D., https://orcid.org/0000-0002-5646-4133, ookhrimenko@kse.org.ua
Kyiv School of Economic (Kyiv, Ukraine)

Abstract

The relevance of the study is determined by the need for a comprehensive examination of early modern historiography of military-monastic orders, the importance of studying the history of book collections in Eastern Europe, and the necessity for a detailed codicological analysis of Frans Mennens' Delitiae Equestrium (1613), which has a complex history of existence from a German theologian's private library to a modern national library.

The aim of the study is to establish the characteristics of Delitiae Equestrium and its copy from the collection of Vernadsky National Library of Ukraine in the context of European historiographical and book culture of the 17th-18th c.

The results of the study reveal several important aspects. First, it has been established that Mennens' work is an example of humanistic historiography from the early 17th c., combining classical scholarship with systematic research of military-monastic orders. The author relies on a broad source base that includes ancient authors, medieval chroniclers, church figures, and his contemporary humanists. Second, the analysis of the publication's structure revealed its comprehensive nature: in addition to the main text, it contains important paratextual elements – a dedication to Johann van den Hoevel, introductory poetic texts, and extensive commentaries. Third, the study of the VNLU copy's provenance allowed tracing its path through several notable book collections: from the library of theology professor Daniel Salthen through the collection of Polish magnate Józef Jabłonowski and the Kremenets Lyceum to its current location.

The conclusions of the study confirm that Delitiae Equestrium is an important source not only for studying the history of military-monastic orders but also for understanding the development of historical science in the early 17th c. The copy from the VNLU collection is particularly valuable as its provenances and 18th-c. marginalia provide unique evidence of book culture history in Central-Eastern Europe. Daniel Salthen's manuscript notes demonstrate the high level of 18th-c. bibliology culture and a professional approach to forming private libraries.

Keywords: Frans Mennens, military-monastic orders, Middle Ages, Knights Templar, Crusaders, early printed books, Daniel Salthenius, book collections, library history, Vernadsky National Library of Ukraine

Видання «Delitiae Equestrium» Франса Менинненса (1613) з колекції Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського

Охріменко Олександр
Київська школа економіки (Київ, Україна)

Анотація

Актуальність дослідження зумовлена необхідністю комплексного вивчення раньомодерної історіографії військово-чернечих орденів, важливістю дослідження історії формування книжкових колекцій у Східній Європі та потребою детального кодикологічного аналізу примірника «Delitiae Equestrium» (1613) Франса Менненса, що має складну історію побутування від приватної бібліотеки німецького теолога до сучасної національної бібліотеки.

Мета дослідження – встановити особливості видання «Delitiae Equestrium» та його примірника з колекції Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського у контексті європейської історіографічної та книжкової культури XVII-XVIII ст.

Результати дослідження розкривають декілька важливих аспектів. По-перше, встановлено, що праця Менненса є зразком гуманістичної історіографії початку XVII ст., яка поєднує класичну вченість із систематичним дослідженням військово-чернечих орденів. Автор спирається на широку джерельну базу, що включає античних авторів, середньовічних хроністів, церковних діячів та сучасних йому гуманістів. По-друге, аналіз структури видання виявив його комплексний характер: окрім основного тексту, воно містить важливі паратекстуальні елементи - присвяту Йоганну ван ден Гевелю, вступні поетичні тексти та розгорнуті коментарі. По-третє, дослідження провенієнцій примірника НБУВ дозволило простежити його шлях через кілька визначних книжкових зібрань: від бібліотеки професора теології Даніеля Сальтена через колекцію польського магната Юзефа Яблоновського та Кременецький ліцей до сучасного місця зберігання.

Висновки дослідження підтверджують, що видання «Delitiae Equestrium» є важливим джерелом не лише для вивчення історії військово-чернечих орденів, але й для розуміння розвитку історичної науки початку XVII ст. Особливу цінність має примірник з колекції НБУВ, який через свої провенієнції та маргіналії XVIII ст. є унікальним свідченням історії книжкової культури Центрально-Східної Європи. Рукописні нотатки Даніеля Сальтена демонструють високий рівень книгознавчої культури XVIII ст. та професійний підхід до формування приватних бібліотек.

Ключові слова: Франс Менненс, військово-чернечі ордени, середньовіччя, орден тамплієрів, хрестоносці, стародруки, Даніель Сальтен, книжкові колекції, історія бібліотек, Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського

Стаття надійшла / Article arrived: 05.01.2025 Схвалено до друку / Accepted: 22.02.2025

Вступ.

Видання «Deliciae equestrium sive Militarium ordinum, et eorundem origines, statuta, symbola et insignia, iconibus additis genuinis» (далі – «Delitiae Equestrium») Франса Менненса 1613 р. (Mennens, 1613) є унікальною пам'яткою європейської історіографії початку XVII ст. Цей твір, що поєднує гуманістичну вченість із систематичним дослідженням військово-чернечих орденів, став одним із найважливіших джерел для вивчення історії рицарства. Особливу цінність має примірник, що зберігається у фондах Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (далі – НБУВ), який містить важливі провенієнції та маргіналії XVIII ст. (Mennens, 1613).

Актуальність дослідження зумовлена кількома факторами. По-перше, це необхідність комплексного вивчення раньомодерної історіографії військово-чернечих орденів. По-друге, важливість дослідження історії формування книжкових колекцій у Східній Європі. По-третє, потреба в детальному аналізі примірника, що має складну історію побутування від приватної бібліотеки німецького теолога до сучасної національної бібліотеки.

Мета дослідження – встановити особливості цього видання та його примірника з колекції НБУВ у контексті європейської історіографічної та книжкової культури XVII-XVIII ст.

Аналіз попередніх публікацій дозволяє виділити кілька основних напрямків дослідження. Біографічні дослідження про Менненса та його наукову діяльність представлені переважно працями XIX ст. Найповніший біографічний нарис міститься у «Biographisch Woordenboek der Nederlanden» (1869) А.Я. ван дер Аа, де детально висвітлено життєвий шлях автора та його внесок у розвиток історичної науки (van der Aa, 1869). Однак після XIX ст. спеціальні дослідження про Менненса практично відсутні, що створює суттєву прогалину в історіографії.

Дослідження побутування примірників «Delitiae Equestrium» у бібліотечних колекціях розвивається у двох субнапрямках. Вивчення історії формування книжкових зібрань, де зберігаються примірники. Тут особливо важливі праці С. Булатової (2006) про колекцію Яблоновських у фондах НБУВ та О. Охріменка (2023) щодо україніки з колекції Даніеля Сальтена, які простежують шлях книг від приватних бібліотек до національного книгосховища. Дослідження колекціонування та використання подібних видань у європейських зібраннях, що представлено у нещодавній праці П. Куо (2023) про ордени у колекції Геньєра (Couhault, 2023) та в дослідженні бібліотеки Сідні з Пеншерст-Плейс (Warkentin et al., 2013), що дозволяє порівняти колекційні практики різних європейських інтелектуалів того часу. Книгознавчий аналіз видання представлений переважно в каталогах та описах бібліотечних колекцій, як каталог бібліотеки Д. Сальтена (1751).

Використання праці Менненса як історичного джерела для дослідження окремих орденів демонструє робота М. Сунквіста (2023), присвячена шведським орденам (Sunnqvist, 2023). У цьому контексті важливим є дослідження А. Матіккали, що розглядає формування середньовічного минулого для шведських рицарських орденів та використання таких джерел як «Delitiae Equestrium» у створенні історичних наративів (Matikkala, 2016). К. Комарніцкі (2013) досліджує етос ченця-воїна на основі Статуту тамплієрів і праці св. Бернарда Клервоського, розглядаючи «Delitiae Equestrium» як важливе джерело для доступу до цих документів. Цей напрямок показує актуальність праці Менненса для сучасних досліджень історії рицарських орденів.

Таким чином, історіографічний аналіз виявляє недостатню вивченість як самого видання, так і його автора в сучасній науковій літературі. Особливо відчутною є відсутність спеціальних досліджень, які б розглядали «Delitiae Equestrium» в контексті розвитку європейської історичної науки початку XVII ст.

Результати дослідження.

1. Автор. Замовник. Джерела твору та звернення до читача.

Менненс (1582-1635) належав до покоління нідерландських гуманістів початку XVII ст. Народжений в Антверпені в освіченій родині, він отримав класичну гуманістичну освіту, що включала ґрунтовне вивчення грецької та латинської мов. Важливим етапом його освіти стало навчання в Осуні (Іспанія), де він студіював юриспруденцію. Подальша кар'єра Менненса була пов'язана з церквою – він обійняв посаду каноніка в Льєжі, де й провів останні роки життя (van der Aa, 1869, p. 593).

Праця Менненса «Delitiae Equestrium» присвячена Йоганну ван ден Гевелю, якого автор характеризує як «золотий рицар, радник імператорської величності, володар у Веен і Аурхаген» («Equiti Aurato, Caes. Maiest. à Consilijs, Domino in Veen, & Aurhagen») (Mennens, 1613, p. 3). Вибір адресата не випадковий – рід Гевелів представлений як ідеальний приклад поєднання військової доблесті з мудрістю в управлінні. Менненс особливо підкреслює їхню роль у захисті католицької віри, називаючи їх «не лише постійними, але й першими» («non assidui solùm semper, sed primi») у боротьбі проти невірних та єретиків (Mennens, 1613, p. 4).

Важливою складовою видання є вступні поетичні тексти. «Вірш до автора і читача» («Carmen ad auctorem et lectorem») – це довший вірш, який звертається до читача із закликом пам'ятати про трагічні події (згадуються Канни – відома битва) та долю рицарських орденів. У вірші згадується про рицарів, які пролили свою благородну кров, про нагороди за чесноти та святу віру. Особливо цікавим є

звернення до Франциска (автора), якого хвалять за те, що він відновлює пам'ять про ордени та їхні символи, повертаючи їм світло і славу (Mennens, 1613, [xvi]). «Інший [вірш] до книжечки» – це короткий вірш, який безпосередньо описує саму книгу. У ньому говориться, що ця невелика книга гідна бути в руках шляхетних людей, бо містить скарб на своїх сторінках – походження, знаки, імена та причини створення священних рицарських орденів та їхній спосіб життя. Завершується вірш захопленням тим, що все, що стосується священного рицарства, вмістилося у такому скромному обсязі (Mennens, 1613, [xvi]).

Список авторів, наведений у праці «Delitiae Equestrium», демонструє надзвичайно широкий та різноманітний підхід Менненса до вивчення історії військових орденів (Mennens, 1613, [x-xv]). Цей перелік джерел є своєрідним відображенням гуманістичної вченості початку XVII ст., коли автори прагнули поєднати античну мудрість, середньовічну традицію та сучасні їм дослідження.

Менненс починає свій інтелектуальний фундамент з античних авторів. Тіт Лівій, Пліній Старший та Молодший, Тертуліан, Сідоній Аполлінарій надають важливий контекст для розуміння військової доблесті та чеснот, які пізніше стали основою рицарських ідеалів. Присутність у списку Вегеція, автора відомого трактату про військову справу, свідчить про увагу до військово-технічних аспектів (Mennens, 1613, [x-xv]).

Середньовічна традиція представлена потужною групою хроністів та істориків. Серед них – Марін Санудо Торсело, відомий своїми описами хрестових походів, Матвій Паризький з його детальними хроніками, Жан Фруассар, який залишив яскраві описи рицарства XIV ст. Важливе місце посідають церковні автори – святий Бернард Клервоський, один з ідеологів тамплієрів, святий Ієронім, папа Климент V, за понтифікату якого було ліквідовано орден тамплієрів (Mennens, 1613, [x-xv]).

Особливу цінність представляють автори, які самі були членами військових орденів. Франциск Радезій де Андрада, рицар ордену Калатрави, надає внутрішній погляд на організацію іспанських військових орденів. Бартоломей з Салігніако, Ніколаус Гаутіус, Якоб Вілламонтіус та інші позначені як «Eques S. Sepulchri» – рицарі Гробу Господнього, що свідчить про використання Менненсом безпосередніх свідчень членів орденів (Mennens, 1613, [x-xv]).

Також значна й географічна різноманітність джерел. Іспанська традиція представлена королем Альфонсом Мудрим та істориками Степаном і Антонієм Гарібаями. Італійські автори включають цілу плеяду флорентійських гуманістів. Французька історіографія представлена працями Папірія Массона, Роберта Гагуїна. Німецька традиція відображена в працях Вольфганга Лація та Отона Фрейзінгенського (Mennens, 1613, [x-xv]).

Гуманістична думка кінця XVI – початку XVII ст. представлена такими авторами як Юст Ліпсій, Полідор Вергілій, Онофріо Панвініо. Їхня присутність у списку демонструє прагнення поєднати історичне дослідження з сучасною філософською рефлексією про природу шляхетності та рицарства (Mennens, 1613, [x-xv]).

Привертає увагу і включення спеціальних джерел з геральдики та церемоніалу, таких як «Praxis Cancellariae Rom.» та «Provinciale Romanum», що свідчить про увагу автора до формальних аспектів функціонування орденів (Mennens, 1613, [x-xv]).

Цей ретельно підібраний список джерел свідчить про амбітність проєкту Менненса. Він намагався створити не просто опис військових орденів, а фундаментальне дослідження, що спирається на всю доступну йому історичну традицію – від античності до сучасності, від загальних історичних праць до спеціалізованих досліджень з геральдики та орденської організації.

У вступній частині Менненс майстерно поєднує класичну традицію з актуальними питаннями свого часу. Він починає з цитати Солона про основи державного управління: «двох головних засадах» («duobus potissimùm vinculis»): нагороді та покаранні (Mennens, 1613, p. 8). Завершується вступ філософським твердженням про природу справжньої шляхетності, використовуючи цитату Сократа: «Душа, налаштована на доброчесність, є шляхетною» («Animus bene ad virtutem compositus, nobilis est») (Mennens, 1613, p. 10).

2. Основний виклад твору.

Основну частину книги відкриває розділ «Символи, знаки та походження рицарських або військових орденів» («Equestrium sive militarium ordinum symbola, insignia, et origines») (Mennens, 1613, p. 1). Підзаголовок: «Старі та нові форми створення рицарів у всіх народів» («Forma equites creandi vetus & noua apud omnes gentes») (Mennens, 1613, p. 1) вказує на порівняльний аналіз традицій посвячення в рицарі у різних народів та в різні часи.

Цей розділ книги встановлює основні поняття та термінологію, пов'язану з рицарськими орденами, та простежує їх походження від античності до середньовіччя. Структура розділу побудована таким чином, щоб представити комплексний огляд інституту рицарства, починаючи від етимології термінів у різних мовах і закінчуючи детальним описом церемоній, привілеїв та обов'язків рицарів.

Розділ починається з етимологічного вступу, де автор розглядає походження термінів, що позначають рицарів у різних європейських мовах. Це важливо для розуміння універсального характеру рицарства як інституту: «Італійці називають їх Cavalieri, іспанці – Cavaleros, французи – Chevalier, німці та бельгійці – Ritter, британські валлійці – Margogh від слова "їздити верхи", і лише англійці називають їх Knights»

(«Cavalieri enim Italis, Cavaleros Hispanis, Chevalier Gallis, Ritter Germanis, & Belgis, Margogh Cambro Britannis ab equitando dicuntur, Anglis solummodo Knightes vocantur») (Mennens, 1613, p. 1).

Наступна частина присвячена опису чеснот рицаря. На сторінці 9 автор наводить акронім MILES, де кожна літера означає певну чесноту: «Шляхетний у нещастях, Благородний у родинних зв'язках, Щедрий у чесності, Видатний у куртуазності, Доблесний у мужній порядності» («Magnanimus in aduersitate Ingenuus in consanguinitate, Largifluus in honestate, Egregius in curialitate, & Strenuus in virili probitate») (Mennens, 1613, p. 9).

Текст демонструє глибоке розуміння автором рицарства не лише як військового інституту, але й як складної соціальної та культурної системи, що мала свої особливості в різних частинах середньовічної Європи. Особлива цінність джерела полягає в тому, що воно містить детальні описи церемоній, звичаїв та правових норм, пов'язаних з рицарством.

Аналізуючи розділ «Символи, знаки та походження рицарських або військових орденів», можна виділити характерні риси методології автора як історика раннього Нового часу.

Перш за все, Менненс демонструє ґрунтовний філологічний підхід. Він починає своє дослідження з етимологічного аналізу термінів у різних європейських мовах. Такий підхід був характерним для гуманістичної історіографії і показує прагнення автора встановити спільне походження інституту рицарства.

Другою важливою рисою є робота з різноманітними джерелами. Менненс використовує античні тексти, середньовічні хроніки, правові документи, архівні матеріали тощо. Особливу увагу автор приділяє документальним свідченням.

Методологічно важливим є порівняльний підхід автора. Він постійно зіставляє традиції різних країн та епох, що дозволяє йому виявити як спільні риси, так і регіональні особливості рицарства. Наприклад, детально порівнює статус рицарів в Англії та Арагоні.

Характерною рисою роботи Менненса є критичний підхід до джерел. Він не просто наводить інформацію, але аналізує її достовірність, порівнює різні свідчення. Це видно з його обережних формулювань та посилань на різні джерела при описі спірних питань.

Особливо цінним є його інтерес до інституційних аспектів рицарства. Автор детально розглядає: правові норми, церемоніальні аспекти, соціальну ієрархію, економічні питання. Менненс також приділяє увагу еволюції інституту рицарства, показуючи як змінювались традиції та норми з часом. Це демонструє його розуміння історичного процесу як динамічного явища.

Наступна частина книги йде за конкретними орденами, їхньою історією та документами. Оскільки книга немає змісту, наведемо його тут, як частину цього дослідження.

В заключній частині «До читача» («Ad lectorem») (Mennens, 1613, p. 262-264) автор розкриває важливі деталі щодо походження та значення опублікованого документа – «Статуту бідних співбратів Храму». Він повідомляє, що знайшов цей статут тамплієрів серед архівів свого дядька Петра Менненса, каноніка з Антверпена. За його твердженням, ця версія статуту раніше не була опублікована, що робить її особливо цінною для дослідників.

Автор підкреслює історичну важливість ордену тамплієрів для Церкви та християнського світу, відзначаючи їхню сувору дисципліну та відданість справі. Водночас він з деяким сумом зауважує, як з часом орден почав відхилятися від своїх початкових ідеалів. Цитуючи Тірського, він згадує, як тамплієри «повернулися подібно кривому луку», відмовившись від покори Єрусалимському патріарху та почавши привласнювати церковні десятини (Mennens, 1613, p. 262).

Особливу увагу привертає згадка про те, що ці статути, можливо, були написані святим Бернардом, про що свідчать стиль написання та інші аргументи, які наводять вчені. Автор також посилається на інші важливі джерела, такі як проповідь-звернення святого Бернарда до магістра Гуго та інших рицарів Храму (Mennens, 1613, p. 262).

У заключній частині наводиться цікаве свідчення шляхетного Йоана Ван ден Гевеля, який під час своїх подорожей Сходом бачив різні рицарські ордени та їхні відзнаки. Зокрема, згадуються рицарі святого Фоми з їхніми червоними хрестами, та рицарі святого Гереона з патріаршим хрестом, подібним до того, що використовується в гербі Угорщини (Mennens, 1613, p. 263).

Текст завершується роздумами про те, що подібні військово-релігійні організації могли існувати й в інших частинах християнського світу, та висловлюється побажання, щоб ці «священні військові паростки» поширювалися по всьому світу для збільшення Божої слави та поширення християнської віри (Mennens, 1613, p. 263-264).

3. Історія примірника.

Примірник «Delitiae Equestrium» Менненса в НБУВ зберігається за шифром «Coll. Jabl. 1351» у відділі колекцій Інституту книгознавства. Він походить зі збірки Яблоновських, що перед тим належала Даніелю Сальтену.

Коли в січні 1750 р. помер професор теології Сальтен, його величезна бібліотека в 22 тисячі томів, найбільша приватна колекція Східної Європи в Кенінгзберзі, залишилися без спадкоємця. Видавництво Гартунг підготувало каталог для серії аукціонів, що тривали з червня 1751 по березень 1752 р. (Охріменко, 2023, с. 953).

Табл.1.

Зміст видання «Delitiae Equestrium» Франса Менненса 1613 р.
(авторське узагальнення на основі першоджерела)

Заголовок латинською мовою	*Переклад*	*Сторінки*
ORDO EQVESTRIS SANCTISSIMI Sepulchri Domini nostri Iesu Christi in regno Hierosolymitano	Орден Святого Гробу Господнього в Єрусалимському королівстві	39-49
ORDO EQVITVM S. MAVRITII & S. Lazari apud Sabaudos	Орден святих Маврикія і Лазаря у Савойї	50-55
ORDO EQVITVM S. MARIAE de Monte Carmelo & S.Lazari in Gallia	Орден святої Марії з Гори Кармель і святого Лазаря у Франції	55-57
ORDO EQUESTRIS CANIS et Gallii Gallinacei apud Francos	Рицарський орден Пса та Півня у франків	57-62
ORDO EQUITUM Ginetae in Gallia	Орден рицарів Генети (Дикої кішки) у Франції	62-65
EQUITUM LILII ORDO in regno Navarre	Орден рицарів Лілії у королівстві Наварра	65-67
ORDO EQVITVM HOSPITALARIORUM S. Ioannis Hierosolymitani, qui post Rhodij, nunc Melitenses dicuntur	Орден госпітальєрів святого Іоанна Єрусалимського, які після Родосу тепер називаються Мальтійськими	68-74
TEMPLARIORUM EQVITUM Ordo	Орден тамплієрів	75-78
ORDO EQUITUM TEUTONICORUM Hospitalis S. Mariae in Hierusalem qui alio nomine Crucigeri et Mariani dicti	Орден Тевтонських рицарів шпиталю Святої Марії в Єрусалимі, які також називаються Хрестоносцями та Маріанцями	78-83
ORDO EQUESTRIS S. IOANNIS Acconensis et S. Thomae	Рицарський орден Святого Іоанна Акконського та Святого Фоми	83-85
ORDO EQUITUM S. SALVATORUM in Arragonia	Орден рицарів Святого Спасителя в Арагоні	85-86
ORDO EQUITUM DE MONTE Gaudio in Syria, qui in regno Castellae dicti sunt de Monfrac, in Catalunia vero et Valentia de Mongoia	Орден рицарів Гори Радості в Сирії, які в Кастильському королівстві називаються де Монфрак, а в Каталонії та Валенсії - де Монжуа	86-87
ORDO GLADIFERORUM SEV militum Christi in Liuonia	Орден мечоносців або воїнів Христових у Лівонії	88-93
ORDO EQUITUM D. IACO bi apud Hispanos	Орден Святого Якова в Іспанії	94-98
ORDO EQUITUM CALATRA uae in regno Toletano	Орден Калатрави в Толедському королівстві	99-102
ORDO QUITUM ALCANTARA in regno Legionis	Орден рицарів Алькантари в Леонському королівстві	102-105
ORDO MILITUM IESU CHRISTI à S. Dominico contra Albigenses hæreticos institutus	Орден воїнів Ісуса Христа, заснований святим Домініком проти єретиків-альбігойців	105-106
ORDO S. MARIAE DE MERCEDE, & Redemptione captivorum apud Aragonios celebris	Орден Святої Марії Милосердя і Викупу полонених, славний в Арагоні	107-110
ORDO EQUITUM B. MARIAE Gloriosae apud Italos	Орден рицарів Благословенної Марії Преславної в італійців	110-111
ORDO EQUITUM MONTE sia in regno Valencia	Орден Монтеса у Валенсійському королівстві	112-113
EQUITUM CHRISTI ORDO apud Lusitanos	Орден Христовий у Португалії	114-115
MILITIA BANDAE, ET SCA mae apud Hispanos, & Calzae apud Venetos	Орден Стрічки та Луски у іспанців, і [Орден] Панчохи у венеційців	116-118
ORDO EQUITUM AVISIO rum vulgo de Auis in Lu fitania	Орден рицарів Авіських, в народі [званих] де Авіс в Лузітанії (Португалії)	119-121
ORDO EQUITUM PERISCE lidis quem Vulgo Garterij nuncupant in Anglia siue Magna Britannie regno	Орден Підв'язки в Англії	122-126
EQUITES BALNEI IN Anglia	Рицарі Лазні в Англії	127-129
ORDO EQUITUM STELLAE in regno Gallie	Орден Зірки у Французькому королівстві	129-130
ORDO EQUITUM ANNUN tiationis Angelice apud Sab audos	Орден Благовіщення в Савойї	131-133
ORDO EQUITUM VELLERIS aurei apud Burgundos & Austriacos	Орден Золотого Руна у Бургундії та Австрії	134-139
ORDO EQUITUM HYSTRICIS apud Aurelianenses	Орден Дикобраза в Орлеані	139-141
ORDO EQUITUM CARDUI B.Virginis Marie apud Borbonios	Орден Богоматері Чортополоха у Бурбонів	141-144
ORDO EQVITVM CARDVI & Rutæ S. Andreæ in regno Scotiæ	Орден Будяка і Рути св. Андрія в королівстві Шотландія	145-148
ORDO EQVITVM S. MARIÆ sive Elephanti in regno Daniæ ()	Орден св. Марії або Слона в королівстві Данія	149-152
ORDO QUITUM CYPRI	Орден рицарів Кіпру	151-153
ORDO MILITARIS COLVM-bæ & Rationis apud Castellanos ()	Військовий орден Голуба і Розуму у кастильців	154-155
MILITIA ORDINIS DRA-conici in Germania & Hungariæ ()	Орден Дракона в Німеччині та Угорщині	155-157
ORDINES EQVESTRES IN regno Sueciæ	Рицарські ордени в королівстві Швеція	157-158
ORDO EQVITVM GLADII & Balthei militaris	Орден Меча і військового пояса	159-160
ORDO EQVITVM SBICÆ apud Aremoricos in BritanniæGallicæ Ducatu	Орден Колоса у бретонців в герцогстві Бретань	160-163
ORDO EQVITVM LUNAE Crescentis apud Andegauenses & Siculos	Орден Півмісяця в Анжу і Сицилії	163-165
ORDO NAVALIS sive Cochlearis	Морський або Мушлевий орден	165-167
ORDO EQUITUM S. Michaelis apud Gallos	Орден святого Михаїла у французів	168-171
ORDO EQUITUM S. Georgii Carinthia	Орден святого Георгія в Каринтії	172-173
ORDINES EQUITUM A SUMmis Pintificibus instituti	Рицарські ордени, засновані верховними понтифіками	173-178
ORDO CRUCIS-BURGUNDICAE in regno Thunetano	Орден Бургундського Хреста в Туніському королівстві	179-184
ORDO EQVITVM S. STEPHANI in Etruria	Орден св. Стефана в Етрурії	184-186
ORDO EQVITVM S. SPIRITVS	Орден св. Духа	186-190
ORDO EQVITVM SACRO-sancti sanguinis Redemptoris Iesu Christi apud Mantuanos	Орден Пресвятої Крові Спасителя Ісуса Христа у Мантуї	191-194
EQVITES APVD TVRCAS & Indos	Рицарі у турків та індійців	194-196
STATVTA ET LEGES A CAROLO MAGNO IMP.	Статути і закони від імператора Карла Великого	197-226
Regulae pauperum Commilitonum Templi	Статут бідних співбратів Храму	226-261

На форзаці книги Менненія «Deliciae Equestrium sive Militarium Ordinum» збереглися цінні бібліографічні нотатки її власника, Сальтена. Вони розкривають методи роботи книгознавця XVIII ст. (ил. 1).

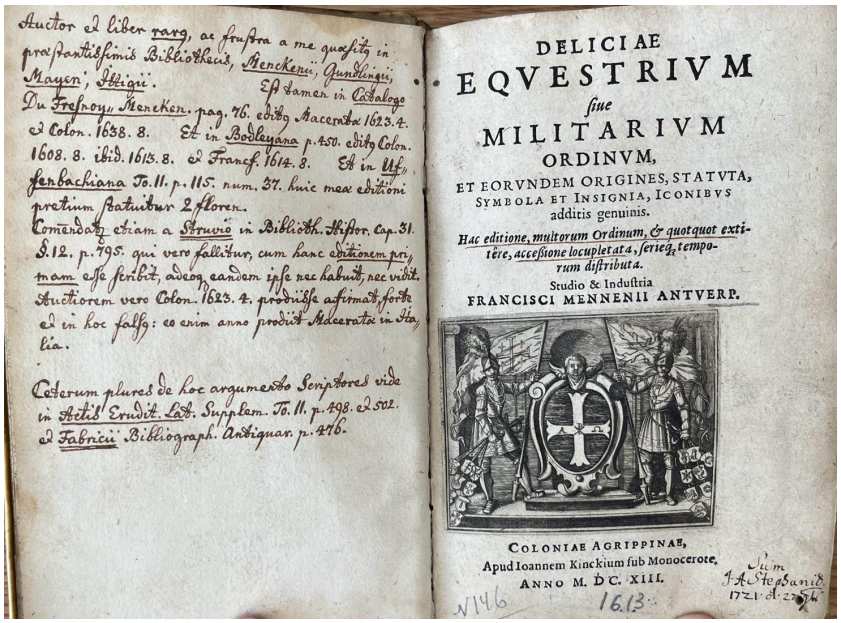
Auctor et liber rarg, ac frustra a me quaesitg in praestantissimis Bibliothecis, Menckenii, Gundlingii, Mayeri, Ittigii. Est tamen in Catalogo Du Fresnoy, Menceken. pag. 76. edito Macerata 1623. 4. et Colon. 1638. 8. Et in Bodleyana p. 450. edito Colon. 1608. 8. ibid. 1613. 8. et Francf. 1614. 8. Et in Uffenbachiana To. II. p. 115. num. 37. huic meae editioni pretium statuitur 2 floren.
Comendat etiam a Struvio in Biblioth. Histor. Cap. 31. §. 12. p. 795. qui vero fallitur, cum hanc editionem primam esse scribit, adeog eandem ipse nec habuit, nec vidit. Auctiorem vero Colon. 1623. 4. prodiisse affirmat, forte et in hoc fallg: eo enim anno prodiit Macerata in Italia.
Ceterum plures de hoc argumento Scriptores vide in Actis Erudit. Lat. Supplem. To. II. p. 498. et 502. et Fabricii Bibliograph. Antiquar. p. 476.
DELICIAE
EQVESTRIVM
sive
MILITARIVM
ORDINVM,
ET EORVNDEM ORIGINES, STATVTA, SYMBOLA ET INSIGNIA, ICONIBVS additis genuinis.
Hac editione, multorum Ordinum, & quotquot extitêre, accessione locupletata, serieq; temporum distributa.
Studio & Industria
FRANCISCI MENNENII ANTVERP.
COLONIAE AGRIPPINAE,
Apud Ioannem Kinckium sub Monocerote.
ANNO M. DC. XIII.
N146
16.13
Ex Libris I.A. Stephanii 1721. d. 27 Jul.

Іл. 1. Форзац та титульна сторінка примірника «Delitiae Equestrium» Менненса (колекція НБУВ, Coll. Jabl. 1351).

Насамперед Сальтен відзначає рідкісність видання: «Автор і книга рідкісні, я марно шукав їх у найпрестижніших бібліотеках» («Auctor et liber raro, ac frustra a me quaesiti in praestantissimis Bibliothecis»). Він перелічує значущі приватні зібрання – Менкена, Гундлінга, Маєра, Іттіга – де безуспішно шукав цю працю (Mennens, 1613, форзац).

Далі професор проводить бібліографічне дослідження, звіряючись із каталогами та довідниками. Він знаходить згадки про різні видання у Дю Френуа, каталозі Бодлеянської бібліотеки (Оксфорд) та збірці Уффенбаха. Особливо цікаво, що Сальтен наводить оцінку свого примірника: «це моє видання оцінюється у 2 флорини» («huic meae editioni pretium statuitur 2 floren) (Mennens, 1613, форзац).

Критичне мислення проявляється в аналізі помилки Струве, який вважав це видання першим: «qui vero fallitur... adeog eandem ipse nec habuit, nec vidit» («який помиляється... отже, сам його не мав і не бачив») (Mennens, 1613, форзац).

Завершуються нотатки посиланнями на додаткові джерела з цієї тематики: «Acta Eruditorum» та бібліографію Фабриція (Mennens, 1613, форзац) – це свідчить про ґрунтовний підхід власника до вивчення кожної книги у своїй бібліотеці.

Ці маргіналії демонструють, що Сальтен був не просто колекціонером, а серйозним дослідником, який ретельно вивчав історію видань, перевіряв бібліографічні дані та критично оцінював наявну інформацію.

Титульний аркуш вказує і на попереднього власника книги – «I.A. Stephanius, 1721» (Mennens, 1613, [i]), свідчення про якого потребують наразі додаткових джерел та ширшого контексту набуття книг Сальтеном.

Усю бібліотеку придбав польський магнат Юзеф Олександр Яблоновський. Перевезення книг з Кенігсберга до його маєтку в Ляхівцях тривало майже два роки. У 1755 р. новий власник замовив чотиритомний каталог своєї об'єднаної бібліотеки, куди увійшли й книги Сальтена (Булатова, 2006, с. 88-93).

Наступний етап у долі колекції пов'язаний з Кременецьким ліцеєм. У 1805 р. дочка Яблоновського Теофіла Сапєга передала закладу 2246 томів родинної бібліотеки. Бібліотекар ліцею Павел Ярковський об'єднав її з королівською колекцією Станіслава Августа Понятовського. Після польського повстання 1830-1831 рр. російська влада закрила ліцей. Його майно, включно з бібліотекою, перевезли до новоствореного Київського університету св. Володимира. У радянський період, під час реорганізації освітніх установ 1926-1927 рр., колекцію передали до Центральної бібліотеки, попередниці сучасної НБУВ (Булатова, 2006, с. 159-171).

Сьогодні у фондах НБУВ зберігається приблизно п'ята частина початкової бібліотеки Сальтена. Книги розпорошені між різними відділами: основна частина – у відділі історичних колекцій під шифром Coll. Jabl., інкунабули та палеотипи – у відділі стародруків, рукописи – в Інституті рукописів. Через відсутність

повного каталогу доступ до колекції обмежений, що ускладнює дослідження цього важливого книжкового зібрання.

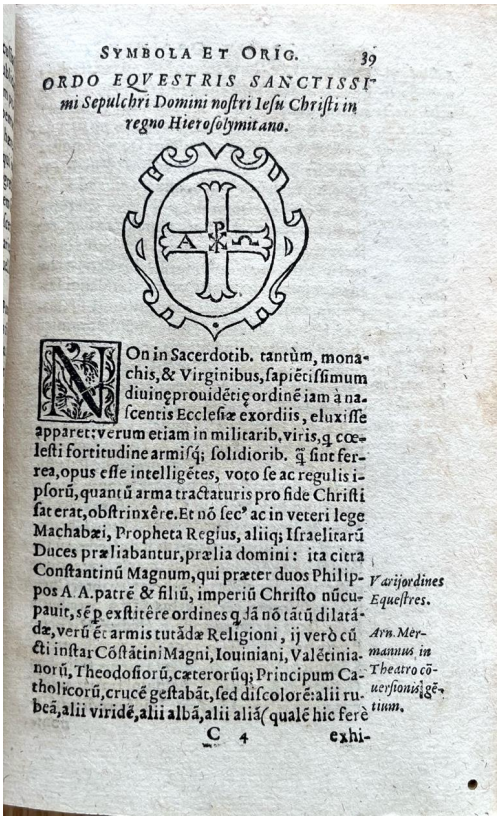

SYMBOLA ET ORIG. 39

ORDO EQVESTRIS SANCTISSIMI Sepulchri Domini nostri Iesu Christi in regno Hierosolymitano.

NOn in Sacerdotib. tantùm, monachis, & Virginibus, sapiẽtissimum diuinę prouidẽtię ordinẽ iam à nascentis Ecclesiæ exordiis, eluxisse apparet: verum etiam in militarib, viris, q cœlesti fortitudine armisq; solidiorib. q̃ sint ferrea, opus esse intelligẽtes, voto se ac regulis ipsorũ, quantũ arma tractaturis pro fide Christi sat erat, obstrinxêre. Et nõ sec' ac in veteri lege Machabæi, Propheta Regius, aliiq; Israelitarũ Duces præliabantur, prælia domini: ita citra Constantinũ Magnum, qui præter duos Philippos A. A. patrẽ & filiũ, imperiũ Christo nũcupauit, sẽp exstitêre ordines q dã nõ tãtũ dilatãdæ, verũ ẽt armis tutãdæ Religioni, ij verò cũcti instar Cõstãtini Magni, Iouiniani, Valẽtinianorũ, Theodosiorũ, cæterorũq; Principum Catholicorũ, crucẽ gestabãt, sed discolorẽ: alii rubeã, alii viridẽ, alii albã, alii aliã (qualẽ hic ferè

Varijordines Equestres.

Arn. Mermannus in Theatro cõuersionis gẽtium.

C 4 exhi-

Іл. 2. Сторінка 39 з примірника «Delitiae Equestrium» Менненса (колекція НБУВ, Coll. Jabl. 1351).

4. Особливості видання та примірника.

Книга «Delitiae Equestrium» Менненса є прикладом наукового видання раннього Нового часу з його характерними особливостями оформлення та структурування інформації. Аналізуючи видання, можна виділити кілька ключових елементів, що формують його унікальний характер.

Перш за все, варто відзначити продуману систему візуальної організації тексту (іл. 2). На початку кожного розділу розміщено герб відповідного ордену, виконаний у техніці гравюри. Ці зображення не лише прикрашають текст, але й слугують важливим джерелом інформації про геральдичну символіку орденів. Особливо цікавим є те, що ці герби подані в однаковому стилі та розмірі, що створює візуальну єдність всього видання.

Друга важлива особливість – це використання різних шрифтів та їх розмірів для структурування тексту. Заголовки розділів надруковані великими літерами та виділені візуально. Основний текст набраний антиквою, тоді як маргіналії та примітки – меншим кеглем. Така ієрархія шрифтів допомагає читачеві орієнтуватися в структурі тексту.

Система посилань у виданні заслуговує окремої уваги. На полях розміщені маргіналії, які містять: посилання на джерела, короткі заголовки для орієнтації в тексті, дати важливих подій, додаткові пояснення.

Нумерація сторінок – послідовна та чітка, що свідчить про добре продуману структуру всього видання. Кожна сторінка має колонтитул «SYMBOLA ET ORIG.» або «EQVEST. ORDINVM», що полегшує навігацію по тексту.

Особливу увагу привертає система внутрішніх перехресних посилань. Автор часто відсилає читача до інших частин тексту, використовуючи фрази на кшталт «як було сказано вище» або «як буде показано нижче», що створює складну мережу взаємозв'язків всередині тексту.

Текст розбитий на логічні абзаци, які часто починаються з великих декоративних ініціалів. Ці ініціали не лише прикрашають текст, але й допомагають читачеві орієнтуватися в структурі викладу.

Важливою особливістю є використання латинської мови з включенням цитат іншими мовами (наприклад, іспанською), які завжди супроводжуються поясненнями або перекладом. Це свідчить про орієнтацію видання на міжнародну наукову аудиторію.

Видання також демонструє високу якість друку та верстки. Текст розміщений рівномірно, з чітким дотриманням полів та міжрядкових інтервалів. Якість паперу та чорнил дозволила тексту добре зберегтися до наших днів.

Замість змісту книга містить алфавітний покажчик орденів, про які йдеться в дослідженні.

Всі ці особливості роблять видання типовим прикладом наукової літератури свого часу, але водночас демонструють високий рівень видавничої культури та уважність до потреб читача. Це видання є не лише джерелом інформації про військово-чернечі ордени, але й важливим артефактом історії книгодрукування.

Висновки.

«Delitiae Equestrium» Менненса, видана 1613 р., є одним із найяскравіших прикладів того, як книга може розповісти історію культури, науки та суспільства кількох століть.

У бібліотеці Даніеля Сальтена вона належала до найціннішої частини колекції – «rariores et rarissimi». Професор теології залишив на її сторінках розгорнуте бібліографічне дослідження: він шукав примірники у відомих бібліотеках, порівнював різні видання, виправляв помилки інших дослідників. Його рукописні нотатки свідчать про високу книгознавчу культуру XVIII ст. та професійний підхід до формування власної бібліотеки.

Сьогодні у фондах НБУВ ця книга має багаторівневу цінність. Як рідкісний стародрук

початку XVII ст., вона є важливим зразком європейського друкарства. Як історичне джерело, вона розкриває традиції рицарських та військових орденів. Рукописні примітки Сальтена перетворюють її на документ історії книгознавства.

Особливого значення надає книзі її історія – шлях від кабінету німецького професора через польський магнатський маєток та освітній заклад у Кременці до сучасної національної бібліотеки. Ця історія відображає складні культурні та політичні процеси у Східній Європі XVIII-XX ст.

Проведене дослідження дозволяє зробити важливі висновки щодо місця «Delitiae Equestrium» у контексті розвитку європейської історіографії. Праця Менненса демонструє перехідний етап від гуманістичної традиції до наукової історіографії Нового часу, поєднуючи ерудицію та критичний аналіз джерел. Автор не обмежується простим зібранням фактів про рицарські ордени, а прагне створити цілісну картину їхнього розвитку, використовуючи широкий спектр джерел різного походження та часу створення.

Примірник «Delitiae Equestrium» з колекції НБУВ відкриває перспективи для подальших досліджень у кількох напрямках. По-перше, це реконструкція інтелектуальних мереж Центрально-Східної Європи XVII-XVIII ст. через вивчення власницьких провенієнцій та маргіналій. По-друге, це порівняльне дослідження побутування примірників цього видання в різних європейських бібліотеках для виявлення особливостей рецепції праці в різних культурних середовищах. По-третє, це ширше дослідження європейської історіографії військово-чернечих орденів ранньомодерного періоду.

Таким чином, примірник «Delitiae Equestrium» є не просто рідкісною книгою, а своєрідним перехрестям європейської культурної спадщини, де зустрічаються історія друкарства, бібліофільства, освіти та міжнародних зв'язків.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

Булатова, С. (2006). *Книжкове зібрання роду польських магнатів Яблоновських у фондах Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського*. Київ.

Охріменко, О. (2023). Україніка з колекції книг Даніеля Сальтена за каталогом аукціону (1751). Бібліотека. Наука. Комунікація. *Актуальні питання збереження та інноваційного розвитку наукових бібліотек: матеріали Міжнародної наукової конференції (Київ, 3-5 жовтня 2023 р.)*, (с. 952-956).

Couhault, P. (2023). Dans l'ombre des ordres: Les ordres de chevalerie et les territoires de la collection Gaignières. *Les Cahiers de l'École du Louvre*. https://doi.org/10.4000/cel.27329

Komarnicki, K. F. (2013). Etos mnicha wojownika w kontekście teologii wojny na podstawie Reguły Templariuszy i Pochwały Nowego Rycerstwa św. Bernarda z Clairvaux. *Rocznik Teologii Katolickiej*, 12(1), 81-95.

Matikkala, A. (2016). Creating a Medieval Past for the Swedish orders of Knighhood. In K. Stevenson & B. Gribling (Eds.), *Chivalry and the medieval past*, (pp. 35-60).

Mennens, F. (1613). Deliciae equestrium sive Militarium ordinum, et eorundem origines, statuta, symbola et insignia, iconibus additis genuinis. *Pietro Salvioni*. (Coll. Jabl. 1351).

Salthenius, D. (1751). *Bibliothecae viri... Danielis Salthenii... Libri ad omne literarum genus spectantes, rariores et rarissima*. Hartung.

Sunnqvist, M. (2023). The Swedish Orders of Knighthood: Alleged Restoration, Almost Revolutionary Reformation, and Restoration Again. In P. A. Fox (Ed.), *Genealogica & Heraldica XXXV: Reformation Revolution Restoration*, (pp. 320-333).

van der Aa, A. J. (1869). *Biographisch Woordenboek der Nederlanden* (Vol. 12). Van Brederode.

Warkentin, G., Black, J. L., & Bowen, W. R. (Eds.). (2013). *The Library of the Sidneys of Penshurst Place circa 1665*. University of Toronto Press.

REFERENCES

Bulatova, S. (2006). *The Book Collection of the Polish Magnate Family Jabłonowski in the Holdings of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine*. Kyiv.

Couhault, P. (2023). Dans l'ombre des ordres: Les ordres de chevalerie et les territoires de la collection Gaignières. *Les Cahiers de l'École du Louvre*. https://doi.org/10.4000/cel.27329

Komarnicki, K. F. (2013). Etos mnicha wojownika w kontekście teologii wojny na podstawie Reguły Templariuszy i Pochwały Nowego Rycerstwa św. Bernarda z Clairvaux. *Rocznik Teologii Katolickiej*, 12(1), 81-95.

Matikkala, A. (2016). Creating a Medieval Past for the Swedish orders of Knighhood. In K. Stevenson & B. Gribling (Eds.), *Chivalry and the medieval past*, (pp. 35-60).

Mennens, F. (1613). Deliciae equestrium sive Militarium ordinum, et eorundem origines, statuta, symbola et insignia, iconibus additis genuinis. *Pietro Salvioni*. (Coll. Jabl. 1351).

Okhrimenko, O. (2023). Ukrainian materials from Daniel Salthenius' book collection according to the auction catalog (1751). *Library. Science. Communication. Current issues of preservation and innovative development of scientific libraries: Proceedings of the International Scientific Conference (Kyiv, October 3-5, 2023)*, (pp. 952-956).

Salthenius, D. (1751). *Bibliothecae viri... Danielis Salthenii... Libri ad omne literarum genus spectantes, rariores et rarissima*. Hartung.

Sunnqvist, M. (2023). The Swedish Orders of Knighthood: Alleged Restoration, Almost Revolutionary Reformation, and Restoration Again. In P. A. Fox (Ed.), *Genealogica & Heraldica XXXV: Reformation Revolution Restoration*, (pp. 320-333).
van der Aa, A. J. (1869). *Biographisch Woordenboek der Nederlanden* (Vol. 12). Van Brederode.
Warkentin, G., Black, J. L., & Bowen, W. R. (Eds.). (2013). *The Library of the Sidneys of Penshurst Place circa 1665*. University of Toronto Press.

Educational Policy of Land Liberalism of Northern Ukraine in the 1880s.

UDC: 937.016(477) DOI: https://doi.org/10.15421/172510

Kotelnytskyi Nazar
Ph.D., Assoc. Prof., https://orcid.org/0000-0003-4480-365X, subton7@gmail.com
Chernihiv Institute of Information, Business and Law of the Higher Educational Institution "International Scientific and Technical University named after Academician Yuriy Bugay" (Chernigiv, Ukraine)
Ukrainian Academy of Sciences (Kyiv, Ukraine)

Abstract

The article examines the ascetic activity of the zemstvo liberal party of the Northern Left Bank in the field of popular education. The purpose of the study is to highlight the main imperatives of the educational policy of the zemstvo liberals of northern Ukraine at the stage of the 80s of the 19th century. The **methodology** of the work is based on the methods of analysis and synthesis, induction and deduction, historical-descriptive method, content analysis, problem-chronological method.

Results. The educational policy of the opposition aristocratic front of northern Ukraine in the 80s of the 19th century. was an example of a consistent continuation of its ascetic activity in the field of popular education, which took place in the 60s-70s of the 19th century. The analysis of historical primary sources, the absolute majority of which are being introduced into international scientific circulation for the first time, convincingly demonstrated that the zemstvo liberal party of the Northern Left Bank, despite the unfavorable circumstances of domestic political life in the Russian Empire, in particular, the beginning of the era of the Counter-Reforms of Emperor Alexander III, persistently continued to care about the systemic progress of the education sector. The zemstvo liberals of the region continued their activities in the development of the system of vocational and technical education. Despite the opposition of the central government, the opposition insisted on preserving the right of teachers and students of educational institutions to defer military service; the election of the personal composition of administrations and teaching staff by the zemstvo self-government bodies, thereby ensuring their zemstvo accountability and subordination; the unification of the rights of zemstvo and city institutions. Thanks to the personal efforts of liberal zemstvos, petitions were sent to the supreme state authorities regarding the modernization of the educational process in folk schools - increasing the terms of study, expanding the curriculum at the expense of exact and natural sciences, granting the best graduates of schools the right to enter higher educational institutions. Progressives systematically took care of the regular increase in the material support of libraries of educational institutions, the preservation of the cultural heritage of the province, the creation of a scientific and methodological base for the development of educational institutions, and the further expansion of the staff of hired zemstvo employees - school teachers and their assistants. Even in the conditions of ideological reaction and political restoration in the Russian Empire in the 80s of the 19th century, members of the opposition aristocratic front of northern Ukraine did not betray themselves, did not change the program imperatives of their activities and continued their persistent ascetic work for the benefit of the absolute majority of the country's population - the society of the province.

Conclusions. It should be noted that even in the conditions of ideological reaction and political restoration in the Russian Empire in the 1880s. 19th century. members of the opposition aristocratic front of northern Ukraine did not betray themselves, did not change the program imperatives of their activities and continued their persistent ascetic work for the benefit of the absolute majority of the country's population - the society of the province.

Keywords: zemstvo liberal party, educational policy, educational institutions, Chernihiv province

Освітня політика земського лібералізму Північної України у 80 рр. XIX ст.

Котельницький Назар
Чернігівський інститут інформації, бізнесу і права Закладу вищої освіти «Міжнародний науково-технічний університет імені академіка Юрія Бугая» (Чернігів, Україна)
Українська Академія Наук (Київ, Україна)

Анотація

У статті досліджується подвижницька діяльність земської ліберальної партії Північного Лівобережжя у сфері народної просвіти. **Мета дослідження** полягає у висвітленні головних імперативів освітньої політики земських лібералів північної України на етапі 80рр.XIXст. **Методологія** праці ґрунтується на методах аналізу та синтезу, індукції та дедукції, історико-описовому методі, контент-аналізі, проблемно-хронологічному методі.

Результати. Освітня політика опозиційної аристократичної фронди північної України у 80 рр. XIX ст. являла собою приклад послідовного продовження її подвижницької діяльності у царині народної просвіти, яка мала місце у 60-70 рр. XIX ст. Аналіз історичних першоджерел, абсолютна більшість яких уперше запроваджується до міжнародного наукового обігу переконливо засвідчив, що земська ліберальна партія Північного Лівобережжя, незважаючи на несприятливі обставини внутрішньополітичного життя у Російській імперії, зокрема - початок доби Контрреформ імператора Олександра III, наполегливо продовжувала піклуватись про системний поступ галузі освіти. Земські ліберали регіону продовжили свою діяльність у справі розбудови системи професійно-технічної освіти. Попри супротив центральної влади, опозиціонери наполягали на збереженні для викладачів і студентів навчальних закладів права відстрочки від виконання військової повинності; виборності органами земського самоврядування персонального складу адміністрацій та педагогічних колективів, тим самим забезпечивши їх земську підзвітність та підпорядкування; уніфікації прав земських та міських закладів. Завдяки особистим зусиллям ліберальних земців були направлені клопотання верховній владі держави щодо модернізації навчально-виховного процесу у народних училищах - збільшення термінів навчання, розширення учбових програм за рахунок точних і природничих наук, надання прав кращим випускникам училищ вступати до вищих за статусом освітніх установ. Прогресисти системно дбали про регулярне збільшення матеріального забезпечення бібліотек освітніх установ, збереження культурної спадщини провінції, створення науково-методичної бази розвитку навчальних закладів, подальше розширення штату найманих земських службовців – учителів шкіл та їх помічників. Навіть в умовах ідеологічної реакції та політичної реставрації у Російській імперії 80рр. XIX ст. члени опозиційної аристократичної фронди північної України не зрадили собі, не змінили програмних імперативів своєї діяльності та продовжили свою наполегливу подвижницьку роботу на благо абсолютної більшості населення країни – соціуму провінції.

Висновки. Слід констатувати, що навіть в умовах ідеологічної реакції та політичної реставрації у Російській імперії 80рр. XIXст. члени опозиційної аристократичної фронди північної України не зрадили собі, не змінили програмних імперативів своєї діяльності та продовжили свою наполегливу подвижницьку роботу на благо абсолютної більшості населення країни – соціуму провінції.

Ключові слова: земська ліберальна партія, освітня політика, навчальні заклади, Чернігівська губернія

Стаття надійшла / Article arrived: 07.01.2025 Схвалено до друку / Accepted: 23.02.2025

Вступ.

Історія земського лібералізму Північного Лівобережжя залишається малодослідженим явищем вітчизняної історіографії. Більшість напрямків подвижницької діяльності опозиційної аристократичної фронди північної України і до сьогодні є маловідомою сторінкою української історії. Сказане у повній мірі стосується політики, яку проводила земська ліберальна партія регіону у сфері народної просвіти.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Представники сучасної української історичної науки досягли якісних зрушень у вивченні освітньої політики земського лібералізму Північного Лівобережжя (Котельницький, 2022a, 2022b; Kotelnitsky, & Degtyarev, 2022c; Котельницький, 2023, 2024a, 2024b, 2024c; Kotelnitsky, Degtyarev, & Nesterenko, 2022; Kotelnitsky, Degtyarev, & Klepak, 2024).

У своїх працях Н. Котельницький дослідив питання формування концепції освітньої політики земського лібералізму північної України, розвитку професійно-технічної освіти, проблем функціонування та діяльності профільних навчальних закладів, які забезпечували підготовку профільних педагогічних кадрів для системи просвіти краю. С. Дегтярьов, В. Нестеренко, А. Клепак зробили свій внесок у вивчення проблем інституціоналізації початкової освіти населення провінції та фундації жіночої просвіти у регіоні. Не дивлячись на вище сказане, залишаються не дослідженими кілька сюжетів, які яскраво підтверджують тезу про модерний характер діяльності опозиційних аристократів краю на згаданій ниві, наприклад освітній політиці ліберальних земців у 80 рр. XIX ст.

Мета роботи полягає у висвітленні головних імперативів освітньої політики земських лібералів північної України на етапі 80 рр. XIX ст.

Результати дослідження.

На початку 80 рр. досягнення опозиційної аристократичної фронди Північного Лівобережжя у галузі народної просвіти були колосальними. Наприклад, якщо у 1864 р. у Чернігівській губернії формально існували 30 початкових шкіл, то вже наприкінці 70 рр. їх кількість збільшилась як мінімум до 200 одиниць (Милов, 1914, с. 3-4). Як зауважив відомий у регіоні публіцист того часу Є.Шевченко, земські інституції у сфері освіти пройшли шлях еволюції від патронату і організаційного спрямування до безпосереднього створення та забезпечення великої кількості початкових народних шкіл (Шевченко, 1916a, с. 6). Більше того, не дивлячись на те, що видатки земських установ на потреби освіти згідно імперського законодавства були необов'язковими, консолідований кошторис галузі просвіти складав як мінімум 15% сукупного обсягу земських бюджетів (Шевченко,1916b, с. 6).

Без жодних перебільшень можна стверджувати, що подвижницькі зусилля ліберальних земців краю призвели до революційних результатів - північ Лівобережної України отримала мережу земських початкових шкіл. Відомий дослідник земського самоврядування у Російській імперії - І.Білоконський справедливо констатував факт того, що широкомасштабні фінансові інвестиції земських інституцій у розвиток системи народної просвіти являли собою своєрідну страхову премію майбутнім поколінням, які у такий спосіб звільнялись від сплати податків для забезпечення життєдіяльності освітньої системи. (Белоконский, 1895, с. 11-12). Хоча доба Контрреформ, яка розпочалась у Російській імперії з правлінням імператора Олександра III, радикально змінила політико-ідеологічні умови життєдіяльності країни, тим не менше земська ліберальна партія північної України продовжила свою прогресивну діяльність у царині просвіти населення.

15 січня 1880 р., на засіданні чергової сесії Чернігівського губернського земського зібрання було розглянуте питання про фінансове утримання Чернігівського ремісничого училища.

Від імені фракції ліберальної партії виступив О.Карпинський. У своїй промові він оприлюднив текст офіційного листа щодо вказаної проблеми, надісланого губернському земству попечителем Київського учбового округу. Зміст документу зводився до двох генеральних думок: 1. чиновник пропонував відкласти питання надання будь-яких пільг, нагороджень та присвоєння звань для викладацького складу та адміністративного корпусу ремісничого училища до моменту юридичного визначення структури освітньої установи і термінів навчання; 2. бюрократ відкрито наполягав на внесенні змін до Статуту ремісничого училища, який був затверджений губернським земством, зокрема – фіксування прямого підпорядкування керівництва училища Міністерству народної просвіти Російської імперії.

У відповідь на вимоги сановника, губернська земська управа запропонувала наступні редакційні зміни до Статуту училища: 1. учбовий заклад безпосередньо підпорядковується Чернігівській губернській земській управі; 2. функціонування та діяльність училища контролюється директором народних училищ Чернігівської губернії та попечителем Київського учбового округу; 3. керівництво, усі службовці та педагогічний склад навчального закладу обираються виключно губернською земською управою і затверджуються на посадах попечителем Київського учбового округу.

Крім цього, губернська земська управа категорично наполягала на внесенні до Статуту освітньої установи двох принципових імперативів:

1. викладацький склад та студентський контингент навчального закладу повинні мати право на відстрочку від виконання військової повинності у Російській імперії; 2. випускники ремісничого училища повинні зберігати за собою виробничі звання майстрів та підмайстрів, щоб у разі потреби заробляти собі на життя не тільки в іпостасі працівників індустріальних підприємств, а й фахівців кооперативних та приватних ремісничих об'єднань; 3. керівник учбової одиниці – інспектор та його адміністративна діяльність контролюється губернською училищною радою. Чернігівське губернське земство у цілому підтримало редакційні зміни Статуту ремісничого училища (Журналы Черниговского губернского земского собрания, 1880, с. 82-85).

17 січня 1880 р., Чернігівські губернські земські збори розглянули проект кошторису Чернігівського будинку сиріт. Від ліберальних земців виступив М. Константинович. Він піддав критиці існуюче співвідношення контингенту учнів та педагогічного складу освітньої установи. На думку опозиціонера, наявність 4 штатних викладачів для 79 хлопців і 3 учителів для 36 дівчат жодним чином не свідчила про адекватне навантаження педагогічного складу будинку, оскільки воно занадто велике. У таких умовах слід було подумати про делегування частини педагогічної роботи інспектору закладу, адже для виконання адміністративної праці у штаті працювали економи. Крім того, у силу колосального збільшення навантаження малочисельного корпусу педагогів, збільшувалася кількість помічників учителів, що призводило до вимушеного розширення штату учбової одиниці. М. Константинович закликав розробити план реформування будинку сиріт та навести лад з штатним розписом установи.

Чернігівське губернське земство, прислухавшись до слушних думок прогресиста ухвалило: 1. найняти на службу до Чернігівського будинку сиріт ще одного помічника учителя з посадовим окладом у розмірі 300 рублів на рік; 2. доручити губернській земській управі розробити план реформування освітньої установи, з метою оптимізації її штату та поліпшення навчально-виховного процесу (Журналы Черниговского губернского земского собрания, 1880, с. 121-127).

16 січня 1881 р., губернські земські збори розглянули питання про подальшу долю проекту Чернігівського ремісничого училища, яке хоч і було засноване у 1879 р. постановою губернського земства, але по суті так і не розпочало свого повноцінного функціонування.

Від ліберальних земців виступили О. Карпинський і П. Червінський. П. Червінський зазначив, що проблему ремісничого училища повинна розглянути обрана спеціальна шкільна комісія губернського земства. Необхідно провести порівняльний аналіз: що буде вигідніше системі місцевого самоврядування – чи діяльність ремісничих класів, або функціонування повноцінного училища.

О.Карпинський особливо наголосив на тому, що ремісниче училище буде справжнім порятунком для декількох верств населення провінції, які потребують соціальної підтримки, наприклад - контингенту сиріт. Студентам училища будуть виплачуватися земські стипендії, у результаті навчання вони отримають не тільки відповідні свідоцтва, а й професію, яка буде годувати конкретного випускника закладу. Крім цього, губернія отримає певну кількість професійних ремісників, що дозволить розвивати промисловий сегмент економіки. Оскільки після закриття Чернігівської учительської семінарії залишилось цілком задовільна будівля, для ремісничого училища вже є конкретне місце дислокації у Чернігові.

На жаль, аргументи прогресистів не були почуті й перемогу здобула точка зору консервативних сил про недоречність відкриття закладу у силу дефіциту ресурсів. Чернігівське губернське земство після проведених дискусій більшістю голосів ухвалило: 1. існуючі ремісничі класи закрити; 2. відкриття ремісничого училища у Чернігові відтермінувати на невизначений час, у зв'язку з дефіцитом земського бюджету; 3. для розвитку кустарних ремесел і промислу краю асигнувати з кошторису 3200рублів (Журналы Черниговского губернского земского собрания, 1881, с. 57-61).

У контексі подібних рішень можемо абсолютно погодитись з аргументованим твердженням відомого дослідника історії освіти у Російській імперії – В.Чарнолуського про те, що як тільки у земських зібраннях та управах більшість отримували представники консервативно-реакційних політичних сил, прогрес у справі розвитку просвіти населення зводився до неприйнятного мінімуму (Чарнолусский, 1911, с. 222-242).

21 січня 1881р., консервативні депутати Чернігівського губернського земства ініціювали схвалення зборами проекту фінансової підтримки одного з народних училищ, яке працювало у Чернігівській губернії і носило ім'я відомого у регіоні філантропа - Павла Галагана. Мова йшла про асигнування з бюджету губернського земства 5000 рублів для підтримки належного функціонування освітньої установи. Оскільки консерватори не підтримали негайного відкриття Чернігівського ремісничого училища, фракція ліберальної партії зібрання принципово проголосувала проти клопотання, у результаті чого депутатський корпус земства не підтримав оприлюдненої ініціативи (Журналы Черниговского губернского земского собрания, 1881, с. 124-125).

26 березня 1881р., на засіданні Чернігівської міської думи «мер» Чернігова – В. Хижняков запропонував депутатському корпусу звернутись з офіційним клопотанням до Міністерства народної

просвіти Російської імперії про модернізацію навчально-виховного процесу для народних училищ, тим самим підтримавши аналогічні ініціативи Чернігівського губернського земства. Представник ліберaлів нагадав, що у згаданих учбових закладах домінує формалізм, освітні програми надають лише мінімальні знання, вміння та навички, крім надання відстрочки від військової повинності немає інших соціально важливих преференцій як для контингенту студентів, так і викладачів. Наслідком цього є неприпустимо низька якість кадрів, які випускають народні училища.

Опозиціонер вказав, що по суті, абсолютна більшість населення держави – представники селянського стану, яка є фундаментом держави, не отримує належної освіти для адекватної соціалізації у трансформованому суспільстві Російської імперії. Оскільки така ситуація була вкрай несправедливою і загрожувала у майбутньому появою різноманітних ексцесів. В. Хижняков ініціював радикальну зміну навчальних програм для народних училищ з метою суттєвого розширення спектру дисциплін за рахунок точних та природничих наук і надання прав кращим студентам училищ вступати до вищих за статусом освітніх закладів. Чернігівська міська дума одноголосно підтримала позицію В. Хижнякова і постановила направити відповідне офіційне клопотання до Міністерства народної просвіти(Свод, 1883, с. 1027-1031).

24 травня 1881 р., на засіданні черговій сесії Чернігівського губернського зібрання дворянства був розглянутий проект про участь аристократії Чернігівської губернії у формуванні стипендіального фонду для студентів військової гімназії в Орловській губернії, які репрезентували нобілітет регіону.

Виступаючи з цього приводу член опозиційної аристократичної фронди північної України – М. Константинович запропонував дворянським зборам ухвалити нову модель забезпечення подібних важливих осередків освіти та виховання нащадків. Наприклад, йшлося про те, щоб створити доброчинний фонд нобілітету Чернігівської губернії, який би формувався з відсотків губернських дворянських зборів, благодійних внесків різних шляхетних персон і призначався для реалізації меценатських проектів у сфері виховання та навчання нащадків аристократії краю.

Губернський предводитель дворянства Чернігівської губернії і абсолютна більшість депутатського складу корпоративного зібрання висловились проти ініціативи репрезентанта ліберальної опозиції. Чернігівське губернське зібрання дворянства постановило: схвалити асигнування з корпоративного бюджету дворянства Чернігівської губернії фінансової субсидії у розмірі 3750 рублів для забезпечення стипендіального фонду військової гімназії Орловської губернії на 1882 календарний рік (Постановления, 1881, с. 12-13).

27 травня 1881 р. Чернігівське губернське зібрання дворянства продовжило розгляд комплексу питань, пов'язаних з освітою та вихованням нащадків аристократичної корпорації губернії. Так, зокрема, представник ліберaлів – В. Савич, вніс до сесійної зали проект рішення, який передбачав: 1. направлення офіційного клопотання центральним органам влади про надання права випускникам провінційних народних училищ вступати на два факультети класичних університетів – медичний та фізико-математичний; 2. офіційну підтримку губернськими зборами нобілітету проекту заснування та відкриття у Харкові технічного університету. Губернське зібрання дворянства одноголосно підтримало ідеї В. Савича (Постановления, 1881, с. 31).

1 вересня 1881 р., на засіданні чергової сесії Чернігівського повітового земського зібрання було розглянуте питання про організацію збору благодійних внесків для заснування освітньої установи на честь великого письменника – М.В.Гоголя. Член земської ліберальної партії північної України – М.Константинович вніс проект постанови щодо цього питання. Документ передбачав відкриття повітовою земською управою меценатського банківського рахунку для здійснення доброчинних внесків усіх бажаючих персон. Планувалося відкрити земську школу у Чернігівській губернії і назвати її на честь видатного земляка. Для забезпечення успішності реалізації проекту було вирішено залучити усіх депутатів повітових земських зборів, членів повітової земської управи, увесь склад мировых судових органів Чернігівського повіту (Журналы заседаний очередного Черниговского уездного земского собрания, 1881, с. 4).

12 вересня 1881 р. на засіданні чергової сесії Сосницьких повітових земських зборів було обговорене питання про необхідність проведення широкомасштабних ремонтних робіт у Сосницькій жіночій прогімназії.

Від опозиційної аристократичної фронди Північного Лівобережжя з промовою виступив О. Карпинський. Він вказав на те, що повітова земська управа має у своєму розпорядженні 6 тисяч рублів: 2 тисячі асигновані Чернігівським губернським земством у вигляді субсидії на потреби освіти, 2 тисячі – зібраний повітовим земством ресурс для системи просвіти, ще 2 тисячі – сукупний залишок невикористаних коштів бюджету по усіх статтях кошторису. Вказані ресурси є солідним капіталом, який повітове земство може інвестувати у генеральні ремонтні роботи та побудову необхідних прогімназії додаткових приміщень. У результаті освітній заклад отримає потрібні апартаменти, у яких можна буде розмістити не тільки студентський контингент, а й підрозділи установи.

Сосницьке повітове земство погодилось з аргументами опозиціонера й постановило: доручити повітовій земській управі асигнувати 6 тисяч рублів на проведення широкомасштабних ремонтних робіт та побудови додаткових приміщень у комплексі Сосницької жіночої прогімназії, які їй необхідні для повноцінного функціонування (Журналы Сосницкого уездного земского собрания, 1882, с. 55-56).

26 жовтня 1882 р., на засіданні чергової сесії Чернігівського повітового земського зібрання був розглянутий проект кошторису системи народної просвіти. У своїх промовах ліберальні земці – М. Константинович і В.Хижняков внесли пропозиції про фіксоване забезпечення народних училищ у повіті у розмірі 375 рублів, які підпорядковуються Міністерству народної просвіти та асигнування виключно з земського бюджету профільної фінансової субсидії для Петрушинського народного училища у сумі 400 рублів, з метою дотримання її цільового використання та належного контролю.

Окремо була заслухана спеціальна доповідь повітової земської управи з приводу прохань учителів народних шкіл про передачу питань господарчого забезпечення функціонування учбових закладів виконавчому органу повітового земського зібрання. Оскільки загальна сума на ці потребі - 2000 рублів була великою для земського бюджету, земські збори були вимушені відмовити у задоволенні прохань педагогів, але за наполяганням опозиціонерів – В. Варзара і М. Константиновича у постанову зібрання були внесені зобов'язуючі повітову земську управу пункти про проведення жорсткої фіскальної політики з метою акумуляції фінансових ресурсів для розвитку народної освіти не у волосних органах управління, а у системі бюджету повітового земства.

На цьому ж засіданні В. Хижняков виступив з ініціативою про збільшення загальної частки кошторису народної просвіти для створення бібліотек у народних школах та училищах повіту і вирішення проблем у приватному училищі с. Локнисте, яке хоч і має хороші умови життєдіяльності, все ж знаходиться у стані регресу.

У результаті розгляду комплексу питань Чернігівське повітове земство постановило: 1. підтримати пропозиції В. Варзара і М. Константиновича; 2. у пріоритетному порядку забезпечити економічні умови для створення бібліотек у школах та училищах повіту, за умов офіційного звернення громад до повітової земської управи; 3. доручити повітовій земській управі провести перемовини з приватним власником училища у с. Локнисте на предмет укладення офіційної угоди про передачу навчального закладу до компетенції та управління Чернігівського повітового земства на засадах співвфінансування, з обов'язковим присвоєнням освітній установі імені його засновника та мецената (Журналы Черниговского очередного уездного земского собрания, 1883, с. 9-11).

25 жовтня 1883 р., на засіданні чергової сесії Борзнянського повітового земського зібрання розглядалось питання про фінансування системи народної освіти краю. Більшість депутатського корпусу зборів погодились з необхідністю збільшення бюджетних видатків. З метою розробки системи більш тісних взаємовідносин установ земського самоврядування з народними школами було прийнято рішення про обрання спеціальної комісії земства, яка повинна детально вивчити усі проблеми функціонування земських шкіл повіту, у тому числі питання про впровадження інституту земського інспектора шкіл, підготувати відповідну профільну доповідь та презентувати її на розгляд повітових земських зборів у 1884 р. Від ліберальної партії до складу комісії були обрані В. Савич та Н. Волк-Карачевський (Журналы очередного Борзенского уездного земского собрания, 1884, с.11-12).

26 жовтня 1883 р. Борзнянське повітове земське зібрання розглянуло кошторис життєдіяльності системи народної просвіти. Від опозиційної аристократичної фронди з промовою виступив Н. Волк-Карачевський.

Представник лібералів ініціював збільшення штату педагогічного відділу Борзнянської повітової бібліотеки. Окремо, він запропонував доручити повітовій училищній раді провести статистичні дослідження у сфері освіти, наприклад, щодо питання про те, наскільки грамотність та любов до читання залишились повсякденною звичкою випускників земських шкіл, і як це вплинуло на їх загальний рівень освіченості. За результатами цих досліджень земство зможе прийняти рішення про системне розширення діяльності Борзнянської повітової земської бібліотеки, з метою закріплення та регулярної підтримки отриманих випускниками земських шкіл знань, вмінь та навичок. На переконання Н. Волк-Карачевського, отримані статистичні відомості нададуть земським школам чіткі орієнтири для подальшого прогресу і поступу освітньої системи.

Окремо репрезентант лібералів висловився з приводу науково-методологічного забезпечення навчально-виховного процесу у народних школах. Для вироблення єдиних стандартів початкової освіти, він запропонував регулярно скликати педагогічні з'їзди, які б проводились під керівництвом очільників повітової училищної ради, або інспектора земських шкіл. Ці важливі форуми повинні фінансувати виключно з земського бюджету, оскільки інституція місцевого самоврядування відповідає за розвиток галузі народної просвіти краю.

Борзнянське земство погодилось з пропозиціями Н. Волк-Карачевського і доручило обраній спеціальній комісії зібрання з питань освіти визначитись з конкретними джерелами фінансування

діяльності повітових педагогічних з'їздів (Журналы очередного Борзенского уездного земского собрания, 1884 , с. 21-22).

3 жовтня 1884р., на засіданні Чернігівської міської думи було розглянуто питання про асигнування з міського бюджету ресурсів для формування стипендіального фонду студентів-християн Чернігівської чоловічої гімназії. У колі депутатського корпусу виникли дискусії з приводу національного та конфесійного аспекту порушеної проблеми. Зокрема, репрезентантами консервативних політичних сил були поставлені питання: чому стипендії планується виплачувати саме представникам християнських конфесій, а скажімо, не іудеям; чому фінансовим джерелом виплат визначені прибутки Чернігівського міського громадського банку, головними акціонерами якого є саме християни?

Від опозиційної аристократичної фронди регіону виступив відомий адвокат І. Шраг. У своїй промові він наголосив, що Чернігівська міська дума завжди приймала рішення принципово не враховуючи станових, національних та релігійних маркерів, оскільки у новому, пореформеному суспільстві Російської імперії не повинні мати місце згадані імперативи як визначальні фактори життєдіяльності соціуму. У зв'язку з цим він заявив про те, що вважає недоречним обговорювати у залі засідань розпорядчого органу міського самоврядування питання, які можуть стати чинниками, що спровокують появу відповідного рівня кастової, етнічної та релігійної нетерпимості.

Після гострих політичних дискусій міська дума постановила: утриматись від асигнування стипендій студентам-християнам Чернігівської чоловічої гімназії, враховуючи ймовірний суспільний резонанс (Свод постановлений, 1896, с. 119-120).

25 жовтня 1884 р., на засіданні чергової сесії Борзнянського повітового земства був розглянутий протест чернігівського губернатора стосовно асигнування повітовим зібранням 100 рублів для термінових потреб студенток Бестужевських жіночих курсів у Санкт-Петербурзі, зокрема придбання власного приміщення для установи, які були делеговані Чернігівською губернією для навчання і виховання. Члени ліберальної партії - В. Савич і Н. Волк-Карачевський з обуренням сприйняли протест регіонального бюрократа та ініціювали його відхилення зборами, оскільки сума допомоги земства була виключно символічною. Депутатський корпус більшістю голосів відхилив протест губернатора (Журналы очередного Борзенского уездного земского собрания, 1885, с. 6).

29 жовтня 1884 р. Борзнянське повітове земське зібрання обговорило питання про виділення з бюджету повітового земства фінансової допомоги помічнику педагога одного з народних училищ, який звернувся до повітової управи. Репрезентант лібералів – Н. Волк-Карачевський відзначив, що в училищі, де працює викладач, функціонують 2 класи, а серед контингенту студентів - близько 40% вихідців з сільських громад. Сума, яку пропонувала управа - 100 рублів на рік, була невеликою, тому опозиціонер підтримав асигнування коштів з кошторису повітового земства, але з умовою, що трансакція бюджету буде діяти протягом календарного року і за необхідності буде затверджуватись щорічно, у залежності від кількості студентів. Повітове земство більшістю голосів підтримало позицію Н. Волк-Карачевського (Журналы очередного Борзенского уездного земского собрания, 1885, с. 41).

8 грудня 1884 р., на засіданні чергової сесії Чернігівського губернського земського зібрання, член опозиційної аристократичної фронди – М.Константинович ініціював асигнування з земського бюджету фінансової субсидії для малозабезпечених студентів гімназій та університетів – уродженців Чернігівської губернії. Губернські земські збори одноголосно ухвалили рішення про виділення 190 рублів на вказані потреби (Журналы Черниговского губернского земского собрания, 1885, с. 15).

На засіданні 9 грудня 1884р., губернські земські збори розглядали проект кошторису галузі народної просвіти. Депутати ліберальної партії - В. Варзар, М. Константинович, В. Савич, П. Червінський ініціювали асигнування фінансових субсидій для кожного підготовчого класу прогімназій губернії у сумі 125 рублів кожному та загальне збільшення кошторису прогімназій регіону по 375 рублів щорічно кожній (Журналы Черниговского губернского земского собрания, 1885, с. 23). Окремо була заслухана доповідь губернської земської управи про заснування та відкриття у м.Клинці Чернігівської губернії ремісничого училища. Член опозиційної аристократичної фронди – В.Варзар виступив з промовою по цьому питанню. Він вказав на те, що с.Клинці є центральним містечком для чотирьох повітів Чернігівської губернії, які межують з так званими «великоросійськими» губерніями – Мглинського, Новозибківського, Стародубського та Суразького. Тому проект заснування ремісничого училища не можна вважати справою цих територій. Мова йде про створення освітньої установи професійно-технічного спрямування на регіональному рівні. Враховуючи його значення, навчальний заклад не можна передавати у сферу компетенції та управління Клинцівської територіальної громади, оскільки вона не має достатніх матеріальних та фінансових ресурсів для забезпечення належного функціонування учбової одиниці. Проектований заклад повинен фінансуватися і підпорядковуватися виключно Чернігівському губернському земству (Стенографический отчет, 1886, с. 68-69).

М. Константинович та В. Хижняков підготували текст рішення про безумовну підтримку проекту

ремісничого училища та асигнування з бюджету на потреби його належного функціонування фінансової субсидії у сумі 4335 рублів. Після довгих дискусій, губернське земство абсолютною більшістю голосів підтримало проект відкриття у м.Клинці ремісничого училища.

Крім цього, було розглянуто прохання попечительської ради Чернігівської жіночої гімназії про надання фінансової допомоги від земства у сумі 1000 рублів. Не дивлячись на опір консервативних депутатів, зусиллями членів ліберальної партії – В. Варзара, М. Константиновича та В. Хижнякова, губернські земські збори більшістю голосів ухвалили про асигнування необхідних коштів з земського бюджету (Журналы Черниговского губернского земского собрания, 1885, с. 25,27).

10 грудня 1884 р., у залі засідань Чернігівського губернського земського зібрання розгорілася суперечка між групою консервативних депутатів та фракцією ліберальної партії навколо питань фінансування освітньої системи краю. Реакціонери вважали, що губернське земство витрачає на ці необов'язкові за законодавством потреби величезні суми бюджету, хоча видатних результатів не було – усі учбові одиниці мали негативні тенденції розвитку.

Від ліберальної партії виступив В. Варзар. У промові він зауважив, що земська політика у сфері народної просвіти цілком спроможна, відбулась як на повітовому рівні, так губернському. Наймані земські службовці – педагогічні працівники визнані найкращими учителями у регіоні. Теж саме стосується і викладачів народних училищ, семінарій та інших учбових закладів. На переконання В.Варзара, досвід земського самоврядування довів – краще мати освітні установи навіть з проблемами функціонування, ніж не мати нічого, як це було по факту до епохи Великих реформ. Опозиціонер вказував на те, що прогрес у сфері неодмінно принесе якісні результати, у тому числі серед контингенту студентів.

Якщо потрібно змінити навчальні програми, запросити на службу нових учителів, покращити учбово-методичну та технічну базу навчального процесу – все це обов'язково треба робити, не затягуючи процедури. Але не можна бути упередженими: до появи учительської семінарії у Чернігівській губернії взагалі не було професійно підготовлених педагогічних кадрів для початкових шкіл. В.Варзар особливо наголосив на тому, що заслугою губернського земства є формування та якісний відбір прошарку земських найманих службовців, у тому числі – учителів, що стало видатним явищем у громадському житті провінції. Якщо згадані службовці не є ідеальними в очах реакціонерів - це їх проблема, але земські управи відібрали кращих кандидатів, які претендували на педагогічні посади.

Інший прогресист - В.Савич підтримав свого соратника, акцентувавши увагу на тому, що незважаючи на конкуренцію, яка має місце між земськими найманими службовцями і чиновниками регіональних владних адміністрацій, все ж саме представники виборних інституцій земського самоврядування тримають першість визнання соціуму регіону, оскільки вони служать населенню громад, а не верховній бюрократії і вже цим заслужили повагу простого люду.

Губернське земство більшістю голосів підтримало аргументи лібералів й прийняло рішення жодним чином не змінювати параметри кошторису системи освіти краю (Стенографический отчет, 1886, с. 82-85).

На цьому ж засіданні, 10 грудня 1884 р., Чернігівське губернське земство розглянуло питання про асигнування фінансової субсидії Чернігівській гімназії. Консервативні гласні виступили проти ініціативи, вказуючи на те, що гімназія не має губернського значення, а відтак не потребує додаткової допомоги, тим більше, що вона має дотації з бюджету Чернігівської міської думи.

Репрезентант лібералів – В. Хижняков, захищаючи потреби навчального закладу наголосив на тому, що твердження реакціонерів не мають нічого спільного з дійсністю: студентський контингент гімназії складається з представників усіх повітів Чернігівської губернії, а відтак вона має регіональне значення. Що ж стосується дотації з кошторису установ міського самоврядування м. Чернігова, то вони дійсно мають місце і являють собою набагато більші суми, ніж витрачає на гімназію земське самоврядування. Проте, цей факт не свідчить, що гімназія не потребує допомоги. Земські інституції зобов'язані турбуватися про систему народної освіти, адже більшість населення провінції є безпосередніми виборцями органів місцевого самоврядування. Після проведених дискусій губернські земські збори ухвалили: асигнувати у розпорядження опікунської ради Чернігівської гімназії фінансову субсидію у сумі 1000 рублів (Стенографический отчет, 1886, с. 97-102).

15 грудня 1884 р. губернські земські збори розглянули проект Статуту ремісничого училища у м. Клинці. Репрезентанти лібералів прокоментували документ. Зокрема, В. Хижняков зауважив, що впровадження учбових програм щодо опанування того чи іншого ремесла буде відбуватися постійно і поступово, у залежності від кон'юнктури популярності та рівня потреби у кожній спеціальності. В. Савич наголосив на тому, що у навчальних програмах не повинен домінувати принцип вузької спеціалізації: чим більше вмінь і навичок буде мати ремісник, тим більше у нього буде можливостей знайти заробіток; чим більше у нього буде знань – тим корисніший він буде для індустріального сегменту економіки Чернігівської губернії.

У результаті обговорення губернське земство постановило: ухвалити Статут ремісничого училища у м.Клинці; гарантувати студентам і майбутнім випускникам закладу відстрочку від виконання військової повинності; звернутись з офіційним клопотанням до Міністерства народної просвіти Російської імперії про надання рівних прав ремісничим училищам поряд з міськими (Стенографический отчет, 1886, с. 334-336).

На жаль, як згадував В. Хижняков, Міністерство народної просвіти Російської імперії не погодило земський статус та підпорядкування ремісничого училища і прибрало з Статуту освітньої установи відповідні норми (Хижняков, 1916, с. 135).

24 жовтня 1885 р., на засіданні чергової сесії Борзнянське повітове земство знову повернулось до проблеми протесту чернігівського губернатора щодо асигнування зібранням 100 рублів на термінові потреби студенток Бестужевських жіночих курсів у Санкт-Петербурзі від Чернігівської губернії, а саме - купівлі власного приміщення. Виявилось, що керманич регіону подав протест з цього приводу до Урядового Сенату. Повітова земська управа проінформувала депутатський корпус зібрання про те, що центральний орган влади офіційно заборонив трансакцію вказаної допомоги, оскільки згідно імперського законодавства фінансові ресурси виборних інституцій земського самоврядування можуть бути використані виключно на потреби місцевих територіальних громад. Оскільки Бестужевські жіночі курси розташовуються у столиці держави – Санкт-Петербурзі, вони не мають прямого відношення до Чернігівської губернії. Повітові земські збори змушені були ухвалити наступне рішення: наказ Урядового Сенату узяти до відома; опротестовану чернігівським губернатором постанову Борзнянського повітового земства від 25 жовтня 1884 р. Відмінити (Журналы очередного Борзенского уездного земского собрания, 1886, с. 4-5).

25 жовтня 1885р., за наполяганням члена опозиційної аристократичної фронди північної України – М. Константиновича, Чернігівські повітові земські збори ухвалили рішення про асигнування з земського бюджету фінансової субсидії у розмірі 250 рублів для поточних потреб Чернігівської жіночої гімназії. Однак, пропозиція ліберала відносно обрання спеціального фінансового агента повітової управи з метою доставки у належні терміни службових гонорарів для земських службовців до територіальних громад не була підтримана (Журналы заседаний очередного Черниговского уездного земского собрания, 1886, с. 73-75).

23 жовтня 1886р. на засіданні чергової сесії Чернігівського повітового земського зібрання було розглянуто питання про запровадження нової посади найманої земської служби – помічника учителя Седнівського народного училища. Представники аристократичної опозиції регіону – М. Константинович та І. Шраг висловились з цього приводу.

М. Константинович вказав на те, що оскільки повітовим земським зібранням була прийнята норма - один учитель на 60 учнів, то без жодних сумінів, у зв'язку з розширенням контингенту учнів Седнівського училища, необхідність посади помічника учителя очевидна. І. Шраг, солідаризуючись з думкою колеги додав, що потрібно стимулювати Седнівську громаду у контексті прогресу розвитку освіти. Скажімо, якщо вона за власний кошт або розширить існуюче приміщення, або орендує більшу за площею будівлю, то повітова земська управа повинна буде узяти на себе зобов'язання знайти гідну кандидатуру на посаду педагога установи.

У результаті обговорення Чернігівське повітове земське зібрання постановило: 1. дати дозвіл повітовій земській управі на впровадження посади помічника педагога Седнівського народного училища у зв'язку з розширенням контингенту студентів навчального закладу; 2. звернутися до Седнівського народного училища з пропозицією у редакції І. Шрага (Журналы заседаний Черниговского уездного земского собрания, 1887, с. 6-7).

8 грудня 1886р., на засіданні чергової сесії Чернігівського губернського земського зібрання був розглянутий проект бюджету ремісничого училища у м.Клинці. Від земської опозиції виступив П.Червінський. У своїй промові він наголосив на тому, що губернська земська управа пропонувала свою допомогу Міністерству народної просвіти щодо відкриття училища у формі тимчасової фінансової субвенції. Однак, інститут центральної влади не влаштувала така позиція земства - він вимагав повноцінної участі органу земського самоврядування у забезпеченні учбового закладу. Оскільки бюджет губернського земства мав великий дефіцит, відповідне повітове земство та Клинцівська міська дума також не мали необхідних матеріальних ресурсів для забезпечення належного функціонування освітньої установи, П. Червінський запропонував губернським земським зборам відмовитись від участі у фінансуванні життєдіяльності вказаного навчального закладу. Чернігівське губернське земство більшістю голосів підтримало пропозицію ліберала (Журналы и стенографический отчет Черниговского губернского земского собрания, 1887, с. 83-84).

10 грудня 1886 р., Чернігівське губернське земство розглянуло консолідований проект бюджету. Завдяки позиції І.Шрага, губернські земські збори асигнували 150 рублів для однієї з випускниць гімназії з метою її вступу до Київської фельдшерської школи (Журналы и стенографический отчет Черниговского губернского земского собрания, 1887, с. 143, с. 148).

26 жовтня 1887р. Борзнянське повітове земство розглянуло проект кошторису системи народної

просвіти. Від опозиційної аристократичної фронди регіону виступив Н.Волк-Карачевський. У своїй промові щодо фінансування повітової земської бібліотеки він наголосив, що у фондах книгозбірні є заборонені владними структурами примірники наукових та літературних видань, які мають велику цінність, але зберігаються у незадовільних умовах і можуть бути втрачені для громад краю. У зв'язку з цим член земської опозиції наполягав на ухваленні повітовими зборами спеціального рішення, яке б забезпечило належну охорону і зберігання унікальних одиниць букіністики.

Борзнянське повітове земське зібрання постановило: доручити повітовій земській управі запакувати вказані примірники цінної літератури у спеціальні сейфи і розмістити їх для зберігання у приміщенні управи (Журналы очередного Борзенского уездного земского собрания, 1888, с. 104-105).

Висновки.

Резюмучи викладене можемо стверджувати про те, що освітня політика опозиційної аристократичної фронди північної України у 80рр.XIXст. являла собою приклад послідовного продовження її подвижницької діяльності у царині народної просвіти, яка мала місце у 60-70рр.XIXст. Аналіз історичних першоджерел, абсолютна більшість яких уперше запроваджується до міжнародного наукового обігу переконливо засвідчив, що земська ліберальна партія Північного Лівобережжя, незважаючи на несприятливі обставини внутрішньополітичного життя у Російській імперії, зокрема - початок доби Контрреформ імператора Олександра III, наполегливо продовжувала піклуватись про системний поступ галузі освіти.

Так, зокрема, земські ліберали регіону продовжили свою діяльність у справі розбудови системи професійно-технічної освіти. Попри супротив центральної влади, опозиціонери наполягали на збереженні для викладачів і студентів навчальних закладів права відстрочки від виконання військової повинності; виборності органами земського самоврядування персонального складу адміністрацій та педагогічних колективів, тим самим забезпечивши їх земську підзвітність та підпорядкування; уніфікації прав земських та міських закладів.

Завдяки особистим зусиллям ліберальних земців були направлені клопотання верховній владі держави щодо модернізації навчально-виховного процесу у народних училищах - збільшення термінів навчання, розширення учбових програм за рахунок точних і природничих наук, надання прав кращим випускникам училищ вступати до вищих за статусом освітніх установ. Прогресисти системно дбали про регулярне збільшення матеріального забезпечення бібліотек освітніх установ, збереження культурної спадщини провінції, створення науково-методичної бази розвитку навчальних закладів, подальше розширення штату найманих земських службовців - учителів шкіл та їх помічників.

У цілому слід констатувати, що навіть в умовах ідеологічної реакції та політичної реставрації у Російській імперії 80рр. XIXст. члени опозиційної аристократичної фронди північної України не зрадили собі, не змінили програмних імперативів своєї діяльності та продовжили свою наполегливу подвижницьку роботу на благо абсолютної більшості населення країни – соціуму провінції.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

Белоконский, И. (1895). Земство и церковно-приходские школы. *Земский сборник Черниговской губернии*, 1-3, 9-32.

Журналы Черниговского губернского земского собрания 1879 года, состоявшегося в январе 1880 года. (1880). *Земский сборник Черниговской губернии*, №1-4.

Журналы Черниговского губернского земского собрания 1880 года, состоявшегося в январе 1881 года. (1881). *Земский сборник Черниговской губернии*, №1-4.

Журналы заседаний очередного Черниговского уездного земского собрания 1881 года. (1881). Чернигов.

Журналы Сосницкого уездного земского собрания, очередной сессии 1881 года. (1881). Чернигов.

Журналы Черниговского очередного уездного земского собрания 1882 года. (1882). Чернигов.

Журналы очередного Борзенского уездного земского собрания 1883 года. (1884). Нежин.

Журналы Черниговского губернского земского собрания, очередной сессии 1884 года. (1885). Чернигов.

Журналы очередного Борзенского уездного земского собрания 1884 года и экстренной сессии 1885 года. (1885). Нежин.

Журналы заседаний очередного Черниговского уездного земского собрания сессии 1885 года, сметы и раскладки на 1886 год. (1886). Чернигов.

Журналы очердного Борзенского уездного земского собрания 1885 года и экстренной сессии 1886 года. (1886). Нежин.

Журналы заседаний Черниговского уездного земского собрания очередной сессии 1886 года. (1887). Чернигов.

Журналы и стенографический отчет Черниговского губернского земского собрания очередной сессии 1886 года. *Земский сборник Черниговской губернии*, №9-10

Журналы очередного Борзенского уездного земского собрания 1887 года и экстренной сессии 1888 года. (1888). Чернигов.

Котельницький, Н. (2022a). Жіноча просвіта та земський лібералізм Північного Лівобережжя (70-80-х рр. XIX ст.). *Культурологічний альманах*, 3, 78-88.

Котельницький, Н. (2022b) «Письма из Чернигова» В.М. Хижнякова як джерело з історії земського ліберального руху на півночі Лівобережної України (60-80-і рр. XIX ст.). *Вісник науки та освіти*, 1, 287-295.

Kotelnitsky, N. A, & Degtyarev, S. I. (2022c). The Policy on Women's Education Pursued by the Zemstvo Liberal Party in Chernigov Governorate in the Period between the 1870s and 1880s. (Part 1). *European Journal of Contemporary Education*, 11(3), 994-1003.
Котельницький, Н. (2023). Формування основ політики земської ліберальної фронди північної України у галузі початкової освіти (60-і рр. XIX ст.). *Актуальні питання гуманітарних наук*, 68(2), 10-21.
Котельницький, Н. (2024a). Діяльність земської ліберальної партії північної України у сфері професійно-технічної освіти (1870-ті роки). *Сумський історико-архівний журнал*, XLIII, 15-26.
Котельницький, Н. (2024b). Імперативи розвитку початкової освіти у діяльності земської ліберальної партії Північної України (1870-і рр.). *Старожитності Лукомор'я*, 6, 40-55.
Котельницький, Н. (2024c). Проблема функціонування Чернігівської учительської семінарії та земський лібералізм Північного Лівобережжя (70 рр. XIX ст.). *Консенсус*, 4, 121-140.
Милов, Г. (1914, Январь 17). Народное образование прежде и теперь. *Черниговская земская неделя*, 3, 1-4.
Постановления Черниговского губернского собрания дворянства 1881 года. (1881). Чернигов: Губернская типография.
Свод постановлений Черниговской городской думы с 1871 по 1883 гг. (1883). Чернигов: Губернская типография.
Свод постановлений Черниговской городской думы с 1883 по 1887 гг. (1896). Чернигов: Типография губернского земства.
Стенографический отчет заседаний Черниговского губернского земского собрания, очередной сессии 1884 года. (1886). *Земский сборник Черниговской губернии*, №5-6.
Хижняков, В. (1916). *Воспоминания земского деятеля*.
Чарнолусский, В. (1911). *Земство и народное образование*.
Шевченко, Е. (1916a, Январь 8). Земская деятельность по народному образованию за полвека. *Черниговская земская неделя*, 2, 6-7.
Шевченко, Е. (1916b, Январь 15). Земская деятельность по народному образованию за полвека. *Черниговская земская неделя*, 3, 6.
Kotelnitsky, N. A., Degtyarev S. I., & Nesterenko, V. A. (2022). The Policy on Women's Education Pursued by the Zemstvo Liberal Party in Chernigov Governorate in the Period between the 1870s and 1880s. Part 2. *European Journal of Contemporary Education*, 11(4), 1345-1352.
Kotelnitsky, N. A., Degtyarev S. I., & Klepak, A. S. (2024). Initiative of Zemstvo Liberal Opposition in the Chernihiv Governorate to Educate Population in the 1870s. *European Journal of Contemporary Education*, 13(2), 462-469.

REFERENCES

Belokonsky, I. (1895). Zemstvo and parochial schools. *Zemsky collection of the Chernigov province*, 1895, 1-3, 9-32.
Charnolussky, V. (1911). *Zemstvo and public education*.
Collection of resolutions of the Chernigov City Duma from 1883 to 1887. (1896). Chernigov: Printing House of the Provincial Zemstvo.
Journals of the Chernigov provincial zemstvo assembly of 1879, held in January 1880. (1880). *Zemsky collection of the Chernigov province*, No. 1-4.
Journals of the Chernigov provincial zemstvo assembly of 1880, held in January 1881. (1881). *Zemsky collection of the Chernigov province*, No. 1-4.
Journals of the Chernigov provincial zemstvo assembly, regular session of 1884. (1885). Chernigov.
Journals of the meetings of the regular Chernigov district zemstvo assembly of 1881. (1881). Chernigov.
Journals of the meetings of the regular Chernigov district zemstvo assembly of the session of 1885, estimates and layouts for 1886. (1886). Chernigov.
Journals of the regular Borzen district zemstvo assembly of 1883. (1884). Nezhin.
Journals of the regular Borzen district zemstvo assembly of 1884 and emergency session of 1885. (1885). Nezhin.
Journals of the regular Borzen district zemstvo assembly of 1885 and emergency session of 1886. (1886). Nezhin.
Journals of the regular Chernigov district zemstvo assembly of 1882. (1882). Chernigov
Journals of the Sosnitsky district zemstvo assembly, regular session of 1881. (1881). Chernigov.
Khizhnyakov, V. (1916). *Memories of a zemstvo activist*.
Kotelnitsky, N. (2022a). Women's education and zemstvo liberalism of the Northern Left Bank (70-80s of the 19th century). *Cultural almanac*, 3, 78-88.
Kotelnitsky, N. (2022b) "Letters from Chernigov" by V.M. Khizhnyakov's story about the history of the zemstvo liberal movement in the late Left Bank Ukraine (60-80th century 19th century). *Bulletin of science and enlightenment*, 1, 287 - 295.
Kotelnitsky, N. (2024a) Activities of the Zemstvo Liberal Party of Ukraine in the sphere of vocational and technical education (1870s). *Sumy historical and archival magazine*, XLIII, 15-26.
Kotelnitsky, N. (2024c) The problem of the functioning of the Chernihiv teachers' seminary and the zemstvo liberalism of the Pivnichnyy Left Bank (70 pp. XIX century). *Consensus*, 4, 121-140.
Kotelnitsky, N.A, Degtyarev, S.I. (2022c) The Policy on Women's Education Pursued by the Zemstvo Liberal Party in Chernigov Governorate in the Period between the 1870s and 1880s. Part 1. *European Journal of Contemporary Education*, 11(3), 994 - 1003.
Kotelnytskyi, N. (2023) Formation of the fundamentals of the policy of the zemstvo liberal front of modern Ukraine in the Galusia of the Cob (60th century). *Current nutrition of humanities, VIP*, 68(2), 10 - 21.

Kotelnytskyi, N. (2024b) Imperatives for the development of cob illumination in the activities of the Zemstvo Liberal Party of Southern Ukraine (1870s). *Old Life of Lukomor'ya*, 6, 40 - 55.
Milov, G. (1914, January 17). Public education before and now. *Chernigov Zemstvo Week*, 3, 1-4.
Minutes and stenographic report of the Chernigov provincial zemstvo assembly of the regular session of 1886. *Zemstvo collection of the Chernigov province*. No. 9-10
Minutes of the meetings of the Chernigov district zemstvo assembly of the regular session of 1886. (1887). Chernigov.
Minutes of the regular Borzensky district zemstvo assembly of 1887 and the emergency session of 1888. (1888). Chernigov.
Nazar A. Kotelnitsky, Sergey I. Degtyarev, Alina S. Klepak. (2024). Initiative of Zemstvo Liberal Opposition in the Chernihiv Governorate to Educate Population in the 1870s. *European Journal of Contemporary Education*, 13(2), 462-469.
Nazar A. Kotelnitsky, Sergey I. Degtyarev, Vadim A. Nesterenko (2022). The Policy on Women's Education Pursued by the Zemstvo Liberal Party in Chernigov Governorate in the Period between the 1870s and 1880s. Part 2. *European Journal of Contemporary Education*, 11(4). 1345-1352.
Resolutions of the Chernigov Provincial Assembly of the Nobility of 1881. (1881). Chernigov: Provincial Printing House.
Collection of resolutions of the Chernigov City Duma from 1871 to 1883. (1883). Chernigov: Provincial Printing House.
Shevchenko, E. (1916a, January 8). Zemstvo activity in public education for half a century. *Chernigov Zemstvo Week*, 2, 6-7
Shevchenko, E. (1916b, January 15). Zemstvo activities in public education over half a century. *Chernigov Zemstvo Week*, 3, 6.
Stenographic report of the meetings of the Chernigov Provincial Zemstvo Assembly, regular session of 1884. *Zemstvo collection of the Chernigov province*, 1886, No. 5-6.

Jewish Legal Status of Jews in the Port Cities of Southern Ukraine in the Context of the Municipal Regulations of the Second Half of the Nineteenth Century

UDC: 94(477.7)"18" DOI: https://doi.org/10.15421/172511

Dorosheva Antonina
Ph.D., Assoc. Prof., https://orcid.org/0000-0003-3257-7173, dorosheva.21.12@gmail.com
The Pre-Danube Branch of the Private Joint Stock Company "Higher education institution "The Interregional Academy of Personnel Management" (Izmail, Ukraine)

Abstract

Relevance. In the context of a full-scale war in Ukraine, migration processes have gained a new level of understanding, and most importantly, interpretation. Forced migration has been an inherent part of human history at all stages of its development, but now it has become global. Migration processes are accompanied not only by socio-economic, psycho-emotional difficulties, but also by legal discrimination and restrictions. To a certain extent, this situation resembles the migration movements of the nineteenth century, when the Jewish population of southern Ukraine faced discrimination, forced resettlement, and the search for opportunities in the system of imperial prohibitions. Modern Ukrainian society is striving for transformation based on the rule of law and democratic values. Analyzing historical precedents helps to acknowledge past mistakes and avoid repeating them in the future.

The purpose is to find out the specifics of applying municipal regulations of the second half of the nineteenth century in relation to the Jewish population and the impact of this legislation on the extent of Jewish participation in the municipal governments of the port cities of southern Ukraine.

The results include the identification of prohibitions and restrictions on Jews in the municipal legislation of the Russian Empire in the second half of the nineteenth century and the peculiarities of the implementation of municipal legislation in southern Ukrainian port cities.

Conclusions. The study has established that the City Regulations of 1863 for Odesa and the imperial regulations of 1870 and 1892 restricted the right of Jews to participate in the activities of city government institutions. Despite the substantial Jewish population in the cities of southern Ukraine, they were represented in public administration in much smaller numbers than representatives of the Christian faith. However, despite the discrimination, Jews held strong positions in the governance of port cities. This is especially evident in Odesa, where Jews managed to hold the highest positions in the city's administration.

Keywords: Jews, Southern Ukraine, discrimination, municipal legislation, municipal government

Правове становище євреїв у портових містах Півдня України в контексті міських положень другої половини XIX ст.

Дорошева Антоніна
Придунайська філія приватного акціонерного товариства «Вищій навчальний заклад «Міжрегіональна академія управління персоналом» (Ізмаїл, Україна)

Анотація

Актуальність. В умовах повномасштабної війни в Україні міграційні процеси набули нового рівня розуміння, а найголовніше сприйняття. Вимушена міграція була притаманна історії людства на всіх етапах розвитку, але нині вона набула глобального характеру. Міграційні процеси супроводжуються не лише соціально-економічними, психоемоційними труднощами, а й правовими утисками та обмеженнями. Певною мірою ця ситуація перегукується з міграційними рухами XIX ст., коли єврейське населення Південної України стикалося з дискримінацією, примусовим переселенням, пошуками можливостей в системі імперських заборон. Сучасне українське суспільство прагне до трансформації на засадах верховенства права та демократичних цінностей. Аналіз історичних прецедентів дає змогу врахувати помилки минулого та уникати їх у майбутньому.

Мета – з'ясувати особливості застосування міських положень другої половини XIX ст. щодо єврейського населення та вплив зазначеного законодавства на ступінь залученості євреїв до органів міського самоврядування портових міст Півдня України.

Результати полягають у виявленні заборон й обмежень щодо євреїв у міському законодавстві російської імперії другої половини XIX ст. та особливостей реалізації міського законодавства у південноукраїнських портових містах.

Висновки. Встановлено, що Міське положення 1863 р. для Одеси та загальноімперські положення 1870 та 1892 рр. обмежували право євреїв брати участь у діяльності міських владних інституцій. Незважаючи на значну чисельність цієї національності в містах Півдня України, у громадському управлінні вони були представлені в помітно меншій кількості, ніж представники християнського віросповідання. Проте, попри наявну дискримінацію, іудеї займали міцні позиції в управлінні міст-портів. Особливо добре це простежується в Одесі, де євреям вдавалося обіймати найвищі посади в системі міського управління.

Ключові слова: євреї, Південь України, дискримінація, міське законодавство, міське самоврядування

Стаття надійшла / Article arrived: 08.01.2025 Схвалено до друку / Accepted: 24.02.2025

Вступ.

Законодавство російської імперії кінця XVIII – початку XIX ст. запровадило чисельні правові обмеження для євреїв, які охоплювали різні аспекти їхнього життя. Передусім їм обмежували право на вільне пересування та проживання, змушували селитися у спеціально визначених зонах. Політика російської імперії, спрямована на зосередження єврейського населення в західних регіонах країни та запобігання проникненню євреїв до «великоруських» губерній призводить до формування у 1835 р. «смуги осілості», що охопила Волинську, Подільську, Катеринославську, Київську, Херсонську, Таврійську, Полтавську та Чернігівську губернії. Майже незмінною вона залишалася до 1917 р. На визначених територіях єврейське населення було позбавлене права володіти земельними ділянками та займатися сільським господарством, що зумовило зосередження євреїв у містах і містечках, де вони вели комерційну діяльність і розвивали ремесла (лише дозволені імперським законодавством).

Також євреї стикалися з обмеженням у праві власності, що заважало їм володіти та розпоряджатися майном на рівних умовах з іншими громадянами. Не менш значущими були заборони у сфері освіти, які суттєво ускладнювали доступ до навчальних закладів. Вибір професії також був суворо регламентованим, а чимало спеціальностей взагалі були для них заборонені. Окрім цього, існували й фінансові обмеження, які ускладнювали ведення підприємницької діяльності.

Обмежувальні заходи стосувалися й особистих немайнових прав, що звужувало їхні можливості в соціальному та правовому середовищі. Вони мали урізаний доступ до публічних послуг, не могли повноцінно брати участь в судочинстві, обіймати судові посади та впливати на місцеве самоврядування. Так, Міське Положення 1863 р. для Одеси, Міські Положення 1870 р. та 1892 р. містили чітку регламентацію пасивного та активного виборчого права для єврейського населення.

Аналіз попередніх публікацій. Питання участі єврейського населення в управлінні містами знайшло відображення у низці історичних документів опублікованих на сторінках місцевої періодики XIX ст. («Відомості Одеського міського громадського управління», «Новоросійський календар», «Пам'ятна книга Херсонського міського громадського управління»). Важливим джерелом для висвітлення зазначеної проблематики слугували фонди архівів міст Одеси, Херсона та Миколаєва.

Роль і місце чорноморських портів в історії України знаходять відображення в чисельних дослідженнях українських істориків. Як правило, вони носять краєзнавчий, регіональний характер. Правове становище євреїв Півдня України в контексті міського законодавства другої половини XIX ст. знайшло відображення у розвідках Л. Левченко (2000), В. Доценка (2014). В. Щукіна (2005).

Мета – з'ясувати особливості застосування міських положень другої половини XIX ст. щодо єврейського населення та вплив зазначеного законодавства на ступінь залученості євреїв до органів міського самоврядування портових міст Півдня України.

Результати дослідження.

30 квітня 1863 р. імператор Олександр II підписав указ щодо запровадження в Одесі нового порядку міського громадського самоврядування. Відповідно до Міського положення 1863 р., управління Одесою поділялося на загальне та приватне (станове). До системи загального управління належали загальна міська дума, розпорядча міська дума та міський голова. Станове управління здійснювалося через функціонування зборів виборних осіб, діяльність станових старшин, а також купецьку та міщанську управи. Запроваджене Положення мало низку переваг порівняно з аналогічними документами для столиць російської імперії. Міський уряд Одеси отримав ширші повноваження, послабився контроль за діяльністю інституцій міського управління збоку держави, більша кількість городян набувала пасивне та активне виборче право, запроваджувалася принципово нова прогресивна система виборів.

Не зважаючи на наявні переваги, нове міське законодавство суттєво обмежувало право євреїв брати участь у діяльності міських товариств. Так, обрання євреїв на громадські посади проводилося окремо від виборів на такі ж посади представника від християнської громади. Євреї не обиралися на посади маклерів, нотаріусів, членів правління міських громадських банків, присяжних оцінщиків (Правительственное распоряжение, 1865). Більш того, за наказом Сенату в 1863 р. для євреїв вводилася особлива форма присяги перед виборами на громадські посади (ДАМО, 1863, Ф. 222, Оп. 1, Спр. 903). Але незважаючи на існуючі заборони, у 1863 р., половина гласних (37 з 75) загальної думи Одеси та 2 особи з 9 членів розпорядчої думи були євреями (Шевченко, 2010, с. 32). Це пояснюється вагомим відсотком представників цієї національності серед мешканців Одеси, які до того ж були платниками податків, що давало право участі у виборах.

Треба зазначити, що реформи 60-70-х років XIX ст. дещо розширили коло політичних прав євреїв. Так, судова та земська реформи (1864 р.) передбачали можливість для євреїв обирати та бути обраними на виборні посади до земств та на посади судових присяжних засідателів (Доценко, 2014, с. 390). Поступовий розвиток економіки, початок ери капіталістичних відносин вимагали змін. Після тривалого етапу обговорень та нескінченних дискусій у 1870 р. в почало діяти нове міське законодавство. Міське Положення 1870 р. закріплювало трикурійну

систему поділу виборців до інститутів міського самоврядування. Залежно від суми сплачуваних податків городян зараховували до певної категорії (курії). У приморських містах Півдня України до першої курії потрапили дворяни, духівництво, міщани та різночинці. До другої та третьої – громадяни, що були задіяні в торгівельно-промисловій сфері (буржуазія, купецтво та представники дворянства, що займалися капіталістичним підприємництвом). Більша частина виборчих прав припадала на представників першої курії, але найбільш активними виявилися члени другої та третьої курій, що забезпечувало їхню перевагу на виборах.

Положення 1870 р. визначало кількість гласних з нехристиян у розмірі однієї третини від загальної кількості (Капеллер, 2005, с. 208). У кожному місті складався список євреїв, які могли бути обраними до міських гласних. Але їхня кількість не повинна була перевищувати однієї десятої частини загального складу думи або зборів.

Незважаючи на існуючі заборони, позиція євреїв у міському самоврядуванні Одеси була міцною. В 1873 р. купець А. Бродський та лікар Е. Соловейчик були членами міської управи. З 1878 р. протягом чотирнадцяти років фінансами Одеси відав Р. Харі. Наприкінці 70-х рр. XIX ст. Р. Харі тимчасово займав посаду міського голови, у зв'язку з від'їздом з міста М. Новосельського. Ця тенденція пояснюється чисельністю євреїв серед мешканців Одеси. На початку 70-х рр. XIX ст. в Одесі налічувалося 179.632 городян, серед них євреїв – 27.178 чоловік (Новороссийский календарь, 1873, с. 99). Тобто євреї складали 6,6 від загальної кількості населення або майже 44 %. Такі особи, як грек Г. Маразлі та євреї А. Бродський та Р. Харі зробили чимало для розвитку Одеси, як найбільш організованого в муніципальному відношенні міста.

Голова міста обов'язково мав бути християнського віросповідання. Одеса в цьому контексті була виключенням. В різні роки на вищу міську посаду призначалися українці (С. Яхненко), росіяни (П. Железцов, І. Портнов, К. Новиков, Л. Пашков), серби (Лучич), греки (Т. Інглезі, С. Амвросіо, Г. Маразлі), представники інших національностей та віросповідань. Але, незважаючи на наявний лібералізм, наведений перелік демонструє перевагу росіян в українському місті, що цілком відповідало імперській політиці.

Обмежувальні заходи царату щодо єврейського населення, зокрема, в системі місцевого самоврядування, мали на перший погляд неочевидні, але доволі значні негативні наслідки для міського господарства Півдня України. Маючи досвід ведення успішної комерційної діяльності та значні фінансові статки, євреї, перебуваючи на певних громадських посадах, демонстрували високий рівень ефективності та результативності. Євреї були власниками найбільших торговельних фірм в Одесі. Їм вдалося навіть потіснити старі грецькі компанії. Так, у 1881 р. з 16 власників великих торговельних фірм 14 були євреями. Найбільші торговельні компанії належали С. Гуровичу, Ф. Рафаловичу, Фішеровичу і Когану, Фельдману. Капітал торговельного дому Л. Рабиновича на початку 90-х рр. становив 800 тис. крб., О. Бродського – 155 тис. (Бернштейн, 1881, с. 81; Лазанська, 2003). Ці та інші підприємства оперували в Одесі величезними капіталами, відігравали важливу роль в розвитку торгівлі всього Новоросійського краю. Крім того, євреї володіли рядом великих магазинів і чисельних дрібних крамниць.

Що стосується Миколаївської міської думи, то тут незначний відсоток євреїв серед гласних був пов'язаний з порівняно малою чисельністю представників цієї національності серед населення міста. Це пояснювалося особливим становищем міста, яке мало виключно військово-морське призначення. Такий статус вимагав певних обмежень, серед яких було ускладнення умов поселення та проживання в межах міста іноземних громадян. Ситуація змінилася після Кримської війни, по закінченню якої Миколаїв майже втратив свій статус військово-морського порту. У 1860 р. на посаду Миколаївського військового губернатора було призначено Б. О. фон Глазенапа (Левченко, 2000, с. 9). Саме він обґрунтував необхідність зняття заборони селитися євреям в межах міста: після втрати стратегічного військового призначення необхідно було розширювати торговельні операції, у чому могло допомогти єврейське населення.

Протягом 60-х рр. XIX ст. юридична база для проживання євреїв в Миколаєві розширилася. Було надано право проживати в місті відставним нижнім чинам (1860 р.), ремісникам (1861 р.), а з 1866 р. це право поширилось й на євреїв-міщан.

Перші вибори до установ міського управління після впровадження Положення 1870 р., в Миколаєві відбулися в 1871 р. (на 1872-1875 рр.). Згідно з проведеним голосуванням на посаду міського голови було обрано почесного громадянина П. Сиротинського (83 голоси проти 36), а кандидатом голови – купця другої гільдії А. Самокішина (69 голосами проти 50). В гласні думи та на інші громадські посади від купців балотувалося – 8 осіб, від міщан – 5, а від євреїв в гласні – 2, в депутати по торгівлі – 1 (на інші посади їх кандидатури не були представлені). Після закінчення виборчого процесу до громадського управління містом від купців було обрано – 8 городян, від міщан – 4, від євреїв – 2 (ДАМО, 1871, Ф. 222, Оп. 1, Спр. 1373).

Зростання кількості євреїв серед мешканців міста призвело й до збільшення представників цієї національності серед гласних. Так, в період з 1872 по 1876 рр. 5 євреїв було обрано гласними при загальній кількості 71. На наступний період (1876-1880 рр.)

було обрано 4 євреїв із 72 гласних (але й в 1880 р. євреї складали лише 13,54 % від загальної кількості населення). В 1880-1884 рр. в Миколаївській думі було вже 7 євреїв із 72 гласних, у 1884-1886 рр. – 7, але при кількості гласних 68. У 1888-1892 рр. євреїв вже було 11 з 62 гласних (Щукін, 2005, с. 52).

Реформа 1892 р. закріпила виборче право за дворянами та представниками великої торгово-промислової буржуазії. А ось підприємці, підрядники, власники питних закладів, ремісники і міщани не мали виборчого права, хоча вони й були найчисельнішими прошарками міського населення та продемонстрували жваву громадську діяльність за часів існування Положення 1870 р.

Законодавством передбачалися певні обмеження щодо участі у виборах для осіб нехристиянського віросповідання. У ст. 44 міського Положення 1892 р. зазначається, що кількість гласних з нехристиян не повинна перевищувати однієї п'ятої частини від загальної кількості гласних (Новороссийский календарь, 1892, с. 167). Для південних міст це було принциповим питанням, що пов'язано з чисельністю представників цієї національності серед міських мешканців в означений період. Більше того, євреї, як правило були заможною частиною населення з великим досвідом ведення підприємницької діяльності. В містах Новоросійського краю на початок 80-х рр. XIX ст. налічувалося 74.194 євреїв, що складало 35,05 % від загального числа мешканців.

При цьому в міських думах представництво мали лише 22,9 % євреїв від кількості гласних, що було на третину менше від показника, дозволеного законопроектом. В деяких містах така тенденція пояснювалась відсутністю серед єврейського населення достатньої кількості заможних людей з необхідним майновим цензом. Але були й такі міста (серед яких Одеса й Херсон), в яких це було пов'язано з протистоянням між місцевими мешканцями та євреями. В Херсоні, де євреї складали приблизно 46 % населення, вони змогли заповнити менше 80 % відведених їм місць в думі (Ващенко, 1879). При цьому, кількість євреїв серед купців Херсона наближалась до половини, серед ремісників була більша, ніж половина. Вони були власниками більше половини всіх фабрик та заводів, майже 50 % торговельних лавок і переважної більшості лісних складів та ін.

Реформа 1892 р. збільшила майновий ценз і одночасно скоротила число євреїв, які могли бути обраними до інститутів міського управління. Так, в Одесі в 1893-1897 рр. з 59 гласних думи було лише 5 євреїв, в Херсоні з 30 гласних – 2 євреї, в Миколаєві – з 52 – 2 (Щукін, 2005, с. 53). У 1890-х рр. Одеська міська дума зверталася з клопотанням до Міністерства внутрішніх справ про надання євреям рівних виборчих прав із християнським населенням. Міністерство не відгукнулося на пропозицію думи. Був отриманий дозвіл лише на збільшення кількості євреїв з 5 до 8 осіб.

Висновки.

У другій половині XIX ст. намітилися певні економічні послаблення для іудеїв (передусім у сфері підприємницької діяльності), але політичні права та свободи євреїв були значно обмежені, що чітко простежується через зміст міського законодавства . Так, запроваджені у 1863, 1870 та 1892 роках міські положення, з одного боку, надавали певні можливості єврейському населенню імперських міст долучатися до міського самоврядування, але, з іншого боку, встановлювали жорсткі квоти та обмеження щодо їхньої кількості в управлінських інституціях. Відповідно до міського Положення 1863 р. (для Одеси) було заборонено обирати євреїв на низку посад у системі міського самоврядування, вибори іудеїв проводилися окремо від представників християнського віросповідання, вступаючи на громадські посади, вони мали присягати відповідно до особливої форми тощо. Положення 1870 р. чітко обмежувало кількість гласних від єврейського населення міст у розмірі однієї третини від загальної кількості обраних посадовців, а міська реформа 1892 р. скоротила зазначений показник до однієї п'ятої. На посаду голови міста міг претендувати лише представник християнської конфесії.

Незважаючи на штучні урядові заборони, єврейське населення намагалося активно долучатися до діяльності міських дум. Але реальний відсоток представників цієї національності в муніципальних органах, як правило, був нижчим за їхню частку в загальній чисельності міських мешканців. Якщо у Миколаєві це пояснювалося незначною кількістю євреїв серед міських мешканців, то в Одесі та Херсоні – протистоянням між місцевими городянами та євреями.

Аналізуючи практику міського самоврядування південноукраїнських міст, слід відзначити, що попри зазначені обмеження єврейське населення відігравало визначну роль у розвитку міського господарства. Володіючи великими компаніями різного комерційного спрямування, вони активно впливали на торговельну та фінансову політику, що забезпечувало економічне зростання Півдня України. Таким чином, обмежувальні заходи імперської росії стримували політичну інтеграцію євреїв, але не змогли в повній мірі витіснити їх як з економічного, так і з громадського життя міст.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

Бернштейн, С. (Ред.). (1881). *Исторический и торгово-экономический очерк Одессы в связи с Новороссийским краем*. Одесса.

Ващенко, Н. О. (1879). *Памятная книжка Херсонского городского общественного управления*. К. 16. Херсон: Типография Н. О. Ващенко.

Города и значительные местечки Новороссийского края и Бессарабии. (1873). *Новороссийский календарь на 1873 год*, (с. 85-108). Одесса.

Державний архів Миколаївської області. (1863). Указ Правительствующего Сената о введении единой формы присяги для евреев всех местностей перед выборами на общественные должности. Формы присяги (2 января 1863 г.) (Ф. 222, Оп. 1, Спр. 903). Миколаїв.

Державний архів Миколаївської області. (1871). Дело о выборах городского головы и членов на городские должности (28 августа – 6 ноября 1871 г.) (Ф. 222, Оп. 1, Спр. 1373). Миколаїв.

Доценко, В. О. (2014). *Російське законодавство щодо євреїв другої половини XIX – початку XX століття*. Відновлено з https://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/11567/Dotsenko.pdf?sequence=1

Капеллер, А. (2005). *Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад* (Переклад Х. Назаркевич; М. Крикун (Ред.). Видавництво Українського Католицького Університету.

Лазанська, Т. (2003). Торговельні доми України на межі двох століть (1892-1914 рр.). *Історія України*, (31-32), 12-15.

Левченко, Л. (2000). Політика миколаївських та севастопольських військових губернаторів щодо єврейського питання. *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*, 12, 5-13.

Начало городового положения 1892 года. (1892). *Новороссийский календарь на 1892 год*, (с. 166-183). Одесса.

Правительственное распоряжение о допуске участия евреев в замещении должностей по городским общественным банкам. (1865). *Ведомости Одесского городского общественного управления*, 45, 177.

Шевченко, В. В. (2010). *Приватне банкірське підприємництво в Одесі (XIX – початок XX ст.)*. (Монографія). НАН України, Ін-т історії України.

Щукін, В. В. (2005). Євреї в земських органах та міських думах Херсонської губернії. *Південний архів: Збірник наукових праць. Історичні науки*, 20, 51-54.

REFERENCES

Bernstein, S. (Ed.). (1881). *Historical and commercial and economic overview of Odessa in connection with the Novorossiya Region*. Odessa.

Cities and important places in the Novorossiya Region and Bessarabia. (1873). *Novorossiya Calendar for 1873*, (pp. 85-108). Odessa.

Dotsenko, V. O. (2014). *Russian legislation on Jews in the second half of the 19th - Early 20th century*. Retrieved from https://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/11567/Dotsenko.pdf?sequence=1

Government Decree on Allowing Jews to Participate in Filling Positions in City Public Banks. (1865). *Bulletin of the Odessa City Public Administration*, 45, 177.

Kapeller, A. (2005). *Russia as a multiethnic empire: Emergence. History. Disintegration* (Trans. H. Nazarkevych,; M. Krykun, (Ed.). Publishing House of the Ukrainian Catholic University.

Lazanska, T. (2003). Trading houses in Ukraine at the turn of two centuries (1892-1914). *History of Ukraine*, 31-32, 12-15.

Levchenko, L. (2000). The Policy of Mykolaiv and Sevastopol Military Governors on the Jewish Question. *Scientific Works of the historical faculty of Zaporizhzhia State University*, 12, 5-13.

Shchukin, V. V. (2005). Jews in Zemstvo Bodies and city dumas of Kherson province. Southern Archive: Collection of scientific works. *Historical Sciences*, 20, 51-54.

Shevchenko, V. V. (2010). *Private banking entrepreneurship in Odesa (19th - Early 20th Centuries)*. (Monograph). NAS of Ukraine, Institute of History of Ukraine.

State Archives of Mykolaiv Oblast (1871). *Case on the election of the mayor and members of city offices* (August 28 - November 6, 1871) (F. 222, Op. 1, Folder 1373). Mykolaiv.

State Archives of Mykolaiv Oblast. (1863). *Decree of the Governing Senate on the introduction of a Uniform Oath Form for Jews of All Localities before elections to public office. Forms of Oath* (January 2, 1863) (F. 222, Op. 1, Sp. 903). Mykolaiv.

The beginning of the city regulations of 1892. (1892). *Novorossiya Calendar for 1892*, (pp. 166-183). Odesa.

Vashchenko, N. O. (1879). *Memorial book of the Kherson City Public Administration*. K. 16. Kherson: Printing House of N. O. Vashchenko.

Participation of Civil Society Institutions in Political Processes in Ukraine in the Early Twentieth Century

UDC: 351.752.2:[316.77+329:32.019.5](477)"2000/2001" DOI: https://doi.org/10.15421/172512

Zhurkin Yehor
Ph.D. Student, https://orcid.org/0000-0002-9533-5473, egorzhurkin@ukr.net
Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv, Ukraine)

Abstract

Relevance of the study. The declaration of Ukraine's independence marked the beginning of the process of civil society formation. Its formation is based on the active participation of citizens who voluntarily engage in public life and can act as intermediaries between the state and society. Civil society has been implemented through various organizations and associations, depending on their field of activity. The key institutions of civil society include political parties, NGOs, mass media, etc. The main tasks of these institutions are to protect the rights and freedoms of citizens, control the activities of the authorities and promote democratic values. The article analyses the events of the political action 'Ukraine without Kuchma' in 2000-2001 and the role of civil society institutions in its course.

The purpose of the article is to study the impact of civil society institutions on the course of the political action «Ukraine without Kuchma».

The results of the study show that civil society institutions played important role in the launch and course of the 'Ukraine without Kuchma' action, provided citizens with access to important information, shaped public opinion and political consciousness, and encouraged citizens to actively participate in the socio-political life of Ukraine. They helped mobilise the protest movement by providing organisational and informational support to its participants. Thanks to their activities, the protest gained wide publicity and became one of the key stages in the development of civil society in Ukraine.

The conclusion of the study demonstrate that civil society institutions directly influenced the formation of public opinion and the political position of many Ukrainian citizens during the Ukraine without Kuchma protest. The media is an important institution of civil society, and its status and freedom influence the discussion of and control over the actions of the authorities and other groups, which underlines the need to protect journalists from pressure and persecution.

Keywords: civil society institutions, media, non-governmental organizations, action «Ukraine without Kuchma», Gongadze case, «cassette scandal», Leonid Kuchma

Участь інститутів громадянського суспільства в політичних процесах в Україні на початку XXI століття

Журкін Єгор
Київський національний університет імені Тараса Шевченка (Київ, Україна)

Анотація

Актуальність дослідження. З проголошенням незалежності України розпочалися процеси становлення громадянського суспільства. Його формування ґрунтується на активній участі громадян, які добровільно долучаються до суспільного життя та можуть виступати посередниками між державою і суспільством. Громадянське суспільство реалізовувалося через різні організації та об'єднання, залежно від їхньої сфери діяльності. До ключових інститутів громадянського суспільства належать політичні партії, громадські організації, засоби масової інформації тощо. Основними завданнями цих інститутів є захист прав і свобод громадян, контроль за діяльністю влади та сприяння утвердженню демократичних цінностей. У статті аналізуються події політичної акції «Україна без Кучми» 2000–2001 років та роль інститутів громадянського суспільства в її перебігу.

Метою статті є дослідження впливу інститутів громадянського суспільства на перебіг політичної акції «Україна без Кучми».

Результати дослідження показали, що інститути громадянського суспільства відіграли важливу роль у розгортанні та перебігу акції «Україна без Кучми», забезпечували доступ громадян до важливої інформації, формували громадську думку, політичну свідомість і стимулювали громадян до активної участі у суспільно-політичному житті України. Вони сприяли мобілізації протестного руху, надаючи організаційну та інформаційну підтримку його учасникам. Завдяки їхній діяльності акція набула широкого розголосу та стала одним із ключових етапів у розвитку громадянського суспільства в Україні.

Висновки дослідження демонструють, що інститути громадянського суспільства безпосередньо впливали на формування громадської думки, політичної позиції багатьох громадян України під час акції «Україна без Кучми». Важливим інститутом громадянського суспільства виступають незалежні масмедіа, які впливають на обговорення дій влади та інших груп, намагаються контролювати їх діяльність і суспільство зацікавлене в захисті журналістів від тиску і переслідувань.

Ключові слова: інститути громадянського суспільства, масмедіа, громадські організації, акція «Україна без Кучми», справа Гонгадзе, «касетний скандал», Леонід Кучма

Стаття надійшла / Article arrived: 09.01.2025 Схвалено до друку / Accepted: 25.02.2025

Вступ.

З відновленням незалежності розпочалося формування громадянського суспільства в Україні. Інституалізація громадянського суспільства спирається на добровільну діяльність громадян, які об'єднуються в різні організації, товариства, створюють незалежні ЗМІ і виступають посередниками між суспільством та державою. Громадянське суспільство втілювалося в різних організаціях, об'єднаннях залежно від виду діяльності. Політичні партії, громадські організації, масмедіа та інші ключові інститути громадянського суспільства виступають на захист прав і свобод громадян, здійснюють моніторинг діяльності влади та сприяють просуванню демократичних цінностей. На прикладі перебігу акції «Україна без Кучми» 2000-2001 рр. прослідковано вплив інститутів громадянського суспільства на політичні процеси в Україні на початку XXI ст.

Новизна дослідження полягає в тому, що вперше в історіографії прослідковано роль інститутів громадянського суспільства в акції «Україна без Кучми», яка була спрямована проти представників вищої державної влади. Розглянуто вплив на суспільно-політичні процеси в Україні у 2000-2001 рр. недержавних ЗМІ.

Метою статті є дослідження впливу інститутів громадянського суспільства на перебіг політичної акції «Україна без Кучми».

Методи та методика дослідження. У дослідженні було застосовано широкий спектр методів наукового пізнання. За допомогою діалектичного методу проаналізовано різні погляди щодо справи зникнення Георгія Гонгадзе. Під час аналізу перебігу акції «Україна без Кучми» як важливої суспільно-політичної події було застосовано синергетичний метод. На основі історичного методу розглянуто причинно-наслідкові зв'язки виникнення та розгортання акції протесту. Методи дедукції та індукції було використано в процесі обґрунтування впливу масмедіа на події акції «Україна без Кучми».

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Аналіз історіографії з теми показав, що попередні дослідження здебільшого зосереджувалися на політичних та економічних аспектах періоду правління Президента Україна Л. Кучми, тоді як роль громадянського суспільства та його безпосередня участь у політичній акції «Україна без Кучми» досліджена поверхово.

Джерелами дослідження виступають матеріали та публікації у друкованих періодичних виданнях 2000-2001 рр., а саме у газетах «Дзеркало тижня» (тираж 57000 екземплярів), «День» (тираж 62500 екземплярів), «Україна молода» (тираж 105000 екземплярів) та інтернет-виданні «Українська Правда» (15,7 мільйонів унікальних користувачів на місяць станом на червень 2024 р.), засновником якого був сам Георгій Гонгадзе. Журналісти активно висвітлювали політичні події, досліджуючи діяльність опозиції. Під час акції протесту «Україна без Кучми» вони не лише інформували громадськість про перебіг подій, а й критикували дії влади, зокрема її бездіяльність у справі зникнення журналіста Георгія Гонгадзе. Розслідування незалежних ЗМІ викривали корупційні схеми, тиск на опозиційних діячів і силове придушення протестів. У медіапросторі активно обговорювалися порушення прав людини, переслідування активістів та цензура. Це стимулювало громадян до участі в акціях непокори та формувало новий рівень політичної свідомості суспільства.

Аналіз діяльності Президента України Л. Кучми в 2000-2001 рр. міститься у працях О. Чернишевич (2019), С. Шкабка (Шкабко, 2016), В. Литвина (1994), Н. Кононенко (2008), О. Дергачова (2004), А. Ільченка (2014), М. Кармазіної (2007) та ін. Зокрема, кандидатка історичних наук О. Чернишевич проаналізувала економічну політику Президента Л. Кучми в 1994–2004 роках, розглядаючи її основні напрями, досягнення та виклики в історичному контексті (2019). Кандидатка історичних наук Н. Мороз довела, що соціально-економічні реформи, зокрема в період правління Л. Кучми, сприяли утвердженню громадянського суспільства (Мороз, 2018). Доктор історичних наук В. Литвин приділяв увагу аналізу взаємодії Л. Кучми з різними політичними силами, його підходам до реформ і економічної політики, а також загальній динаміці змін в українському керівництві (Литвин, 1994).

Історик А. Ільченко аналізував виборчу кампанію Л. Кучми у 1994 році та її вплив на формування біполярної політичної системи в Україні, розглядав розподіл електоральних уподобань між Сходом і Заходом країни, що стало визначальним фактором українських виборів у наступні роки, а також оцінював роль Л. Кучми в цьому процесі (Ільченко, 2014). О. Дергачов аналізував підсумки президентства Л. Кучми, оцінюючи його вплив на політичний, економічний і суспільний розвиток України (Дергачов, 2004). Автор розглядав ключові досягнення та недоліки його правління, а також зосереджував увагу на кризових явищах кінця його каденції, зокрема на зростанні суспільного невдоволення, політичних скандалах та поступовому формуванні передумов для зміни влади (Дергачов, 2004). Отже, історіографія лише побіжно висвітлювала роль інститутів громадянського суспільства в політичних процесах України початку XXI століття, зосереджуючись переважно на аспектах періоду правління Л. Кучми в Україні.

Результати дослідження.

1990-ті роки стали переломним періодом для України. Після відновлення незалежності розпочався складний шлях становлення української держави як самостійного політичного суб'єкта. Економічна криза, політична нестабільність, соціальна напруженість

поєднувалися із становленням ринкової економіки, розбудовою державних інститутів, формуванням зовнішньополітичних пріоритетів. Значний вплив на внутрішньополітичні процеси і міжнародну діяльність мав відповідно до своїх конституційних повноважень Президент України. Президентські вибори 1999 року призвели до переобрання на посаду глави держави Леоніда Кучми. Період другої каденції ознаменувався різноманітними зрушеннями як у внутрішній, так і у зовнішній політиці. Основним завданням другого президентського терміну Л. Кучми було створення в парламенті балансу сил, який сприяв би проведенню, ініційованих Президентом реформ.

Важливу роль у політичних процесах відіграв уряд на чолі з Віктором Ющенком. Незадоволення окремих впливових груп впровадженням реформ, а також гучний скандал навколо віцепрем'єр-міністра України з питань ПЕК Юлії Тимошенко, яку звинуватили в укладання непрозорих угод в енергетичній галузі, суттєво вплинули на політичну ситуацію в країні. У цей період активізується діяльність опозиції. Всеукраїнський референдум 16 квітня 2000 року став важливим етапом у політичному житті України та відображав тодішню кризу відносин між гілками влади. Опозиція стверджувала, що референдум мав на меті внесення суттєвих змін до функціонування парламенту та розширення президентських повноважень. Попри те, що більшість виборців підтримали всі чотири питання референдуму – обмеження депутатської недоторканності, розширення підстав для розпуску Верховної Ради, зменшення кількості народних депутатів до 300 та запровадження двопалатного парламенту – його результати так і не були реалізовані. Ця подія стала черговим свідченням політичної нестабільності та невизначеності в Україні. З одного боку, президентська влада прагнула посилити свої позиції на тлі частих конфліктів із Верховною Радою, з іншого – парламент, особливо його опозиційна частина, опирався запропонованим змінам, побоюючись узурпації влади.

Серйозним випробуванням і потужним ударом по позиціях президента Л. Кучми стало зникнення опозиційного журналіста Г. Гонгадзе та розгортання «касетного скандалу» восени 2000 року. 16 вересня 2000 року головний редактор інтернет-видання «Українська правда» Г. Гонгадзе зник за нез'ясованих обставин, а на початку листопада в Таращанському лісі під Києвом було виявлено його обезголовлене тіло. У своїй журналістській діяльності він відзначався критичними та викривальними матеріалами, спрямованими проти економічних зловживань в оточенні президента, обмеження демократії, придушення свободи слова та формування авторитарного правління Л. Кучми. Звинувачення, що компрометували Президента України, стали приводом для опозиції ініціювати масові протести. 15 грудня 2000 року розпочалася акція «Україна без Кучми», організована 14 політичними партіями та 7 громадськими організаціями, зокрема Української Республіканською партією, Українським народним рухом, партією «Реформи і порядок», «Собор», Соціалістичною партією України, партією «Батьківщина», УНА-УНСО та іншими. Протестувальники вимагали відставки Л. Кучми з посади президента, звільнення керівників силових структур та проведення незалежної експертизи у справі Г. Гонгадзе. На майдані Незалежності було розгорнуте наметове містечко, назване «Зона, вільна від Кучми». Однак із 27 грудня 2000 року акція була зупинена і відновлена з новою силою 20 січня 2001 року. У ній узяли участь 24 політичні партії та громадські організації. 9 лютого 2001 року опозиція створила Форум національного порятунку, метою якого було усунення Л. Кучми з посади президента. Ці події започаткували низку політичних скандалів як на внутрішньому, так і на міжнародному рівні, які отримали назву «кучмагейт». Це поняття виникло за аналогією з «Вотергейтом» – політичним скандалом у США на початку 1970-х років, що призвів до відставки президента Річарда Ніксона (Шкабко, 2016, с. 250).

Акція протесту «Україна без Кучми», не досягнувши поставлених цілей, завершилася через нескоординованість опозиційних лідерів, відсутність конкретних результатів та недостатню підтримку суспільства. Хоча Л. Кучмі вдалося зберегти свої позиції, політична кампанія «Україна без Кучми» стала серйозним попередженням для української влади та самого президента. Цей протест був першим організованим виступом опозиції в Україні, який висував політичні вимоги на перший план і демонстрував невдоволення частини еліти та суспільства чинним порядком у країні (Шкабко, 2016, с. 254).

Попри те, що протести «Україна без Кучми» не досягли всіх своїх цілей, вони стали важливим поштовхом для розвитку громадянського суспільства в Україні та продемонстрували, що інститути громадянського суспільства можуть впливати на політичні процеси й відстоювати інтереси громадян, формують суспільну думку.

Важливу роль у формуванні громадської думки та поширенні інформації про суспільно значущі події відіграють засоби масової інформації, які самі виступають як інститути громадянського суспільства. Журналістська діяльність є важливим чинником функціонування держави, і має вплив на політичні процеси в країні. Якісні матеріали в ЗМІ здатні формувати громадську думку та впливати на прийняття важливих рішень. Тому, головне завдання журналістики – всебічно висвітлювати суспільні процеси, особливо ті, що сприяють розвитку та позитивним змінам. Журналісти, усвідомлюючи своє

значення, здійснюють вагомий вплив на розвиток громадського життя в Україні (Поліщук, 2000, с. 6).

Незалежні ЗМІ як інститут громадянського суспільства мають інформаційний вплив як на політичні процеси, так і на залучення суспільства до політичних подій. З іншого боку, іноді масмедіа збирають і оприлюднюють компромат на різних діячів, і стають каналами скидання потрібної комусь інформації у певний час (Лігачова, 2000, с. 1).

Українські масмедіа активно долучалися до обговорення зникнення Георгія Гонгадзе та вимагали від влади неупередженого розслідування «касетного скандалу», який викликав значний резонанс в українському суспільстві. Заступниця головного редактора газети «Дзеркало тижня» Ю. Мостова та її колега С. Рахманін підкреслювали, що в умовах інформаційної кризи журналісти змушені виконувати роль посередників між владою та суспільством, намагаючись заповнити комунікаційний розрив, який став особливо помітним під час «касетного скандалу» (Мостова, & Рахманін, 2000, с. 1).

Масштабна політична криза, яка охопила Україну впродовж 2000-2001 рр., розпочалася 28 листопада 2000 року, коли голова Верховної Ради України, очільник Соціалістичної партії України Олександр Мороз оприлюднив аудіозаписи, які, за його словами, підтверджують причетність Президента України Леоніда Кучми до зникнення журналіста, засновника видання «Українська Правда» Георгія Гонгадзе у вересні 2000 року. Ці аудіозаписи, які отримали назву «плівки Мельниченка», стали детонатором масових протестів і викликали значний суспільний резонанс, сприяючи подальшому загостренню політичної кризи в країні (Лукашова, 2020, пара. 4). Таким чином, політичний скандал, спричинений «плівками Мельниченка», не лише загострив кризу, а й актуалізував питання громадянської участі та відповідальності влади перед суспільством. У відкритому суспільстві значення має не лише сама діяльність політиків, але й її наслідки, а також можливість громадян впливати на подальший хід подій (Іванцов, 2000, с. 4).

Аудіозапис відтворював голоси, схожі на Леоніда Кучму, міністра внутрішніх справ Юрія Кравченка та главу Адміністрації Президента України Володимира Литвина. Вони обговорювали план незаконної депортації опозиційного журналіста Георгія Гонгадзе під виглядом викрадення його чеченцями. Як зазначив журналіст газети «День» Микола Несенюк, що свідченням участі Леоніда Кучми у зникненні Георгія Гонгадзе був аудіозапис, який відтворили для присутніх за допомогою простого музичного програвача, розміщеного поруч із доповідачем (Несенюк, 2000, с. 1). Насправді присутні почули лише кілька хвилин майже невиразної бесіди. У приглушених голосах, зосередившись, можна було розрізнити кількаразове згадування прізвища «Гонгадзе», а також слова «Ляшко» і «чеченці». Пресслужба президента України зазначила, що заява О. Мороза є наклепницькою та образливою, підкресливши, що вона не мала жодних доказових підстав (Несенюк, 2000, с. 1). Постійний представник Президента України у Верховній Раді Роман Безсмертний заявив, що подібні дії народного депутата України можуть містити склад злочину, передбачений чинним законодавством (Дуцик, 2000, с. 2).

Українські журналісти стали активними учасниками акції протесту і вплинули на діяльність парламенту. Прикладом може слугувати засідання Верховної Ради України 22 вересня 2000 року, на якому журналісти скинули з ложі преси вниз у сесійний зал листівки з написом: «Знайдіть зниклого журналіста» і залишили свої «робочі місця». Лише після цього депутати 372 голосами підтримали включення до порядку денного постанови про створення тимчасової слідчої комісії щодо розслідування кримінальної справи зі зникнення журналіста Георгія Гонгадзе та громадського діяча М. Бойчишина, вбивств народних депутатів Є. Щербаня, В. Гетьмана та замаху на вбивство депутатів В. Бортника та О. Єльяшкевича (Дуцик, 2000, с. 2). Заступниця головного редактора газети «Дзеркало тижня» Юлія Мостова оприлюднила звернення журналістів, акредитованих у Верховній Раді України, з вимогою, щоб до складу комісії з розслідування обставин зникнення Георгія Гонгадзе не входили депутати, яких він неодноразово згадував у своїх критичних матеріалах, та щоб головою слідчої комісії була призначена людина, яка користується довірою в журналістів та має вищу юридичну освіту (Мостова, & Рахманін, 2000, с. 1-2). У результаті цього звернення до складу комісії не були включені депутати, яких Гонгадзе раніше критикував, а її головою було призначено депутата Олександра Лавриновича, який мав юридичну освіту, що викликало схвальні відгуки серед журналістської спільноти (Лемиш, & Мазурін, 2000, с. 1-2).

До слідчої комісії також увійшли Олександр Бандурка (НДП), Геннадій Васильєв («Трудова Україна»), Ігор Гаврилов (ПЗУ), Сергій Головатий («Яблуко»), Анатолій Єрмак («Солідарність»), Олександр Жир («Реформи-Конгрес»), Олександр Зінченко (СДПУ(о)), Валерій Іванов (КПУ), Юрій Кармазін («Солідарність»), Володимир Мухін (СПУ), Володимир Нечипорук («Відродження регіонів»), Сергій Правденко («Батьківщина»), Василь Червоній (УНР), Віктор Шишкін (позафракційний) (Дуцик, 2000, с. 3). Водночас журналісти газети «День» критикували колег з «Української Правди» за те, що ті вимагали не включати до складу слідчої комісії депутатів, про яких писало їхнє видання, тим самим чинячи тиск на слідство та підтримуючи лише одну з версій. У той же час оглядачі газети «День» закликали журналістів проводити власні розслідування для здобуття «адекватної інформації» (Лігачова, 2000, с. 2).

Ще 20 вересня 2000 року у газеті «День» була надрукована стаття Наталії Лігачової «Зникнення Георгія Гонгадзе: висловлено перші версії». Серед гіпотез зникнення Георгія Гонгадзе журналістка виокремила політичний чинник (Лігачова, 2000, с. 2). Головна редакторка «Української Правди» Олена Притула також зазначала, що Георгій Гонгадзе публікував гострі матеріали, які критикували багатьох політичних діячів, тому його зникнення могло бути пов'язане з його професійною діяльністю. Існувала думка, що це зникнення вигідне для тих, хто будував різні політичні схеми, які журналіст розкривав (Лігачова, 2000, с. 2). Другою версією називали намагання звинуватити політиків Волкова та Кравченка у зникненні відомого журналіста. Третьою називали залякування тих журналістів, які не бажають співпрацювати з владою. Четверта версія – викрадення журналіста іноземними спецслужбами для більшого тиску на українську владу начебто через утиски журналістської діяльності. П'ятою версією було інсценування викрадення самим Георгієм Гонгадзе. Шоста версія – особистий фактор, який начальниця УВС Києва пані Смірнова сформулювала так «особисте неприязне ставлення жінки» та «бізнес-діяльність Георгія Гонгадзе». Сьома версія – нещасний випадок, як схарактеризував начальник Головного управління з боротьби з організованою злочинністю Микола Джига «йому стало зле». Восьма версія – Гонгадзе виїхав воювати в Ічкерію. Дев'ята версія – у результаті кримінального злочину (Лігачова, 2000, с. 2).

Оглядач газети «Україна молода» Іван Гайванович зазначав, що сам Г. Гонгадзе та його інтернет-видання характеризується жорсткою опозиційністю до нинішньої влади, тому більшість аналітиків схильна вбачати у його зникненні саме політичні причини (Гайванович, 2000, с. 2).

Загалом представники українських масмедіа доволі гостро відреагували на резонансну подію. Наприклад, оглядачі газети «Дзеркало тижня» Юлія Мостова та Сергій Рахманін у статті «Живі й мертві душі» зазначали, що справа Гонгадзе – це не тільки професійний обов'язок, але й особиста справа кожного, хто вважає себе частиною журналістської спільноти та громадянського суспільства (Мостова, & Рахманін, 2000, с. 1-2).

Так само представники ключових політичних сил були стурбовані зникненням відомого українського журналіста. Анатолій Матвієнко, лідер партії «Собор», наполягав на заслухані звіту міністра внутрішніх справ у зв'язку зі зникненням Георгія Гонгадзе і вимагав створити слідчу депутатську комісію для здійснення громадського контролю за діяльністю правоохоронних органів. Депутатська група «Відродження регіонів» на чолі з Олександром Волковим розділяла стурбованість громадськості з приводу зникнення журналіста і вимагала найшвидшого проведення розслідування. Партія «Реформи і Порядок» пообіцяла 25 тисяч гривень за будь-яку інформацію, яка допоможе органам слідства в пошуках журналіста, що зник за нез'ясованих обставин (День, 2000, с. 2).

Зникнення українського журналіста викликало міжнародний резонанс. Закордонні масмедіа «Радіо Свобода» та «Бі-Бі-Сі», міжнародні правозахисні організації «Міжнародна амністія», «Репортери без кордонів», а також представник ОБСЄ з питань свободи ЗМІ Фреймута Дюва вимагали неупередженого розслідування справи зниклого журналіста (Гайванович, 2000, с. 1-2).

24 вересня 2000 р. було створено оргкомітет громадської організації «Журналістська ініціатива». Це неофіційне об'єднання, яке мало захищати інтереси журналістів та порушувало питання політичних гарантій свободи слова в контексті власної відповідальності за дотримання принципів професійної етики. Організація виконувала як правозахисну функцію (щодо своїх членів), так і роль профспілки. Гаслом нового неформального об'єднання стало: «Не мовчи, не бреши, не будь байдужим». До його оргкомітету увійшли відомі журналісти Євген Глібовицький, Катерина Горчинська, Алла Мазур, Ірина Чемерис та Олена Притула. Члени громадської організації обговорювали спірні, упереджені публікації, домагалися широкого резонансу усіх випадків некоректної журналістики (Лігачова, 2000, с. 1). Отже, створення громадської організації «Журналістська ініціатива» та її діяльність із захисту свободи слова й професійної етики свідчать про поступову інституалізацію громадянського суспільства в Україні, що проявлялося у самоорганізації журналістів та їхньому прагненні впливати на суспільно-політичні процеси.

Журналісти критикували опозицію за нездатність організувати протест. Опозиція діяла занадто хаотично та без координації дій. Так, Народний Рух України критикував не стільки самого президента, скільки його оточення, конкретних силовиків та абстрактних олігархів, одночасно вимагаючи заборони та суду над компартією. Журналісти називали лідерами політичної опозиції Олександра Мороза, Юлію Тимошенко та Сергія Головатого. Політики сприяли об'єднанню опозиції взимку 2001 року на Форумі національного порятунку, метою якого було «Покласти край кримінальному режиму, затвердити правду й закон, а також повернути Україну на європейський шлях розвитку» (Мостова, & Рахманін, 2001, с. 1-2). Акція «Україна без Кучми» не мала чіткої спрямованості, тому її учасники, які брали участь у мітингах, могли вимагати негайної відставки президента, а також висловлювати стурбованість щодо беззаконня з боку правоохоронних органів та порушення конституційних норм. Опозиційні сили під час обговорення пропонували шляхи вирішення

політичної кризи, одним з яких було перетворення України на парламентську республіку (Мостова, & Рахманін, 2001, с. 1-2).

Акція «Україна без Кучми» стала не тільки вираженням протесту проти конкретних дій влади, але й платформою для обговорення системних проблем у сфері державного управління та можливих шляхів їх вирішення. 18 грудня 2000 р. в Національній спілці журналістів відбулася зустріч глави підкомітету ЗМІ Комітету з питань культури і освіти Парламентської Асамблеї Ради Європи пані Тутті Ісохоокана-Асунмаа з представниками українських масмедіа, під час якої обговорювався стан свободи слова в Україні. Після емоційних виступів присутніх представник ПАРЄ підсумувала зустріч, зазначивши, що в Україні, хоча законодавство й гарантує свободу слова, реальність часто суперечить цьому. Медіа зазнають тиску та переслідувань з боку різних груп, які використовують для цього податкові, протипожежні та інші контролюючі органи, а також судову систему (Лавріненко, 2000, с. 1). В умовах такого тиску незалежні медіа шукали способи протистояти зовнішньому впливу та виконувати свою суспільну місію, зокрема через висвітлення резонансних справ і надання слова ключовим політичним фігурам.

Українські масмедіа надали платформи для обговорення справи Гонгадзе з головою Верховної Ради Олександром Морозом. 25 грудня 2000 р. інтернет-видання «Українська Правда» організувало чат-конференцію з політиком, в якій узяло участь понад 400 користувачів мережі. На запитання, чи відомо йому про якісь інші записи колишнього охоронця президента, Мороз відповів, що йому відомо про записи розмов з ключовими політичними особами України, такими як: П. Лазаренко, М. Азаров та І. Бакай (Дашевський, 2000, с. 3).

Важливою частиною діяльності українських журналістів було здійснення опитування громадян України щодо поточної політичної ситуації в країні. Наприклад, 23 грудня 2000 р. соціологічна служба газети «День» оприлюднила результати опитування, проведеного Українським інститутом соціальних досліджень та Центром «Соціальний моніторинг» з 7 по 13 грудня 2000 р. Респондентами були 2209 осіб віком від 18 років. Запитання звучало так: «Як ви вважаєте, наскільки обґрунтованими є звинувачення лідера Соцпартії О. Мороза щодо причетності Президента України Леоніда Кучми, міністра внутрішніх справ Юрія Кравченка та глави адміністрації Володимира Литвина до зникнення журналіста Георгія Гонгадзе?». «Вважаю це звинувачення цілком обґрунтованим» відповіло 20% респондентів; «вважаю його необґрунтованим» – також 20%, а «нічого не можу про це сказати» – 60% опитаних (Соціологічна служба «Дня», 2000, с. 1).

З 1 по 2 березня 2001 р. було проведено телефонне опитування 772 респондентів віком від 18 років соціологічною службою УЦЕПД ім. Олександра Разумкова. На питання «Як ви вважаєте, чи становило наметове містечко акції «Україна без Кучми» 1 березня 2000 року на Хрещатику загрозу громадському порядку?» ствердно відповіли лише 23,5% опитаних, заперечно – 64,6%, ще 11,9% було важко відповісти на це питання. На питання «Чи підтримуєте ви дії влади під час касетного скандалу?» «так» відповіли 13,5% опитаних, «ні» – 48,6% опитаних, «важко відповісти» – 37,9% (Дзеркало тижня, 2001, с. 4). Отже, публікація результатів опитування свідчить про зацікавленість ЗМІ громадською думкою щодо дій влади, а також демонструє певний зріз суспільних настроїв, відображаючи рівень довіри громадян до офіційних осіб та їхню поінформованість про політичні події.

«Касетний скандал» вплинув на активізацію діяльності інститутів громадянського суспільства та міжнародних правозахисних організацій. Як зазначала журналістка Юлія Сабри, міжнародна організація захисту свободи слова «Репортери без кордонів» планувала провести моніторинг щодо дотримання свободи слова в Україні відразу після Різдвяних свят у 2001 році (Сабри, 2000, с. 2). Результати діяльності організації оприлюднили в Раді Європи напередодні обговорення ситуації в Україні на Парламентській асамблеї РЄ. Але Президент України Леонід Кучма відхилив пропозицію «Репортерів без кордонів» провести незалежну експертизу аудіозаписів. За словами журналістки, це є спробою державного апарату встановити контроль над недержавними громадськими організаціями, що суперечить принципам демократичних країн (Сабри, 2000, с. 2). Під час розгортання скандалу наближені до Президента особи, які перебували в опозиції до прем'єр-міністра, в свою чергу звинувачували представників західноєвропейських країн у втручання у внутрішні справи в Україні. Зростаючий міжнародний тиск у зв'язку з резонансом довкола зникнення журналіста спричинив активізацію громадських рухів в Україні. Це, своєю чергою, стало стимулом для організації акцій протесту та мітингів, які акцентували на проблемі безпеки журналістів і викликали ще більший суспільний резонанс.

Журналісти газети «Дзеркало тижня» активно критикували рішення влади щодо розгону наметових містечок в українських регіонах, де люди виходили протестувати проти ймовірних злочинів влади, пов'язаних зі зникненням журналіста Георгія Гонгадзе (Мостова, 2001, с. 1). Леоніда Кучму звинувачували в залякуванні людей, яких змушували йти на мітинг на підтримку Президента, під страхом невиплати зарплат і стипендій, погрожуючи звільненням. Такі дії влади лише посилювали напругу в суспільстві, сприяючи зростанню критики на адресу Президента та підсилюючи вимоги щодо його відповідальності перед законом.

Представники українських масмедіа заявляли, що судовий процес, у якому фігурантом мав бути Леонід Кучма, повинен був стати основою для імпічменту. Газета «Дзеркало тижня» зазначала, що позитивним результатом цього скандалу стала поява не лівої, а правоцентристської опозиції (Мостова, 2001, с. 2). Опозиція почала працювати більш злагоджено, ціла низка ЗМІ, висвітлюючи події об'єктивно з різних боків, перетворювалася на повноцінні інститути громадянського суспільства.

В Україні медіа не тільки інформують про події, але й часто виступають організаторами політичних дій. Журналісти використовують свій вплив, щоб мобілізувати людей на протести та змусити владу реагувати на вимоги суспільства. Оглядачка газети «День» Наталія Лігачова зазначала, що акції протесту, наприклад, оголошення про безстрокове голодування львівських журналістів, яке мало назву «Хвиля свободи», є дуже важливим інструментом, щоб привернути увагу до зникнення відомого журналіста та бездіяльності влади у пошуках (Лігачова, 2000, с. 2). Представники інтернет-видання «Українська Правда» звернулися до громадськості із закликом підтримати пікет в рамках акції «Знайдіть журналіста Георгія Гонгадзе!», яка проходила 23 вересня 2000 р. о 12.00 на майдані Незалежності у Києві, а о 20.00 факельний похід «Хто наступний?» (Лігачова, 2000, с. 2). Люди несли в руках факели та полотнища з підписами, які були зібрані у той же день під час акції «Знайдіть журналіста Георгія Гонгадзе». Так, на 14-метровому полотні з написом «Влада повинна виконати свої зобов'язання і обіцянки. Знайдіть журналіста Георгія Гонгадзе» підписалося більше тисячі людей. Один з організаторів заходу, директор Міжнародного демократичного інституту в Україні Том Корнер (Канада), сказав, що метою акції є насамперед підтримка сім'ї Гонгадзе. Організатори мали також намір пересвідчитися в тому, що суспільство знає про зникнення журналіста (Україна молода, 2000, с. 1).

15 грудня 2000 р., за повідомленнями Інтерфакс-Україна, близько 100 осіб взяли участь в акції протесту біля палацу «Україна», де відбувалися святкування з нагоди закриття Чорнобильської АЕС, намагаючись звернути увагу громадськості та учасників заходу на долю зниклого журналіста Георгія Гонгадзе.

Одночасно на майдані Незалежності розпочалася масова політична акція протесту, в якій узяли участь 24 українські партії та громадські організації (СПУ, УНП «Собор», УРП, ПРП, УНА-УНСО, УКСМ, Всеукраїнська партія трудящих та ін.). Замість очікуваних кількох десятків на акцію вийшло понад 500 активістів із гаслом «Хочемо правди». Як зазначали оглядачі газети «України Молода», що кількість протестувальників згодом збільшилася до понад 5 тисяч. Вони були невдоволені діяльністю Леоніда Кучми та його силовиків, тому зібралися біля наметового табору на майдані Незалежності і пройшли походом до парламенту. Представники партій «Вперед, Україно!», «Собор», СПУ, КПУ, УНА-УНСО, КУН, УНР (Костенка) та інших політичних сил вирушили до Верховної Ради, вимагаючи прийняття законів про імпічмент Президента та про слідчі комісії. Пікетувальники зіткнулися з протидією з боку групи молоді, яка виступала на підтримку правоохоронних органів (Дашевський, 2000, с. 3).

Основну вимогу опозиційних партій, які об'єдналися, озвучив голова Республіканської партії Левко Лук'яненко, підкресливши, що криза влади повинна бути вирішена в інтересах держави та народу. За його словами, якщо Кучма невинен, він повинен подати до суду за образу честі та гідності, а також забезпечити виконання вчорашньої постанови Верховної Ради про відставку керівників силових структур, які опозиція підтримує (Дашевський, 2000, с. 3).

Біля готелю «Москва» було поставлено наметове містечко. Учасники вимагали відставки президента України та керівників МВС і СБУ, а також проведення незалежної експертизи у справі зникнення Г. Гонгадзе, і заявили, що готові голодувати для досягнення власних вимог. Голова Служби безпеки України, Леонід Деркач, розцінив звинувачення народних депутатів на адресу вищого керівництва країни у причетності до зникнення Георгія Гонгадзе як сплановану провокацію. Заява голови СБУ свідчить про те, що він вбачав в акції протесту провокацію, інспіровану завершенням розслідування «справи Лазаренка», та звертає увагу на використання учасниками акції псевдопатріотичних гасел (Лавріненко, 2000, с. 1). Провладні радіоканали, телебачення та газети висвітлювали акцію як маргінальне явище. Найбільш оперативно інформацію з наметового містечка продовжували передавати сайт «Українська Правда» та українська редакція «Радіо Свобода» (Сирінська, 2012, с. 807).

Акції протесту «Україна без Кучми» відбулися не тільки в Києві, але й у Львові. Представники львівських УНА-УНСО, УРП, УКРП, «Собору», «Єдності» поставили 6 наметів на площі перед пам'ятником Тарасу Шевченку. Основними вимогами були ухвалення Верховною Радою рішення про імпічмент Президента, відставка та притягнення до відповідальності міністрів-силовиків, а також забезпечення умов для оперативного розслідування «справи Гонгадзе». Керівник тернопільського центру УНА-УНСО Георгій Коменда заявляв, що не бачить інших методів досягнення мети, окрім голодування (Сумик, 2000, с. 3).

15 січня 2001 року активісти акції «Україна без Кучми» пікетували посольство Німеччини, вимагаючи від канцлера Герхарда Шредера не зустрічатися з українським президентом до з'ясування усіх обставин зникнення журналіста Георгія Гонгадзе. Звернення

підписали 22 партії та громадські рухи (Дашевський, 2000, с. 3).

1 березня 2001 року влада силою розігнала мирну демонстрацію акції «Україна без Кучми» на майдані Незалежності. Журналісти розкритикували дії Президента та зазначили, що посол США був в українському МЗС менш ніж за годину після «Беркут-шоу на Хрещатику». Газета «Україна молода» випустила статтю з заголовком «Безнаметова «демократія», де Україну за рівнем демократії було порівняно з Білоруссю. Міліція розігнала наметове містечко протягом 15-20 хвилин. Українські партії брали активну участь у спротиві. Як зазначав Олександр Антонець, учасник акції «Україна без Кучми», що силовики застосували силу проти учасників протесту, які залишалися біля останнього намету, серед яких були помічені представники УНА-УНСО та соціалісти (Шевченко, & Ярошенко, 2001, с. 3).

Журналісти закликали опозицію узяти активну участь у створенні нового наметового містечка, організувати численні й мобільні підрозділи на місцях, розпочати дієву агітацію й ефективну контрпропаганду (Рахманін, 2001, с. 4). Вже 7 березня стало зрозумілим, що нове наметове містечко з'явиться 9 березня поблизу пам'ятника Тарасу Шевченку. Об'єднати свої зусилля в організації нової акції протесту закликали київських та львівських студентів за підтримки «УБК» та ФНП.

9 березня 2001 року відбулася повторна масова акція протесту «Україна без Кучми». Дата акції була вибрана неспроста. Як зазначав відомий український політолог, шеф-редактор журналу «Політична думка» Володимир Полохало у газеті «Україна Молода», що цей день був символом протесту та незгоди з існуючим станом справ, а прихід до пам'ятника великому Кобзареві ставав актом громадянської позиції (Україна молода, 2001, с. 2). Напередодні Форум національного порятунку та комітет «За правду!» заявили, що планують завадити Президенту Леоніду Кучмі покласти квіти до пам'ятника Тарасу Шевченку. Участь в організації протестної акції взяли члени УНА-УНСО та студенти.

Однак силові структури оперативно втрутилися, розігнавши протестувальників. Влада жорстко придушила спроби спротиву, забезпечивши безперешкодний візит президента. Між багатотисячною демонстрацією протестувальників, що дісталася стін Адміністрації Президента на вулиці Банковій, та спецпідрозділами міліції «Беркут» сталися масові сутички, які призвели до затримання та арешту сотень протестувальників. Як зазначалося в газеті «День», картина реального насильства з боку демонстрантів була настільки вражаючою і неспростовною, що зустрічні звинувачення депутатів у насильстві міліції над студентами того ж 9 березня на столичному вокзалі не мали того резонансу, на який очікувалося (Лігачова, 2001, с. 2). Заступник міністра внутрішніх справ Микола Джига називав серед організаторів подій Луценка, Чемериса, а також лідерів УНА-УНСО А. Шкіля та Ю. Тиму. Голова СБУ Володимир Радченко під час засідання парламенту повідомив, що один з із телефонних дзвінків про нібито підкладену до пам'ятника Шевченку вибухівку, здійснив кореспондент «Радіо Свобода»» (Несенюк, 2001, с. 1).

Головною проблемою подій 9 березня журналісти називали відсутність єдності опозиції на чолі з одним лідером. Оглядач газети «День» Микола Несенюк зазначав, що події 9 березня були відверто провокаційними, адже жоден з організаторів столичних заворушень не взяв на себе відповідальність за дії натовпу, які сам же і підбурив. А коли постало питання можливої кримінальної відповідальності, так звані безстрашні «борці з режимом» швидко втратили свою мужність (Несенюк, 2001, с. 4).

Після подій 9 березня Форум національного порятунку, в якому були об'єднані опозиційні сили, заявив про перетворення з громадського об'єднання на політичну коаліцію на основі колективного членства партії і рухів. Тарас Чорновіл, член ФНП, народний депутат з фракції «Реформи-Конгрес» заявив, що після подій 9 березня стало ясно, що поява коаліційної політичної структури є єдиним шляхом до створення сильної демократичної опозиції (Мостова, 2001, с. 1-2). З іншого боку, як було зазначено в газеті «День», в парламенті комуністи і «олігархічні» фракції зацікавлені в обмеженні повноважень Президента. У Верховні Раді сформувалося чотири центри впливу: пропрезидентські фракції СДПУ(о) і «Трудової України»; комуністи; проурядові фракції націонал-демократичних партій, які відзначаються помірною опозиційністю; парламентські антикучмісти («Батьківщина» та соціалісти) (Лігачова, 2001, с. 1).

Акція «Україна без Кучми» мала продовження у вигляді акції протесту «Повстань, Україно» 16 вересня 2002 року. Вона була організована опозиційними силами, партіями «Собор», «Рух», «Яблуко». Українські масмедіа відіграли вагому роль в організації заходу. Підтримати акцію людям пропонували фінансово, купуючи газету «Вечірні вісті», тому що «ця газета не понівечена цензурою влади, буде вікном у реальність і ковтком правди» (Гарбуз, 2005, с. 108). У газеті критикували політиків, таких як Леонід Кучма, Ігор Бакай, Олександр Волков, Леонід Кравчук, Євген Марчук, Віктор Медведчук, Григорій Суркіс, Віктор Пінчук, Валерій Пустовойтенко та інших.

Жорстокі розгони мирних мітингів акції «Україна без Кучми» та зростання тиску на журналістів тільки посилили необхідність створення незалежної організації, яка могла б захищати інтереси медійної спільноти. У відповідь на ці події журналісти починали об'єднуватися, утворювати громадські

організації, які мали захищати, сприяти забезпеченню журналістам політичних гарантії і відповідальності і ставати важливою частиною громадянського спротиву.

«Касетний скандал» не лише загострив кризу довіри до чинної влади, а й поставив питання про необхідність змін у політичному керівництві, оскільки існуюча система виявилася неспроможною ефективно реагувати на суспільні виклики.

Ці події стали важливим етапом у формуванні нової політичної ситуації в Україні, де вимоги громадянського суспільства щодо зміни влади тісно переплітались з намаганнями опозиції домогтися справедливого розслідування «касетного скандалу».

Від імені Всеукраїнських народних зборів «Повстань, Україно!» лідер партії «Собор» Анатолій Матвієнко оголосив постанову-звернення до Президента та голів іноземних держав з вимогою відставки Леоніда Кучми з посади президента України. Це стало приводом до масових акцій протесту з вимогою дострокової відставки Президента.

Під час інтерв'ю українській журналістці Юлії Мостовій Надзвичайний і Повноважний посол США в Україні Карлос Паскуаль зазначив, що справа Гонгадзе, плівки, ситуація зі свободою преси – усе це вплине на природу і напрям, у якому Україна розвиватиметься і рухатиметься. Це очевидно вплине на можливість інтеграції України до Європи й на її відносини з міжнародною спільнотою (Мостова, 2001, с. 4).

Висновки.

Отже, акції протесту привертають увагу суспільства та міжнародної спільноти до нагальних проблем, які влада не вирішує, таких як зникнення журналістів і утиски свободи слова. Відкритий протест чинить тиск на владу, змушуючи її реагувати на вимоги громадян і вживати конкретних заходів. Акція «Україна без Кучми» стала безпрецедентною подією в суспільно-політичному житті України. Вона активізувала більшість інститутів громадянського суспільства, таких як політичні партії, незалежні засоби масової інформації, громадські організації та інші. Акція «Україна без Кучми» привернула увагу до проблеми утиску журналістської діяльності, обмеження свобод та надмірного впливу влади на суспільство. Масові протести та жорстокі дії правоохоронців викликали хвилю обурення серед громадськості, що сприяло посиленню критики діяльності Президента України Л. Кучми як всередині країни, так і на міжнародній арені. Міжнародний резонанс подій сприяв тиску на українську владу з боку європейських і світових інституцій, що посилило вимоги до демократизації країни. У підсумку, акція «Україна без Кучми» стала знаковою подією, яка продемонструвала потенціал громадянського протесту як рушійної сили суспільних змін. Засоби масової інформації зіграли важливу роль у висвітленні подій, поширюючи інформацію про акцію і підтримуючи громадськість у прагненні до змін. Публікації журналістів про дії влади та вимоги протестувальників створювали суспільний резонанс, зміцнюючи громадську свідомість і солідарність. Це також спонукало до створення незалежних журналістських громадських організацій, що об'єднали медіаспільноту для захисту професійної етики та свободи слова. У результаті акція не лише сприяла зростанню громадянської активності, але й заклала основу для подальших демократичних змін у країні. Вона продемонструвала, що суспільний протест може бути важливим інструментом впливу на політичні процеси та здатний формувати порядок денний влади. Крім того, ці події стали своєрідним каталізатором для розвитку незалежних медіа та посилення ролі громадянського суспільства в Україні, що мало довгострокові наслідки для демократичної трансформації держави.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

Дашевський, А. (2000, Грудень 20). Маніфестація під ялинку. *Україна Молода*, с. 3.

Дашевський, А. (2000, Грудень 27). Мороз в Інтернеті «завич». *Україна Молода*, с. 3.

Дашевський, А. (2001, Січень 16). Посольства, пікети, майори... *Україна Молода*, 3.

Дергачов, О. (2004). Епоха Кучми завершується. *Визвольний шлях*, (57), 4–14.

Дуцик, Д. (2000, Вересень 22). Листівки на ваші голови! *Україна Молода*, с. 2.

Дуцик, Д. (2000, Листопад 29). «Касетна бомба» від Мороза. *Україна Молода*, с. 1.

Дуцик, Д. (2000, Вересень 23). Справа Гонгадзе: звітувати немає про що. *Україна Молода*, с. 3.

Зникнення Георгія Гонгадзе: політичні ігри або…? (2000, Вересень 19). *День*, с. 1–4.

Іванцов, О., Зубар, М., Трофімова, Н., & Пісоцька, Р. (2000, Грудень 23). Про «це». *День*, с. 4.

Ільченко, А. (2014). Л. Д. Кучма в президентських виборах 1994 р. – початок зародження біполярної системи українського електорального поля. *Інтелігенція і влада*, (31), 281–291.

Калінін, Т. (2000, Вересень 26). Не бреши! Не будь байдужим! *Україна Молода*, с. 3.

Кармазіна, М. (2007). *Президентство: український варіант*. Київ: Бланк-Прес.

Кононенко, Н. (2008). Політичні лідери сучасної Росії та України, їх вплив на формування моделі розвитку країни. Сучасна українська політика. *Політики і політологи про неї*, (10), 288-290.

Лавріненко, О. (2000, Грудень 19). ПАРЄ зацікавлена в об'єктивному проведенні справи Гонгадзе. *День*, с. 1.

Лавріненко, О., & Лігачова, Н. (2000, Грудень 16). Три місяці компромату замість інформації. *День*, с. 1.

Лемиш, А., & Мазурін, М. (2000, Вересень 22). Більше інформації – менше «пропаганди»! *День*, с. 1–2.

Литвин, В. М. (1994). *Політична арена України: Дійові особи та виконавці*. Київ: Абрис.
Лігачова, Н. (2000, Вересень 20). Зникнення Георгія Гонгадзе: висловлено перші версії. *День*, с. 1-2.
Лігачова, Н. (2000, Вересень 22). Коментар «Дня». *День*, с. 2.
Лігачова, Н. (2000, Вересень 23). Отже, одне запитання: чому немає інформації? *День*, с. 2.
Лігачова, Н. (2000, Вересень 26). Не мовчи, не обманюй, не будь байдужим. *День*, с. 1.
Лукашова, С. (2020, Листопад 30). Плівки Мельниченка. П'єса у 5 діях, 20 роках і мільйонах людських доль. *Українська Правда*. Відновлено з https://www.pravda.com.ua/articles/2020/11/30/7275277/
Мороз, Н. (2018). *Становлення громадянського суспільства незалежної України (1991-2010)*. (Дисертація). Національний технічний університет «Дніпровська політехніка», Миколаївський національний університет імені В.О.Сухомлинського.
Мостова, Ю. (2001, Січень 27 – Лютий 2). Україна-2001: кінець перебудови. *Дзеркало тижня*, с. 1–2.
Мостова, Ю. (2001, Лютий 3-9). Карлос Паскуаль: від того, як Україна вийде з ситуації залежатиме можливість її інтеграції в Європу. *Дзеркало тижня*, с. 2.
Мостова, Ю. (2001, Лютий 10-16). Між буревісниками та пінгвінами. *Дзеркало тижня*, с. 1–2.
Мостова, Ю. (2001, Березень 24-30). Для кожного шанця «нейтральна» – своя... *Дзеркало тижня*, с. 1–2.
Мостова, Ю., & Рахманін, С. (2000, Вересень 23-29). Якщо «зірки» зникають, значить це комусь потрібно. *Дзеркало тижня*, с. 1.
Несенюк, М. (2000, Листопад 29). Замовлення на скандал. *День*, с. 1.
Несенюк, М. (2001, Березень 13). Коли слів не залишається… *День*, с. 4.
Несенюк, М. (2001, Березень 15). Коли інформація не стріляє. *День*, с. 1.
Опозиція та Віктор Ющенко перебирають прибічників, яких втрачає влада. (2001, Березень 3-7). *Дзеркало тижня*, с. 4.
Поліщук, С. (2000, Грудень 2). Журналіст: політик чи інструмент у руках політика? *День*, с. 6.
Рахманін, С. (2001, Березень 3-7). Відкрита гра. *Дзеркало тижня*, с. 4.
Сабри, Ю. (2000, Грудень 30). «Репортери без кордонів» планують робочу місію з проблем свободи слова в Україні. *Дзеркало тижня*, с. 2.
Соціологічна служба «Дня». (2000, Грудень 23). *День*, с. 1.
Сумик, Ю. (2000, Грудень 27). Георгій-2 у Львові. *Україна Молода*, с. 3.
Сирінська, О. (2012). Як виник сайт «Майдан»? *Політична енциклопедія,* (с. 727–728). Київ: Парламентське видавництво.
Хто наступний? (2000, Вересень 26). *Україна Молода*, с. 1.
Шевченко, Л., Ярошенко, О., & Сек, А. (2001, Березень 2). Безнаметова «демократія». *Україна Молода*, с. 3.
Шкабко, С. (2016). *Суспільно-політична та державна діяльність Леоніда Кучми (1975–2005 рр.)*. (Дисертація). Київський національний університет імені Тараса Шевченка.
Чернишевич, О. (2018). *Економічна політика Президента Л. Кучми (1994–2004 рр.): історичний аспект*, (с. 200–204). Наука, освіта і молодь, 2.

REFERENCES

Chernyshyevych, O. (2018). Economic policy of President L. Kuchma (1994–2004): Historical aspect, (pp. 200–204). *Science, Education, and Youth*, 2.
Dashkevskyi, A. (2000, December 20). Manifestation under the Christmas tree. *Ukraina Moloda*, p. 3.
Dashkevskyi, A. (2000, December 27). Moroz on the Internet "zavych". *Ukraina Moloda*, p. 3.
Dashkevskyi, A. (2001, January 16). Embassies, pickets, majors... *Ukraina Moloda*, p. 3.
Dergachov, O. (2004). The era of Kuchma is coming to an end. *Vyzvolnyi Shliakh*, p. 4–14.
Disappearance of Heorhii Gongadze: Political games or...? (2000, September 19). *Den*, p. 1–4.
Dutsyk, D. (2000, November 29). "Cassette bomb" from Moroz. *Ukraina Moloda*, p. 1.
Dutsyk, D. (2000, September 22). Leaflets on your heads! *Ukraina Moloda*, p. 2.
Dutsyk, D. (2000, September 23). Gongadze case: nothing to report. *Ukraina Moloda*, p. 3.
Ilchenko, A. (2014). L. D. Kuchma in the 1994 presidential elections – the beginning of the bipolar system of the Ukrainian electoral field. *Intelligentsia and Power*, (31), 281–291.
Ivantsov, O., Zubar, M., Trofimova, N., & Pisotska, R. (2000, December 23). About "this". *Den*, p. 4.
Kalinin, T. (2000, September 26). Don't lie! Don't be indifferent! *Ukraina Moloda*, p. 3.
Karmazina, M. (2007). *Presidency: The Ukrainian variant*. Kyiv: Blank-Press.
Kononenko, N. (2008). Political leaders of modern Russia and Ukraine, their influence on the formation of the country's development model. *Modern Ukrainian Politics. Politicians and Political Scientists About It*, (10), 288-290.
Lavrinenko, O. (2000, December 19). PACE is interested in an objective trial of the Gongadze case. *Den*, p. 1.
Lavrinenko, O., & Ligachova, N. (2000, December 16). Three months of kompromat instead of information. *Den*, p. 1.
Lemysh, A., & Mazurin, M. (2000, September 22). More information – less "propaganda"! *Den*, p. 1–2.
Ligachova, N. (2000, September 20). Disappearance of Heorhii Gongadze: First versions expressed. *Den*, p. 1- 2.
Ligachova, N. (2000, September 22). Den's comment. *Den*, p. 2.
Ligachova, N. (2000, September 23). So, one question: Why is there no information? *Den*, p. 2.
Ligachova, N. (2000, September 26). Don't be silent, don't lie, don't be indifferent. *Den*, p. 1.
Lukashova, S. (2020, November 30). Melnychenko tapes. A play in 5 acts, 20 years, and millions of human destinies. *Ukrainska Pravda*. Retrieved from https://www.pravda.com.ua/articles/2020/11/30/7275277/
Lytvyn, V. M. (1994). *Political arena of Ukraine: Actors and performers*. Kyiv: Abris.

Moroz, N. (2018). *The formation of civil society in independent Ukraine (1991-2010)*. (Dissertation). National Technical University 'Dnipro Polytechnic', V.O. Sukhomlynskyi Mykolaiv National University.
Mostova, Y. (2001, February 10–16). Between stormy petrels and penguins. *Dzerkalo Tyzhnia*, p. 1–2.
Mostova, Y. (2001, February 3–9). Carlos Pascual: How Ukraine exits the situation will determine its integration into Europe. *Dzerkalo Tyzhnia*, p. 2.
Mostova, Y. (2001, January 27 – February 2). Ukraine-2001: The end of perestroika. *Dzerkalo Tyzhnia*, p. 1–2.
Mostova, Y. (2001, March 24–30). For each trench, "neutral" is their own... *Dzerkalo Tyzhnia*, p. 1–2.
Mostova, Y., & Rakhmanin, S. (2000, September 23–29). If "stars" disappear, it means someone needs it. *Dzerkalo Tyzhnia*, p. 1.
Nesenyk, M. (2000, November 29). Order for a scandal. *Den*, p. 1.
Nesenyk, M. (2001, March 13). When there are no words left... *Den*, p. 4.
Nesenyk, M. (2001, March 15). When information does not shoot. *Den*, p. 1.
Opposition and Viktor Yushchenko are gaining supporters lost by the authorities. (2001, March 3–7). *Dzerkalo Tyzhnia*, p. 4.
Polishchuk, S. (2000, December 2). Journalist: Politician or an instrument in the hands of a politician? *Den*, p. 6.
Rakhmanin, S. (2001, March 3–7). Open game. *Dzerkalo Tyzhnia*, p. 4.
Sabri, Y. (2000, December 30). "Reporters Without Borders" plan a working mission on freedom of speech issues in Ukraine. *Dzerkalo Tyzhnia*, p. 2.
Shevchenko, L., Yaroshenko, O., & Sek, A. (2001, March 2). Beznametova "democracy." *Ukraina Moloda*, p. 3.
Shkabko, S. (2016). *Socio-political and state activity of Leonid Kuchma (1975–2005)*. (Doctoral dissertation). Taras Shevchenko National University of Kyiv.
Sociological Service of Den. (2000, December 23). *Den*, p. 1.
Sumyk, Y. (2000, December 27). Heorhii-2 in Lviv. *Ukraina Moloda*, p. 3.
Syrinska, O. (2012). How did the "Maidan" website originate? *Political Encyclopedia*, (pp. 727–728). Kyiv: Parliamentary Publishing.
Who's next? (2000, September 26). *Ukraina Moloda*, p. 1.

Famıne ın Kazakhstan and Changes ın Ethnıc Structure ın the Fırst half of the 20th Century: a Study of Populatıon Censuses

UDC: 94+930.1(479.24) DOI: https://doi.org/10.15421/172513

Ismailzade Saida Jafar[1]
Ph.D., Assoc. Prof., https://orcid.org/0000-0002-2877-8944, saida.ismailzade@gmail.com
Zhengis Zhomart Zhengisuly[2 3]
Leading Researcher, https://orcid.org0000-0001-7556-6939, zhozhengis@gmail.com
Oshan Zhanymkhan[2 3]
Leading Researcher, https://orcid.org/0000-0002-5767-2794, oshanzhanymkhan@gmail.com
Dauletkhanov Alimgazy[2]
Ph.D., Honorary Professor, Leading Research Officer, Section on the History of Ancient and Medieval Kazakhstan and Neighboring Countries, https://orcid.org/0009-0005-9491-6814, dauletkhan1943@gmail.com
Dauletkhanova Assiya Alimgazievna[4]
Ph.D., Assoc. Prof., Department of Medical Law and Ethics, https://orcid.org/0000-0003-1309-3560, asiyada@gmail.com
[1]Ganja State University (Ganja, Azerbaijan)
[2]Ch. Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology (Almaty, Kazakhstan)
[3]Ministry of Education and Science of Kazakhstan (Almaty, Kazakhstan)
[4]NAO «Astana Medical University» (Astana, Kazakhstan)

Abstract
The study examines demographic changes in Kazakhstan in the first half of the 20th century caused by the effects of famine, collectivization, deportations and military operations. The relevance of the work lies in the analysis of the transformation of the ethnic structure of the region's population and the long-term consequences of these changes. The purpose of the study is to identify the dynamics of ethnic changes based on data from population censuses conducted during this period, as well as to analyze the impact of Soviet policy on ethnodemographic processes. The object of the study is the demographic processes that took place in Kazakhstan, and the subject is their impact on the ethnic structure of the region. The work uses quantitative methods of analyzing official population census data, as well as a historical and demographic approach to identify the relationship between political events and changes in population size and composition. The data from the USSR censuses of 1897, 1926, 1939 and 1959, archival materials and statistical reports, as well as data on population migration, including forced resettlement, were used. The results of the study show that the massive famine of the 1930s caused by forced collectivization led to a reduction in the number of indigenous people. Deportations of various peoples and military losses significantly changed the ethnic map of the region. These processes contributed to the formation of the multinational composition of the population of Kazakhstan. The results obtained are confirmed by archival data and censuses. The work contributes to understanding the long-term demographic consequences of political decisions made at the specified time, and may be useful for further research in the field of ethnodemography and social history of Kazakhstan.

Keywords: Famine, Kazakhstan, ethnic structure, population censuses, demographic changes, forced migration, deportations

(The article was written according to the project: "Preparation and publication of a series of memoirs of eyewitnesses of the mass famine of 1931–1933 in Kazakhstan and their descendants")

Голод у Казахстані та зміни етнічної структури в першій половині 20 століття: дослідження переписів населення

Ісмаїлзаде Саїда Джафар[1], **Женгіс Жомарт Женгісули**[23], **Ошан Жанимхан**[23], **Даулетханов Алімгази**[2], **Даулетханова Асія Алімгазіївна**[4]
[1]Гянджінський державний університет (Гянджа, Азербайджан)
[2]Інститут історії та етнології імені Ч.Ч. Валіханова (Алмати, Казахстан)
[3]Міністерство освіти і науки Казахстану (Алмати, Казахстан)
[4]НАО «Медичний університет Астани» (Астана, Казахстан)

Анотація
У дослідженні розглядаються демографічні зміни в Казахстані в першій половині 20 століття, викликані наслідками голоду, колективізації, депортацій і військових дій. Актуальність роботи полягає в аналізі трансформації етнічної структури населення регіону та віддалених наслідків цих змін. Мета дослідження – виявити динаміку етнічних змін на основі даних переписів населення, проведених у цей період, а також проаналізувати вплив радянської політики на етнодемографічні процеси. Об'єктом дослідження є демографічні процеси, що відбувалися в Казахстані, а предметом – їх вплив на етнічну структуру регіону. У роботі використовуються кількісні методи аналізу офіційних даних перепису населення, а також історико-демографічний підхід для виявлення зв'язку між політичними подіями та змінами чисельності і складу населення. Використано дані переписів населення СРСР 1897, 1926, 1939 і 1959 років, архівні матеріали та статистичні звіти, а також дані про міграцію населення, у тому числі вимушене переселення. Результати дослідження показують, що масовий голод 1930-х років, викликаний примусовою колективізацією, призвів до скорочення чисельності корінного населення. Депортації різних народів і військові втрати істотно змінили етнічну карту краю. Ці процеси сприяли формуванню багатонаціонального складу населення Казахстану. Отримані результати підтверджені архівними даними та переписами. Робота сприяє розумінню довгострокових демографічних наслідків політичних рішень, прийнятих у зазначений час, і може бути корисною для подальших досліджень у галузі етнодемографії та соціальної історії Казахстану.

Ключові слова: голод, Казахстан, етнічна структура, переписи населення, демографічні зміни, вимушена міграція, депортації

Стаття надійшла / Article arrived: 31.01.2025 Схвалено до друку / Accepted: 26.02.2025

Introduction.

The demographic processes of Kazakhstan in the 20th century have undergone significant changes due not only to natural and economic conditions, but also to global historical events. In the first half of the 20th century, Kazakhstan experienced profound ethnic changes that determined its historical development and modern demography (Saparbekova, Kocourkova, & Kučera, 2014). The lands of the steppes and mountains, vast and diverse, have become the scene of social transformations, political reforms, economic disasters and the displacement of peoples. It was a period of rapid change, from the resettlement policy of the Russian Empire to the forced deportations and collectivization of the Soviet era, each of which left its mark on the ethnic landscape of Kazakhstan (Yensenov et al., 2020). The relevance of this study lies in the fact that the analysis of demographic changes in Kazakhstan makes it possible to identify key socio-economic and political factors that influenced the ethnodemographic structure of the region in the 20th century. The population censuses of that time became not just statistical data, but a mirror of change, reflecting every wave of migration and political pressure (Tolesh, 2012). Against the background of global historical events, the ethnic structure of Kazakhstan has changed dramatically: The population was rapidly increasing due to migrants, the traditional nomadic lifestyle was being displaced, and wars, famine, and repression were reshaping society itself (Pianciola, 2019). The purpose of this study is to analyze the impact of migration processes and political events on the ethnodemographic structure of Kazakhstan in the first half of the 20th century, as well as to identify patterns that determined changes in the number of Kazakhs and other ethnic groups during this period. The study will examine the socio-economic and political factors that influenced these processes, including mass deportations and their impact on the transformation of the ethnic composition of the region (Dauletova, 2022). The research methods include historical and demographic analysis, analysis of population censuses and migration flows, as well as comparative analysis of data on socio-economic and political processes that affected Kazakhstan during the period under review. The article is based on a wide range of sources, including publications from recent years, which allows us to provide the most up-to-date data for understanding the changes that have taken place (Sharmanov, n.d.; Kudaibergenova et al., 2017). In conclusion of the introduction, the article covers several aspects of the demographic transition, including the impact of deportations and collectivization on ethnic structure, changes in the social and economic life of the population, as well as prospects for further research in this area.

Literature Review.

Historical context and causes of famine: Hunger in Kazakhstan in the early 20th century is studied in several works. Aldazhumanov (1997) analyzes collectivization and its socio-economic consequences. The Central Asian Analytical Portal (2022) and Kornilov (2022) explore new approaches to the 1930-1933 famine. Kondrashin (2021; 2022) reviews Western studies on the topic. The I-SNG publication addresses mythologizing hunger in information policy, and the issue of famine as genocide or ethnocide is discussed on E-history.kz. Pyanchol (2019) explores the impact of the nomadic lifestyle in Soviet Kazakhstan.

Demographic changes and ethnic transformation: Baypakov and Nurpeyisov (2010) study demographic processes using census data. The Kazakhstan Center for Statistics and the Committee on Statistics provide official demographic data. Kudaibergenova et al. (2017) examine migration's impact on ethnicity, while Saparbekova, Kotsurkova, and Kucher (2014) analyze mass migration waves. Shakhmatov (N.D.) examines industrialization's ethnic impact, and Shokamanov et al. (2024) discuss demographic transitions. Saparbayev (2023) reviews demographic research issues in Kazakhstan.

Migration processes and urbanization: Baitureeva and Saparbaev (2014) and Masanov et al. (2000) focus on resettlement processes and their consequences. Dauletova (n.d.) discusses Kazakhstan's urbanization in a global context, while Dauranova and Ruzanova (2023) study the regulation of demographic processes. Tolesh (2012) offers a historical analysis of Kazakhstan's population, considering demographic changes and migration waves. Conclusion: The studies demonstrate that the famine of 1930-1933 was caused by collectivization, resettlement policies, and political repression, resulting in significant demographic changes and ethnic transformation. Further research should combine historical, demographic, and socio-economic analysis.

Research results.

In the first half of the 20th century, Kazakhstan experienced profound ethnic changes that determined its historical development and modern demography. Vast steppes and mountainous regions have become the scene of social transformations, political reforms, economic upheavals and large-scale migration processes. From the resettlement policy of the Russian Empire to the forced deportations and collectivization of the Soviet era, each of these transformations has left its mark on the ethnic landscape of the region. Against the background of global historical events, the ethnic structure of Kazakhstan has changed dramatically. The population increased rapidly due to migration, the traditional nomadic way of life was displaced, and wars, famine, and repression had a serious impact on society. The population censuses of that time became not just statistical summaries, but a reflection of large-scale social shifts, recording each stage of changes caused by migration and political decisions. How did the number of Kazakhs and other ethnic groups change during this period? What socio-economic and political factors have influenced the transformation of the ethnic composition of Kazakhstan? What were the reasons for

the mass deportations, and what impact did they have on the ethnodemographic structure of the region? This article analyzes these issues, revealing the complex and contradictory history of the people and the territory that became a place of intersection of different cultures and destinies in the first half of the 20th century (Committee on Statistics, n.d.).

Ethnic composition of Kazakhstan at the turn of the 19th and 20th centuries:The historical development of population accounting in Kazakhstan began long before its entry into the Russian Empire. Ancient states, such as Uisuni and Kangly in the territory of modern Kazakhstan, already kept records of taxation and military units . However, regular population censuses with centralized statistical activities were introduced only with the accession to the Russian Empire. The first systematic data appeared since the time of Peter I in Russia in the XVIII century, when they began to conduct per capita censuses, which also affected some regions of Kazakhstan (Yarovoy, 1976).

Table 1.
Population dynamics of Kazakhstan in 1830-1870

Year	The entire population	Kazakhs
1830	1,5	1,3
1850	1,7	1,5
1870	3,6	2,4

Demographic situation according to the 1897 census:

The first general population census of the Russian Empire took place on February 9, 1897, providing valuable data on the demographic situation of Kazakhstan. The census included 14 questions on gender, age, marital status,class, place of birth, religion, native language, literacy, occupation, and other aspects of life.

According to the 1897 census, the population of Kazakhstan was 4,147,800. The majority were Kazakhs (74-78%), followed by Russians (10-13%) and Ukrainians (1-2%). However, the ethnic composition varied depending on the administrative division of regions. For instance, the Omsk region, which was part of the Akmola region at the time, was not included in modern Kazakhstan, affecting the count of Kazakhs and other ethnic groups. (Kazakhstan Statistics Center, n.d., p. 45).

Table 2.
Population of Kazakhstan on February 9th 1897

nationality	Kazakhs	Russians	other	in total
population of thousands of people	3392,8	454,4	300,6	4147,8
%	81,8	11,0	7,2	100

The migration processes in Kazakhstan at the turn of the 20th century significantly impacted the ethnic composition of the region. As you mentioned, the resettlement policies, particularly Stolypin's agrarian reform in 1906, played a key role in reshaping the demographic landscape. The arrival of approximately 1.5 million immigrants, primarily from Russia and Ukraine, during this period marked a shift in the population balance. This migration was driven not only by the search for agricultural land but also by the broader socio-political changes of the time, such as the impact of World War I and the revolutions of 1917.

The growth of the Slavic population, alongside the economic and administrative changes implemented by the Russian Empire, contributed to the decrease in the proportion of Kazakhs, the indigenous population. This trend would continue through the early 20th century, setting the stage for further ethnic transformations as Kazakhstan moved through the tumultuous decades of collectivization, industrialization, and Soviet policies.

Given your interest in the historical demographic changes, it's fascinating how the migration waves, policies, and wars intertwined to shape the ethnic composition of Kazakhstan, laying the foundation for the shifts observed in the mid-20th century (Saparbayev, 2023). During this period, the Slavic population, particularly Russians and Ukrainians, saw a significant increase, especially in the northern and eastern parts of Kazakhstan, where new settlements were established. This shift altered the region's ethnic balance: as the Kazakh population's share declined, the Russian and Ukrainian populations grew. The Stolypin reform also brought economic changes. Settlers introduced new agricultural practices that contrasted with the traditional nomadic lifestyle of the Kazakhs. This transition to agriculture, along with the development of new lands, boosted agricultural growth and transformed Kazakhstan's ethnosocial landscape (Baipakov, & Nurpeisov, 2010).

Discussions.

The First World War and the revolutions of 1917 intensified migration processes in Kazakhstan, which began as part of the agrarian reform. The conscription of Kazakhs and other peoples into labor battalions reduced the number of men, and military operations led to an influx of refugees. The February and October revolutions, the Civil war, and the redistribution of land and resources caused new waves of migration. Famine and economic difficulties increased population movements, which changed the ethnodemographic picture of the region. As a result, the Russian and Ukrainian populations increased, while the proportion of Kazakhs decreased, laying the foundation for further demographic changes (Saparbekova, Kocourková, & Kučera, 2014).

The 1926 census, the first general population census in the Soviet Union, was a key data source for analyzing changes in Kazakhstan's ethnic composition since the 1897 census. Over the almost thirty-year gap, Kazakhstan experienced significant socio-political and economic changes, affecting its population structure. According to the 1926 census, the total population of Kazakhstan

increased to 6,198,467, a notable rise from the 4,147,800 recorded in 1897. However, this population growth was uneven across ethnic groups.

Between the 1897 and 1926 censuses, the ethnic composition of Kazakhstan underwent significant changes. The Kazakh population increased from 3,392,800 in 1897 to 3,627,612 in 1926, but their share of the total population decreased from 81.8% to 58.5%. This decline was primarily due to the influx of immigrants and agrarian reforms.

The Russian population grew dramatically, increasing from 454,400 in 1897 to 1,275,055 in 1926, more than a 2.8-fold increase. Their share in the population rose from 11% to 20.6%. The Ukrainian population also saw significant growth, increasing from 1-2% to 13.9%, reaching 860,201 people.

Other ethnic groups, including Germans, Tatars, and Uzbeks, also experienced population increases. The main factors driving these changes were migration processes, particularly from Stolypin's agrarian reforms and the resettlement policies of the Russian Empire. These migration waves contributed to the rise in the Slavic population, particularly in the northern and eastern parts of Kazakhstan (Population Trends, n.d.).

Revolutions and civil war:The February and October revolutions, and then the Civil War, contributed to the massive displacement of the population from the central regions of Russia to Kazakhstan, which led to an increase in the Slavic population and a decrease in the proportion of Kazakhs. The beginning of collectivization and reforms in agriculture have changed the traditional way of life of Kazakhs, forcing them to move towards settlement, which has affected the employment structure and demography of the region. The industrialization of the 1920s attracted specialists and workers from other parts of the USSR to Kazakhstan, which also changed the ethnic balance. The 1926 population Census recorded significant demographic shifts caused by political and economic processes that predetermined the further development of the ethnic structure of the region (Famine in Central Kazakhstan, n.d.). The growth of the Slavic population in connection with the resettlement policy and economic transformations significantly changed the ethnic structure of the region, which predetermined further changes in the demographic situation of Kazakhstan in subsequent years (Shakhmatov, n.d.).

Table 3.

The population of Kazakhstan in 1897-1926

nationality	*Years 1897*	*1926*	*absolute increase*	*change in specific gravity in points*	*In%*
Kazakhs	3392,8	3627,6	234,8		107
In%	81,8	58,5		-23,3	
Russians	454,4	1275,1	820,7		281
In%	11,0	20,6		+9,6	
others	300,6	1293,7	903,1		430
In%	7,2	20,9		+13,7	
total	4147,8	6196,4	2048,6		49
In%	100	100			

The 1930s were a tumultuous period in Kazakhstan's history, marked by collectivization and Soviet economic reforms. These changes severely impacted the traditional Kazakh way of life, particularly among the rural population. Collectivization, which began in the late 1920s, aimed to consolidate individual farms into collective ones. This policy was especially devastating in Kazakhstan, where the economy was based on nomadic animal husbandry. The confiscation of livestock, the shift to settled agriculture, and the dismantling of traditional systems caused a deep agricultural crisis. By the end of 1932, over 70% of farms were collectivized, and more than half of the livestock was seized, leading to massive economic disruption. Collectivization not only resulted in economic losses but also disrupted the Kazakh way of life, causing forced relocations, depopulation, and the collapse of settlement structures.

One of the most tragic consequences of the collectivization policy was the famine of 1932-1933, dubbed the "Holodomor", which became the largest humanitarian disaster in the history of Kazakhstan. As a result of forced collectivization, confiscation of livestock and grain, harsh exploitation of labor resources and administrative arbitrariness, the population was on the verge of survival. Drought and inefficient agricultural management have exacerbated the crisis (Baitureyeva, & Saparbayev, 2014). The famine of 1932-1933 led to the deaths of approximately 1.5-2 million people, which represented over 40% of the Kazakh population. This catastrophic event caused a significant population decline and altered the region's ethnic composition. Many survivors were forced to migrate to other parts of the Soviet Union or abroad in search of food and shelter, profoundly affecting the demographic landscape. Kazakhs fled to Uzbekistan, Turkmenistan, Russia, China, and Mongolia, which further disrupted the ethnic balance within Kazakhstan. At the same time, the influx of workers and specialists for agricultural and industrial development further diminished the Kazakh population.

Thus, the collectivization and famine became turning points, resulting in profound demographic, social, and economic changes. These events caused the collapse of the traditional nomadic economy, significant demographic losses, and mass migration, with long-lasting effects on the region's ethnic composition and social structure (Kondrashin, 2022). .

In the late 1920s, the policy of collectivization in the USSR brought radical changes to Kazakhstan, a region traditionally based on a nomadic lifestyle. The forced transition to settled agriculture involved cattle rustling, the elimination of pastures, and the relocation of nomadic villages. Harsh methods of implementation sparked resistance from the population, and the mass confiscation of property caused livestock numbers to plummet by more than 80% by 1932, leading to the destruction of the traditional economy. Collectivization triggered a humanitarian crisis, with forced resettlement,

the dismantling of established ways of life, widespread impoverishment, and mass migration. The loss of land and livestock severed familial and clan ties, and the absence of support and education contributed to a deterioration in living conditions, food shortages, and a significant decline in the population's well-being.

The famine of 1932-1933, a tragic consequence of collectivization, resulted in the death of over 1.5 million Kazakhs, about 40% of the population. The famine, caused by the destruction of the traditional economy, forced confiscation of livestock and grain, and agricultural mismanagement, led to widespread epidemics, migration, and significant demographic changes. This disaster drastically reduced the Kazakh population and had long-term effects on the region's social structure and culture.

As a result of the famine, many Kazakhs were forced to migrate, seeking refuge in other Soviet republics like Uzbekistan, Turkmenistan, and Russia, as well as neighboring countries such as China and Mongolia. This mass migration, combined with depopulation, altered Kazakhstan's ethnic landscape. Additionally, the all-Union programs for agricultural and industrial development brought in new settlers, further reducing the Kazakh population and increasing the ethnic diversity of the region.

Thus, collectivization and the subsequent famine of 1932-1933 became a turning point in the history of Kazakhstan; it caused mass mortality, the collapse of the traditional economy and demographic changes, the consequences of which were felt throughout the 20th century (Kornilov, 2022). In the 1930s and 1940s, Kazakhstan became a place of forced resettlement of various ethnic groups as part of the repressive policies of the Soviet Union. This policy had a profound impact on the ethnic structure of the region, as the deported peoples formed new communities that significantly changed the ethnodemographic structure of Kazakhstan (Famine in 1932-1933, n.d.).

The Soviet deportation policy during this period had several objectives, with the primary goal being the ethnic and political "cleansing" of the USSR's lands. Many deportations were based on the suspicion of disloyalty, particularly during times of political tension such as World War II. Certain ethnic groups were viewed as unreliable or potential allies of enemies, leading to their forced resettlement.

In some cases, deportations were economically motivated, as Kazakhstan and other regions were seen as territories for new agricultural and industrial development. The settlement of deported populations in Kazakhstan helped blur ethnic borders, thereby strengthening central control and reducing the likelihood of separatist movements (Kornilov, 2022).

Resettlement of various ethnic groups in Kazakhstan:Kazakhstan received many deported peoples, including Koreans, Germans, Chechens, Ingush, Crimean Tatars, Karachays, Kalmyks and other groups.Deportation of Koreans (1937): One of the first major expulsions in Kazakhstan was the resettlement of the Korean population from the Far East. The Soviet government, fearing their loyalty to Japan, decided to resettle Koreans in Kazakhstan and Uzbekistan. As a result, more than 100,000 people were resettled, forming a significant Korean community in Kazakhstan.Deportation of Volga Germans (1941): After the outbreak of World War II, Volga Germans suspected of collaborating with Germany were deported. Most of the German population was sent to Kazakhstan and Siberia. In total, about 400,000 Germans lived in Kazakhstan, which made them one of the largest ethnic groups in the republic .Deportation of Chechens and Ingush (1944): Chechens and Ingush were deported from their historical homeland, the Caucasus, after being accused of collaborating with the German occupiers. In Kazakhstan, they made up a significant number of migrants, along with Karachays, Kalmyks and representatives of other peoples of the Cauca (Shokamanov, Iskakov, & Demesinova, 2024). The exile of Crimean Tatars, Balkars, Meskhetian Turks and other peoples was also carried out in the mid-1940s, and many were sent to Kazakhstan, where they had to establish new communities and adapt to new conditions.

The deportations of the 1930s and 1940s had a significant impact on the ethnic composition of Kazakhstan. The deported peoples created new communities and made significant changes in the ethnic structure of the republic. According to the 1939 census, 37.8% of the population of the republic were Kazakhs, 40.2% were Russians, and 22% were other peoples. Ethnic diversity became even more noticeable after the deportations in the 1940s (Famine of 1932-1933, n.d.).

By the early 1950s, Germans had become one of the largest ethnic groups in Kazakhstan, following Kazakhs and Russians. The German population had reached hundreds of thousands and played a significant role in the region. Other deported groups, such as Koreans, Chechens, and Ingush, formed stable communities that gradually integrated into Kazakhstan's social and economic life. These communities contributed to the region's cultural and economic diversity, mastering new lands and becoming an integral part of Kazakh society.

The emergence of these ethnic groups led to a more multinational society and enriched Kazakhstan’s culture. Many deported peoples retained their traditions, which further contributed to the region's cultural diversity. The deportations of the 1930s and 1940s played a pivotal role in reshaping Kazakhstan's ethnic structure, fostering the formation of a multi-ethnic society with lasting impacts on the region's development.

The 1939 census became an essential statistical source, helping to analyze demographic changes and trends after the previous 1926 and 1897 censuses. This period was marked by significant socio-political transformations, including collectivization and deportations, which had a profound effect on the ethnic

composition of the population (Tolesh, 2012). Analysis of population census data According to the 1939 census, the population of Kazakhstan was 6,093,507, indicating a moderate increase compared to the 1926 census, despite demographic losses from collectivization and famine in 1932-1933. However, the analysis of the data showed significant changes in the ethnic composition of the republic (Kudaibergenova et al., 2017).

In 1939, the Kazakh population in Kazakhstan decreased to 2,313,674, making up 38% of the total population, a significant drop from 58.5% in 1926. This decline was due to the devastating demographic losses caused by famine and depopulation in the early 1930s.

The Russian population grew to 2,449,128, or 40.2% of the total population, due to migration from other parts of the Soviet Union, the development of new regions, and the influx of labor related to industrialization and agriculture.

The Ukrainian population decreased to 656,676 (10.8% of the population) in 1939, down from 13.9% in 1926, a result of the demographic shifts following collectivization and the migration of Ukrainians from the region.

Germans and other ethnic groups. The number of Germans in Kazakhstan has doubled since 1926, reaching 92,379 (1.5% of the population). This happened as a result of the resettlement of Volga Germans to Kazakhstan as part of the deportation campaigns. The number and share of other ethnic groups such as Tatars, Uzbeks, Uighurs, and Koreans have also increased in the total population due to both migration flows and deportation processes.

Comparison with previous population censuses: The 1939 census revealed significant demographic changes in Kazakhstan compared to the 1926 census. Key trends include:

• ***A sharp decrease in the proportion of Kazakhs:*** The share of Kazakhs fell from 58.5% in 1926 to 38% in 1939, primarily due to collectivization, famine, and forced migration.

• ***Increase in the share of Russians***: The Russian population grew from 20.6% in 1926 to 40.2% in 1939. This change was a result of migration policies, settlement in new territories, and the involvement of the Russian-speaking population in industrial and agricultural development (Kondrashin, 2021).

The dynamics of the number of other ethnic groups.

The number of Germans, Tatars, Koreans and other ethnic groups has increased, many of whom were deported to Kazakhstan. In particular, the emergence of the Korean community in Kazakhstan is connected with the deportation of Koreans from the Far East in 1937.

Trends and changes: The 1939 census reflected the impacts of collectivization, industrialization, and deportations. Kazakh numbers decreased, while the Slavic population, especially Russians, grew. Forced resettlements, including Germans, Koreans, and Chechens, increased ethnic diversity. Urbanization and

Table 4.

Population dynamics of Kazakhstan in 11926;1939

nationality	1926	In %	1939	In %
the entire population	6 198 467	100	6 093 507	100
Kazakhs	3 627 612	58,5	2 313 674	38,0
Russians	1 275055	20,6	2 449627	40,2
Ukrainians	860201	13,9	656676	10,8
Germans	51094	0,8	92379	1,5
Tatars	79756	1,3	106943	1,8
Uzbeks	129399	2,1	103240	1,7
Belarusians	25584	0,4	31309	0,5
Uighurs	74019	1,0	35 354	0,6
Koreans	42	0,0	95903	1,6
other	86290	1,4	208902	3,3

industrialization led to a rising urban population, and the Great Patriotic War brought evacuees and businesses, further boosting the population. The mobilization of 1.2 million Kazakhs disrupted demographics and increased women's roles in the economy. Post-war industrialization and the development of virgin lands spurred migration, shifting the ethnic balance. By 1959, Kazakhstan's population reached 9.3 million, with Kazakhs comprising 30%. These changes shaped the region's demographic and economic development (Aldazhumanov, 1997).

Russians: Russians became the largest ethnic group, reaching 3,974,229 people (42.7%). The growth in the number of Russians was due to active migration during the period of industrialization, the evacuation of wartime and post-war campaigns for the development of virgin lands .

Other ethnic groups: Along with Russians, the number of other ethnic groups in Kazakhstan has increased. Ukrainians made up 8.2% of the population, Germans – 7.1%, Tatars – 2.1%, Uzbeks – 1.5%, Koreans – 0.8%, Uighurs – 0.6%.

The deportations of the 1930s and 1940s created large communities of Germans, Koreans, Chechens, and others in Kazakhstan, reshaping the region's ethnic structure. By 1959, Kazakhstan had become one of the USSR's most multinational republics due to migration and policies promoting ethnic mixing. The dominance of Russians and Slavs, along with deported communities, led to Russification and the decline of Kazakh language and culture. This ethnic diversity reshaped Kazakhstan's economy, culture, and social structure, with Russians and Slavs dominating industry and government, while Kazakhs sought to preserve their identity. The 1959 census highlighted the recovery of the population but also revealed lasting ethnic changes (Tursunov, n.d.).

Table 5.

Population dynamics of Kazakhstan in 1959

nationality	the number of ethnic groups	In %
the entire population	9309847	100
Kazakhs	2794966	30
Russians	3974229	42,7
Ukrainians	762131	8,2
Germans	659751	7,1
Tatars	191925	2,1
Uzbeks	136570	1,5
Koreans	74019	0,8
Uighurs	59840	0,6
other	656416	7

Conclusions.

The first half of the 20th century turned Kazakhstan into an arena of incredible changes that forever changed its ethnic structure and demography. Tragedy and triumph, mass migrations and forced relocations, famine and wars – all these events had a powerful impact on society. The population censuses, like photographs of that time, recorded the dynamic changes in the ethnic landscape of the region. Kazakh lands have become home to many peoples: from Slavic immigrants to deported Koreans and Germans. At the same time, the traditional nomadic way of life of the Kazakhs faced the insurmountable challenges of collectivization and famine, forever changing the face of the region. The policy of the Soviet Union on resettlement, industrial development and the development of virgin lands made Kazakhstan one of the most multinational republics of the USSR. The results of the 1959 census summarize the ethnodemographic shifts of the first half of the century. Demographic losses, the growth of multiculturalism and changes in interethnic relations have laid the foundation for today's Kazakhstan, a republic where different cultures and traditions harmoniously coexist. This story of the transformation of the ethnic composition, full of dramatic events and amazing changes, is the key to understanding the modern appearance of the country and its unique identity.

REFERENCES

Aldazhumanov, K.S. (1997). *Collectivization and famine in Kazakhstan: Social and economic consequences*. Almaty: Nauka.

Archive of the President of the Republic of Kazakhstan. (2019). *History of deportations to Kazakhstan 1939–1945*. Almaty.

Baipakov, K. M., & Nurpeisov, M. K. (2010). *Population censuses of Kazakhstan: Demographic changes in the 20th century*. Astana: Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan.

Baitureyeva, K., & Saparbayev, B. (2014). Influence of migratory processes on change of ethno demographic structure of Southern Kazakhstan population. *Life Science Journal*, 11(5s). Retrieved from http://www.lifesciencesite.com

Committee on Statistics of the Ministry of National Economy of the Republic of Kazakhstan. (n.d.). Publications on demography. Retrieved from https://stat.gov.kz/en/industries/social-statistics/demography/publications/157662/

Dauletova, M. (n.d.). *Urbanization as a global trend: The example of Kazakhstan*.

Dauranova, I. N., & Ruzanova, R. M. (2023). Institutional and legal framework for the regulation of demographic processes in Kazakhstan. *Economics: the Strategy and Practice*, 18(2), 23-36. https://doi.org/10.51176/1997-9967-2023-2-23-36

Famine in 1932-1933 in Kazakhstan: Genocide or ethnocide? *E-history.kz*. Retrieved from https://e-history.kz/ru/news/show/4277

Famine in Central Kazakhstan in the early 20th century and its socio-demographic consequences. *Article KZ*. Retrieved from https://articlekz.com/article/35549

Famine in Kazakhstan in 1930-33: Contemporary research and new approaches. (2022). *Central Asian Analytical Portal*, 9(2), 112-130. Retrieved from https://www.caa-network.org/archives/6126

Famine of 1932-1933 in Kazakhstan: The phenomenon of mythologizing history as part of the global information war. *I-SNG*. Retrieved from https://i-sng.ru/publikacii/golod-19321933-gg-v-kazahstane-fenomen-mifologizacii-istorii-kak-sostavnaya-chast-globalnoy-informacionnoy-voyny/

Kazakhstan Statistics Center. (n.d.). *Demographic changes and famine in Kazakhstan in the 1930s*.

Kondrashin, V. V. (2021). Problems of the history of famine in Kazakhstan in Western historiography (1931–1933). *Bulletin of History and Philosophy*, 19(1), 45-60. Retrieved from https://history-philosophy-vestnik.ksu.kz/index.php/history-philosophy-vestnik/article/view/599

Kondrashin, V.V. (2022). Contemporary historiography of the famine of the early 1930s in Russia and Kazakhstan: A literature review. *Historical Journal*, 12(4), 78-92.

Kornilov, G. E. (2022). Famine in Kazakhstan in 1930-33: Contemporary research and new approaches. *Central Asian Analytical Portal*, 9(2), 112-130. Retrieved from https://www.caa-network.org/archives/6126

Kudaibergenova, A., Zhugenbayeva, G., Apendiyev, T., Chatybekova, K., Bissembayeva, L., Kaipbayeva, A., Arman, Z., Suleymenova, K. (2017). Influence of migration processes on changing in the ethnic composition of the population of Kazakhstan: End of the XIX - End of the XX centuries. *ResearchGate*. Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/316250088_Influence_of_migration_processes_on_changing_in_the_ethnic_composition_of_the_population_of_Kazakhstan_End_of_the_XIX_-_End_of_the_XX_centuries

Masanov, N. E., Abylkhazhin, Z. B., Erofeeva, I. V., Alekseenko, A. N., & Baratova, G. S. (2000). *History of Kazakhstan: Peoples and cultures*. Almaty.

Pianciola, N. (2019, October 30). Nomads and the state in Soviet Kazakhstan. In *Oxford research encyclopedia of Asian history*. Oxford University Press. https://doi.org/10.1093/acrefore/9780190277727.013.314

Population Trends Asia Pacific. Kazakhstan population data. (n.d.). Retrieved from https://www.population-trends-asiapacific.org/data/KAZ

Saparbayev, B. (2023). Problems of demographic studies in Kazakhstan. *ResearchGate*. Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/381799611_Problems_of_demographic_studies_in_Kazakhstan

Saparbekova, A., Kocourková, J., & Kučera, T. (2014). Sweeping ethno-demographic changes in Kazakhstan during the 20th century: A dramatic story of mass migration waves. *AUC Geographica*, 49(1), 71-82.

Shakhmatov, I. A. *Industrial and social changes in Kazakhstan in the context of ethnic transformation*.

Sharmanov, T. (n.d.). Kazakhstan: Background Information, Objectives, and Organization of the Survey. *The DHS Program*. Retrieved from https://dhsprogram.com/pubs/pdf/FR111/01Chapter1.pdf

Shokamanov, Yu. K., Iskakov, U. M., & Demesinova, A. A. (2024). Features of demographic transition in the regions of Kazakhstan. *Central Asian Economic Review*, 1, 64-79. https://doi.org/10.52821/2789-4401-2024-1-64-79

Tolesh, F. A. (2012, April). *The population history of Kazakhstan*. Retrieved from https://epc2012.eaps.nl/papers/120586

Tursunov, A.A. *National policy and interethnic relations in Kazakhstan (1920-1950s)*.

University of Central Asia. (2022). *Long shadows: Contemporary health consequences of Kazakhstan's collectivization-induced famine* (Working Paper No. 73). University of Central Asia. Retrieved from https://www.ucentralasia.org

Valikhanova, G. M. (2022). Famine and migration in Kazakhstan (late 1920s – early 1930s). *Bulletin of KazNU. Series History*, 106(3), 572-610. Retrieved from https://bulletin-history.kaznu.kz/index.php/1-history/article/view/1544

Valikhanova, G. M. (2024). There are still many "white spots" in the history of our republic. The famine of the 1930s in Kazakhstan and its consequences. *Pedagogical News*, 3, 45-60. https://pedvestnik.ppu.edu.kz/storage/articles/3dd68bdcb3e6ed7c5c4926 0072788a8d/%D0%9F%D0%B5%D0%B4.%D0%B2%D0%B5%D1%81%D1%82%D0%BD%D0%B8%D0%BA_2024_% E2%84%963_%D1%81%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%8C%D1%8F_4.pdf

Worldometer. Kazakhstan population. (n.d.). *Worldometer*. Retrieved February from https://www.worldometers.info/world-population/kazakhstan-population/

Yarovoy, A.Yu. (1976). *Population censuses of the USSR: Methodology and results*. Statistical Publishing House.

Yensenov, K. A., Naimanbayev, B. R., Aldabergenov, K. M., Malikova, S. Z., & Bakhtorazov, S. U. (2020). History of famine in Kazakhstan (1931-1933). *PJAEE*, 17(6), 622-633.

Turkey's Engagement in Energy Security Cooperation with South Caucasus Countries

UDC: 930.1:327(479.24) DOI: https://doi.org/10.15421/172514

Huseynli Huseyn
Ph.D., Assoc. Prof., Department of New and Modern History of European and American Countries, https://orcid.org/0000-0001-7954-0381, huseyn.huseynli@bsu.edu.az
Baku State University (Baku, Azerbaijan)

Abstract

This article analyzes Turkey's cooperation with South Caucasus countries in the field of energy security and examines the key energy projects implemented within this framework. Turkey's geostrategic position, its role in energy transit, and its priorities in energy policy are explored. The study particularly focuses on the Baku-Tbilisi-Ceyhan (BTC) oil pipeline and the Southern Gas Corridor (SGC) projects. The realization of the BTC project has strengthened Turkey's geopolitical position in the region and reinforced its strategic partnership with Azerbaijan and Georgia. Moreover, this project has facilitated Western countries' access to Caspian oil reserves, thereby contributing to Europe's energy security.

The Southern Gas Corridor project plays a crucial role in ensuring energy supply for both Turkey and Europe. Through the Trans-Anatolian Natural Gas Pipeline (TANAP) and the Trans Adriatic Pipeline (TAP), Azerbaijani gas is transported to Turkey and Europe. This development represents a significant step in Turkey's ambition to become an "Energy Hub". The article also examines the evolution of energy cooperation between Turkey and Azerbaijan, as well as the challenges encountered and their potential solutions. Additionally, the impact of Turkey's relations with Russia, Iran, and Western countries on its energy policy is highlighted.

At the same time, Turkey faces challenges in balancing its energy partnerships with Russia and Iran while maintaining strong ties with Western allies. This article also assesses the potential future prospects of Turkey's energy cooperation in light of regional political shifts and global energy demands. Ultimately, Turkey's proactive energy diplomacy in the South Caucasus underscores its ambition to solidify its position as a key player in international energy security.

In conclusion, Turkey's engagement in energy security in the South Caucasus region holds not only economic but also strategic significance. The BTC and SGC projects have shaped Turkey's energy strategy and strengthened its position both in the region and on the international stage. Furthermore, these projects have deepened Turkey-Azerbaijan-Georgia cooperation, enhancing the South Caucasus' role as a vital energy corridor.

Keywords: Energy Security, South Caucasus, Baku-Tbilisi-Ceyhan (BTC), Southern Gas Corridor (SGC), Geopolitical Cooperation

Участь Туреччини у співпраці з країнами Південного Кавказу у сфері енергетичної безпеки

Гусейнлі Гусейн
Бакинський державний університет (Баку, Азербайджан)

Анотація

У цій статті аналізується співробітництво Туреччини з країнами Південного Кавказу у сфері енергетичної безпеки та розглядаються ключові енергетичні проєкти, які реалізуються в рамках цього. Досліджено геостратегічне положення Туреччини, її роль у транзиті енергоносіїв та пріоритети в енергетичній політиці. Дослідження особливо зосереджено на проектах нафтопроводу Баку-Тбілісі-Джейхан (BTC) і Південного газового коридору (SGC). Реалізація проєкту BTC зміцнила геополітичні позиції Туреччини в регіоні та зміцнила її стратегічне партнерство з Азербайджаном і Грузією. Крім того, цей проект полегшив доступ західних країн до запасів каспійської нафти, тим самим сприяючи енергетичній безпеці Європи. Проєкт «Південний газовий коридор» відіграє вирішальну роль у забезпеченні енергопостачання Туреччини та Європи. Через Трансанатолійський газопровід (TANAP) і Трансадріатичний газопровід (TAP) азербайджанський газ транспортується до Туреччини та Європи. Ця подія є значним кроком у прагненні Туреччини стати «енергетичним центром». У статті також розглядається еволюція енергетичного співробітництва між Туреччиною та Азербайджаном, а також виклики, що виникли, та їх потенційні шляхи вирішення. Крім того, підкреслюється вплив відносин Туреччини з Росією, Іраном і західними країнами на її енергетичну політику. У той же час Туреччина стикається з проблемами в збалансуванні свого енергетичного партнерства з Росією та Іраном, зберігаючи міцні зв'язки із західними союзниками. У цій статті також оцінюються потенційні майбутні перспективи енергетичного співробітництва Туреччини в світлі регіональних політичних зрушень і глобального попиту на енергію. Зрештою, проактивна енергетична дипломатія Туреччини на Південному Кавказі підкреслює її прагнення зміцнити свої позиції як ключового гравця в міжнародній енергетичній безпеці. Підсумовуючи, залучення Туреччини до енергетичної безпеки в регіоні Південного Кавказу має не лише економічне, а й стратегічне значення. Проєкти BTC і SGC сформували енергетичну стратегію Туреччини та зміцнили її позиції як у регіоні, так і на міжнародній арені. Крім того, ці проєкти поглибили співпрацю між Туреччиною, Азербайджаном і Грузією, підвищивши роль Південного Кавказу як життєво важливого енергетичного коридору.

Ключові слова: енергетична безпека, Південний Кавказ, Баку-Тбілісі-Джейхан (BTC), Південний газовий коридор (SGC), геополітичне співробітництво

Стаття надійшла / Article arrived: 11.01.2025 Схвалено до друку / Accepted: 27.02.2025

Introduction.

Turkey holds significant geopolitical and strategic importance due to its proximity to regions containing 70% of the world's existing oil and natural gas reserves and the areas that have a high demand for these resources. Particularly, Turkey is characterized as a transit country or "Energy Corridor" in terms of natural gas. However, Turkey's goal is to transform into an "Energy Hub". The pipelines passing through Turkey are of great significance for both producer and consumer countries. Currently, due to its limited energy resources, Turkey meets approximately 30% of its total energy demand from its own resources, while the remaining portion is supplied from various sources. Turkey's energy demand is met by 35% from natural gas, 28.5% from coal, 27% from oil, 7% from hydroelectric energy, and 2.5% from other renewable sources. Alongside a high level of foreign dependence in the energy sector, Turkey ranks second after China in the growth of natural gas demand in recent years, and it imports nearly 99% of its natural gas consumption. In 2015, 58% of the 51 billion cubic meters of natural gas imported by Turkey came from Russia, 15% from Iran, 12% from Azerbaijan, 7.7% from Algeria (LNG), and 2.4% from Nigeria (LNG) (Ilter, & Kinik, 2017). The country participates in and supports many important projects to become a natural "Energy Hub" between energy-rich Central Asia, Caspian Sea, and Middle Eastern countries and the consumption markets in Europe.

On September 20, 1994, with the signing of the "Contract of the Century" between Azerbaijan and Western countries in the field of energy security, Turkey initiated its Caspian energy diplomacy. It should be noted that the idea of transforming Turkey into an "energy corridor" between the Middle East and Caspian Basin, where a significant portion of the world's oil and natural gas reserves are located, and Europe, dates back to the 1970s. The first international pipeline of Turkey, the "Kirkuk-Yumurtalik Crude Oil Pipeline", saw its first tanker loaded at the Yumurtalik terminal on May 25, 1977. The BTC Crude Oil Pipeline was the second project and was considered indispensable for Turkey, aiming to deliver Caspian oil to the world via the Ceyhan terminal (Baskin, 2013).

The Object and Subject of the Article. The object of this article is Turkey's cooperation with South Caucasus countries in the field of energy security, while its subject encompasses energy projects such as the BTC and SGC pipelines implemented within this framework, along with their geopolitical, economic, and strategic impacts. By analyzing Turkey's energy policy, the implementation process of these projects, and their role in the region, the article highlights the significance of energy cooperation between Turkey, Azerbaijan, and Georgia on both regional and international scales.

The aims and objectives of the article. The objective of this article is to analyze Turkey's cooperation with the South Caucasus countries in the field of energy security and the key energy projects implemented within this framework. One of its primary aims is to examine the geopolitical, economic, and strategic impacts of the BTC and SGC projects. The article also evaluates Turkey's energy policy priorities, its role as a transit country, and its energy diplomacy, assessing their regional and international implications. Additionally, it investigates the dynamics of Turkey-Azerbaijan-Georgia energy cooperation and the challenges encountered in this sphere. Furthermore, the study explores the role of Turkey's relations with Russia, Iran, and Western countries in shaping its energy security strategy.

Research Methods. The article employs analytical and comparative approaches. Turkey's energy policy and projects in the South Caucasus are evaluated based on various sources, with a focus on their geopolitical and economic impacts.

Scientific novelty of the article. The scientific novelty of the article lies in the systematic analysis of Turkey's cooperation with the countries of the South Caucasus in the field of energy security. The geopolitical and economic impacts of strategic energy projects such as the BTC pipeline and the SGC are thoroughly examined. At the same time, the influence of Turkey's energy policy on its relations with regional powers–Russia, Iran, and Western countries–is evaluated from a new perspective.

The bibliographic foundation. The bibliographic foundation of the article is based on scientific research, official documents related to international and regional energy projects, statistical data, and analytical assessments of energy policies. Additionally, academic sources reflecting the energy strategies of Turkey, Azerbaijan, and other relevant stakeholders have been utilized.

The analysis of previous research and publications. In the article, previous research and publications are analyzed to investigate how Turkey's role and cooperation policy in energy security in the South Caucasus have been assessed within the framework of scientific approaches. While earlier studies primarily emphasized the economic and strategic significance of the BTC and SGC projects, this article specifically focuses on their geopolitical impacts and Turkey's position within its energy policy. Furthermore, the article identifies the gaps in existing research and attempts to explain energy security issues in a broader context. Thus, this research not only continues previous studies but also presents new analyses and approaches. A number of scholars' works have been utilized in this direction, with ideas and considerations presented in a comprehensive manner (Baskin, 2013; Shaban, 2023; Zekiye, 2019).

Research results.

On October 29, 1998, in Ankara, the heads of state of Turkey, Azerbaijan, Georgia, Kazakhstan, Uzbekistan, and Kyrgyzstan signed a joint declaration, announcing their political support for the BTC project, which aimed to transport crude oil produced in countries such as

Kazakhstan, Uzbekistan, Kyrgyzstan, Turkmenistan, and Azerbaijan in the Caspian Basin via pipeline to the Mediterranean Sea and from there to world markets by tanker. On October 27, 1998, under the "Partial Advisory Services Agreement for the Baku-Ceyhan Crude Oil Pipeline and Other Pipelines of Interest to the Republic of Turkey" between the United States Trade and Development Agency (USTDA) and the Treasury Consultancy of the Republic of Turkey, a grant of 823,000 USD was allocated. On November 18, 1999, at the OSCE Summit in Istanbul, a declaration was signed regarding the construction of the main export pipeline of Baku-Tbilisi-Ceyhan. This laid the legal foundation for the realization of the project. Subsequently, efforts were made to finalize some details of the BTC main export pipeline project and to identify the necessary financial sources.

On September 18, 2002, the foundation of the Baku-Tbilisi-Ceyhan main export pipeline was laid at the Sangachal terminal. The Presidents of Azerbaijan, Turkey, and Georgia attended the groundbreaking ceremony. In his opening speech at the event, the President of the Republic of Azerbaijan, Heydar Aliyev, spoke about the project, stating: *"At the time of signing this agreement, we envisaged producing more than 50 million tons of oil annually from the Azeri-Chirag-Gunashli fields in the future. However, the oil needs to be delivered to world markets. There were various ways and routes for this. But as Azerbaijan, together with our friends: Turkey, Georgia, and the companies participating in this project, we decided to deliver the oil to the Ceyhan port in Turkey via the Baku-Tbilisi-Ceyhan main export pipeline"* (Shaban, 2023a).

It should be noted that the realization of the BTC project demonstrated that Turkey's relations with the two main countries of the South Caucasus, Azerbaijan and Georgia, had shifted from cooperation to strategic partnership. The operator of the sections of the pipeline located in Azerbaijan and Georgia on behalf of the shareholders of "BTC Co." was BP, while the operator of the section in Turkey was the "BOTAŞ International Limited" company. Overall, the distribution of shares among the shareholders of "BTC Co." was as follows: BP 30.1%, "AzBTC" 25%, MOL 8.9% (later Chevron), "Equinor" 8.71%, "TPAO" 6.53%, "Eni" 5%, "Total" 5%, "Itochu" 3.4%, "Inpex" 2.5%, "ExxonMobil" 2.5%, and "ONGC (BTC) Limited" 2.36%. The total length of the pipeline was calculated to be 1,768 kilometers. Of this, 443 kilometers were to pass through Azerbaijan, 249 kilometers through Georgia, and 1,076 kilometers through Turkey. The construction costs of the project alone amounted to 4.5 billion USD.

The construction of the BTC project was completed in 2005. The official opening of the section of the pipeline passing through Azerbaijan took place on May 25. The event held in Sangachal was also marked by significant events in terms of Trans-Caspian cooperation. The statements made by Nursultan Nazarbayev during the event, the press conference held after his meeting with Ilham Aliyev, and the joint declaration made by officials from Turkey, Azerbaijan, and Kazakhstan during the event strengthened the impression that Kazakhstan would definitely join BTC. In his speech at the opening ceremony of BTC, the Chairman of SOCAR, Rovnag Abdullayev, stated that the work related to the "Trans-Caspian Project" had been completed and was submitted to the Presidents of Azerbaijan and Kazakhstan for approval. On September 14, 2005, by the decree of the President of Azerbaijan, Ilham Aliyev, a special commission was established to ensure the transportation of Kazakhstan oil via the Baku-Tbilisi-Ceyhan Main Export Pipeline (Abdullayev, 2009).

On October 12 of the same year, the completion of the Georgian section of the BTC pipeline was marked by the commissioning of Pump Station No. 1 in the Gardabani district of Georgia. A grand opening ceremony was held, with the participation of Turkish President Ahmet Necdet Sezer, Azerbaijani President Ilham Aliyev, and Georgian President Mikheil Saakashvili. From the Turkish side, the Minister of Energy and Natural Resources, Hilmi Guler, the Head of the Presidential Office, Kamal Nehrozoglu, and a limited number of other guests were also present. During his speech at the ceremony, President Sezer stated that this significant step, taken to ensure stability, peace, and prosperity in the South Caucasus, which connects Europe and Asia and holds strategic importance, had been understood by everyone. He emphasized that the projects forming the East-West energy corridor were vital steps toward enhancing security and peace in the region, as well as ensuring economic development. President Sezer also noted that these projects would strengthen the relationships between the countries in the region, as well as their ties with the Western world. Later, President Sezer remarked: *"In terms of achieving and sustainably maintaining economic and social development in the region, this project holds special significance. Within this framework, we have reached the final stage of the Baku-Tbilisi-Ceyhan crude oil pipeline project as a result of the joint efforts carried out by our countries with trust and determination. This project, which will bring new dynamics to Europe and Asia and bring peoples closer together, is advancing towards its ultimate goal with confident steps. I wholeheartedly congratulate everyone who contributed to the realization of the Baku-Tbilisi-Ceyhan idea and express my gratitude"* (A ceremony was held, 2005).

The final stage of the project was completed on May 28, 2006. Thus, Azerbaijani oil transported through the BTC pipeline was delivered to Turkey's Ceyhan terminal. The opening ceremony of the "Project of the Century" or "Silk Road of the 21st Century" was hosted by President Ahmet Necdet Sezer and Prime Minister Recep Tayyip Erdogan, with the participation of Azerbaijani President Ilham Aliyev, Georgian President Mikheil Saakashvili,

the Prime Minister of the Turkish Republic of Northern Cyprus, Ferdi Sabit Soyer, the Deputy Prime Minister of the United Kingdom, John Prescott, and ministers and deputy ministers from 32 countries, including Turkey. The financial cost of the Turkish section of the project amounted to 1.7 billion USD. However, this cost was not covered by Turkey but by the companies participating in the project, with the 300 million USD difference arising from cost increases being covered by "BTC Co." Thus, despite the increase in project costs, the pipeline began operations without the need for additional support that Turkey had committed to through the "Government Guarantee Agreement". If additional revenues were set aside, Turkey was expected to earn between 140 million and 200 million USD annually, based on the capacity transported, during the 1st to 16th years, and approximately 300 million USD during the 17th to 40th years, in return for "transit fees and management services". Alongside the revenues from transit fees and shares in the fields, the implementation of the pipeline allowed for cheaper oil due to reduced transportation costs. During the construction phase, approximately 21,000 new jobs were created along the pipeline route. With the construction of the Ceyhan terminal, the Mersin and Iskenderun ports also began to flourish. The realization of this project, which constituted the most critical part of the East-West Energy Corridor, not only increased Turkey's geopolitical significance but also contributed to the political and economic stability of Azerbaijan and Georgia. Thanks to the project, Azerbaijan became one of the major oil producers, and Georgia became a crucial transit country. As mentioned, the BTC crude oil pipeline was of great significance for Turkey, both economically and politically. The advantages BTC would provide to Turkey were as follows:

1. With BTC, Turkey's geopolitical significance increased, and it became a key country in the Eurasian energy corridor.
2. The reduction of oil transportation by tankers helped prevent the overloading of Turkey's Black Sea straits.
3. Ceyhan transformed into an oil terminal.
4. With the pipeline operating at full capacity, Turkey's revenue from oil transportation and loading reached 250 million USD.
5. The pipeline provided Europe with an alternative source of Caspian crude oil, independent of the Middle East region, thereby helping the EU member states achieve their goals of source and route diversification.
6. The pipeline played a crucial role in successfully completing the East-West energy corridor, linking the South Caucasus and Central Asia to Turkey and from there to Western markets.

Starting from 2006, in addition to Azerbaijani oil, oil from Turkmenistan and Kazakhstan began to be exported to Turkey. After long discussions and technical processes, on June 16, 2006, an agreement was signed between Azerbaijani President Ilham Aliyev and Kazakh President Nursultan Nazarbayev on Kazakhstan's participation in BTC. On August 8, 2007, during an official visit to Kazakhstan by Azerbaijani President Ilham Aliyev, a memorandum was signed between SOCAR and KazMunayGas companies regarding the "Kazakhstan Caspian Transportation System" project. This system was intended to transport Kazakhstan's oil, extracted from the "Kashagan" and "Tengiz" fields, through Azerbaijan and BTC to global markets (Abdullayev, 2009).

Due to Russia's firm stance, the Aktau-Baku oil pipeline (Trans-Caspian) has not yet been realized. However, currently, Kazakh oil is transported to Azerbaijan via tankers within the "Trans-Caspian project" framework, and from there, it is carried to international markets via BTC and rail. Additionally, Kazakhstan and Azerbaijan's shared position on the Caspian Sea's legal status is beneficial for both Trans-Caspian cooperation and the continuation of strong relations among Turkic-speaking countries. Another aspect of Trans-Caspian oil cooperation involves the transportation of Turkmenistan oil to international markets through Azerbaijan. The agreement for transporting Turkmenistan oil via BTC was signed in June 2010. Although not to the extent of Kazakhstan, Turkmenistan also transports a significant portion of its produced oil via BTC. As Turkmenistan's oil production continues to rise, the country has even acquired new ships in recent years to transport its oil and petroleum products. However, there have been periods of significant disagreements between Turkmenistan and Azerbaijan regarding the status of the Caspian Sea, which negatively impacted the deepening of their Trans-Caspian energy cooperation. As is well known, disputes between the two countries over oil fields in the Caspian in the 1990s escalated their relations. In fact, Turkmenistan closed its embassy in Azerbaijan in 2001, citing financial reasons. However, especially after the death of Turkmenistan's former president Saparmurat Niyazov (Türkmenbaşy) and with Turkey's initiative, the process of normalizing Turkmenistan-Azerbaijan relations began, and in 2008, Turkmenistan's embassy in Azerbaijan reopened. This led to the development of Azerbaijan-Turkmenistan relations in both bilateral and multilateral formats. The most important example of this is the trilateral summit meetings between the heads of state and foreign ministers of Azerbaijan, Turkey, and Turkmenistan.

The first trilateral meeting of the Foreign Ministers of Azerbaijan, Turkey, and Turkmenistan was held on May 26, 2014, in Baku, the second on January 29, 2015, in Ashgabat, the third on August 28, 2015, in Antalya, and the fourth on July 18-19, 2017, in Baku. The first trilateral summit of the Presidents of Azerbaijan, Turkey, and Turkmenistan was planned to take place on October 12, 2015, in Turkmenistan's Avaza city. However, due to the terror attack that took place in Ankara on October 10, 2015, President Recep Tayyip Erdogan postponed his visit to Turkmenistan. This summit was eventually

held on December 14, 2022, where a joint declaration consisting of 25 articles was signed (Ferdi Turk, 2022).

Turkey imports 666,000 barrels of oil daily via the BTC pipeline, and 243 million barrels annually. In 2022, operational expenses for the pipeline amounted to approximately 100 million USD, while capital expenditures reached 27 million USD. On March 23, 2021, the 5000th tanker loaded with oil was dispatched from the Sangachal terminal, passing through Azerbaijan, Georgia, and Turkey to the Ceyhan terminal. Since the BTC pipeline became operational in June 2006, more than 531 million tons (3.99 billion barrels) of crude oil have been transported via this pipeline until the end of 2022. After completing the BTC-related works, the implementation of two more projects was planned:

1. The "Southern Gas Corridor" (SGC) project, which will deliver Azerbaijani gas to Turkey and Europe;
2. The "Trans-Caspian Gas Pipeline" project, which will transport Turkmen gas to Turkey and European markets.

The Southern Gas Corridor consists of the integration of three different main gas pipelines. The first part of the "Southern Gas Corridor" starts from the South Caucasus Pipeline (SCP) and connects the section from the Caspian coast to the Georgia-Turkey border. Starting from the Turkey-Georgia border, crossing Turkey from east to west, the main gas pipeline constructed at the Turkey-Greece border is called the Trans-Anatolian Natural Gas Pipeline (TANAP). The main gas pipeline, constructed from the Turkey-Greece border, passing through Albania and reaching the southern part of Italy, is called the Trans Adriatic Pipeline (TAP).

On March 12, 2001, an agreement was signed between Azerbaijan and Turkey, as well as between BOTAŞ and SOCAR, for the import of 6.6 billion cubic meters of natural gas. The agreement on the sale and purchase of gas exported from the "Shah Deniz" (SD) field under the "Stage-1" project was also supported by the European Union. On September 29 of the same year, the Presidents of Azerbaijan and Georgia signed the "Agreement between the Republic of Azerbaijan and Georgia on the Transit, Transport, and Sale of Natural Gas through the South Caucasus Pipeline System in the Territories of the Republic of Azerbaijan and Georgia and beyond these territories". This document, known as the Baku Declaration, marked the first step towards the future transportation of Azerbaijani gas to European countries.

Thus, the SCP, which began construction in 2004 along the Baku-Tbilisi-Erzurum route, was completed by the end of 2006. The SCP was the first major gas project aimed at ensuring the energy security of Europe and the region. This strengthened the strategic energy cooperation between Azerbaijan, Georgia, and Turkey. The pipeline contributed to the economic development of the districts and cities along its route and the creation of job opportunities. To make the project more commercially attractive, BP decided to implement the SCP project along the same corridor after completing the construction of the Baku-Tbilisi-Ceyhan pipeline at the Georgia-Turkey border, which had started in 2003. The construction of the SCP was accelerated by utilizing the experience and infrastructure gained from the construction of the BTC pipeline. On May 21, 2006, the process of filling the SCP with gas began. At that time, since gas production under the SD project had not yet started, gas obtained from SOCAR was pumped into the pipeline. Finally, in July 2007, commercial gas produced under the SD contract was delivered to Turkey. This marked the official transition of the SCP to the operational phase (Shaban, 2023b).

The projects implemented in the South Caucasus region faced significant challenges in the early years, which had a negative impact on Turkey. Russia's military intervention in Georgia posed a threat not only to Turkey's but also to Europe's energy security. The events occurring on the other side of the border inevitably affected Turkey. The economic consequences of the crisis were quite noticeable. Georgia's infrastructure suffered major damage. Azerbaijan's trade relations were disrupted. The operations of the BTC oil pipeline and the Baku-Tbilisi-Erzurum natural gas pipeline were temporarily suspended for security reasons. Meanwhile, the rapid advance of Russian troops through the Georgian section of the BTC pipeline, stopping there without damaging the pipeline but bombing the surrounding area, sent a clear message to Turkey and the West. As a result of these events, the future of the BTC and Baku-Tbilisi-Erzurum pipelines was put in question. However, the outcome of the war, which led to Russia achieving its goals, contributed to the revival of the energy projects. However, on April 22, 2009, when an official statement was made regarding the establishment of diplomatic relations between Turkey and Armenia, Azerbaijan's reaction became even more severe. The distrust towards Turkey grew so much that, even after the BTC pipeline, one of the most significant projects, the Nabucco agreement, was signed in Turkey on July 13, 2009, President Ilham Aliyev decided not to attend the ceremony, citing his meeting with BP representatives in London as the reason.

At a time when the issue of Armenia was making relations extremely sensitive, Azerbaijan brought up the amount paid by Turkey for the oil it received from the BTC pipeline and the natural gas it received from the Baku-Tbilisi-Erzurum pipeline. President Ilham Aliyev, noting that Azerbaijan had been selling natural gas to Turkey for a third of the market price for many years, expressed his dissatisfaction by stating, "Which country would agree to this? This is an issue that makes no sense". He also mentioned that the obstacle to Azerbaijan's natural gas export to the EU market was the negotiations with Turkey. Aliyev stated, "Our resources are exhausted, the offer given to us will never be accepted by Azerbaijan. In this situation, we must seek alternative routes. These routes are available", pointing to Russia (Final speech of

the President of Azerbaijan, 2009). In fact, the President of Azerbaijan was right to be concerned. Turkey's purchase of Azerbaijani gas at $120-130 per 1,000 cubic meters, while buying Russian gas at $280, was troubling for Azerbaijan and led to demands for price increases. The main reason for the emergence of the price issue at this time was the geopolitical and geo-economic factors raised by the intensifying discussions over the Nabucco project. On one hand, statements from European partners regarding the failure to sign the agreement due to Turkey's insistence on adding a margin to the "cheap" Azerbaijani gas and selling it to Europe, and on the other hand, Russia's efforts to prevent Nabucco and pressuring to buy the Azerbaijani gas for this project through Gazprom and increase the price, had a significant impact on Azerbaijan. Additionally, after the war in August 2008, Russia's political pressure on the South Caucasus countries had noticeably increased. When we also consider that Turkey did not adequately inform Azerbaijan about the content of the discussions with Armenia, a crisis between the two countries became inevitable.

On June 29, 2009, a large-scale natural gas purchase and sale agreement was signed between Azerbaijan's national oil company SOCAR and Russia's Gazprom. Under this agreement, Russia began purchasing 500 million cubic meters of natural gas from Azerbaijan annually starting January 1, 2010. While the volume was small, the agreement was not of great economic significance, but it played an important role politically. On one hand, it demonstrated that Azerbaijan could turn to alternatives other than Turkey for exporting its energy resources. On the other hand, it pointed to Russia's increasing influence in the South Caucasus and the weakening influence of the United States following the war in August 2008. Azerbaijan's "balance policy" prevented Turkey from assuming that Azerbaijan was completely under its influence.

The crisis over natural gas prices between the two countries was resolved only in June 2010 with an agreement reached. The agreement, signed between President Ilham Aliyev and Prime Minister Recep Tayyip Erdogan during the CICA meeting held in Istanbul, resolved the price crisis. In addition to the agreement that re-adjusted the price of natural gas between Turkey and Azerbaijan, the meeting also included an agreement on the price and volume of the Shah Deniz-2 project, which was planned to start after 2016-2017, as well as an initial agreement on transit passage. After the resolution of the price crisis, discussions on the TANAP, which aims to deliver Shah Deniz gas to European markets via Turkey, accelerated. On October 25, 2011, an "Intergovernmental Agreement" was signed, allowing the transit transportation of Azerbaijani gas through Turkey. With the memorandum of understanding signed on December 26, 2011, it was agreed that this transportation would be carried out via a special pipeline named Trans-Anatolian. It was decided that the pipeline would be constructed by a consortium formed in collaboration between SOCAR, BOTAŞ and Turkish Petroleum Corporation (TPAO) in the initial phase, with the possibility for other international oil and gas companies to join the consortium as the project progressed. As a logical continuation of this, on May 26, 2014, SOCAR and BOTAŞ signed a sales contract for the transfer of 30% of the shares in TANAP to BOTAŞ. After BOTAŞ acquired shares in TANAP, a contract was signed for the financing of BOTAŞ's 5% shares in TANAP. According to the agreement, until TANAP operations commenced, SGC CJSC and its subsidiaries were obligated to provide BOTAŞ with an interest-free loan to finance BOTAŞ's 5% share in future payment claims of TANAP JSC. On July 23, 2014, SGC CJSC signed a contract with SOCAR for the acquisition of 100% shares in TANAP JSC the project company established for the implementation of the TANAP project in the Republic of Turkey. On April 13, 2015, SGC CJSC sold its 30% shares in TANAP JSC to BOTAŞ.

Turkey was evaluating its opportunities in terms of its geostrategic position and potential to become a center for energy security. Concrete steps were being taken in the direction of becoming an energy hub. With the signing of the Turkish Stream natural gas project, accelerating work on the TANAP project, and important roles being played in Eastern Mediterranean natural gas projects in the context of improving relations with Israel, Turkey made significant progress. In terms of ensuring energy supply and security, TANAP was undoubtedly an important milestone. On March 17, 2015, a significant phase of the TANAP project was completed. An official ceremony was held in the Selim district of Kars to mark the beginning of the construction work for TANAP. The ceremony was attended by Turkish President Recep Tayyip Erdogan, Azerbaijani President Ilham Aliyev, and other high-ranking officials, who emphasized the significance of the project. The pipeline that would carry gas from Shah Deniz to Europe was laid on the ground. This ceremony is considered the start of the initial phase of the TANAP project, marking the completion of the necessary preparations for the construction of the project at that time.

In his speech at the ceremony, Turkish President Erdogan reminded that Turkey was preparing for its centennial goals in 2023. "Our goal is to become one of the top 10 economies in the world with 500 billion dollars in exports, a 2 trillion dollar national income, and single-digit unemployment rates", Erdogan stated, adding that within this framework, Turkey planned to transform itself into the region's energy distribution hub. Erdoğan continued: *"The Baku-Tbilisi-Ceyhan pipeline has already become one of the most important oil distribution centers in the world. With the normalization of the situation in Iraq and Syria, Ceyhan's role will be further strengthened. Likewise, our natural gas and oil pipeline projects with other countries are continuing. TANAP holds special significance and place among all*

these projects, with its route and goals. Just as there is no alternative to this project, there is no alternative to TANAP. In this regard, when the South Gas Corridor, which is truly an independent project, is fully realized in all its stages, we will establish strong ties between Europe and the Caspian region. This project is needed by the entire Eurasian geography, in addition to Azerbaijan, Georgia, and Turkey. Alongside its economic function, its contribution to peace and stability will also be highly appreciated. TANAP, with a length of 1850 km and a financial cost of 10 billion dollars, truly deserves this mission. Starting from 16 billion cubic meters, with gradual increases to 22 billion cubic meters and 31 billion cubic meters, we hope to see the flow of natural gas from this project begin in the target year of 2018" (The Foundation Was Laid, 2015).

Finally, dreams became reality. On June 12, 2018, one of the most significant symbols of the ongoing successful cooperation between Azerbaijan and Turkey in the energy sector, the TANAP with an investment value of 8 billion dollars, was officially launched in a magnificent ceremony attended by the presidents of the three countries. The event took place at the facilities in the Seyidgazi district of Eskishehir, Turkey, where the MS-2 Measurement and CS-5 Compressor Stations are located, marking a major milestone in the delivery of natural gas to Turkey (The section of TANAP, 2018). Azerbaijani gas began to be transferred to Turkey via TANAP. This project, realized through the close cooperation of Azerbaijan, Georgia, and Turkey, included the following technical parameters:

1. The pipeline, with a length of 1,793 km extending from the east to the west of Turkey, consisted of the following sections: 1,339 km from the Georgia-Turkey border to Eskisehir, and 454 km from Eskisehir to the Turkey-Greece border;

2. The diameter of the pipeline was 56 and 48 inches, while the section passing over the Marmara Sea and through the Dardanelles Strait had a diameter of 36 inches, totaling 37.6 km;

3. The maximum elevation of the pipeline above sea level was 2,700 meters;

4. Two branches were separated from the TANAP pipeline to the Turkish gas distribution system;

5. The annual maximum transmission capacity of the TANAP pipeline was calculated at 30.7 billion cubic meters, with the initial phase having an annual transmission capacity of 16.2 billion cubic meters of gas;

6. TANAP passed through 20 provinces of Turkey: Ardahan, Kars, Erzurum, Erzincan, Bayburt, Gumushane, Giresun, Sivas, Yozgat, Kirsehir, Kirikkale, Ankara, Eskisehir, Bilecik, Kutahya, Bursa, Balikesir, Chanakkale, Tekirdag and Edirne.

After the signing of the intergovernmental agreement on TANAP, on June 28, 2013, the Shah Deniz consortium selected the Trans Adriatic Pipeline (TAP) as the main route for the transportation of Caspian gas to Europe. This decision was based on the commercial advantage of selling gas primarily in Southern European countries. As a result, the TAP pipeline was decided to cover the route through Greece, Albania, and Italy. Azerbaijan also decided to sell gas to Bulgaria, a country not located along the route. However, according to the agreement on TAP, Bulgaria had to independently build the infrastructure connecting to the TAP pipeline in Greek territory in order to receive the gas. As a result, the Nabucco project lost its significance for both producers and consumers and became unnecessary. In November 2013, the project was terminated, and it faded into history.

On September 19, 2013, a 25-year agreement for the purchase and sale of natural gas was signed in Baku between the participants of the Shah Deniz consortium and the buyers of the gas to be transported to Europe, including "Shell", "Bulgargas", DEPA, "Gas Natural Fenosa", EON, "Gaz de France", "Hera", "Enel", "Axpo". According to Azerbaijan's 2020 statistics, the TAP project exported 10 billion cubic meters of natural gas to Europe. Turkey, through the TANAP and TAP projects, earned approximately 1.5 billion dollars annually from transporting Azerbaijani gas to Europe. The European Commission's "RePowerEU" plan, announced in 2022, aimed to reduce gas dependency. In this regard, the most important alternative for Europe was the TAP project, which is an extension of TANAP. The project, which exports 28 million cubic meters of natural gas to Europe daily, planned to double its annual export capacity to reach 20 billion cubic meters.

Conclusions.

The "Baku-Tbilisi-Ceyhan" and "Southern Gas Corridor" projects were energy initiatives of strategic importance for both Turkey and the region. To intensively implement the operational principles of these projects, a Consultative Council consisting of energy ministers was established. It should be noted that the initiative to create the Consultative Council was proposed by the President of the Republic of Azerbaijan, Ilham Aliyev. The BTC project transformed Turkey into an energy transit hub, strengthening its geopolitical position. Furthermore, through this project, Turkey further strengthened its strategic partnership with Azerbaijan and Georgia.

The realization of the SGC strengthened the strategic positions of both Turkey and the South Caucasus region. It played a crucial role in meeting the energy demands of Turkey and Europe. This project marked the beginning of a new era in energy policy. The Southern Gas Corridor, consisting of three pipelines – TAP, TANAP, and the South Caucasus Pipeline – was designed to transport 16 billion cubic meters of gas annually. Of this gas, 10 billion cubic meters were to be delivered to Europe, and 6 billion cubic meters to Turkey. This figure represented approximately 8% of Turkey's natural gas imports in 2018, when the country consumed 47.3 billion cubic meters of natural gas. The idea of connecting Israeli natural gas to TANAP via a pipeline was also on the agenda. Since the discovery

of hydrocarbon reserves in Israel, discussions about this potential project with Turkey have continued. The reason for this is the significantly lower financial cost of the existing pipeline that would be integrated into TANAP compared to other projects (Zekiye, 2019).

On December 31, 2020, Azerbaijani gas was delivered to Europe for the first time via TANAP. The launch of TAP was a victory for the "Southern Gas Corridor." Through this pipeline, the final segment of the project, the "Southern Gas Corridor" became fully operational as a system. The project, in particular, helped diversify the energy demands of South European countries (Greece, Albania, and Italy). TAP further increased Turkey's strategic importance in reducing dependence on Russian gas and in the direction of diversifying Europe's energy sources.

REFERENCES

A ceremony was held in the Gradabani region near the capital Tbilisi to mark the first oil flow through the Georgian section of the Baku-Tbilisi-Ceyhan (BTC) Crude Oil Pipeline. (2005, October 12). Retrieved from https://www.internethaber.com/tiflisten-ceyhana-ilk-petrol-1148951h.htm

Abdullayev, R. (2009, September 15). The foundation of all our successes. *Azerbaijan newspaper*. Retrieved from https://files.preslib.az/projects/centurycontract/earticles.pdf

Baskin, O. (2013) *Turkish Foreign Policy: Facts, Documents, Comments from the War of Independence to the Present*. (Volume 3, 2001-2012). Istanbul.

Ferdi Turk. (2022, December 16). Joint declaration on the Türkiye-Azerbaijan-Turkmenistan Heads of State Summit. *Anadolu Agency*. Retrieved from https://www.aa.com.tr/tr/gundem/-turkiye-azerbaycan-turkmenistan-devlet-baskanlari-zirvesine-iliskin-ortak-bildiri/2765526

Final speech of the President of Azerbaijan, Ilham Aliyev. (2009, October 17). Retrieved from https://anl.az/down/meqale/azerbaycan/azerbaycan_oktyabr2009/92928.htm

Ilter, E., & Kinik, H. (2017). Turkey's Energy Equation: Trans Anatolian Gas Pipeline and Turkish Stream. *UIIID-IJEAS*, (pp.185-200).

Shaban, I. (2023a). *Baku-Tbilisi-Ceyhan (BTC) Azerbaijan's Main Oil Export Pipeline, 2006-2022: A Collection of Facts, Documents, and Figures*. Baku: TEAS Press Publishing House.

Shaban, I. (2023b). *Southern Gas Corridor: Azerbaijan's Mega Project of the 21st Century, 2007-2022, A Collection of Facts, Documents, and Figures*. Baku: TEAS Press Publishing House.

The Foundation Was Laid on the Silk Road of Energy. (2015, March 17). Retrieved from https://tanap.com/bulten-05

The section of TANAP, the most crucial link of the Southern Gas Corridor, extending to Eskisehir, was inaugurated with an international ceremony. (2018, June 12). Retrieved from https://tanap.com/bulten-20

Zekiye Nazli Kansu. (2019, December). The European Union's Southern Gas Corridor and Turkey's Position in the Context of Energy Supply Security. *Kirklareli University Journal of Social Sciences* (e-ISSN 2602-4314), 3(3), 288-306.

Experience in Using Service Design for Digital Public History Projects

UDC: 32.001.7:004 DOI: https://doi.org/10.15421/172515

Shynkaruk Anton[1]
Ph.D., Assoc. Prof., https://orcid.org/0000-0001-9282-5103, anton.shynkaruk@gmail.com
Samsoniuk Tetiana[2]
Ph.D., https://orcid.org/0000-0001-7973-4397, samsoniukt@ukr.net
[1]National University of Water Management and Environmental Management (Kyiv, Ukraine)
[2]Rivne State Humanitarian University (Rivne, Ukraine)

Abstract

Relevance. The article discusses the role of public history projects in popularizing historical knowledge among a broad audience. Through digital technologies such as virtual museums, online archives, and interactive exhibitions, these initiatives lower the barriers to accessing history by providing interactive engagement with materials. They allow citizens to participate in creating historical narratives, bringing attention to voices often overlooked in traditional history. Digital projects open new opportunities for learning and interaction through multimedia elements and crowdsourcing.

Research goal. To explore how service design approaches can be applied to improve the effectiveness, audience engagement, and inclusivity of digital public history projects.

Results. Digital projects in museums, such as virtual tours, 360-degree views, and interactive timelines, allow for the exploration of history in a new format that meets the demands of modern users. This not only helps preserve cultural heritage but also ensures long-term access to historical materials, even in times of crisis. Through crowdsourcing, a collective historical record is created, expanding narratives and strengthening the connection between the past and present. Projects implemented based on service design principles increase visitor engagement through intuitive interfaces.

Conclusions. Digital public history projects allow for the rethinking of historical events and make them accessible to a wider audience. Interactive technologies such as AR/VR, gamification, and 3D visualizations provide new opportunities for exploring history. Service design in museums allows for the creation of personalized platforms that enhance visitor engagement, ensuring the integration of modern technologies to improve accessibility and learning effectiveness.

Keywords: public history, digital projects, multimedia, interactive technologies, cultural heritage, crowdsourcing, inclusivity, service design, virtual exhibitions, historical memory, public interaction, education

Досвід використання сервіс-дизайну для цифрових проєктів публічної історії

Шинкарук Антон[1], **Самсонюк Тетяна**[2]
[1]Національний університет водного господарства та природокористування (Київ, Україна)
[2]Рівненський державний гуманітарний університет (Рівне, Україна)

Анотація

Актуальність. Стаття розглядає роль проєктів публічної історії в популяризації історичних знань серед широкої аудиторії. Завдяки цифровим технологіям, таким як віртуальні музеї, онлайн-архіви та інтерактивні виставки, ці ініціативи знижують бар'єри для доступу до історії, забезпечуючи інтерактивну взаємодію з матеріалами. Вони дозволяють громадянам брати участь у створенні історичних наративів, залучаючи голоси, що часто залишаються поза увагою традиційної історії. Цифрові проєкти відкривають нові можливості для навчання та взаємодії через мультимедійні елементи та краудсорсинг.

Мета дослідження. Дослідити, як підходи сервіс-дизайну можуть бути застосовані для покращення ефективності, залучення аудиторії та інклюзивності в цифрових проєктах публічної історії.

Результати. Цифрові проєкти в музеях, такі як віртуальні тури, 360-градусні огляди та інтерактивні часові шкали, дозволяють досліджувати історію в новому форматі, що відповідає вимогам сучасного користувача. Це не тільки допомагає зберегти культурну спадщину, але й забезпечує довготривалий доступ до історичних матеріалів, навіть у кризових ситуаціях. Через краудсорсинг створюється колективний історичний запис, що дозволяє розширити наративи та зміцнити зв'язок між минулим і теперішнім. Проєкти, реалізовані за принципами сервіс-дизайну, підвищують залучення відвідувачів через інтуїтивно зрозумілі інтерфейси.

Висновки. Цифрові проєкти публічної історії дозволяють переосмислити історичні події та зробити їх доступними для ширшої аудиторії. Інтерактивні технології, такі як AR/VR, гейміфікація та 3D-візуалізації, надають нові можливості для дослідження історії. Сервіс-дизайн у музеях дозволяє створювати персоналізовані платформи, що підвищують залучення відвідувачів, забезпечуючи інтеграцію сучасних технологій для підвищення доступності та ефективності навчання.

Ключові слова: публічна історія, цифрові проєкти, мультимедіа, інтерактивні технології, культурна спадщина, краудсорсинг, інклюзивність, сервіс-дизайн, віртуальні виставки, історична пам'ять, громадська взаємодія, освіта

Стаття надійшла / Article arrived: 03.01.2025 Схвалено до друку / Accepted: 19.02.2025

Вступ.

Проєкт з публічної історії означає ініціативу чи захід, спрямований на залучення ширшої громадської аудиторії до дослідження, тлумачення та поширення історичних знань і наративів. Ці проєкти можуть мати різні форми, такі як виставки, документальні фільми, веб-сайти, колекції усної історії, публічні лекції, освітні програми, віртуальні музеї тощо. Вони роблять історичні ресурси широко доступними, знижуючи такі бар'єри, як платний доступ чи складне академічне трактування (Lenihan, 2022) і перетворюють пасивних глядачів на залучених учасників через краудсорсинг та інтерактивні візуалізації даних (Piper, & Roscoe, 2023). Ці проєкти сприяють інноваційним освітнім досвідам, використовуючи цифрові інструменти для покращення історичної освіти в різних умовах, включаючи музеї та онлайн-платформи (Gundermann, & Schlutow, 2024) і дозволяють досліджувати великі обсяги даних і розуміти взаємодію громадськості з історією (Clavert, & Wieneke, 2022).

Актуальність. Цифровий проєкт з публічної історії використовує цифрові технології та онлайн-платформи для залучення ширшої аудиторії до дослідження, інтерпретації та обміну історичним контентом і наративами. Проєкти цифрової публічної історії дають можливість:

- доступу до цифрових проєктів з будь-якого місця, де є підключення до Інтернету, що робить історичний вміст доступним для глобальної аудиторії.
- включати інтерактивні елементи, такі як вікторини, відео, 360-градусні віртуальні тури та контент, створений користувачами, підвищуючи взаємодію та інтерактивність.
- включати різноманітні мультимедійні елементи, такі як зображення, відео, аудіокліпи та анімацію, щоб забезпечити більш багатий і захоплюючий досвід.
- краудсорсингу, коли громадськість надає власні історії, спогади, фотографії та документи для створення колективного історичного запису.
- інклюзивності, представляючи різні голоси, точки зору та досвід, які могли бути пропущені в традиційних історичних оповіданнях.
- створення освітніх ресурсів, плани уроків і заходи для вчителів, студентів і тих, хто навчається протягом усього життя.
- зберігати історичні документи, фотографії та усну історію в цифрових форматах, забезпечуючи їх довгострокову доступність.
- людям з різних регіонів і культур взаємодіяти з історичним вмістом і вчитися на ньому.

Мета дослідження. Дослідити, як підходи сервіс-дизайну можуть бути застосовані для покращення ефективності, залучення аудиторії та інклюзивності в цифрових проєктах публічної історії. Зокрема, мета полягає у вивченні проєктів, які дозволяють створювати зручні, інтерактивні та орієнтовані на користувача платформи, що сприяють більш глибокому осмисленню історичного досвіду та розширюють доступ до культурної спадщини. Підходи до дизайну послуг можуть значно підвищити залучення та утримання відвідувачів у музеях, створюючи персоналізовані, інтерактивні та орієнтовані на спільноту досвіди. Дизайн послуг – це інноваційний підхід, який покращує надання та досвід цифрових проєктів у музеях, особливо в галузі публічної історії. Зосереджуючись на цілісному досвіді користувачів, дизайн послуг дозволяє музеям створювати цифрові ініціативи, які є захоплюючими, доступними та актуальними для різноманітних аудиторій. Цей підхід передбачає глибоке розуміння потреб та поведінки користувачів, що сприяє створенню сервісів, які не тільки передають історичну інформацію, але й встановлюють значущі зв'язки з минулим.

У контексті публічної історії дизайн послуг передбачає інтеграцію різних елементів, таких як сторітелінг, інтерактивні технології та орієнтовані на користувача інтерфейси для створення захоплюючих досвідів. Музеї можуть використовувати дизайн послуг для розробки цифрових платформ для створення віртуальних турів, інтерактивних часових ліній та мультимедійних виставок. Ключовим компонентом дизайну послуг є спільне створення, коли користувачі залучені до процесу розробки. Такий партисипативний підхід забезпечує адаптацію цифрових проєктів до очікувань та інтересів цільової аудиторії. Залучаючи відгуки відвідувачів, освітян та істориків, музеї можуть створювати цифрові сервіси, які резонують із громадськістю та підвищують освітню цінність своїх пропозицій.

Проєктування послуг також підкреслює важливість безшовної інтеграції через різні точки дотику. Музеї можуть використовувати цей підхід, щоб забезпечити послідовність і узгодженість цифрових проєктів, незалежно від того, чи вони доступні через вебсайти, мобільні додатки або інсталяції в галереях. Це гарантує, що користувачі отримають єдиний досвід, незалежно від способу взаємодії з цифровим контентом музею.

Зрештою, використання підходу дизайну послуг для цифрових проєктів у публічній історії дозволяє музеям розширити свій охоплення та вплив. Музеї можуть створювати цифрові пропозиції, які не тільки навчають, але й надихають та пов'язують аудиторію з історією.

Проєктування послуг в музеях може використовуватись для персоналізованого навчання та залучення. Адаптивні технології, такі як боти-тьютори, можуть вдосконалити залучення відвідувачів. Дослідження показало покращення на 43% завдяки адаптивному вибору запитань, що дозволяє налаштовувати взаємодію відповідно до рівня знань кожного відвідувача (Magyar, & Szabóová, 2024). Іншим аспектом послуг є кураторство виставок.

Впровадження дизайн-мислення у кураторстві виставок сприяє глибшому зв'язку з відвідувачами. Цей підхід підкреслює емпатію та активну участь, визнаючи відвідувачів як співтворців свого досвіду, що може підвищити загальну задоволеність і ймовірність їхнього повернення (Yang Yeon, 2023). Наприклад, шаблон «Сцени, Взаємодія, Спільнота і Цінності» (SICV) сприяє сталому досвіду обслуговування, інтегруючи потреби аудиторії з пропозиціями музеїв. Це заохочує соціальну взаємодію та залучення спільноти, роблячи музеї більш актуальними для життя відвідувачів (Chen Hai-jung, & Lei, 2022). Також проєктування послуг впливає на простір обслуговування. Дизайн експериментальних просторів, як показано в кейсах культурної спадщини, підкреслює важливість простору обслуговування у формуванні досвіду відвідувачів. Ефективний дизайн обслуговування може призвести до покращення сприйняття відвідувачами та збільшення кількості їхніх повторних візитів (Chun-Liang, 2022).

Адаптація сервіс-дизайну для проєктування цифрових проєктів в музеї включає визначення проблеми за допомогою методу "5 Чому" допомагає виявити кореневу причину проблеми шляхом багатократного запитання "Чому?". Це гарантує, що ви не просто усуваєте симптоми, а зосереджуєтесь на фундаментальних питаннях, які потрібно вирішити. Приклад формулювання проблеми: "Користувачі не взаємодіють з нашим онлайн-архівом історичних матеріалів." Наступним кроком є визначення користувача за допомогою карти емпатії для глибшого розуміння користувачів шляхом відображення того, що вони кажуть, думають, роблять і відчувають. Це допомагає створити користувацький персонаж, який точно відображає потреби та поведінку цільової аудиторії. Третім етапом є пошук технічного рішення за допомогою вправи "Як ми можемо", – це метод мозкового штурму, який перетворює виклики в можливості. Вона допомагає генерувати ідеї для технічних рішень, формуючи проблеми як відкриті питання. За ним слідує визначення поведінки клієнта або відвідувача за допомогою карти подорожі клієнта, яка візуалізує досвід користувача з цифровим проєктом на різних етапах взаємодії. Вона допомагає зрозуміти, як користувачі взаємодіють з послугою, і де можна внести покращення.

Останніми етапами є створення прототипу за допомогою мудборду - візуального інструменту, який допомагає визначити естетичний напрямок і тон проєкту. Він служить як дошка натхнення, яка спрямовує створення прототипів. Та тестування та зворотний зв'язок пілотного проєкту включає запуск пілотного цифрового проєкту серед реальних користувачів для збору відгуків і виявлення областей, які потребують покращення, перед повним запуском.

Ця методологія розробки послуг забезпечує орієнтованість цифрового проєкту з публічної історії на користувача, інноваційність та ефективність у створенні значущого та цікавого досвіду для аудиторії.

Аналіз попередніх публікацій. Цифрові публічні історичні проєкти включають виставки онлайн-музеїв, цифрові архіви, історичні подкасти, інтерактивні часові шкали, досвід віртуальної реальності, веб-сайти з історії спільнот та освітні програми, орієнтовані на історичні теми. Серед прикладів проєктів є співкурування з громадою та активне громадянство: проєкти, такі як "Community-in-Residence" Музею науки, демонструють, що цифрове залучення під керівництвом громади може стимулювати відносини між місцевими групами та інституціями і, відповідно, заохочує до спільної відповідальності за культурну спадщину (Mutibwa, Alison, & Jackson, 2020). Іншим прикладом є підвищення видимості та розуміння. Ініціативи цифрової спадщини показали, що створення доступних цифрових записів може підвищити видимість спільноти та її залучення до місцевої історії, тим самим підтримуючи культурну та економічну регенерацію (Laing, Marianthi, Claire, & Cheryl, 2020). Інтеграція цифрових усних історій у публічні дискусії виявилася ефективною в сільських районах, сприяючи діалогам у спільноті, які пов'язують минуле і теперішнє, залучаючи аудиторію до змістовних обговорень сучасних питань (Walker, 2016). Також проєкти публічної історії використовуються для краудсорсингу і партисипативної історії, зокрема заохочують громадськість до участі в історичних дослідженнях, дозволяючи спільнотам робити внесок у важливі культурні наративи, що покращує їхні історичні навички та інтереси (Ridge 2016).

Найкращі цифрові проєкти, реалізовані музеями світу, представлені на конкурсі Webby. Наприклад, ініціатива Wonderlab+, створена The Science Museum Group (Wonderlab, 2025), пропонує низку заходів, розроблених, щоб надихнути на практичне дослідження науки та математики, не виходячи з дому. Граючи в ігри, беручи участь у вікторинах і переглядаючи відео, відвідувачі можуть дати волю своїй цікавості та запалити пристрасть до наукових відкриттів.

Музей американської революції (Amrevmuseum, 2023) пропонує віртуальний тур польовою штаб-квартирою Вашингтона в рамках проєкту Першого овального кабінету. Він включає 360-градусні панорамні зображення відтвореного табору часів Війни за незалежність із повномасштабними копіями спального намету генерала Джорджа Вашингтона, намету-їдальні, намету для багажу та звичайних наметів. Екскурсія дозволяє глядачам увійти в шатер Вашингтона, переглянути копії артефактів, спостерігати за проміжком часу встановлення табору та дізнатися про мобільний штаб Вашингтона під час кампанії Континентальної армії.

Харківський літературний музей розпочав проєкт із перенесення своєї колекції у віртуальний простір (Fram, 2023). Проєкт передбачав розробку віртуального простору, який би віддзеркалював фізичну будівлю музею, адаптувавши його для мобільних платформ і реалістично передаючи атмосферу музею. Вони використовували додаткові кольори та методи освітлення, щоб покращити користувацький досвід. Додаток пропонує екскурсії в реальному часі, що дає змогу користувачам відвідувати виставки, наче під час екскурсій. Цей аспект не тільки сприяє залученню спільноти, але й пропонує можливість монетизації через пожертви, допомагаючи фінансувати як додаток, так і фізичну будівлю музею.

Рейксмузей організував найбільшу в історії колекцію картин Вермеєра (Rijksmuseum, 2025). На відміну від інших платформ, які зосереджені на окремих роботах, цей проєкт підкреслює зв'язки між картинами Вермеєра. За допомогою динамічного зіставлення, руху та специфічних вирізів відвідувачі можуть досліджувати теми та взаємозв'язки в творах Вермеєра. Завдяки інструменту Q42 із надвисокою роздільною здатністю Micгoo відвідувачі можуть детально розглянути всі 37 картин Вермеєра, включаючи перегляд деяких картин із надзвичайною роздільною здатністю 5 мікрон. Платформа надає можливість самостійно орієнтуватися у віртуальній виставці або використовувати аудіоекскурсії. Одним із чудових аспектів є можливість наближати картини навіть на мобільних пристроях. Це дозволяє глядачам спостерігати дрібні частинки пігменту у фарбі, розкриваючи майстерність Вермеєра в безпрецедентних деталях.

Результати дослідження.

Однією зі складових проєкту ***"Memory Savers"***, реалізованого у 2023 р., була розробка цифрових мікропроєктів, спрямованих на переосмислення Другої світової війни та соціальні ініціативи під керівництвом приймаючих музеїв, громадських організацій та партнерів. Загалом було реалізовано 10 проєктів (MemorySavers, 2023), деякі з них ми опишемо за методикою сервісного підходу.

ПРОЄКТ POST – відеоблог про життя остарбайтерів (pOST, 2023a; pOST, 2023b). Тема остарбайтерів, тобто людей, які були примусово вивезені на роботу до Німеччини під час Другої світової війни, є важливою з кількох причин. По-перше, це частина історії, яка часто залишається в тіні основних наративів про війну. Вивчення цієї теми дозволяє краще зрозуміти масштаби людських страждань і соціальні наслідки війни. Остарбайтери відіграли важливу роль в економіці Німеччини того часу, і їхні історії часто є маловідомими, але надзвичайно важливими для розуміння історичного контексту.

Аудіовізуальний формат обрано для того, щоб зробити історії остарбайтерів більш доступними та емоційно значущими. Візуальні елементи, такі як фотографії та відео, разом з аудіоінтерв'ю, дозволяють краще передати атмосферу епохи та емоції людей, що пережили ці події. Такий формат сприяє глибшому залученню та розумінню історії завдяки більш живому та персоналізованому представленню матеріалу.

Тема остарбайтерів буде цікавою для аудиторії, оскільки вона торкається особистих і сімейних історій, які можуть бути близькими багатьом людям. Персональні історії, розказані через відео та інтерв'ю, допомагають краще зрозуміти історичні факти та їхні наслідки, що може бути надзвичайно цінним для тих, хто має родинні зв'язки з людьми, які пережили ці події.

Для іноземців, особливо для дослідників, громадських діячів та жителів країн, які також постраждали під час Другої світової війни, ця тема є важливою частиною загального розуміння війни та її наслідків. Історії остарбайтерів доповнюють знання про війну з нових, часто недостатньо висвітлених перспектив, що може бути корисним для порівняльного аналізу та розширення історичних досліджень.

Сьогодні, коли інтерес до історії Другої світової війни та її наслідків залишається високим, а також з огляду на актуальність питання збереження культурної спадщини, є особливий попит на нові, інноваційні формати представлення історії. Аудіовізуальний контент дозволяє привернути увагу молодої аудиторії та людей, які шукають нові способи для вивчення та розуміння історії.

Концепт відеоблогу про остарбайтерів "Остарбайтери: Історії Невидимих Героїв". Відеоблог присвячений розповідям про людей, які були примусово вивезені на роботу до Німеччини під час Другої світової війни. Це аудіовізуальний проєкт, що використовує відео, фотографії та аудіоінтерв'ю, щоб надати глибоке та персоналізоване розуміння життя остарбайтерів.

ПРОЄКТ Gate to the future (DinaKol, 2023; Сусло, 2023) - відтворення тактильної моделі Наводницької брами в Києві має на меті створення інноваційного інструменту для вивчення історичних пам'яток, зокрема для людей з вадами зору. Наводницька брама, яка була знищена у 1950-х роках, стала важливою частиною культурної спадщини Києва, і цей проєкт має на меті зберегти та поширити її історичне значення.

Мета проєкту полягає у створенні тактильної моделі, яка дозволяє людям з вадами зору відчути архітектурну структуру Наводницької брами, наданні інструментів для детальнішого вивчення архітектурних особливостей та історії брами, відновленні пам'яті про важливу історичну споруду, що сприяє збереженню культурної спадщини.

Основні етапи реалізації проєкту:

- Проведення архівних та польових досліджень для збору інформації про залишки стін Наводницької брами. Використання 3D-сканування та інших сучасних технологій для відтворення точних даних про конструкцію.

- Розробка тактильної моделі з урахуванням специфічних потреб користувачів з вадами зору. Використання матеріалів, які дозволяють легко відчути структуру та форму брами.

- Проведення тестувань з участю людей з вадами зору для отримання відгуків про ефективність моделі. Внесення необхідних корективів на основі отриманих відгуків.

- Організація виставок та освітніх заходів для демонстрації моделі. Розробка супутніх матеріалів, таких як аудіоекскурсії та інформаційні брошури, щоб підвищити доступність інформації.

Ця тема важлива через інклюзивність (проєкт надає можливість людям з вадами зору відчути архітектурні пам'ятки, що раніше було неможливо, історичну значимість (відтворення моделі допомагає зберегти пам'ять про важливі історичні споруди, які більше не існують), науковий внесок (модель слугуватиме основою для подальших досліджень та реставраційних робіт).

Головним користувачем є люди з вадами зору: основна аудиторія, яка отримає безпосередню вигоду від тактильної моделі, дослідники та історики: для подальших наукових досліджень і порівняння з іншими архітектурними пам'ятками, школярі та студенти: для освітніх цілей та вивчення архітектурної спадщини.

Ключові потреби та інтереси користувачів визначено як такі: доступність та інформативність: Модель повинна бути доступною для людей з вадами зору та надавати точну інформацію про архітектурну споруду, збереження культурної спадщини: Користувачі зацікавлені в збереженні та розумінні історичних об'єктів через інноваційні рішення.

До основних проблем віднесено такі: доступ до технологій: Може знадобитися спеціальне обладнання для створення та тестування моделі, інформаційне перевантаження: необхідно забезпечити чіткість і точність в поданні історичної інформації.

ПРОЄКТ. Музей човнів України (Boats of Ukraine, 2024; Човни_презентація, 2023) має на меті створення першого віртуального простору, який об'єднає всі відомі пам'ятки суднобудування, що зберігаються в музеях України. Цей проєкт спрямований на консолидацію наукових зусиль у вивченні історії судноплавства та привернення уваги до проблем збереження та реставрації стародавніх човнів.

Мета проєкту полягає в консолідації даних (зібрати інформацію про всі відомі стародавні човни, що зберігаються в музеях України, в одному віртуальному просторі, підвищення обізнаності (привернути увагу до проблем збереження та реставрації човнів, зокрема в умовах війни), науковому дослідженні: (сприяти подальшому вивченню та дослідженню історії судноплавства в Україні), освіті та популяризації (надати доступ до історичних знань та культурної спадщини для широкої аудиторії).

Основні етапи реалізації проєкту:

- Створення онлайн платформи, яка об'єднає інформацію про всі відомі човни України. Розробка інтерактивного інтерфейсу для перегляду та взаємодії з експонатами.

- Збір інформації про стародавні човни з музеїв по всій Україні. Оцифрування зображень, текстових описів, а також створення 3D-моделей для віртуальної демонстрації.

- Розробка додатку для смартфонів, який надасть доступ до інформації про човни та дозволить користувачам переглядати 3D-моделі та інші інтерактивні елементи.

- Розробка блогу для публікацій статей, досліджень і новин про історію судноплавства України. Проведення онлайн-кампаній та подій для залучення уваги до проєкту та його мети.

- Налагодження співпраці з науковими установами, музеями та культурними організаціями для розширення мережі експонатів і залучення додаткових ресурсів. Проведення краудфандингових кампаній для фінансування проєкту та підтримки його розвитку.

Ключові потреби та інтереси користувачів визначено як такі: доступ до інформації (легкий доступ до даних про стародавні човни та їх історію), інтерактивність (можливість взаємодії з 3D-моделями та інтерактивними елементами), освітні ресурси (надання матеріалів для навчання та дослідження).

ПРОЄКТ. Victory victims (Victory|Victims, 2024) представляє собою вивчення і переосмислення пам’яті про Другу світову війну через призму сучасних подій і історичного контексту.

Мета проєкту полягає в переосмисленні пост-досвіду війни (вивчити, як святкування 9 травня відображало ідеологічні наративи з 1945 року до сьогодні і як ці наративи змінилися у зв’язку з сучасними подіями, культурній антропології святкувань (розглянути, як люди переживали травму війни і як передавали пам’ять про неї наступним поколінням), привернення уваги до колективної пам’яті (створити простір для спільного переосмислення історичних наративів і міфів про 9 травня).

Основні компоненти проєкту:

- Онлайн-виставка: «Переосмислення Тріумфу: День Перемоги в об'єктиві» присвячена практикам святкування Дня Перемоги в різних регіонах України з 1945 року до сьогодні. Вона використовує оцифровані фотознімки, відеофільми, святкові листівки, плакати та медалі для демонстрації впливу цих практик

на повсякденне життя, формування світогляду та традицій. Формати: Інтерактивна онлайн-платформа, що містить візуальні та аудіовізуальні матеріали.

- Аудіо-архів усних спогадів: Збір усних спогадів про святкування Дня Перемоги від різних респондентів, включаючи інтерв'ю з людьми, які пережили цей день в різні етапи історії.

- Публікації та медіа-матеріали: про історію святкування 9 травня, дослідження наративів та ідеологій. Медіа-події: Онлайн-кампанії, вебінари та обговорення.

ПРОЄКТ "Світло в темряві: Історії мужності та самовідданості" (Світле на темному, 2019) розповідає три унікальні історії українських рятівників, які, попри розрив у часі, створюють єдину хронологічну лінію мужності, людяності й самопожертви. Ці історії пов'язують три найболючіші періоди української історії: Голодомор 1932–1933 рр., Другу світову війну 1939–1945 рр., та сучасну російсько-українську війну.

У центрі уваги – героїчні вчинки людей, які, опинившись у темряві страждань, смерті й болю, стали джерелом світла, надії й порятунку для інших. Проєкт підкреслює зв'язок між поколіннями українських рятівників, демонструючи, що саме прагнення допомогти іншим є глибинною рисою українського духу.

Мета проєкту полягає у спонуканні сучасного суспільства до взаємодопомоги й підтримки під час війни, беручи приклад із минулих героїв, збереження історії мужності, які є важливими для національної ідентичності та колективної пам'яті, привернення уваги до подій минулого, щоб навчити молодь важливості моральних цінностей навіть у найскладніші часи, розповсюджння ідеї про українську мужність у національному та міжнародному контексті.

До основних компонентів проєкту можна віднести:

- Збір історій (Вивчення архівних матеріалів із фондів Національного музею Голодомору-геноциду, Харківського історичного музею ім. М. Ф. Сумцова, та Кременецького краєзнавчого музею. Інтерв'ю та дослідження життєвих шляхів героїв).

- Створення коміксу (Ілюстрація трьох біографічних історій рятівників у художньому стилі, що передає атмосферу епох. Поєднання графічних елементів із короткими текстами для передачі суті подій).

- Друк та розповсюдження (Видання коміксу у друкованому та цифровому форматах. Поширення через музеї, школи, бібліотеки та культурні заходи).

- Освітня програма (Проведення лекцій, воркшопів і обговорень із використанням матеріалів коміксу. Створення інтерактивних матеріалів для навчання в школах).

- Інформаційна кампанія (Презентації проєкту на фестивалях, в медіа, та соціальних мережах. Відеоролики про створення коміксу та історії героїв).

ПРОЄКТ "Повернуті із забуття" (@iz.zabuttia, 2019) спрямований на збереження та актуалізацію архівних справ репресованих, депортованих і розстріляних мешканців Рівненської області в період радянської доби. Ініціатива має на меті відновити пам'ять про жертв тоталітарного режиму, створити відкритий доступ до архівних матеріалів і надати можливість кожному переосмислити історичне минуле своєї родини та громади.

Мета проєкту полягає у збереженні пам'яті про жертв радянських репресій у Рівненській області, оцифрування, систематизація та популяризація архівних матеріалів, надання інструментів для дослідження сімейної історії, розкриття правди про репресії через особисті історії, що змінюють суспільне ставлення до радянської спадщини, формування уявлення про масштаби репресій і вплив тоталітарного режиму на місцеву громаду.

Пять "Чому?" проєкту:

Чому це важливо? (Радянські репресії залишили трагічний слід у житті тисяч людей, але багато історій залишаються невідомими)

Чому про це потрібно говорити зараз? (У контексті війни України з Росією важливо осмислити тоталітарне минуле, щоб уникнути повторення історії)

Чому саме через архіви? (Архівні матеріали – це автентичне джерело, яке дозволяє реконструювати події минулого без спотворень).

Чому проєкт фокусується на Рівненській області? (Регіон має багату, але трагічну історію репресій, яку важливо дослідити й представити громаді).

Чому потрібен доступ до цих матеріалів? (Відкритість архівів сприяє дослідженню історії, формуванню національної ідентичності та збереженню пам'яті).

Карта подорожі користувача (User Journey Map)

- Початковий інтерес (Користувач бачить публікації про проєкт у соцмережах або ЗМІ. Відвідує Instagram-сторінку @iz.zabuttia або сайт проєкту).

- Знайомство (Переглядає історії репресованих із фотоматеріалами та документами. Ознайомлюється з можливістю дослідити архівні справи своєї родини).

- Залучення (Реєструється на сайті, щоб подати запит на оцифрування або консультацію. Завантажує доступні матеріали або стає волонтером).

- Дослідження (Вивчає архівні справи через інтерактивну платформу. Ділиться знайденою інформацією з родиною та друзями).

- Поширення (Додає власну історію в проєкт. Бере участь у лекціях, виставках або обговореннях).

Результатами роботи проєкту стало: оцифрування архівних справ: Доступ до тисячі історій репресованих у відкритому форматі, проведення лекцій і воркшопів для молоді та громади, залучення громади, коли

місцеві жителі активно додають власні історії до проєкту, збереження пам'яті через публікацію збірки історій або створення мультимедійної виставки, популяризація історії репресій у міжнародному просторі через партнерські організації.

Висновки.

Музеї більше не є лише місцями зберігання артефактів, а стають платформами для освіти, комунікації та інтерактивного досвіду. Вони повинні відповідати на нові запити аудиторії, враховуючи інклюзивність, доступність та цифрову трансформацію.

Цифрові проєкти публічної історії допомагають переосмислити історичні події, розповісти про них через особисті історії та зробити історію доступною для ширшої аудиторії. Цифрові проєкти в музеях забезпечують новий рівень взаємодії. Інтерактивні технології, такі як AR/VR, гейміфікація та 3D-візуалізації, дозволяють користувачам занурюватися в історію та адаптувати її до власних інтересів. Проєкти включають голоси різних спільнот, сприяючи створенню різноманітного історичного наративу. Завдяки активній участі громадськості (краудсорсинг), історія стає живим процесом, де кожен може зробити внесок. Використання VR, 360-градусних турів, мультимедійних інструментів та візуалізацій дозволяє створювати захоплюючі освітні та культурні проєкти. Інструменти високої роздільної здатності дозволяють поглиблене вивчення мистецтва чи історії. Оцифровка історичних документів, експонатів та усної історії сприяє збереженню культурного надбання навіть у часи кризи чи конфлікту. Цифрові архіви забезпечують довготривалий доступ до історичних матеріалів.

Сервіс-дизайн – це потужний інструмент для перетворення музеїв на більш привабливі, доступні та значущі простори, що відкривають нові можливості для пізнання історії. Цей підхід сприяє створенню інтерактивного та персоналізованого досвіду для відвідувачів, враховуючи їхні потреби, емоції та поведінку. Інтеграція різних елементів, таких як сторітелінг, сучасні технології й інтуїтивні інтерфейси, робить цифрові проєкти більш захоплюючими й доступними. Ключовим аспектом сервіс-дизайну є спільне створення проєктів за участю відвідувачів, істориків і педагогів. Це забезпечує максимальну відповідність цифрових сервісів інтересам аудиторії.

Застосування методів сервіс-дизайну, таких як "5 Чому", карта емпатії або "Як ми можемо" (HMW), допомагає глибше зрозуміти потреби користувачів і генерувати інноваційні рішення. Використання адаптивних технологій, наприклад, роботів-тьюторів, підвищує залученість аудиторії та ефективність навчання. Продуманий дизайн фізичних і цифрових просторів сприяє кращому сприйняттю інформації, створюючи привабливі умови для повторних візитів. Створення проєктів проходить через структуровані етапи: від аналізу проблем і потреб користувачів до розробки, тестування рішень, збору зворотного зв'язку та вдосконалення.

Важливо, щоб інновації враховували традиційні цінності музеїв, зберігаючи їхню сталість і автентичність. Цифрові проєкти, розроблені із застосуванням сервіс-дизайну, розширюють охоплення музеїв, роблять історію доступною, інтерактивною та емоційно значущою, водночас зміцнюючи освітню роль культурних установ.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

Світле на темному. (2019). Retrieved from https://drive.google.com/file/d/1UvUSWUdL0e30ua9rKol68IRvctgiXxVi/view

Сусло, А. (2023, December). *The Gate to the Future*. Retrieved from https://www.behance.net/gallery/186552791/The-Gate-to-the-Future

Човни_презентація. (2023). Retrieved from https://www.canva.com/design/DAF18K6szgQ/DMDyLidHpMSzh5c56arbhg/view

@iz.zabuttia (2019). Retrieved from https://www.instagram.com/iz.zabuttia/

Boats of Ukraine. (2024). Retrieved from https://web.archive.org/web/20240611034008/https://www.boatmuseum.online

Chen, H., Ding, X., & Ding, L. (2023). Scenes, interaction, community and values: A service experience design framework for museum public space based on the theory of experience preference. In A. Marcus, E. Rosenzweig, & M. M. Soares (Eds.), *Design, user experience, and usability*. HCII 2023. Lecture notes in computer science (Vol. 14034). Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-031-35705-3_3

Clavert, F., & Wieneke, L. (2022). Big data and public history. In S. Noiret, M. Tebeau, & G. Zaagsma (Eds.), *Handbook of digital public history* (pp. 447-458). De Gruyter Oldenbourg. Retrieved from https://doi.org/10.1515/9783110430295-040

DinaKol. (2023, December 12). Tower_Binary [3D model]. *Sketchfab*. Retrieved from https://sketchfab.com/3d-models/tower-binary-be24c2054ed64e8899a2e561a028a5f0

Fram, T. (2023, April 7). Kharkiv Literary Museum project nominated for Webbys. *Gwara Media*. Retrieved from https://gwaramedia.com/en/kharkiv-literary-museum-project-nominated-for-webbys/

Gundermann, C., Hanke, B., & Schlutow, M. (Eds.). (2024). *Digital public history: Analytische Zugänge und Lernpotenziale digitaler Geschichte* [Edited volume]. Peter Lang Verlag. https://doi.org/10.3726/b21702

Laing, R., Leon, M., Herbert, C., & Roberts, C. (2020). Digital heritage as a route towards social engagement. In *Data, matter, design* (pp. 266–271). Routledge. https://doi.org/10.4324/9780367369156-85

Lenihan, R. (2022). The public good of digital (academic) history. *Public History Review*, 29, 185-194. https://doi.org/10.5130/phrj.v29i0.8192

Magyar, J., Szabóová, M., & Sincak, P. (2024, January). Enhancing museum visitor engagement: Personalized learning with adaptive robot tutor. In *Proceedings of the 2024 IEEE 22nd World Symposium on Applied Machine Intelligence and Informatics (SAMI). IEEE*. https://doi.org/10.1109/SAMI60510.2024.10432793

MemorySavers Report. (2023). Retrieved from https://www.canva.com/design/DAFuJMZVoCQ/2KK-bOqaDjp9aXNA95en8g/edit?utm_content=DAFuJMZVoCQ&utm_campaign=designshare&utm_medium=link2&utm_source=sharebutton

Mutibwa, D. H., Hess, A., & Jackson, T. (2018). Strokes of serendipity: Community co-curation and engagement with digital heritage. *Convergence*, 26(1), 157-177. https://doi.org/10.1177/1354856518772030

Ng, W.-K., & Chen, C.-L. (2022). A case study of service design and experience innovation in cultural heritage servicescape: Take Tai Kwun and Hayashi Department Store as examples. *Journal of Heritage Management*, 7(2), 200-221. https://doi.org/10.1177/24559296221118737

Piper, A., & Roscoe, K. (2023). Digital Crime Histories and Developing a Public Pedagogy of Criminal Justice. *International Journal for Crime, Justice and Social Democracy*, 12(1), 56-68. https://doi.org/10.5204/ijcjsd.2744

pOST. (2023a). Retrieved from https://www.canva.com/design/DAF2vny0wBc/IVIMfn5Bb017nxXBO28kyA/view

pOST. (2023b, December 12). pOST - Остарбайтери та пам'ять про них. Retrieved from https://www.youtube.com/watch?v=Geg4DxU5CCM

Ridge, M. (2016). *Making digital history: The impact of digitality on public participation and scholarly practices in historical research*. (PhD thesis). The Open University. https://doi.org/10.21954/ou.ro.0000b1cf

Rijksmuseum.nl. (2025). Closer to Johannes Vermeer - Rijksmuseum. Retrieved from https://www.rijksmuseum.nl/en/johannes-vermeer

Victory|Victims. (2024). Retrieved from https://web.archive.org/web/20240423132204/https://www.victory-victims.com/

Virtual Tour of Washington's Field Headquarters. (2023). Retrieved from https://www.amrevmuseum.org/virtual-tour-of-washington-s-field-headquarters

Walker, W. S. (2016). Sparking Rural Community Dialogues with Digital Oral Histories. *Collections*, 12(4), 401-408. https://doi.org/10.1177/155019061601200405

Wonderlab+. (2025). Retrieved from https://wonderlabplus.sciencemuseumgroup.org.uk/

Yang, Y. K. (2023). A study on the design thinking for sustainable art museums' exhibition curating service design. *Journal of the Korean Society of Design Culture*, 29(1), 183-197. https://doi.org/10.18208/ksdc.2023.29.1.183

REFERENCES

@iz.zabuttia (2019). Retrieved from https://www.instagram.com/iz.zabuttia/

Boats of Ukraine. (2024). Retrieved from https://web.archive.org/web/20240611034008/https://www.boatmuseum.online

Boats_presentation. (2023). Retrieved from https://www.canva.com/design/DAF18K6szgQ/DMDyLidHpMSzh5c56arbhg/view

Chen, H., Ding, X., & Ding, L. (2023). Scenes, interaction, community and values: A service experience design framework for museum public space based on the theory of experience preference. In A. Marcus, E. Rosenzweig, & M. M. Soares (Eds.), *Design, user experience, and usability*. HCII 2023. Lecture notes in computer science (Vol. 14034). Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-031-35705-3_3

Clavert, F., & Wieneke, L. (2022). Big data and public history. In S. Noiret, M. Tebeau, & G. Zaagsma (Eds.), *Handbook of digital public history* (pp. 447-458). De Gruyter Oldenbourg. https://doi.org/10.1515/9783110430295-040

DinaKol. (2023, December 12). Tower_Binary [3D model]. *Sketchfab*. Retrieved from https://sketchfab.com/3d-models/tower-binary-be24c2054ed64e8899a2e561a028a5f0

Fram, T. (2023, April 7). Kharkiv Literary Museum project nominated for Webbys. *Gwara Media*. https://gwaramedia.com/en/kharkiv-literary-museum-project-nominated-for-webbys/

Gundermann, C., Hanke, B., & Schlutow, M. (Eds.). (2024). *Digital public history: Analytische Zugänge und Lernpotenziale digitaler Geschichte* [Edited volume]. Peter Lang Verlag. https://doi.org/10.3726/b21702

Laing, R., Leon, M., Herbert, C., & Roberts, C. (2020). Digital heritage as a route towards social engagement. In *Data, matter, design* (pp. 266–271). Routledge. https://doi.org/10.4324/9780367369156-85

Lenihan, R. (2022). The public good of digital (academic) history. *Public History Review*, 29, 185-194. https://doi.org/10.5130/phrj.v29i0.8192

Light on Dark. (2019). Retrieved from https://drive.google.com/file/d/1UvUSWUdL0e30ua9rKol68IRvctgiXxVi/view

Magyar, J., Szabóová, M., & Sincak, P. (2024, January). Enhancing museum visitor engagement: Personalized learning with adaptive robot tutor. In *Proceedings of the 2024 IEEE 22nd World Symposium on Applied Machine Intelligence and Informatics (SAMI). IEEE*. https://doi.org/10.1109/SAMI60510.2024.10432793

MemorySavers Report. (2023). Retrieved from https://www.canva.com/design/DAFuJMZVoCQ/2KK-bOqaDjp9aXNA95en8g/edit?utm_content=DAFuJMZVoCQ&utm_campaign=designshare&utm_medium=link2&utm_source=sharebutton

Mutibwa, D. H., Hess, A., & Jackson, T. (2018). Strokes of serendipity: Community co-curation and engagement with digital heritage. *Convergence*, 26(1), 157-177. https://doi.org/10.1177/1354856518772030

Ng, W.-K., & Chen, C.-L. (2022). A case study of service design and experience innovation in cultural heritage servicescape: Take Tai Kwun and Hayashi Department Store as examples. *Journal of Heritage Management*, 7(2), 200-221. https://doi.org/10.1177/24559296221118737

Piper, A., & Roscoe, K. (2023). Digital Crime Histories and Developing a Public Pedagogy of Criminal Justice. *International Journal for Crime, Justice and Social Democracy*, 12(1), 56-68. https://doi.org/10.5204/ijcjsd.2744

pOST. (2023a). Retrieved from https://www.canva.com/design/DAF2vny0wBc/IVIMfn5Bb017nxXBO28kyA/view
pOST. (2023b, December 12). pOST - Остарбайтери та пам'ять про них. Retrieved from https://www.youtube.com/watch?v=Geg4DxU5CCM
Ridge, M. (2016). *Making digital history: The impact of digitality on public participation and scholarly practices in historical research*. (PhD thesis). The Open University. https://doi.org/10.21954/ou.ro.0000b1cf
Rijksmuseum.nl. (2025). *Closer to Johannes Vermeer - Rijksmuseum*. Retrieved from https://www.rijksmuseum.nl/en/johannes-vermeer
Suslo, A. (2023, December). *The Gate to the Future*. Retrieved from https://www.behance.net/gallery/186552791/The-Gate-to-the-Future
Victory|Victims. (2024). Retrieved from https://web.archive.org/web/20240423132204/https://www.victory-victims.com/
Virtual Tour of Washington's Field Headquarters. (2023). Retrieved from https://www.amrevmuseum.org/virtual-tour-of-washington-s-field-headquarters
Walker, W. S. (2016). Sparking Rural Community Dialogues with Digital Oral Histories. *Collections*, 12(4), 401-408. https://doi.org/10.1177/155019061601200405
Wonderlab+. (2025). Retrieved from https://wonderlabplus.sciencemuseumgroup.org.uk/
Yang, Y. K. (2023). A study on the design thinking for sustainable art museums' exhibition curating service design. *Journal of the Korean Society of Design Culture*, 29(1), 183-197. https://doi.org/10.18208/ksdc.2023.29.1.183

Mechanisms for Ensuring Gender Equality: Global and National Dimensions

UDC: 305:316.34+303.2 DOI: https://doi.org/10.15421/172516

Ushakov Sergij
Ph.D. Student, https://orcid.org/0009-0007-5133-2426, seminary1.07@gmail.com
Private Higher Education Establishment «European University» (Kyiv, Ukraine)

Abstract
In the presented epistemological treatise, a comprehensive analysis of the phenomenon of ensuring gender equality is conducted through the prism of multifaceted mechanisms encompassing normative-legal, institutional, and sociocultural frameworks that regulate social, political, and economic relations under conditions of profound transformational processes.

The relevance of the issue is determined by the urgent need to deconstruct entrenched patriarchal paradigms and overcome systemic structural inequalities that subjectivize and exclude women, as well as all representatives of marginalized social groups. In turn, mechanisms that ensure gender parity acquire particular significance in the context of globalized societies, where the aspiration for equality takes on a universal yet contextually specific form.

The purpose of the article is to identify the main mechanisms for ensuring gender equality and develop recommendations for their improvement.

The research results indicate the substantial potential within normative-legal mechanisms integrated into national legal systems through the conceptualization of international conventions and regulations that encourage the formalization of gender equality at the legislative and executive levels. Legal instruments, while not a universal solution, contribute to the entrenchment of the principle of gender equality in legislation, simultaneously creating a foundation for social change. In this regard, institutional mechanisms, particularly agencies coordinating gender policies, effectively promote the integration of gender strategies into national development plans, adjusting state policy tactics at all levels.

The conclusions of the study emphasize the importance of synergy between normative-legal, institutional, and sociocultural mechanisms, which can form a sustainable and adaptive system for ensuring gender equality. The formulation of scientifically grounded recommendations for improving existing mechanisms, optimizing policy, and creating integrated platforms for collaboration is critically important for the future development of this vital social paradigm.

Keywords: gender equality, normative-legal integration, sociocultural deconstruction, transformational mechanisms, gender stereotypes, institutional coordination, epistemology of social change

Механізми забезпечення гендерної рівності: глобальний та національний виміри

Ушаков Сергій
Приватний вищий начальний заклад «Європейский університет» (Київ, Україна)

Анотація
У наведеному епістемологічному трактаті здійснено ґрунтовний аналіз феномену забезпечення гендерної рівності через призму багатоаспектних механізмів, що охоплюють нормативно-правові, інституційні та соціокультурні механізми, які регулюють соціальні, політичні та економічні відносини в умовах глибоких трансформаційних процесів.

Актуальність проблематики визначається нагальною потребою деконструкції усталених патріархальних парадигм й подолання системних структурних нерівностей, що суб'єктивують та ексклюзивують жінок, а також усіх представників маргіналізованих соціальних груп. Своєю чергою, механізми, що забезпечують гендерну паритетність, набувають особливої значущості в умовах глобалізованих соціумів, де прагнення до рівноправності набуває універсальної, але в той же час контекстуально специфічної форми.

Мета статті визначити основні механізми забезпечення гендерної рівності та розробити рекомендації щодо їх удосконалення.

Результати дослідження вказують на наявність істотного потенціалу в рамках нормативно-правових механізмів, що інтегруються в національні правові системи через концептуалізацію міжнародних конвенцій та регламентів, що спонукають до формалізації гендерної рівності на рівні законодавчої та виконавчої влади. Правові інструменти, хоча й не є універсальним рішенням, сприяють закріпленню принципу гендерної рівності в законодавстві, одночасно створюючи основу для соціальних змін. У зв'язку з цим інституційні механізми, зокрема органи, що займаються координацією гендерної політики, ефективно сприяють інтеграції гендерних стратегій у національні плани розвитку, коригуючи тактику державної політики на всіх її рівнях.

Висновки дослідження акцентують увагу на важливості синергії між нормативно-правовими, інституційними та соціокультурними механізмами, що можуть сформувати стійку й адаптивну систему забезпечення гендерної рівності. Необхідність формулювання науково обґрунтованих рекомендацій щодо вдосконалення існуючих механізмів, оптимізації політики та створення інтегрованих платформ для співпраці є критично важливим для майбутнього розвитку цієї важливої соціальної парадигми.

Ключові слова: гендерна рівність, нормативно-правова інтеграція, соціокультурна деконструкція, трансформаційні механізми, гендерні стереотипи, інституційна координація, епістемологія соціальних змін

Стаття надійшла / Article arrived: 05.01.2025 Схвалено до друку / Accepted: 20.02.2025

Вступ.

Дослідження механізмів, спрямованих на інституціоналізацію гендерної рівноваги, вимагає ґрунтовного аналізу синтетичних взаємозв'язків між соціокультурними архетипами, правовими парадигмами та економічними векторами розвитку. У межах цього аналітичного дискурсу слід враховувати багатовимірність гендерних феноменів, яка корелює з асиметріями влади, габітусами суспільної свідомості та юридичними лакунами. Зокрема, обговорення гендерної рівності ускладнюється її залежністю від контекстуальної специфіки та аксіологічних установок окремих суспільств. Міжнародні правові механізми, інтегровані в інституційні рамки таких організацій, як ООН, демонструють амбівалентність у своїй здатності забезпечувати реалізацію прогресивних норм. Наприклад, Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок (CEDAW, 1979) постулює імператив усунення інституційних і соціальних бар'єрів, проте її імплементація стикається з полілогом інтересів національних суб'єктів права. Це призводить до ефекту фрагментації нормативного поля, де формальні зобов'язання набувають декларативного характеру, що перешкоджає повноцінній легітимації гендерної рівності на локальному рівні.

Національні стратегії, які інкорпорують принципи гендерної еквітітації, часто реалізуються через механізми квотування, створення гендерно орієнтованих програм й нормативних актів. Проте їх функціональна спроможність залишається обмеженою через дефіцит інституційної потужності, лімітованість бюджетного фінансування та недостатність санкційних механізмів (Сироїд, 2024, с. 927). До того ж, соціокультурні домінанти, що закорінені в патріархальних структурах, формують опір трансформаційним ініціативам, посилюючи відцентрові тенденції у сприйнятті гендерних реформ. Також варто зауважити, що економічний вимір механізмів гендерного врівноваження є не менш контроверсійним (Mill, 2024, p. 17). Квотування, яке часто використовується для розширення представництва жінок у політичних або корпоративних структурах, створює ілюзорний ефект паритетності (Рощина, 2024). Такий підхід не тільки генерує ризик формування залежності від зовнішнього регулювання, але й сприяє консервуванню інституційної недосконалості, яка не здатна функціонувати автономно без зовнішніх імперативів. Приміром, та ж, комунікація, як полісемантичний феномен суспільної конституції, повинна імплементувати деконструкцію гендерних дихотомій, інтегруючи в дискурсивний континуум принципи інклюзивності та паритетності, що детермінують трансгресію патріархальних габітусів та епістемологічну рефлективність соціальних взаємодій(Likarchuk et al., 2023, p. 773) .

Інституційна архітектура, в межах якої діють громадські організації, освітні структури та аналітичні центри, виступає ключовим модератором гендерних трансформацій. Однак регіональні диспропорції, ресурсні обмеження та відсутність уніфікованих підходів призводять до виникнення гетерогенного ландшафту, що ускладнює реалізацію універсальних стратегій (Delgado, & Crenshaw, 1993). Інтеграція міждисциплінарного знання, яка охоплює соціологічні, економічні, юридичні та культурологічні аспекти, набуває пріоритетного значення для розробки комплексних рішень. Слід констатувати, що механізми забезпечення гендерної рівності є складними конгломератами взаємозалежних факторів, які потребують не лише систематизації, але й трансформації відповідно до еволюційних змін суспільства. Інституціональна адаптивність, нормативна гнучкість і врахування поліморфності соціокультурних контекстів мають стати наріжними принципами у подоланні системної гендерної асиметрії.

Мета статті визначити основні механізми забезпечення гендерної рівності та розробити рекомендації щодо їх удосконалення.

Аналіз попередніх досліджень та публікацій. Дослідження проблематики гендерної рівності потребує глибокого занурення в багатогранний спектр теоретико-методологічних підходів, що виявляють її складну взаємодію з соціальними, культурними та політичними структурами. Систематизація наукових праць дозволяє простежити еволюцію думок, відображаючи як нормативно-регуляторні механізми, так і критичні розгляди на основі міждисциплінарного підходу. Важливим напрямом є аналіз робіт таких видатних мислителів, як: Назарчук А. (2024), Лікарчук Н. (2023), Бауера С. (2024), Пето А., Тіссена Л., Клавауда А. (2024), Леало Ф. (2023), Погорєлової І. (2024), Севінджера А. (2023), що підкреслюють взаємозалежність гендерних дискурсів із питаннями влади, ідентичності та соціальної справедливості.

Механізми забезпечення гендерної рівності набувають характеру багатовимірного конструювання, яке включає правові, соціальні та культурні аспекти. Інтерсекційний підхід, вперше сформульований Кімберлі Крэншоу (1993), дозволяє глибше аналізувати перехрестя різних соціальних маркерів – таких як гендер, раса, клас – й виявляє приховані механізми утиску, що формуються через комплексну взаємодію соціальних категорій. Теоретичні напрацювання представників критичної теорії права, зокрема Муріаас Р., Пітерс Й. (Muriaas, & Peters, 2024), Рощина І. (2024), Сироїд Т. (2024), Буш С., Зеттерберг П. (2024), розкривають структурні обмеження формальних механізмів, що не дозволяють досягнути істинної гендерної рівності.

Практичні механізми забезпечення гендерної рівності, представлені у сучасних дослідженнях,

демонструють суттєву неоднозначність своєї реалізації. Квотні системи, гендерно орієнтовані бюджети та інші інструменти, що впроваджуються на рівні міжнародного права, часто не є адекватними у контексті локальних культурних і соціальних умов. Роботи Кантола Й., Ломбардо Е. (2021), Мілл Дж. (2024), Пена С.-Й., Фу Й.-Х., Зоу С.-Й. (2024), Рахмана Н., Яросона Е. (Rahman, & Yaroson, 2025), В'яса Н. (2021). підкреслюють подвійний характер позитивної дискримінації – як засіб компенсації історичних нерівностей, так й потенційний фактор нових форм дискримінації, що може призводити до поглиблення соціальних розривів.

Науковий аналіз сучасної гендерної проблематики акцентує увагу на необхідності синтезу міждисциплінарних підходів, що дозволяють досліджувати гендерну нерівність у всій її багатогранності. Методологічні розвідки включають як кількісні, так й якісні методи аналізу, які допомагають виявити лакуни у реалізації політик гендерної рівності. Водночас теоретичні концепції постгендерності, що представлені у працях Річарда Дельгадо (1993), наголошують на епістемологічній складності цієї проблематики, піддаючи сумніву традиційні підходи до категоризації соціальних ідентичностей.

Результати дослідження.

Гендерна егалітарність постає поліструктурним феноменом, що характеризується інтегральною взаємодією соціопсихологічних, нормативно-правових й культурних компонентів. Її онтологічна складність детермінована діалектикою імпліцитних та експліцитних механізмів, які регулюють асиметрію доступу до ресурсів та влади (Peng et al., 2024). Емпіричні дослідження ідентифікують парадигмальні зсуви, що вимагають реінтерпретації усталених концептів, спрямованих на десакралізацію патріархальних архетипів. Аналіз інтерналізованих моделей соціального порядку демонструє, що структурні викривлення у сфері гендерних взаємодій акумулюються в латентних формах домінації. Зокрема, ієрархічні стратегії, які замасковані під нормативну нейтральність, забезпечують перманентне відтворення андроцентричних структур (Leal et al., 2023, p. 14177). Такі феномени вимагають впровадження герменевтичного підходу, здатного деконструювати приховані ідеологеми та висвітлити культурні контамінації, що формують систему дискримінаційних практик.

Інтерсекційна методологія, яка синтезує знання про множинні ідентичності, є квінтесенцією сучасного теоретичного осмислення проблеми гендерної паритетності, – її евристичний потенціал полягає у здатності виявляти крос-категоріальні динаміки, що створюють складні конфігурації соціального гноблення (Rahman, & Yaroson, 2025). Наприклад, перетин гендерної ідентичності із класовою позицією або етнічною приналежністю формує унікальні патерни маргіналізації, які неможливо пояснити у межах монофакторних підходів.

Культурна ідеологія, яка обґрунтовує легітимність гендерної ієрархії, відтворюється через механізми символічного насильства. Варто зауважити, що даний термін, запропонований у межах критичної соціології, ілюструє, як непрямі форми домінації формують у суб'єктів стан соціальної акцептації власної підлеглості (Погорєлова, 2024). Відповідно, трансформація цих механізмів вимагає рефлексивної критики традиційних дискурсів й конструювання нових наративів, які субверсують панівні соціокультурні парадигми. Інституційні підходи до подолання гендерної асиметрії нерідко стикаються з проблемою системної інерційності, що проявляється через латентний опір реформам. Формально проголошені ініціативи нерідко наштовхуються на приховані бар'єри, такі як бюрократичні дисфункції або саботаж з боку привілейованих груп. Тому, такий ускладнює впровадження ефективних трансформацій й вимагає комплексної дезагрегації чинників, які забезпечують відтворення соціальної нерівності (Sevincer et al., 2023, p. 837).

На нашу, концептуалізація гендерної рівності потребує глибокого методологічного переосмислення, яке виходить за межі спрощених бінарних конструкцій. Складна тканина соціальних, культурних й політичних детермінант потребує міждисциплінарного аналізу, який інтегрує політичну економію, культурну антропологію та соціальну психологію. Такий підхід дозволить не лише ідентифікувати структурні патології, але й запропонувати системні стратегії їх подолання, орієнтовані на емансипацію суспільства від архаїчних стереотипів.

Аналіз механізмів забезпечення гендерної рівності вимагає глибокого проникнення у складні кореляції між соціальними, економічними та правовими детермінантами, що формують основу для деконструкції патріархальних ієрархій. Концептуалізація гендерної егалітарності, як аксіологічного імперативу суспільного розвитку, вимагає використання методологічних парадигм, що враховують полісистемну природу дискримінаційних структур (Назарчук, 2024, с. 314). Особливу увагу слід приділити інституціоналізованим механізмам, які оперують складними алгоритмами впливу на соціальні диспозиції, сприяючи трансформації культурних наративів та емансипації маргіналізованих груп. Гендерна рівність як об'єкт інтелектуального дискурсу акумулює у собі феномени соціокультурної адаптації, правового імперативізму та економічної реконфігурації (Vyas, 2021, p. 37). Інституційні архітектури, що реалізують відповідні механізми, втілюють симбіоз нормативно-правових конструктів та операційних процедур, орієнтованих на деконструкцію соціальної інерції.

Зокрема, юриспруденція гендерного регулювання інтегрує у своїй основі принципи субсидіарності та універсальності, спрямовані на створення умов для гармонізації суспільного середовища. Водночас, акцент на фіскально-економічних стимуляторах ускладнюється проблематикою забезпечення справедливого розподілу ресурсів, що актуалізує питання їхньої об'єктивної верифікації (Kantola, & Lombardo, 2021, p. 571-573).

Культурно-антропологічні дихотомії, що зумовлюють різнорідність підходів до впровадження гендерних ініціатив, обтяжують універсалізацію механізмів, адже різноспрямованість національних контекстів вимагає адаптаційних стратегій. Зокрема, глобальні транснаціональні угоди, будучи продуктом колективної волі, часто натрапляють на перешкоди у вигляді локальних традиційних структур, які демонструють резистентність до інноваційних підходів. У такій парадигмі ефективна імплементація механізмів гендерної паритетності можлива лише через складний процес компромісів між універсальними стандартами та специфічними культурними ідентичностями (Таблиця 1).

Табл. 1.

Трансдисциплінарні механізми забезпечення гендерної паритетності: комплексна наукова аналітика

Онтологічні парадигми механізмів	Гносеологічна есенція та функціонал	Ілюстративні прецеденти імплементації	Системні дихотомії та латентні деструкції
Нормативно-правові конструктури	Сукупність інституціоналізованих регулятивних парадигм, що визначають імперативи гендерної паритетності.	Імплементація законодавчих актів щодо рівноцінної оплати праці; кодифікація квот для жіночого представництва.	Амбівалентність інтерпретації правових норм; інертність суспільних і політичних структур до змін.
Бюрократичні архітектури	Інфраструктури адміністративного спрямування, орієнтовані на легітимацію та верифікацію гендерно-інклюзивних політик.	Формування міжвідомчих комісій; створення гендерних департаментів у міністерствах.	Фрагментація міжінституційної взаємодії; дефіцит кваліфікованих фахівців для забезпечення операційної ефективності.
Фіскально-економічні стимулятори	Механізми, що передбачають застосування фінансово-економічних важелів для досягнення гендерної синергії.	Надання грантів підприємствам, що підтримують паритет; впровадження диференційованого оподаткування.	Імовірність формальної відповідності без фактичної інтеграції; потенційна неефективність ресурсного розподілу.
Педагогічно-освітні стратегії	Комплекс заходів, спрямованих на когнітивну деконструкцію стереотипних уявлень через освіту й просвітництво.	Інтеграція гендерно-чутливих дисциплін у навчальні програми; масові відкриті онлайн-курси з гендерної рівності.	Довготривалість процесу зміни суспільної свідомості; глибока укоріненість культурних архетипів.
Інформаційно-пропагандистські кампанії	Масові акції комунікативного характеру, спрямовані на трансформацію суспільних дискурсів про гендерний паритет.	Запуск національних програм у ЗМІ; візуалізація соціальної реклами, що руйнує гендерні упередження.	Короткостроковість ефекту без подальшої підтримки; залежність від політичної кон'юнктури та медійних пріоритетів.
Транснаціональні конвенції	Міжнародні угоди, що детермінують універсальні нормативи та стандарти забезпечення гендерної справедливості.	Ратифікація Конвенції про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок; адаптація цілей сталого розвитку ООН.	Різноспрямованість національних інтересів; низька юридична імперативність деяких міжнародних актів.
Аналітичні та верифікаційні механізми	Структуровані інструменти оцінювання результативності гендерно орієнтованих ініціатив через об'єктивізовані метрики.	Використання інтегрованих гендерних індикаторів; розробка системи постійного моніторингу.	Проблематичність отримання валідних даних; суб'єктивізація критеріїв оцінювання.
Етнокультурні адаптації	Інтеграція локальних культурних практик у глобальні парадигми гендерного інклюзивізму з урахуванням ідентичності.	Модифікація традиційних обрядів у контексті рівності; фольклоризація гендерно позитивних наративів.	Резистентність локальних спільнот; ризик поверхового впровадження без фундаментальної трансформації.
Дигітальні інновації	Застосування високотехнологічних засобів для популяризації гендерного дискурсу та подолання дискримінації.	Використання алгоритмів штучного інтелекту для моніторингу дискримінаційних практик; створення онлайн-платформ.	Проблема цифрового розриву між регіонами; потенційна маніпуляція даними та кібератаки.

Джерело: систематизовано автором на основі (Delgado, R., & Crenshaw, K. W. (1993), Mill, J. S. (2024), Pető, A., Thissen, L., & Clavaud, A. (2024), Rahman, N. A. A., & Yaroson, E. V. (2025)

Гендерна рівновага у суспільно-політичних структурах становить предмет багатоаспектного дослідження, яке вимагає інтерполяції складних теоретичних концептів та емпіричних даних. Використання мультиваріативних аналітичних моделей дозволяє ідентифікувати латентні механізми, що уможливлюють або перешкоджають інтеграції жінок у соціально-економічний й політичний контексти. Нерівномірність гендерного представництва у законодавчих органах багатьох держав свідчить про хронічну гетерогенність політичної інфраструктури (Bush, & Zetterberg, 2024, p. 213-214). Згідно з дослідженням Європейського інституту гендерної рівності, у 2023 році середня частка жінок у національних парламентах країн Європейського Союзу досягла 33,4%, причому у Фінляндії та Швеції цей показник становив 47,2% й 46,9% відповідно. Протилежні тенденції спостерігаються у Східній Європі, де Угорщина продемонструвала найнижчий рівень у регіоні – лише 14,1% (Gender equality, 2024).

Квотні механізми, хоч й сприяють прискоренню темпів інтеграції жінок у політичні структури, не завжди виявляються достатньо дієвими (Muriaas & Peters, 2024, p. 182). У Франції, де з 2014 року впроваджено законодавчо обґрунтовані квоти для виборних посад, рівень жіночого представництва у місцевих радах зріс лише на 12% за десятиріччя, досягнувши 39%. Економічна стратифікація за гендерною ознакою є одним із найстійкіших виявів соціального домінування. У глобальному контексті рівень жіночої участі у робочій силі у 2023 році становив 47,3%, тоді як для чоловіків цей показник сягав 74,6%. Значущою залишається різниця у заробітних платах: жінки, зайняті у високотехнологічних галузях, отримували у середньому на 23,4% менше за чоловіків за еквівалентну продуктивність (Development finance for gender equality, 2024).

Особливу увагу привертає сектор фінансових технологій, де частка жінок серед управлінців складає лише 17,5%. У Сполучених Штатах доходи чоловіків у цьому секторі перевищують жіночі на 27%, що вказує на суттєву дискримінацію навіть у найбільш економічно розвинутих регіонах. Динаміка гендерного розриву в освітньому секторі демонструє амбівалентні результати. Незважаючи на збільшення загального доступу жінок до вищої освіти, їхня участь у спеціалізаціях STEM (наука, технології, інженерія, математика) залишається вкрай обмеженою (Development finance for gender equality, 2024). ЮНЕСКО зазначає, що у 2023 році жінки складали лише 28,4% студентів технічних дисциплін, при цьому лише 12,7% обіймали академічні посади у галузі штучного інтелекту. Дані показники посилюються ще більш разючими дисбалансами у доступі до керівних посад. Лише 6,8% жінок-науковців очолюють міжнародні дослідницькі консорціуми, що обмежує їхній вплив на стратегічні напрямки розвитку наукових досліджень (Gender equality, 2024).

Аналітичні моделі, розроблені Міжнародним валютним фондом, свідчать, що усунення гендерного розриву в економічній активності може збільшити глобальний ВВП на 26% до 2035 року. При цьому регіони, такі як Північна Африка та Південна Азія, демонструють найбільший потенціал, оскільки їхній рівень залучення жінок до економічної діяльності є критично низьким – 19% та 24% відповідно (Development finance for gender equality, 2024). Ефективна імплементація гендерно орієнтованих політик вимагає розробки поліцентричних моделей, які об'єднують кількісний та якісний аналіз. Застосування екзогенних змінних у контексті макроекономічних та політичних симуляцій дозволяє оцінювати довгострокові наслідки нормативних інтервенцій (Pető et al., 2024, p. 207). Наприклад, у Норвегії запровадження обов'язкових індикаторів гендерного балансу у приватному секторі сприяло збільшенню частки жінок на керівних посадах з 15% у 2010 році до 34% у 2023 році (Gender equality, 2024).

Аналіз структурної неоднорідності гендерного розвитку демонструє необхідність у синергетичному підході до його оцінки та управління. Поєднання складних математичних моделей, культурологічного аналізу та економічної симуляції може слугувати основою для формування інтегрованих стратегій, що забезпечать системну трансформацію інституційних структур у бік більшої інклюзивності та рівноваги.

Рівень гендерного паритету у політичних інституціях України залишається феноменом, що потребує ретельного наукового вивчення та вивірених інтервенцій для досягнення субстантивної рівноваги. Незважаючи на імплементацію регламентованих квотних механізмів, емпіричні дані демонструють латентні перепони, що унеможливлюють повноцінну інтеграцію жінок у владні структури. Згідно з аналітичними звітами, частка жінок серед членів Верховної Ради України у 2023 році стабілізувалася на рівні 20,8%. Такий показник, хоч і перевищує попередні десятиліття (у 2014 році – 12%), значно поступається середньоєвропейському значенню у 33,3% (Держстат, 2024). Порівняльний аналіз демонструє, що у Швеції жінки займають 47,2% місць у парламенті, що наближається до ідеального паритету (Gender equality, 2024).

У контексті місцевого самоврядування, аналітика демонструє різнорівневі показники. У сільських радах жінки представлені у пропорції, що досягає 40%, однак на обласному рівні цей параметр знижується до 15%, демонструючи структурну асиметрію у доступі до керівних функцій. Особливо тривожною є ситуація в обласних адміністраціях, де частка жінок-керівників не перевищує 12% (Держстат, 2024).

Юридично регламентоване правило 40-відсоткової присутності представників однієї статі у виборчих списках не гарантує еквівалентного представництва у результатах (Погорєлова, 2024). Екзогенні фактори, такі як домінування патріархальних установок та обмежений доступ до фінансових ресурсів, значно ускладнюють можливість жінок конкурувати у виборчих процесах на рівних умовах із чоловіками.

На міжнародній арені Україна перебуває на 66-й позиції у Глобальному індексі гендерного розриву за 2023 рік, демонструючи поліпшення порівняно з 81-м місцем у 2022 році. Однак, у підкатегорії «Політична участь» значення становить лише 19,2% від максимального потенціалу, що свідчить про системну недостатність заходів для усунення структурної нерівності. Для порівняння, Руанда, що вважається глобальним лідером у цій сфері, має рівень жіночого представництва в парламенті понад 61% (Gender equality, 2024).

Дослідження Міжнародного валютного фонду доводять, що підвищення рівня залученості жінок до політичних процесів сприяє не лише стабілізації соціальних інститутів, але й макроекономічному зростанню. У випадку України, збільшення частки жінок на керівних посадах до 30% може призвести до приросту ВВП на 8–10% у середньостроковій перспективі, за умови реалізації комплексних реформ (Gender equality, 2024).

Частка жінок у чинному складі вищого законодавчого органу України наразі становить 21%, що суттєво перевищує аналогічний показник попередніх скликань. У ретроспективному зрізі, у 2007 році цей індикатор не перевищував 8%, у 2012-му сягнув 10%, а у 2014-му – понад 11%. Прогресивна динаміка репрезентації жінок є наслідком зростаючої уваги до питань гендерної рівності та впровадження відповідних законодавчих норм. Водночас чинний виборчий кодекс із закріпленою квотою в 40% залишається недостатньо реалізованим, що засвідчило його фрагментарне дотримання під час місцевих виборів 2020 року (Рис 1) (Держстат, 2024).

Протидія технічному кандидатству, яке у 63% випадків призводить до ротацій жінок на чоловіків у прохідних списках, є ключовим викликом для досягнення належної гендерної рівноваги. Вимога законодавчої конкретизації та усунення нормативних прогалин набуває критичного значення у контексті реалізації європейської мети – 40% жіночої представленості у керівних органах. Водночас прогрес на нижчих рівнях, таких як сільські ради, демонструє досягнення цієї квоти, що підкреслює потенціал для аналогічних змін у вищих ланках управління, зокрема в парламенті та обласних радах.

Політико-економічна дисфункція гендерного паритету вимагає впровадження інтерсекційного підходу до аналізу. Універсалізація доступу жінок до політичних й економічних ресурсів може стати каталізатором для створення інклюзивного суспільного устрою, що відображатиме сучасні стандарти рівності (Bauer, 2024, p. 597).

Експлікація динаміки гендерного паритету в політичній площині України свідчить про неоднорідність еволюційних процесів, спричинених синергією нормативно-правових трансформацій, соціокультурних метаморфоз та зовнішніх глобалізаційних викликів. Емпіричні показники акцентують на прогресивному, хоча й недостатньо інтенсивному, зростанні індексу участі жінок у державних і владних інституціях.

Аналіз позиціонування України у Глобальному індексі гендерного розриву у політичному сегменті підкреслює глибину структурних дисбалансів. У 2023 році реалізація гендерного потенціалу становила лише 21,7%, тоді як глобальний середній орієнтир досяг позначки у 28, 1%. Прогнозований рівень у 30, 1 % до кінця 2025 року, хоча й свідчить про позитивну динаміку, залишається нижчим за очікуваний глобальний стандарт (33,9 %) (Держстат, 2024; Gender equality, 2024). Такі диспропорції вимагають багатоаспектного аналізу, що включає деконструкцію патріархальних парадигм, впровадження дієвих квотних моделей та стимулювання політичної активності жінок через економічні важелі й суспільні інновації.

Висновки.

Аналіз механізмів забезпечення гендерної рівності у глобальному та національному вимірах виявляє поліструктурну природу цих інструментів, що функціонують у рамках складного синтезу правових, соціокультурних й політико-інституційних феноменів. Імплементація міжнародних стандартів засвідчує тенденцію до гіперінституціоналізації та конвергенції нормативно-правових концептів, спрямованих на деконструкцію гендерних асиметрій та трансформацію соціальних парадигм, які укорінені в патріархальних диспозиціях. На міжнародній арені дієвість гендерно-чутливих політик зумовлена функціональною інтеграцією таких базисних документів, як Конвенція CEDAW, Пекінська декларація та резолюції Ради Безпеки ООН. Такі правові механізми формують ієрархічно організовану систему нормативів, покликаних уніфікувати підходи до гендерної справедливості. Відповідний вплив посилюється крізь призму мультидисциплінарного аналізу, що охоплює економічну, політичну та культурну динаміку. Проте, трансляція цих стандартів у конкретні соціальні контексти супроводжується опором через антагоністичну взаємодію із традиційними суспільними матрицями.

У національному контексті, зокрема українському, механізми забезпечення гендерного паритету демонструють структурну амбівалентність, оскільки поєднують адаптацію до міжнародних норм із субстантивною локалізацією політичних й

соціальних реалій. Українські практики залишаються вразливими до системної диспаритетності, породженої дефіцитом інституційної синхронізації, ресурсного забезпечення й низькою інкорпорованістю гендерних аспектів у державну політику. Соціальні стереотипи, що набули характеру стійких ментальних схем, ускладнюють реалізацію інтегральних стратегій. Ключовою теоретико-методологічною основою для вдосконалення механізмів гендерної рівності є концепт інтерсекційності, що акцентує на синкретичному характері дискримінаційних практик. Розуміння взаємопроникнення гендерної, расової, класової та інших ідентичностей сприяє формуванню політик, які долають моноаспектність традиційних підходів. У цьому контексті надзвичайно важливим є застосування інтегративного аналізу, що спроможний інкорпорувати складні соціальні детермінанти.

Підсумовуючи, ефективність механізмів забезпечення гендерної рівності залежить від трансформаційної динаміки, що охоплює нормативно-правову еволюцію, суспільну ресоціалізацію та інституційну модернізацію. Вирішальною залишається здатність до поліцентричного мислення, що дозволяє адаптувати глобальні імперативи до локальних контекстів, мінімізуючи ризики культурної інертності та системних протиріч.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

Держстат України. (2024). Відновлено з https://www.ukrstat.gov.ua

Назарчук, А. В. (2024). Змістовно-понятійна характеристика гендерної рівності у державній службі. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*, 2(83), 311-315.

Погорєлова, І. С. (2024). *Роль політичної культури у підтримці гендерної рівності*. Видавництво Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана. Retrieved from https://ir.kneu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/ac03cf72-336b-499a-bfd6-35e82aa44fdc/content

Рощина, І. О. (2024). Гендерна рівність: національний та міжнародний досвід. *Правове забезпечення прав людини у глобальному вимірі: рівні можливості, інклюзія та протидія насильству: Збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції (27 листопада 2024 року)* (с. 338-344). Київ: КНЕУ.

Сироїд, Т. Л. (2024). Концепція гендерної рівності та прояви гендерної нерівності: міжнародно-правовий аспект. *Аналітично-порівняльне правознавство*, 6, 925-934.

Bauer, S., et al. (2024). Gender equality in the name of the state: State feminism or femonationalism in civic orientation for newly arrived migrants in Sweden. *Critical Discourse Studies*, 21(5), 591-609.

Bush, S. S., & Zetterberg, P. (2024). Gender equality and authoritarian regimes: New directions for research. *Politics & Gender*, 20(1), 212-216.

CEDAW. (1979). *UN Human Rights*. Retrieved from https://www.ohchr.org/en/treaty-bodies/cedaw

Delgado, R., & Crenshaw, K. W. (1993). *Words that wound: Critical race theory, assaultive speech, and the First Amendment (New perspectives on law, culture, and society)*. Routledge.

Development finance for gender equality. (2024). *OECD*. OECD Publishing.

Gender equality. (2024). *Statista*. Retrieved from https://www.statista.com/search/?q=Gender+equality&p=1

Kantola, J., & Lombardo, E. (2021). Strategies of right populists in opposing gender equality in a polarized European Parliament. *International Political Science Review*, 42(5), 565-579.

Leal, F. W., et al. (2023). Promoting gender equality across the sustainable development goals. *Environment, Development and Sustainability*, 25(12), 14177-14198.

Likarchuk, N., Velychko, Z., Andrieieva, O., Lenda, R., & Vusyk, H. (2023). Manipulation as an element of the political process in social networks. *Cuestiones Políticas*, 41(76), 769-779.

Mill, J. S. (2024). *The subjection of women: An argument for equality and gender justice*. Independently published.

Muriaas, R. L., & Peters, Y. (2024). Attitudes to gender quotas: Why and where to adjust gender imbalance in leadership. *European Journal of Political Research*, 64(1), 181-206.

Peng, X.-Y., Fu, Y.-H., & Zou, X.-Y. (2024). Gender equality and green development: A qualitative survey. *Innovation and Green Development*, 3(1). Retrieved from https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S2949753123000577

Pető, A., Thissen, L., & Clavaud, A. (2024). *A new gender equality contract for Europe: Feminism and progressive politics (Gender and Politics)*. Palgrave Macmillan.

Rahman, N. A. A., & Yaroson, E. V. (2025). *Women in logistics, transport and commodity sector: Gender equality, recent trends and key challenges*. Springer.

Sevincer, A. T., et al. (2023). Political ideology outdoes personal experience in predicting support for gender equality. *Political Psychology*, 44(4), 829-855.

Vyas, N. (2021). 'Gender inequality-now available on digital platform': An interplay between gender equality and the gig economy in the European Union. *European Labour Law Journal*, 12(1), 37-51.

REFERENCES

Bauer, S., et al. (2024). Gender equality in the name of the state: State feminism or femonationalism in civic orientation for newly arrived migrants in Sweden. *Critical Discourse Studies*, 21(5), 591-609.

Bush, S. S., & Zetterberg, P. (2024). Gender equality and authoritarian regimes: New directions for research. *Politics & Gender*, 20(1), 212-216.

CEDAW. (1979). *UN Human Rights*. Retrieved from https://www.ohchr.org/en/treaty-bodies/cedaw
Delgado, R., & Crenshaw, K. W. (1993). *Words that wound: Critical race theory, assaultive speech, and the First Amendment (New perspectives on law, culture, and society)*. Routledge.
Development finance for gender equality. (2024). *OECD*. OECD Publishing.
Gender equality. (2024). *Statista*. Retrieved from https://www.statista.com/search/?q=Gender+equality&p=1
Kantola, J., & Lombardo, E. (2021). Strategies of right populists in opposing gender equality in a polarized European Parliament. *International Political Science Review*, 42(5), 565-579.
Leal, F. W., et al. (2023). Promoting gender equality across the sustainable development goals. *Environment, Development and Sustainability*, 25(12), 14177-14198.
Likarchuk, N., Velychko, Z., Andrieieva, O., Lenda, R., & Vusyk, H. (2023). Manipulation as an element of the political process in social networks. *Cuestiones Políticas*, 41(76), 769-779.
Mill, J. S. (2024). *The subjection of women: An argument for equality and gender justice*. Independently published.
Muriaas, R. L., & Peters, Y. (2024). Attitudes to gender quotas: Why and where to adjust gender imbalance in leadership. *European Journal of Political Research*, 64(1), 181-206.
Nazarchuk, A. V. (2024). Content-conceptual characteristics of gender equality in the civil service. *Scientific Bulletin of the Uzhhorod National University. Series: Law*, 2(83), 311-315.
Peng, X.-Y., Fu, Y.-H., & Zou, X.-Y. (2024). Gender equality and green development: A qualitative survey. *Innovation and Green Development*, 3(1). Retrieved from https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S2949753123000577
Pető, A., Thissen, L., & Clavaud, A. (2024). *A new gender equality contract for Europe: Feminism and progressive politics (Gender and Politics)*. Palgrave Macmillan.
Pogorelova, I. S. (2024). *The role of political culture in supporting gender equality*. Publishing House of the Vadym Hetman Kyiv National Economic University. Retrieved from https://ir.kneu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/ac03cf72-336b-499a-bfd6-35e82aa44fdc/content
Rahman, N. A. A., & Yaroson, E. V. (2025). *Women in logistics, transport and commodity sector: Gender equality, recent trends and key challenges*. Springer.
Roshchyna, I. O. (2024). Gender equality: national and international experience. Legal protection of human rights in a global dimension: equal opportunities, inclusion and combating violence. *Collection of materials of the International Scientific and Practical Conference (November 27, 2024)* (pp. 338-344). Kyiv: KNEU.
Sevincer, A. T., et al. (2023). Political ideology outdoes personal experience in predicting support for gender equality. *Political Psychology*, 44(4), 829-855.
State Statistics Service of Ukraine. (2024). Retrieved from https://www.ukrstat.gov.ua
Syroyd, T. L. (2024). The concept of gender equality and manifestations of gender inequality: an international legal aspect. *Analytical and Comparative Law*, 6, 925-934.
Vyas, N. (2021). 'Gender inequality-now available on digital platform': An interplay between gender equality and the gig economy in the European Union. *European Labour Law Journal*, 12(1), 37-51.

Political Communication: the Technological Dimension

UDC: 327.070 DOI: https://doi.org/10.15421/172517

Sydorov Mykyta
Ph.D. Student, https://orcid.org/0009-0005-2107-6041, myksydorov@gmail.com
Oles Honchar Dnipro National University (Dnipro, Ukraine)

Abstract

The relevance of the research topic is due to the technological revolution in the field of political communication, which has largely moved to the virtual space to various digital platforms and is carried out through information technology.

The purpose of the study is to clarify the essence and peculiarities of political communication in the technological dimension.

The results of the study are the identified and characterized manifestations and dimensions of political communication in the technological aspect.

In the **conclusion**, the author summarizes the findings of his research. Political communication is the production,, sending, receiving and processing of messages that can potentially have a significant direct or indirect impact on politics. Communication serves as the main means by which messages change the cognitive models and behavioral manifestations of political actors. Political communication technologies basically function through the organization of communication processes in the socio-political spheres aimed at cultivating and supporting certain worldviews through a combination of individual and collective interpretations that serve the interests of ruling or opposition political forces in their quest to gain, retain and exercise power. These technologies encompass a variety of ways, methods, and procedures designed to shape the interpretive frameworks of political actors, ultimately serving to either maintain or change the power dynamics between ruling and opposition groups. Political communication technologies are complex methods and procedures for disseminating information that generate certain public interpretations that are beneficial to the political actors involved. They function as mechanisms for constructing and directing interpretations of public opinion to achieve, maintain, strengthen or weaken the power positions of political actors.

Keywords: politics, communication, propaganda, legitimization, technology, power, digitalization

Політична комунікація: технологічний вимір

Сидоров Микита
Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара (Дніпро, Україна)

Анотація

Актуальність теми дослідження обумовлена технологічною революцією в сфері політичної комунікації, яка здебільшого перемістилася у віртуальний простір до різноманітних цифрових платформ та здійснюється завдяки інформаційним технологіям.

Метою роботи є з'ясувати сутність та особливості здійснення політичної комунікації в технологічному вимірі.

Результатами дослідження є виявлені та охарактеризовані прояви та виміри політичної комунікації в технологічному аспекті.

Автор наводить у **висновках** підсумкові положення свого дослідження. Політична комунікація – це створення, надсилання, отримання та обробка повідомлень, які потенційно можуть мати значний прямий чи опосередкований вплив на політику. Комунікація слугує основним засобом, за допомогою якого повідомлення змінюють когнітивні моделі та поведінкові прояви учасників політичного процесу. Технології політичної комунікації в основі своїй функціонують через організацію комунікативних процесів у суспільно-політичних сферах, спрямованих на культивування та підтримку певних світоглядів шляхом поєднання індивідуальних та колективних інтерпретацій, що слугують інтересам правлячих або опозиційних політичних сил у їхньому прагненні здобути, утримати та реалізувати владні повноваження. Ці технології охоплюють різноманітні способи, методи та процедури, покликані формувати інтерпретаційні рамки учасників політичного процесу, що в кінцевому підсумку слугує або збереженню, або зміні динаміки влади між правлячими та опозиційними групами. Технології політичної комунікації - це складні способи та процедури поширення інформації, які генерують певні публічні інтерпретації, вигідні задіяним політичним акторам. Вони функціонують як механізми конструювання та спрямування інтерпретацій громадської думки для досягнення, збереження, посилення або послаблення владних позицій політичних акторів.

Ключові слова: політика, комунікація, пропаганда, легітимація, технології, влада, цифровізація

Стаття надійшла / Article arrived: 07.01.2025 Схвалено до друку / Accepted: 21.02.2025

Вступ.

Головною особливістю дослідження політико-технологічної сутності комунікації є ті панівні тенденції, що визначають владний характер соціальних відносин. У цьому сенсі поняття комунікації виступає в ролі певного способу самовизначення та владної самоорганізації суспільства. Разом з тим, розвиток ідей щодо характеру комунікації завжди знаходиться у прямій кореляції із опануванням новими засобами комунікації, які не тільки змінюють уявлення про можливості комунікації, але й розширюють її владні перспективи. Так, спільноти, які не мали письменності, могли визначати комунікацію тільки в межах досвіду кількох поколінь у формі безпосереднього спілкування чи міфологічних оповідей. Поява письменності як збереження певного досвіду у часі, а також розвиток технологій пересування у просторі значно розширили можливості комунікації та змінили її сутність. Сьогодні, коли здебільшого політична комунікація перемістилася у віртуальний простір до різноманітних цифрових платформ та здійснюється завдяки інформаційним технологіям, - є підстави констатувати технологічну революцію в сфері політичної комунікації. Це робить надзвичайно актуальним дослідження політичної комунікації в технологічному вимірі.

Все викладене обумовило **мету дослідження** – з'ясувати сутність та особливості здійснення політичної комунікації в технологічному вимірі.

Аналіз попередніх досліджень та публікацій. Здійснюючи аналіз останньої літератури за досліджуваною темою, важливо наголосити, що політична комунікація з посиленням цифровізації соціальних відносин істотно змінилась та продовжує свою трансформацію. Це робить надто цінними недавні публікації, які враховують та відображають нові тенденції в розвитку політичної комунікації. Але ідеї теоретиків комунікації минулих поколінь також зберігають свою актуальність, насамперед як методологічні призми. Це дослідження спирається на наукові досягнення авторів, що зробили певний внесок в осмислення політичної комунікації або комунікативних технологій. Дж. Ліпшульц дослідив, як соціальні медіа використовуються активістами та громадськими рухами для підвищення громадянської активності та посилення соціальних проблем, розкрив методи медіа-комунікації, зокрема технології управління новинами, пропаганди, переконання та особистого впливу (Lipschultz, 2023).

Н. Холісох зробив потужний внесок в дослідження переконливого спілкування як інструмент формування позитивної громадської думки (Kholisoh, 2023). Б. Банга репрезентував цікаві думки стосовно кіно як інструмента політичної комунікації (Banga, 2023). Б. Булат та М. Хілберт вдало висвітлили роль ботів в онлайновій політичній комунікації (Bulat, & Hilbert, 2024). К. Бджола та І. Манор дослідили вплив цифрової революції на комунікацію (Bjola, & Manor, 2024). М. Холмс звернув увагу на роль образів та ідентичностей в цифровій комунікації (Holmes, 2024). П. Суровець-Капелл висвітлив способи та методи пропаганди в цифровій комунікації (Surowiec-Capell, 2024). Р. Чік дослідив політичну технічну комунікацію за допомогою риторичного підходу та поділив технології політичної комунікації на чотири окремі жанри: вибори, передвиборча агітація, виборчі послуги та публіцистика (Cheek, 2022).

О.Висоцький осмислив зв'язок між комунікацією, легітимністю та правовими нормами (Висоцький, 2021). С. М. Коулз та Д. Лейн довели, що раса та етнічність є фундаментальними силами політичної комунікації (Coles, & Lane, 2023). С. Буліан та А. О. Ларссон визначили такі виміри порівняльного дослідження політичної комунікації як країни, платформи і час, вони аргументовано наголосили, що час має вирішальне значення для розуміння постійно мінливих цифрових медіа-платформ (Boulianne, & Larsson, 2024). П. Чаверо та Р. Родрігес здійснили аналіз цифрової стратегічної комунікації, яку використовував колишній президент Еквадору Гільєрмо Ласссо під час політичної кризи, спричиненої процесом імпічменту проти нього (Chavero, & Rodríguez, 2023).

Х. С. Альруфай та А. А. Альрікабі здійснили аналіз ефективних синтаксичних структур, що визначають успішність політичної комунікації в донесенні повідомлень та отриманні схвалення аудиторії (Alrufaiey, & Alrikabi, 2024). П. Донгес досліджував цифрові засоби комунікації, такі як соціальні медіа-платформи, доходячи висновку, що вони демонструють власну інституційну логіку і, таким чином, впливають на правила, за якими відбувається політична комунікація (Donges, 2022). Дж. Кім та Е. Рохас в своєму дослідженні розмірковували, як політична комунікація пов'язана зі сприйняттям поляризації і як це сприйняття пов'язане з політичною участю та висловленням думок (Kim, & Rojas, 2024).

Сію Сонг та Мінвей Ай дослідили комунікаційне посередництво та виявили значний опосередкований вплив споживання політичних новин на політичну участь через політичні дискусії, а також те, що вищий рівень однорідності мережі може посилити мобілізаційний ефект політичної дискусії (Song, & Ai, 2024).

Б. Хамрак, Г. Симонович та Ф. Шуч представили формальну модель, в якій комунікація еліти та переконання виборців під час політичного скандалу постають як комунікаційна рівновага, що визначається суворістю звинувачень та ступенем уваги медіа, та прийшли до висновків, що заперечення з боку чинних президентів можуть отримати підтримку навіть тоді, коли вони стикаються з можливістю появи доказів їх провини (Hamrak, Simonovits, & Szucs, 2024).

Використання вищезгаданих досліджень дозволило ґрунтовно та багатовимірно осмислити проблематику нашого дослідження.

Методологія. Технологічна парадигма уможливлює як описовий аналіз реалізації політичної комунікації, так і глибше розуміння її як прагматичного механізму впливу на динаміку влади та політичні відносини з метою їх збереження чи трансформації. Ця аналітична основа дозволяє нам концептуалізувати колективну поведінку політичних акторів як операційні послідовності – по суті, алгоритмічні схеми комунікаційних технологій, що застосовуються для здобуття, утримання або здійснення політичної влади. Вона полегшує визначення параметрів оптимізації комунікаційних стратегій, що посилюють владу, і водночас дозволяє розробляти захисні контрзаходи проти потенційно деструктивних або таких, що порушують права людини, практик політичної комунікації.

Технологічна перспектива за своєю суттю об'єднує і синтезує перевірені наукові методології та висновки, отримані в рамках взаємодоповнюючих теоретичних концепцій. Особлива перевага цього підходу полягає в його чудовій здатності перетворювати теоретичні висновки на практичне застосування. У межах цієї методологічної бази дослідження політичної комунікації дають особливо вагомі теоретичні та емпіричні результати, які можуть бути використані для просування демократичних процесів і посилення гуманізації суспільно-політичних взаємодій.

Через цю призму ми можемо інтерпретувати політичні процеси як результати, створені конкретними індивідуальними чи інституційними акторами, які беруть участь у боротьбі за владу, реалізуючи цілеспрямовані комунікаційні стратегії для забезпечення та збереження своєї політичної позиції. Цікаву паралель можна провести з тим, що ми називаємо «феноменом Мольєра-Журдена» в технологіях політичної комунікації: подібно до того, як персонаж Мольєра, пан Журден, не знав, що говорить прозою (Мольєр, 1981, с.323), багато політичних акторів використовують комунікаційні технології, не усвідомлюючи їхньої методологічної основи.

Таким чином, технологічний підхід допомагає підняти це несвідоме використання до рівня навмисного застосування, сприяючи більш свідомій і стратегічно обґрунтованій політичній комунікації. Підвищена обізнаність дозволяє політичним акторам діяти більш систематично і відповідально, з більшою увагою до наслідків їхніх дій для динаміки влади. Отже, вони можуть більш ефективно використовувати свої стратегічні переваги в політичній конкуренції. Ця еволюція водночас посилює здатність суспільства здійснювати дієвий контроль за носіями політичної влади.

Результати дослідження.

Поняття політичної комунікації

З оптики технологічного підходу, сутність та значення політичної комунікації осягається, насамперед, через її вплив. За тлумаченням Д.Грабер та Дж.Сміт, політична комунікація – це створення, надсилання, отримання та обробка повідомлень, які потенційно можуть мати значний прямий чи опосередкований вплив на політику. Відправниками або одержувачами повідомлень у цьому процесі виступають політики, журналісти, члени груп інтересів або прості громадяни (Graber, & Smith, 2005, с. 479).

Сутність політичної комунікації

Політика в основі своїй проявляється через комунікаційні процеси. У політичній сфері комунікативні акти слугують для поширення ідеологічних рамок і створення наративів морального конфлікту, в якому різні угруповання змагаються за політичне верховенство або збереження влади. Без комунікаційних каналів поширення ідеології стає неможливим. Більше того, багатогранна природа комунікації – її різноманітні форми, методології, зміст і характеристики – фундаментально формує траєкторії і наслідки політичного впливу. Комунікація слугує основним засобом, за допомогою якого повідомлення змінюють когнітивні моделі та поведінкові прояви учасників політичного процесу.

Аналізуючи спрямованість політичної комунікації, ми спостерігаємо три окремі види: індивідуально-орієнтована, групова та масова комунікація. Індивідуально-спрямована політична комунікація спрямована насамперед на впливових політичних діячів, чи то чинних носіїв влади, лідерів опозиції чи керівників союзних політичних організацій. Ефективність політичної комунікації безпосередньо залежить від того, наскільки вона відповідає запитам виборців, що вимагає ретельної уваги до динаміки конкретних соціальних груп. Політична комунікація, орієнтована на масову аудиторію, зазвичай використовує прості повідомлення, зосереджені на елементарних поняттях і подіях, здатних викликати емоційну реакцію у широких верств суспільства.

Щодо способів реалізації, то політична комунікація проявляється у трьох формах: спонтанній, тактичній і стратегічній. Політичні суб'єкти завжди беруть участь у комунікації для просування своїх інтересів, часто через спонтанні, залежні від контексту повідомлення, що реагують на нагальні обставини. Тактична комунікація слідує за виваженим плануванням, спрямованим на забезпечення перемоги в поточному політичному контексті. Стратегічна комунікація прагне виховати відданих прихильників, які добровільно поширюють її повідомлення.

Оперативні способи політичної комунікації можна класифікувати як наступальні або оборонні

за своєю природою. Захисна комунікація виникає як контрзахід проти ворожих повідомлень, тоді як наступальна комунікація активно прагне зменшити політичну ефективність опонентів.

За географічним охопленням політична комунікація поділяється на внутрішню та міжнародну. Внутрішня комунікація спрямована на суспільну аудиторію всередині держави, в той час як міжнародна - на глобальну або конкретну зовнішню аудиторію.

Політична комунікація виходить за рамки простого вербального вираження, охоплюючи всеосяжну соціальну структуру, побудовану на численних каналах: мовних, поведінкових, символічних, церемоніальних, ідеологічних, матеріальних та емоційних. Значення слугує основоположним елементом будь-якої комунікації, сприяючи створенню, передачі та інтерпретації повідомлень. Таким чином, технології політичної комунікації в першу чергу зосереджені на створенні смислів і перетворенні їх на інструменти реалізації політики та соціальних змін. Спільне значення, індивідуальне чи колективне, каталізує громадянську участь і масову мобілізацію на підтримку відповідних політичних акторів. Стратегічне маніпулювання смисловими контекстами може потенційно дестабілізувати існуючі владні структури, мобілізуючи соціальні сили до альтернативного майбутнього під харизматичним лідерством.

Комунікація встановлює соціально-політичні ієрархії, визначаючи авторів та одержувачів повідомлень. Комунікативна динаміка, що характеризується взаємозалежною взаємодією учасників, наголошує на управлінні сприйняттям як вирішальному факторі поведінкових результатів. Творці повідомлень повинні враховувати численні змінні: формат, зміст, якість, рівень абстракції та контекстуальні фактори, які впливають на поведінку одержувача. Ефективна комунікація вимагає кількох ключових елементів: позитивного ставлення одержувача до відправника, сприйняття достовірності повідомлення, сприятливого ставлення одержувача та очевидної цінності повідомлення - функціональної, естетичної, освітньої чи розважальної.

Функції політичної комунікації

До основних функцій політичної комунікації ми відносимо:

1) Управління інтерпретацією. Ця функція діє через визнання громадськістю авторитету та довіри до комунікатора. Замість того, щоб просто поширювати інформацію, політична комунікація переважно спрямована на зміну громадського сприйняття відповідно до інтерпретаційної системи комунікатора. У сфері державних справ комунікативні процеси встановлюють певні когнітивні парадигми та оціночні рамки для мас, зрештою, слугуючи для підтримки ідеологічної єдності та стандартизації політичної думки серед громадян. Цей процес часто стає інструментом, за допомогою якого політичні суб'єкти намагаються встановити домінування над інформаційними каналами.

2) Регулювання свідомості. Комунікація слугує механізмом у ширшому апараті політичного управління, задіяним як для формування нових протагоністів певних ідеологічних позицій, так і для підтримки лояльності існуючих прихильників.

3) Поведінковий каталіз. Ця функція трансформує набуті аудиторією знання та розуміння в конкретні мотиваційні сили, які спонукають до політичних дій, що відповідають стратегічним цілям комунікатора.

4) Ідеологічна конкуренція. Структура та зміст комунікативних зусиль свідомо будуються таким чином, щоб применшити протилежні політичні позиції та зменшити мобілізаційний потенціал конкуруючих програм і цінностей. Цей змагальний вимір політичної комунікації може виходити за суто політичні межі, вносячи напругу в ширші соціальні взаємодії. Така динаміка демонструє бінарну природу політичної комунікації за своєю суттю.

5) Захисна функція. Охоплює необхідні контрзаходи проти інформаційної та психологічної війни, ініційованої політичними суперниками, включаючи оборонні комунікативні стратегії в ширший контекст політичної діяльності.

6) Легітимаційна функція. Впливаючи на соціальну динаміку, політична комунікація забезпечує суспільне визнання та прийняття політичної влади.

Важливість розмежування цих функцій полягає в їхній ролі як аналітичних рамок, за допомогою яких ми можемо виокремлювати та досліджувати ефективні технології, а також удосконалювати методологічний інструментарій політичної комунікації.

Легітимація влади як функція політичної комунікації

Вперше тема легітимації була впроваджена в політичну науку М. Вебером, хоча проблему легітимності/легітимації політики в європейській філософії було поставлено ще Платоном як проблему правильного, доброго, розумного, вправного і справедливого правління (Высоцкий, 2003, с. 132).

Процес легітимації влади відбувається у трьох різних, але взаємопов'язаних аспектах: через канали комунікації, за допомогою комунікативних процесів та з метою посилення комунікації для зміцнення легітимної влади. У міру того, як комунікація стає дедалі потужнішим чинником легітимації влади, вона передусім функціонує як інструмент виправдання, переконання та впливу на суспільство. Відповідно, нові комунікаційні технології, які розширюють можливості формування громадської думки, стають вирішальними компонентами у побудові ефективних механізмів легітимації влади.

З технологічної точки зору, управління легітимацією вимагає ретельного контролю як короткострокових, так і довгострокових реакцій

учасників комунікації, які функціонують як впливові агенти у визнанні політичної влади на основі їхньої здатності формувати громадську думку. Спільні інвестиції як суспільства, так і окремих осіб у легітимність підкреслюють важливість комунікативної взаємодії як механізму, що розподіляє легітимну владу в публічному просторі, створюючи середовище для обміну та трансформації різних форм легітимності.

У цьому контексті військові конфлікти, фінансові ресурси, символи статусу та групова приналежність у поєднанні з вербальними вираженнями в дискурсі легітимності виступають комунікативними елементами, які встановлюють рамки для присвоєння та підтримки легітимних цінностей серед учасників. Ці елементи формують боротьбу за контроль у когнітивній, ціннісній, політичній та економічній сферах, як у глобальному масштабі, так і в межах окремих життів.

Сфера обміну легітимністю функціонує як універсальний, системоутворюючий аспект соціальної організації, де різні дискурси - включаючи міфологічні, релігійні, ідеологічні, економічні, політичні, правові, етичні, естетичні, історичні та етнічні наративи - сходяться, щоб визначити і зберегти або трансформувати існуючі соціальні структури.

Відповідно до концепції Вебера, харизматичне лідерство являє собою особливу форму легітимності, що породжує специфічні технології політичної комунікації, спрямовані на розвиток харизми - технології харизматизації.

Ці технології включають інноваційні методи залучення громадськості, гостру критику чинної влади, оптимістичну риторику щодо запропонованих ініціатив, переконаність лідерів у своїй місії та демонстрацію опору усталеним владним структурам.

З огляду на те, що віра суспільства в лідерство часто виникає як відповідь на невизначеність майбутнього та дефіцит смислів, харизматична легітимація виявляється найефективнішою в періоди суспільної кризи, спричиненої реальними чи уявними загрозами суспільній стабільності. Як вказує Роджер Ітвелл, харизматичні лідери дають своїм послідовникам відчуття політичної мети та активності, зберігаючи при цьому відповідальність за потреби своїх прибічників (Eatwell, 2006). У цілому, можна констатувати, що комунікативні технології популізму можуть розглядатись як технології харизматизації.

З часу неймовірного розвитку засобів і технологій створення віртуальної реальності (комп'ютерна техніка та її програмне забезпечення, швидкісна відеозйомка, квадрозвукова техніка, удосконалення технологій породження та оперування тьохвимірними графічними об'єктами, використання комп'ютерних технологій в опрацюванні відео- та аудіоряду в кіно- і телеіндустрії, в функціонуванні Інтернету тощо) забезпечили провідну роль віртуальність стає однією із провідних інстанцій здійснення технологій політичної комунікації, в тому числі для легітимації влади (Висоцький, 2008, с. 42).

Сутність технологій політичної комунікації

Технології політичної комунікації в основі своїй функціонують через організацію комунікативних процесів у суспільно-політичних сферах, спрямованих на культивування та підтримку певних світоглядів шляхом поєднання індивідуальних та колективних інтерпретацій, що слугують інтересам правлячих або опозиційних політичних сил у їхньому прагненні здобути, утримати та реалізувати владні повноваження. Ці технології охоплюють різноманітні способи, методи та процедури, покликані формувати інтерпретаційні рамки учасників політичного процесу, що в кінцевому підсумку слугує або збереженню, або зміні динаміки влади між правлячими та опозиційними групами. По суті, ці технології функціонують як інструменти формування суспільного сприйняття соціально-політичної реальності, впливаючи таким чином на розподіл влади між політичними суб'єктами.

Впровадження цих технологій переслідує подвійну мету: вирішення проблемних комунікаційних сценаріїв (зокрема, когнітивних та ціннісних розбіжностей), водночас діючи в межах встановлених комунікаційних рамок, які визначають їхнє застосування та ефективність. Хоча комунікація в широкому сенсі охоплює передачу смислів і цінностей, технології політичної комунікації відрізняються своїм цілеспрямованим, орієнтованим на досягнення мети підходом до передачі смислів. Отже, ці технології можна розглядати як стратегічні механізми передачі смислів та значень із метою позбавлення чи отримання влади політичними акторами.

Розглядаючи технології політичної комунікації, можна визначити їх як складні способи та процедури поширення інформації, які генерують певні публічні інтерпретації, вигідні задіяним політичним акторам. Ці технології, по суті, функціонують як механізми конструювання та спрямування інтерпретацій громадської думки для досягнення, збереження, посилення або послаблення владних позицій політичних акторів.

Вплив політичних комунікаційних технологій виходить за рамки простої модифікації свідомості, передусім спрямований на структуру сприйняття та інтерпретацію реальності. Важливо визнати, що інтерпретація реальності часто відбувається поза межами раціональної свідомості та критичного аналізу. Людські інтерпретаційні процеси часто ґрунтуються на ірраціональних засадах, включаючи емоційні стани, такі як віра, страх, заздрість, ненависть, надія і любов. Ефективність цих технологій часто більше залежить від емоційного резонансу та

інтуїтивного розуміння, ніж від раціонального аналізу. Внаслідок намагання уникнути постійної рефлексії, тягаря прийняття рішень та відповідальності за них (прояви різноманітної «втечі від свободи»), економії часу і зусиль, інтерпретації значної частини людей спонтанні, стереотипні, варіативно обмежені, антиномічні та двоїсті. Досвідчені політичні комунікатори використовують це розуміння, визнаючи, що звернення до емоційних потреб часто виявляється більш ефективним, ніж суто логічна аргументація.

В умовах застосування комунікаційних технологій смисл передається і конструюється не стільки через раціональне сприйняття чи аналітичне мислення, скільки переважно через емоційну залученість, емпатію та інтуїцію.

Особливо варто відзначити, що глибокі людські переживання, такі як любов і щастя, не можна вирахувати або повністю контролювати раціональними засобами. Ці переживання можуть виникати як через радість, так і через страждання, але вони суттєво впливають на сприйняття, мотивацію та наміри – навіть тих, хто вважає себе раціональним чи критично мислячим. Наприклад, досвідчені політики, рекламісти та фахівці зі зв'язків з громадськістю розуміють, що люди прагнуть щастя та любові. Тому вони часто зосереджуються на тому, щоб показати турботу (вирішуючи проблеми людей зі співчуттям і розумінням) і дати надію на майбутнє щастя, презентуючи бачення, яке резонує з їхньою аудиторією. Раціональні аргументи - такі як статистика, думки експертів, опитування, графіки чи розрахунки - слугують насамперед для підтвердження раціональності рішення, зміцнення свідомої довіри та легітимізації оптимізму.

Технології політичної комунікації є одними з найпоширеніших інструментів управління політичними процесами. Кожна технологія призначена для досягнення конкретних цілей, спрямована на певні сфери з різним ступенем ефективності, що залежить від механізмів, які впливають на те, як політичні актори інтерпретують соціальні та політичні реалії. Наприклад, ефективність тієї чи іншої технології залежить від того, чи робить акцент політичний актор при інтерпретації суспільних процесів на яскравих і переконливих образах, логічній аргументації, статистичній раціональності, повазі до індивідуальної гідності, усвідомленні власних інтересів, стереотипних реакціях чи домінуючих міфах. Отже, найбільш ефективні комунікаційні технології відповідають бажанням, цілям і впевненості політичних акторів у забезпеченні підтримки конкретних політичних сил.

Скоординоване та системне застосування всього спектру політичних комунікаційних технологій, що функціонують у взаємодоповнюючий спосіб, уможливлює ефективне досягнення цілей, забезпечує оптимальне використання ресурсів та закріплення досягнутих результатів у часі.

Однією з центральних мішеней політичних комунікаційних технологій є громадська думка, яка слугує важливим інструментом впливу на колективну поведінку в суспільстві. Громадська думка формується скрізь, де існують важливі судження, що впливають на здобуття та здійснення політичної влади. Суб'єкти політики, будучи зацікавлені в реалізації своїх владних інтересів, замість того, щоб сприяти вільному формуванню громадської думки, намагаються за допомогою технологій політичної комунікації ефективно впливати на громадську думку та навіть керувати нею (Висоцький, 2012, с. 589).

Генеза та віртуалізація політичної комунікації

Перехід від традиційних моделей ЗМІ до мережевих, децентралізованих медіа-систем за допомогою цифрових технологій мав невідворотні наслідки для формування нової модифікації політичної комунікацій. Генеза політичної комунікації проходить три стадії виходячи з медіа-ефектів - підшкірної комунікації (медіа-ефекти потужні та прямі), обмеженої комунікації (медіа-ефекти рідкісні і випадкові) та тонкої чи поміркованої комунікації (в той час як пряме переконання через ЗМІ могло бути не надто поширеним, інші типи медіа-ефектів, такі як формування порядку денного, праймінг і фреймінг, могли бути стійким наслідком, особливо за певних умов і для певних категорій людей).

Спочатку газети і журнали, потім кіно і радіо, а згодом і телебачення викликали інтерес і занепокоєння соціологів і політологів. Вчені побоювалися, що такі далекосяжні засоби масової інформації з такою величезною аудиторією можуть мати потужний «підшкірний» вплив на політичні погляди та поведінку людей (Lasswell, 1927, 1930, 1935). «На початку вивчення комунікації аудиторія вважалася відносно пасивною і беззахисною, і комунікація могла в неї щось вбити» (Schramm, 1971, с. 9). Ця точка зору була вкорінена в післявоєнних (як Першої, так і Другої світової) страхах перед пропагандою, апокрифічних (і перебільшених) розповідях про «масову істерію», спричинену радіопередачею «Війни світів» Герберта Уеллса (Cantril et al., 1940).

Дослідники політичної комунікації прагнули віднайти ефективні інструменти її впливу – технології – для управління масової політичною свідомістю. Так, Г. Лассвелл підкреслив ключову роль процесів масової комунікації у здійсненні пропагандистського впливу. У своїй впливовій статті «Структура і функції комунікації в суспільстві» (Lasswell, 1948) він запропонував п'ятиступеневу модель комунікації, яка відтоді набула статусу класичної. Згідно з Лассвеллом, масова комунікація функціонує як цілеспрямований процес, в якому комунікатор впливає на аудиторію за допомогою певних повідомлень. Цей процес опосередковується засобами масової інформації,

які залучають розпорошену аудиторію індивідів, ізольованих один від одного та позбавлених горизонтальних зв'язків. Ці люди споживають пропаганду через вертикальні, односпрямовані канали комунікації, що призводить до зниження критичного сприйняття і дозволяє пропагандисту здійснювати ефективний вплив на колективну свідомість. Примітно, що пропагандист виступає ініціатором політичної комунікації, стратегічно формуючи суспільні уподобання через символи, які резонують з цільовою аудиторією (Lasswell, 1948, p. 37-38).

К. Ховланд розвинув Єльську комунікаційну модель, яка наголошує на необхідності зміни індивідуальних установок як частини процесу зміни громадської думки. Спираючись на когнітивну парадигму Г. Лассвелла, К. Ховланд розробив структуру для обробки інформації, що включає такі елементи, як джерело, повідомлення, аудиторія та реакція аудиторії. Він стверджував, що успіх повідомлення залежить від привернення уваги, забезпечення розуміння, прийняття та сприяння збереженню інформації, що відбувається нерівномірно. Після отримання інформації забування спочатку відбувається швидко, а потім поступово сповільнюється (Schramm, 1997, p. 104).

Крім того, К. Ховланд та його співробітники виявили ефективність двосторонньої, діалогічної пропаганди, особливо в ситуаціях, коли аудиторія спочатку не погоджується з позицією комунікатора (Hovland, Lumsdaine, Sheffield, 1949, p. 201-227).

Американський соціолог Пол Лазарсфельд розглядав суспільство як мішень для інформаційного впливу комунікаційних технологій. У своїй двоступеневій моделі потоку П.Лазарсфельд проілюстрував, що медіа, зважаючи на різноманітність суспільства та наявність впливових лідерів думок, не впливають безпосередньо на суспільну свідомість. Натомість вплив ЗМІ відбувається через лідерів думок, які інтерпретують та передають контент ЗМІ своїй аудиторії. Ці лідери думок, як основний об'єкт впливу ЗМІ, поширюють переосмислені думки, смисли та оціночні судження у своїх мережах (Lazarsfeld, 1968, p. 179).

У. Ліппманн зробив значний внесок у розуміння політичної комунікації та її технологій. У своїй праці «Громадська думка» (Lippmann, 1997) він стверджував, що в суспільній свідомості домінують стереотипи, а не політичні реалії. Засоби масової інформації, як канал зв'язку з громадськістю, відіграють вирішальну роль у формуванні цих стереотипів, які будуються на поверхневих знаннях і судженнях, сформованих індивідами, що споживають контент масової комунікації (Lippmann, 1997, p. 89-90). Як наслідок, масова комунікація сприяє розвитку політичного псевдосередовища, яке взаємодіє з суспільною свідомістю. Це псевдосередовище значною мірою перешкоджає здатності суспільства до самостійного осмислення об'єктивної реальності.

Г. Джоветт і В. О'Доннелл досліджували механіку технологій політичної комунікації, аналізуючи комунікативну природу пропаганди (Jowett, & O'Donnell, 2014). У своїй книзі «Пропаганда і переконання» вони визначають пропаганду як специфічну форму комунікації. ««Ми прагнемо зрозуміти та проаналізувати пропаганду, визначивши її характеристики, і помістити її в рамки комунікативних досліджень, щоб вивчити такі якості, як контекст, відправник, наміри, повідомлення, канал, аудиторія та реакція. Крім того, ми хочемо прояснити, наскільки це можливо, різницю між пропагандою та переконанням, розглядаючи пропаганду як підкатегорію переконання, а також як інформацію. Наше визначення пропаганди фокусується на процесі комунікації, а саме на меті цього процесу: пропаганда - це цілеспрямована, систематична спроба формувати сприйняття, маніпулювати свідомістю та спрямовувати поведінку для досягнення реакції, яка сприяє бажаним намірам пропагандиста» (Jowett, & O'Donnell, 2014, p. 7). Зазначимо, що іноді ефективність політичної пропаганди з особливими умовами та якістю комунікації, яка сприяє зміцненню довіри між протилежними сторонами політичного процесу - політичними акторами та суспільством (Vysotskyi, & Pavlov, 2020, p. 119).

Поява Інтернету та посилення комунікативної значущості цифрових платформ змінили вимоги до політичної комунікації та пропаганди, що багато в чому зливаються та які все важче розрізняти. Дослідники до принципів, що сприяють ефективності цифрових платформ, відносять дієвість, енциклопедичність, візуальну привабливість, доцільну структурованість, функціональність (Висоцький, 2018, с.55). Все це складає м'яку силу цифрових політичних комунікацій.

Технології мережевої політичної комунікації

Цифрові технології стали децентралізованими за своєю суттю, роблячи інформацію надмірною в мережі та надаючи можливість окремим користувачам створювати інформацію, обмінюватися нею та публічно реагувати на неї (Abbate, 2000). Ця «логіка мережевих медіа» (Klinger & Svensson, 2015) означає, що люди є одночасно і членами аудиторії, і виробниками контенту, і одержувачами, і учасниками (Ritzer, & Jurgenson, 2010). На початку 2000-х років, коли такі платформи, як Вікіпедія, YouTube, Facebook і Twitter, переосмислили інтернет, вони надали пріоритет інтерактивності, контенту, створеному користувачами, і горизонтальним міжособистісним мережам (O'Reilly, 2009). Веб 2.0 взяв децентралізований контроль над інтернетом і помістив його в соціальні мережі, що перетинаються, - спільноти друзів, членів сім'ї, колег і сусідів. Аудиторія перестала бути роз'єднаною масою. Аудиторія взагалі перестала бути масою (Chaffee, &

Metzger, 2001). Вбудовуючи політичну комунікацію в соціальний контекст, цифрові технології та соціальні медіа вимагають, щоб ми все частіше думали про політичну комунікацію з точки зору міжособистісного спілкування (Holbert, & Geidner, 2009; Shah et al., 2017).

У результаті на перший план вийшли такі технології політичної комунікації як ехо-камери та політичні боти в соціальних мережах, що формують нову політичну реальність, змінюючи чи підкріплюючи переконання мас, що пересили з традиційних ЗМІ на цифрові платформи. К.Діас Руїс та Т. Нілссон по суті описали двофазну дезінформаційну технологію політичної комунікації в соціальних мережах на основі використання ехо-камер (Ruiz Diaz, & Nilsson, 2023). За спостереженнями, політичні боти використовуються у зловмисних цілях, відстежуючи трафік користувачів та дотримуючись добового ритму, щоб імітувати реальних користувачів, вони посилюють певні наративи, сприяють створенню в суспільстві поляризації громадської думки та ставлять під сумнів цілісність публічного дискурсу (Bulat, & Hilbert, 2024).

Висновки.

Політична комунікація – це створення, надсилання, отримання та обробка повідомлень, які потенційно можуть мати значний прямий чи опосередкований вплив на політику. Комунікація слугує основним засобом, за допомогою якого повідомлення змінюють когнітивні моделі та поведінкові прояви учасників політичного процесу. Політична комунікація є інструментом змагання за владу, який використовує технології для формування смислів, мобілізації прихильників та легітимізації системи. Її ефективність залежить від адаптації до медійних змін, емоційного резонансу та управління громадською думкою в умовах цифровізації. Технології політичної комунікації в основі своїй функціонують через організацію комунікативних процесів у суспільно-політичних сферах, спрямованих на культивування та підтримку певних світоглядів шляхом поєднання індивідуальних та колективних інтерпретацій, що слугують інтересам правлячих або опозиційних політичних сил у їхньому прагненні здобути, утримати та реалізувати владні повноваження. Ці технології охоплюють різноманітні способи, методи та процедури, покликані формувати інтерпретаційні рамки учасників політичного процесу, що в кінцевому підсумку слугує або збереженню, або зміні динаміки влади між правлячими та опозиційними групами.

Технології політичної комунікації – це складні способи та процедури поширення інформації, які генерують певні публічні інтерпретації, вигідні задіяним політичним акторам. Вони функціонують як механізми конструювання та спрямування інтерпретацій громадської думки для досягнення, збереження, посилення або послаблення владних позицій політичних акторів. З розвитком цифрових платформ політична комунікація перейшла до нових форм, таких як соціальні мережі, де центральну роль відіграють інтерактивність, контент, створений користувачами, та горизонтальні зв'язки. Це призвело до поширення таких нових технологій політичної комунікації як ехо-камери та політичні боти в соціальних мережах, що формують нову політичну реальність, змінюючи чи підкріплюючи переконання мас.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

Висоцький О. (2008). Віртуальність як провідна форма легітимаційної політики в добу постмодерну. *Політичний менеджмент*, 6, 41-53. http://nbuv.gov.ua/UJRN/PoMe_2008_6_6

Висоцький О. Ю. (2012). Громадська думка як головний об'єкт впливу легітимаційних технологій. *Гілея*, 57 (2), 588-597. http://gileya.org/download.php?id=74

Висоцький О.Ю. (2018). Електронна дипломатія як інструмент пропаганди. *Політологічний вісник*, 81. С.51-59. DOI: https://doi.org/10.17721/2415-881x.2018.81.51-59

Висоцький, О. (2021). Комунікативний вимір легітимності міжнародного права. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, Спеціальний випуск,* 2(116), 81-92. https://doi.org/10.31733/2078-3566-2021-6-81-92

Высоцкий, А. Ю. (2003). Проблема легитимации политики в концепции. Макса Вебера. *Грані*, 6(32), 132-136. https://grani.org.ua/index.php/journal/issue/view/29/27

Мольєр. (1981). *Комедії*. Київ: Дніпро.

Abbate, J. (2000). *Inventing the internet*. Boston: MIT Press.

Alrufaiey, H.S., & Alrikabi, A. A. (2024). A pragmatic Analysis of Effective Political Communication from a Relevance-Theoretic Perspective. *Arab World English Journal*, 15(1), 91-116. DOI: https://dx.doi.org/10.24093/awej/vol15no1.7

Banga, B. (2023). Political communication and promotion through cinema. *Recent Trends in Business and Management, Ghaziabad*, 76-87. https://www.empyrealpublishinghouse.com/pdf/recent-trends-in-business-and-management.pdf

Bjola, C., & Manor, I. (2024). *Introduction: Understanding Digital Diplomacy - The Grammar Rules and Patterns of Digital Disruption*. The Oxford handbook of digital diplomacy / Corneliu Bjola, Ilan Manor. New York: Oxford University Press.

Boulianne, S., & Larsson, A. O. (2024). Comparative Digital Political Communication: Comparisons Across Countries, Platforms, and Time. *Social Science Computer Review*, 42(5), 1092-1100. https://doi.org/10.1177/08944393241258763

Bulat, B., Hilbert, M. (2024). *A Dynamical Systems Approach to Bots and Online Political Communication*. DOI: 10.48550/arXiv.2405.18652.
Chaffee, S. H., & Metzger, M. J. (2001). The end of mass communication? *Mass Communication & Society*, 4(4), 365–379.
Chavero, P., & Rodríguez, R. . (2023). Strategic Communication in Political Crisis: The Case of Guillermo Lasso (2023). *URVIO. Revista Latinoamericana De Estudios De Seguridad*, (37), 8–27. https://doi.org/10.17141/urvio.37.2023.6098
Cheek, R. (2022). Making a Case for Political Technical Communication (Pxtc). *Technical Communication Quarterly*, 32(2), 121–133. https://doi.org/10.1080/10572252.2022.2079726
Coles, S. M., & Lane, D. (2023). Race and Ethnicity as Foundational Forces in Political Communication: Special Issue Introduction. *Political Communication*, 40(4), 367–376. https://doi.org/10.1080/10584609.2023.2229780
Donges, P. (2022). Digitalisierung der politischen Kommunikation. *Köln Z Soziol* 74 (Suppl 1), 209–230. https://doi.org/10.1007/s11577-022-00834-7
Eatwell R. (2006). The Concept and Theory of Charismatic Leadership. *Totalitarian Movements and Political Religions*, 7(2), 141–156.
Graber, D., & Smith, J. M. (2005). Political communication faces the 21st century. *Journal of Communication*, 55(3), 479–507.
Hamrak, B., Simonovits, G., Szucs, F. (2024). Equilibrium communication in political scandals. *European Journal of Political Economy*, 85. https://doi.org/10.1016/j.ejpoleco.2024.102580
Holbert, L. R., & Geidner, N. (2009). The 2008 election: Highlighting the need to explore additional communication subfields to advance political communication. *Communication Studie*s, 60(4), 344–358.
Holmes, M. (2024). *Digital Diplomacy: Projection and Retrieval of Images and Identities*. The Oxford handbook of digital diplomacy. Corneliu Bjola, Ilan Manor. New York: Oxford University Press.
Hovland C.I., Lumsdaine, A.A., Sheffield, F.D. (1949). *Experiments on Mass Communication*. Princeton: Princeton University Press.
Jowett G.S. & O'Donnell V. (2014). *Propaganda & persuasion*. Thousand Oaks, Calif.: SAGE.
Kholisoh, N. (2023). The Role of Spin Doctor in Political Communications to Win the Most Votes. *Jurnal Komunikasi Ikatan Sarjana Komunikasi Indonesia*, 8(1), 157-168. http://dx.doi.org/10.25008/jkiski.v8i1.832
Kim, J., & Rojas, H. (2024). How Does Political Communication Relate to Perceived Extremity of Partisans and Their Divides? From Communication to Polarization Perceptions to Political Engagement. *Communication Studies*, 76(1), 48–71. https://doi.org/10.1080/10510974.2024.2392909
Klinger, U., & Svensson, J. (2015). The emergence of network media logic in political communication: A theoretical approach. *New Media & Society*, 17(8), 1241–1257.
Lasswell, H.D. (1948). *The structure and function of communication in society. The Communication of Ideas*. (pp. 37-51). Ed. by L Bryson N.Y.
Lazarsfeld, P. (1968). *The people's choice; how the voter makes up his mind in a presidential campaign*, by Paul F.Lazarsfeld, Bernard Berelson, and Hazel Gaudet. 3rd ed New York, Columbia University Press.
Lippmann, W. (1997). *Public opinion; with a new introduction by Michael Curtis*. New Brunswick, N.J., U.S.A.: Transaction Publishers.
Lipschultz, J.H. (2023). *Social media and political communication*. New York; London : Routledge, Taylor & Francis Group.
O'Reilly, T. (2009). *What is web 2.0?* O'Reilly Media, Inc.
Ritzer, G., & Jurgenson, N. (2010). Production, consumption, prosumption: The nature of capitalism in the age of the digital "prosumer". *Journal of Consumer Culture*, 10(1), 13–36.
Ruiz Diaz, C., Nilsson, T. (2023). Disinformation and Echo Chambers: How Disinformation Circulates on Social Media Through Identity-Driven Controversies. *Journal of Public Policy & Marketing*, 42(1), 18–35. https://doi.org/10.1177/07439156221103852
Schramm, W. (1997). *Carl Hovland: Experiments, attitudes, and communication. The beginnings of communication study in America: A personal memoir by Wilbur Schramm*. ed.: S. H. Chaffee, Everett M. Rogers. London, 1997. P. 87–105.
Shah, D. V., McLeod, D. M., Rojas, H., Cho, J., Wagner, M. W., & Friedland, L. A. (2017). Revising the communication mediation model for a new political communication ecology. *Human Communication Research*, 43(4), 491–504.
Song, S., & Ai, M. (2024). How Citizen Communication Mediation Model Works in Taiwan: The Moderating Roles of Asian Values and Network Homogeneity. *Journal of Asian and African Studies*, 0(0). https://doi.org/10.1177/00219096241228771
Surowiec-Capell, P. (2024). *Digital Propaganda and Diplomacy*. The Oxford handbook of digital diplomacy. Corneliu Bjola, Ilan Manor. New York: Oxford University Press.
Vysotskyi, O., & Pavlov, D. (2020). Spaces of propaganda as structural and functional dimensions of its deployment in domestic politics and in the international arena. *Philosophy and Political Science in the Context of Modern Culture*, 12(1), 114-122. DOI: 10.15421/352013

REFERENCES

Abbate, J. (2000). *Inventing the internet*. Boston: MIT Press.
Alrufaiey, H.S., & Alrikabi, A. A. (2024). A pragmatic Analysis of Effective Political Communication from a Relevance-Theoretic Perspective. *Arab World English Journal*, 15(1), 91-116. DOI: https://dx.doi.org/10.24093/awej/vol15no1.7
Banga, B. (2023). Political communication and promotion through cinema. *Recent Trends in Business and Management, Ghaziabad*, 76-87. https://www.empyrealpublishinghouse.com/pdf/recent-trends-in-business-and-management.pdf

Bjola, C., & Manor, I. (2024). *Introduction: Understanding Digital Diplomacy - The Grammar Rules and Patterns of Digital Disruption*. The Oxford handbook of digital diplomacy. Corneliu Bjola, Ilan Manor. New York: Oxford University Press.
Boulianne, S., & Larsson, A. O. (2024). Comparative Digital Political Communication: Comparisons Across Countries, Platforms, and Time. *Social Science Computer Review*, 42(5), 1092-1100. https://doi.org/10.1177/08944393241258763
Bulat, B., Hilbert, M. (2024). *A Dynamical Systems Approach to Bots and Online Political Communicatio*n. DOI: 10.48550/arXiv.2405.18652.
Chaffee, S. H., & Metzger, M. J. (2001). The end of mass communication? *Mass Communication & Society*, 4(4), 365–379.
Chavero, P., & Rodríguez, R. . (2023). Strategic Communication in Political Crisis: The Case of Guillermo Lasso (2023). *URVIO. Revista Latinoamericana De Estudios De Seguridad*, (37), 8–27. https://doi.org/10.17141/urvio.37.2023.6098
Cheek, R. (2022). Making a Case for Political Technical Communication (Pxtc). *Technical Communication Quarterly*, 32(2), 121–133. https://doi.org/10.1080/10572252.2022.2079726
Coles, S. M., & Lane, D. (2023). Race and Ethnicity as Foundational Forces in Political Communication: Special Issue Introduction. *Political Communication*, 40(4), 367–376. https://doi.org/10.1080/10584609.2023.2229780
Donges, P. (2022). Digitalisierung der politischen Kommunikation. *Köln Z Soziol* 74 (Suppl 1), 209–230. https://doi.org/10.1007/s11577-022-00834-7
Eatwell R. (2006). The Concept and Theory of Charismatic Leadership. *Totalitarian Movements and Political Religions*, 7 (2), 141–156.
Graber, D., & Smith, J. M. (2005). Political communication faces the 21st century. *Journal of Communication*, 55(3), 479–507.
Hamrak, B., Simonovits, G., Szucs, F. (2024). Equilibrium communication in political scandals, *European Journal of Political Economy*, 85. https://doi.org/10.1016/j.ejpoleco.2024.102580
Holbert, L. R., & Geidner, N. (2009). The 2008 election: Highlighting the need to explore additional communication subfields to advance political communication. *Communication Studies*, 60(4), 344–358.
Holmes, M. (2024). *Digital Diplomacy: Projection and Retrieval of Images and Identities*. The Oxford handbook of digital diplomacy. Corneliu Bjola, Ilan Manor. New York: Oxford University Press.
Hovland C.I., Lumsdaine, A.A., Sheffield, F.D. (1949). *Experiments on Mass Communication*. Princeton: Princeton University Press.
Jowett G.S. & O'Donnell V. (2014). *Propaganda & persuasion*. Thousand Oaks, Calif.: SAGE.
Kholisoh, N. (2023). The Role of Spin Doctor in Political Communications to Win the Most Votes. *Jurnal Komunikasi Ikatan Sarjana Komunikasi Indonesia*, 8 (1), 157-168. http://dx.doi.org/10.25008/jkiski.v8i1.832
Kim, J., & Rojas, H. (2024). How Does Political Communication Relate to Perceived Extremity of Partisans and Their Divides? From Communication to Polarization Perceptions to Political Engagement. *Communication Studies*, 76(1), 48–71. https://doi.org/10.1080/10510974.2024.2392909
Klinger, U., & Svensson, J. (2015). The emergence of network media logic in political communication: A theoretical approach. *New Media & Society*, 17(8), 1241–1257.
Lasswell, H.D. (1948). The structure and function of communication in society. *The Communication of Ideas*, (pp. 37-51). Ed. by L Bryson N.Y.
Lazarsfeld, P. (1968). *The people's choice; how the voter makes up his mind in a presidential campaign, by Paul F.Lazarsfeld, Bernard Berelson, and Hazel Gaudet*. 3rd ed New York, Columbia University Press.
Lippmann, W. (1997). *Public opinion; with a new introduction by Michael Curtis*. New Brunswick, N.J., U.S.A.: Transaction Publishers.
Lipschultz, J.H. (2023). *Social media and political communication*. New York; London: Routledge, Taylor & Francis Group.
Molière. (1981). *Comedies*. Kyiv: Dnipro.
O'Reilly, T. (2009). *What is web 2.0?* O'Reilly Media, Inc.
Ritzer, G., & Jurgenson, N. (2010). Production, consumption, prosumption: The nature of capitalism in the age of the digital "prosumer". *Journal of Consumer Culture*, 10(1), 13–36.
Ruiz Diaz, C., Nilsson, T. (2023). Disinformation and Echo Chambers: How Disinformation Circulates on Social Media Through Identity-Driven Controversies. *Journal of Public Policy & Marketing*, 42(1), 18–35. https://doi.org/10.1177/07439156221103852
Schramm, W. (1997). *Carl Hovland: Experiments, attitudes, and communication. The beginnings of communication study in America: A personal memoir by Wilbur Schramm*. ed.: S. H. Chaffee, Everett M. Rogers. London, 1997. P. 87–105.
Shah, D. V., McLeod, D. M., Rojas, H., Cho, J., Wagner, M. W., & Friedland, L. A. (2017). Revising the communication mediation model for a new political communication ecology. *Human Communication Research*, 43(4), 491–504.
Song, S., & Ai, M. (2024). How Citizen Communication Mediation Model Works in Taiwan: The Moderating Roles of Asian Values and Network Homogeneity. *Journal of Asian and African Studies*. https://doi.org/10.1177/00219096241228771
Surowiec-Capell, P. (2024). *Digital Propaganda and Diplomacy*. The Oxford handbook of digital diplomacy. Corneliu Bjola, Ilan Manor. New York: Oxford University Press.
Vysotskyi, O. (2008). Virtualnist yak providna forma lehitymatsiynoyi polityky v dobu postmodernu [Virtuality as a leading form of legitimation politics in the postmodern era]. *Politychnyy menedzhment*, 6, 41-53. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/PoMe_2008_6_6
Vysotskyi, O. (2021). Komunikatyvnyj vymir lehitymnosti mižnarodnoho prava [The communicative dimension of the legitimacy of international law]. *Scientific Bulletin of Dnipropetrovs'k State University of Internal Affairs, Special Issue*, 2(116), 81-92. https://doi.org/10.31733/2078-3566-2021-6-81-92
Vysotskyi, O. Y. (2003). The Problem of the Legitimization of Politics in the Concept of Max Weber. *Grani*, 6, 132-136. Retrieved from https://grani.org.ua/index.php/journal/issue/view/29/27

Vysotskyi, O. Y. (2018). Elektronna dyplomatiya yak instrument propahandy [E-diplomacy as a propaganda tool]. *Politolohichnyy visnyk*, 81, 51-59. DOI: https://doi.org/10.17721/2415-881x.2018.81.51-59

Vysotskyi, O., & Pavlov, D. (2020). Spaces of propaganda as structural and functional dimensions of its deployment in domestic politics and in the international arena. *Philosophy and Political Science in the Context of Modern Culture*, 12(1), 114-122. DOI: 10.15421/352013

Vysotskyi, O.Y. (2012). Hromadska dumka yak holovnyi obiekt vplyvu lehitymatsiinykh tekhnolohii [Public opinion as the main object of influence of legitimization technologies]. *Hileia*, 57(2), 588-597.

Argentina in a Turbulent Turn: The Political Challenge of a New Era

UDC: 327(82) DOI: https://doi.org/10.15421/172518

Goncharuk-Cholach Tetiana
Ph.D., Full Prof., https://orcid.org/ 0000-0001-5640-260, cholachtanya@gmail.com
Chyhur Ruslan
Ph.D., Assoc. Prof. https://orcid.org/000-0002-2623-5399, ruslanchygur@gmail.com
Kovtun Igor
Lecturer, https://orcid.org/0009-0005-9040-0693, i_kovt@ukr.net
Western Ukrainian National University (Ternopil, Ukraine)

Abstract

The relevance of this study is determined by the political and economic situation on the global political stage, specifically in Argentina, where the radical reforms proposed by newly elected President Javier Milei are becoming the basis for significant changes in the country's economic policy. In particular, the reforms of President Milei, an open supporter of the Austrian School of Economics, are focused on economic liberalization, reducing state spending, deregulation, and downsizing the bureaucracy. These reforms are generating interest not only in Argentina but also on the global political arena, where, especially today, there is a rise in populist movements and the influence of libertarian ideologies, which can be seen as a political upheaval of a new era, provoked by contemporary globalization processes.

The aim of this study is to study Milei's political platform and assess the potential impact of his reforms on Argentina's economic and social situation, as well as their connection to global political trends.

The study finds that Milei's reforms are aimed at significantly reducing the role of the state in the economy, including through the privatization of state-owned enterprises, labor market liberalization, and the replacement of the national currency with the US dollar. However, while these measures may contribute to economic stability in the short term, their potential social and political consequences, such as increased economic inequality, heightened social tension, and the risk of political instability, remain subjects of significant debate.

The conclusions of the study suggest that Milei's reforms have both potential benefits and numerous risks. In the short term, they may contribute to economic growth and stabilization, but in the long term, their effectiveness will depend on the government's ability to ensure social stability and address the challenges associated with economic inequality and the lack of adequate protection for vulnerable populations.

Keywords: libertarianism, Javier Milei, president, Argentina, Latin America, society, global trends, radical reforms

Аргентина в турбулентному повороті: політичний виклик нової доби

Гончарук-Чолач Тетяна, Чигур Руслан, Ковтун Ігор
Західноукраїнський національний університете (Тернопіль, Україна)

Анотація

Актуальність даного дослідження обумовлена політичною та економічною ситуацією на світовій політичній арені, а саме в Аргентині, де радикальні реформи, запропоновані новообраним президентом Хав'єром Мілеєм, стають основою для значних змін у економічній політиці країни. Зокрема, реформи президента Мілея, який є відкритим прихильником Австрійської економічної школи, орієнтовані на лібералізацію економіки, скорочення державних витрат, дерегуляцію, зменшення чиновницького апарату, викликають інтерес не тільки в Аргентині, але й на глобальній політичній арені, де, особливо сьогодні, спостерігається зростання популістських рухів і вплив лібертаріанських ідеологій, що можна вважати політичним бунтом нової ери, спровокованої сучасними глобалізаційними процесвми.

Метою цього дослідження є вивчення політичної платформи Мілея та оцінка потенційного впливу його реформ на економічну та соціальну ситуацію в Аргентині, а також їх зв'язок з глобальними політичними тенденціями.

У результаті дослідження встановлено, що реформи Мілея орієнтовані на значне зменшення ролі держави в економіці, зокрема через приватизацію державних підприємств, лібералізацію ринку праці та заміну національної валюти на долар США. Однак, хоча ці заходи можуть сприяти економічній стабільності в короткостроковій перспективі, їх потенційні соціальні та політичні наслідки, такі як зростання економічної нерівності, посилення соціальної напруги та загроза політичної нестабільності, залишаються предметом значних дебатів.

Висновки дослідження свідчать, що реформи Мілея мають як потенційні переваги, так і численні ризики. У короткостроковій перспективі вони можуть сприяти економічному зростанню та стабілізації, але в довгостроковій перспективі їх ефективність залежатиме від здатності уряду забезпечити соціальну стабільність і подолати виклики, пов'язані з економічною нерівністю та відсутністю належного захисту для вразливих верств населення.

Ключові слова: лібертаріанство, Хав'єр Мілей, президент, Аргентина, Латинська Америка, суспільство, глобальні тенденції, радикальні реформи

Стаття надійшла / Article arrived: 08.01.2025 Схвалено до друку / Accepted: 22.02.2025

Вступ.

У сучасному політичному контексті все більше лідерів, які приходять до влади, орієнтуються на принципи ліберальної економіки та лібертарианства, намагаючись переосмислити традиційні моделі державного управління. Цей тренд відзначається в ряді розвинутих країн, де популістські рухи та економічний індивідуалізм набувають дедалі більшої популярності. Одним із найбільш яскравих прикладів є Дональд Трамп, чия риторика і політика часто апелюють до економічної свободи, мінімізації державного втручання та посилення підприємницької активності, попри деякі розбіжності з класичними лібертаріанськими позиціями.

Подібні процеси спостерігаються й у багатьох інших країнах, зокрема в Латинській Америці, де рухи, що пропагують лібералізацію економіки та скорочення ролі держави, здобувають дедалі більшу підтримку серед виборців. Одним із найбільш рельєфних представників цієї хвилі є Хав'єр Мілей, новообраний президент Аргентини. Його політична кар'єра та ідеологічна платформа багато в чому нагадують глобальні тенденції, зокрема зростаючий інтерес до лібертаріанських поглядів на державу, економіку та суспільство. Мілей можна вважати чітким виразником настроїв, що набувають популярності серед громадян, які втомилися від традиційних політичних еліт і шукають альтернативи у вигляді радикальних економічних реформ. Як яскравий представник лібертаріанства, Мілея виступає за суттєве скорочення ролі держави в економіці, дерегуляцію бізнесу та кардинальні зміни в соціально-економічній політиці, що, на його думку, повинні привести до економічного відродження країни, що переживає тривалу кризу. Але його політика та погляди не залишаються без суперечок: питання про те, наскільки ефективними можуть бути лібертаріанські реформи в країні з такою глибокою економічною кризою, як Аргентина, є предметом гарячих дебатів серед експертів і громадян. Проте, з огляду на зростаючий попит на альтернативи традиційним політичним підходам, модель Мілея може стати не тільки внутрішньою, а й частиною ширшої глобальної тенденції до реформ, орієнтованих на лібералізацію і зменшення державного втручання в економічні процеси.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій.

Ці питання знайшли своє висвітлення в науковій літературі. Аналіз попередніх публікацій з питання лібералізації економіки, лібертарианства та політичних змін в Латинській Америці дозволяє зрозуміти контекст, в якому розвиваються ідеї, подібні до тих, що пропагує Хав'єр Мілей. Багато наукових робіт присвячено дослідженню економічних та соціальних наслідків ліберальних реформ, які активно впроваджуються в країнах з перехідною економікою, зокрема в Латинській Америці. Однією з найбільш впливових робіт у цій сфері є дослідження Джона Джеймса Робінсона та Дарона Аджемоглу (Acemoglu, 2020), яке зосереджується на зв'язку між ліберальними економічними реформами та стабільністю демократичних інститутів. Автори відзначають, що попри те, що лібералізація економіки може сприяти зростанню економічної ефективності, її наслідки для соціальної рівності та політичної стабільності часто є неоднозначними. Цікавим також є дослідження Саймона Джонсона та Дарона Аджемоглу (Acemoglu, 2023), в якому також автори підкреслюють, що в умовах соціальних нерівностей і слабких інституцій ліберальні реформи можуть призвести до посилення економічної нерівності та соціальної напруги, що в свою чергу може негативно вплинути на стабільність держави. Всі ці питання, які піднімаються в згадуваних працях, набуває особливої актуальності в контексті Аргентини, де соціальна нерівність є однією з головних проблем.

Крім того, ряд робіт присвячено порівнянню економічних моделей в країнах Латинської Америки, що застосовують ліберальні та популістські підходи. Зокрема, роботи Маркели Іслави (Eslava, 2024), Бріана Ковака (Kovak, 2024), Джан Аріеля Богласіні (Bogliaccins, 2024) аналізують вплив ліберальних реформ на економіку країн, таких як Чилі та Перу, порівнюючи їх з іншими країнами регіону, де дії урядів зосереджуються на зміцненні соціальних програм і збільшенні державних витрат. Вони зауважують, що хоча ліберальні економічні реформи можуть призвести до економічного зростання в короткостроковій перспективі, їх довгострокові ефекти можуть бути контроверсійними, особливо коли вони проводяться в умовах високої політичної напруги та соціальних протестів. Що стосується безпосередньо Аргентини, то в літературі є численні дослідження, що стосуються економічної ситуації в країні після численних спроб економічних реформ, таких як період, коли країна переживала кризу на початку 2000-х років. Роботи аргентинських науковців, таких як Франсіско Ферріри та Марти Счоч (Ferreira, 2024), розглядають вплив таких реформ на макроекономічну стабільність, соціальний розвиток та політичну динаміку. Вони зазначають, що відсутність інституційних змін в багатьох випадках призводила до того, що економічні реформи не давали очікуваного ефекту в умовах слабких політичних структур і високого рівня корупції.

З огляду на це, в контексті приходу Мілея до влади можна звернути увагу на дві основні лінії аналізу. Перша з них стосується оцінки можливості впровадження лібертаріанських реформ в Аргентині з урахуванням соціальних і економічних умов, що склалися. Друга - це питання, чи може політика Мілея, орієнтована на дерегуляцію, зменшення ролі держави та ринкові реформи, привести до більшої політичної та економічної стабільності або, навпаки, спричинити

загострення соціальних протиріч, що в свою чергу може призвести до політичних та економічних криз. Таким чином, аналіз попередніх публікацій дозволяє не тільки зрозуміти загальний контекст, в якому відбуваються політичні та економічні зміни в Латинській Америці, але й надає важливі інсайти для прогнозування можливих наслідків політики Мілея в рамках аргентинської реальності.

Метою дослідження є вивчення політичної платформи Хав'єра Мілея, зокрема його лібертаріанських реформ, та оцінка їх потенційного впливу на економічну та соціальну ситуацію в Аргентині в контексті глобальних політичних тенденцій.

Результати дослідження.

Реформи Хав'єра Мілея, що лежать в основі його політичної платформи, мають чітко виражений ліберальний характер і спрямовані на радикальну зміну економічної стратегії Аргентини. Його передвиборча програма налічувала близько 600 вимог, сьогодні це число скоротилося до 200 (Castelan, 2024). Головними напрямками його реформ є скорочення державних витрат, дерегуляція економіки та лібералізація фінансової системи. Він виступив за різке зменшення розміру державного сектору, зокрема, запропонував скоротити кількість міністерств, ліквідувати деякі державні установи та приватизувати численні державні підприємства. За рік свого президенства Мілей скоротив міністерства з 18 до 8. У той час йому вдалося скоротити армію чиновництва на 50 тисяч.

Одним з перших міністерств, які були ліквідовані президентом, було міністерство соціальної політики. На його думку, саме чиновники, які борються з бідністю, самі й зацікавлені в тому, щоб така установа існувала. Натомість президент Аргентини створив вперше у світі міністерство дерегуляції, до якого можуть звертатися всі громадяни із скаргами на свавілля чиновників (Argentina/Ukraine, 2024). Це саме намагається створити новообраний президент США Дональд Трамп і поручити його керівництво Ілону Маску під назвою Міністерство ефективності США. Також команді Трампа Мілей радить в перші сто днів взятися за бюрократію, оскільки в іншому випадку це вже буде зробити важко. Взагалі між президентом США Дональдом Трампом і президентом Аргентини Хав'єром Мілеєм існують тісні та дружні стосунки. Саме останній першим приїхав у Флоріду і особисто, на другий день після оголошення результатів виборів, привітам новообраного президента США. Також між обома президентами є багато спільного і в електоральних вподобаннях. Їх обидвох найбільше підтримують робітники, безробітні та молодь (Дрималовська, 2024).

За статистичними даними найбільша підтримка у Хав'єра Мілея була в столиці Буенос-Айросі в районі під назвою «Вілла 31», де проживає багато безробітних та студентів. Незважаючи на непопулярні реформи, сьогодні рейтинг президента фактично не впав і тримається на позначці 52% громадян. Взагалі, перемога Мілея на президентських виборах є досить унікальним випадком. Він був претендентом, який переміг, при цьому не маючи своєї політичної партії в Аргентинському парламенті. І сьогодні ситуація залишається тією самою. Правда йому вдалося, після перемоги на виборах, привернути на свій бік певні політичні сили, які дали йому квоту довіри на проведення економічних реформ (Dix-Carneiro, 2023).

Якщо говорити про Національний конгрес Аргентини, який складається з двох палат: Палати депутатів (257 осіб) та Сенату (72 особи), то варто зазначити, що на сьогодні там немає більшості і депутати готуються вже зараз до виборів, які відбудуться у грудні 2025 р. Взагалі, політична культура Аргентини полягає в тому, що існуючі партії, які йдуть на вибори, дуже часто змінюють свою назву для того, щоб перемогти. В Аргентині існують десятки політичних партій, які умовно можна поділити на чотири групи. До першої групи відносяться партії націонал-популістичного спрямування, найбільша з яких партія «Фронт за перемогу» (сучасна перонистська партія).

Другу групу складають правоцентристські партії, які виступають за ринкові відносини. Найбільшою тут є сила «Разом за зміни». Сюди також входить і республіканська партія Аргентини, підтримкою якої і заручився Мілей, призначивши одного з лідерів партії Патрісію Буллрич - міністеркою державної безпеки, за пропозицією якої президент видав закон, за яким невдоволені громадяни, які цілими днями страйкують, виступаючи проти реформ, і мають соціальні пільги, будуть їх позбавлені.

До третьої групи входить молода партія самого президента під назвою «Свобода йде вперед». І четверта група - це партії лівого фронту, які притримуються марксистської риторики та самі себе називають троцькістами. Якщо говорити про Національний конгрес Аргентини, то він на 85% складається з першої та другої групи і лише 15% - третьої та четвертої. Хав'єр Мілей в Палаті депутатів має 78 прихильників, в той час як в Сенаті лише 13. Себе президент відносить до анархокапіталістів. Він притримується лібертаріанських принципів, є відкритим прихильником Австрійської економічної школи і стоїть на реалістичних позиціях (Гончарук-Чолач, 2023). Серед скорочених міністерств в Аргентині є і міністерство освіти, яке на думку Мілея, є малоефективним, а через те і не потрібним (Korzeniewics, 2024). Дональд Трамп також у своїй програмі виступав за скорочення цього відомства.

Однією з ключових ініціатив Мілея є боротьба з інфляцією, яка є одним з головних економічних викликів для Аргентини. Він запропонував замінити національну валюту на долар США, що має на меті

стабілізувати економіку та запобігти подальшому знецінюванню песо. Заміна валюти на долар є частиною більш широкої стратегії, спрямованої на забезпечення монетарної стабільності та відновлення довіри до фінансової системи країни. Хоча за рік своєї влади інфляція в країні зменшилася із 211% до 200%, але поки що з доларом в країні залишається ще проблематично (Castelan, 2024). Мілей також підтримує ідею значної лібералізації ринку праці, зменшуючи трудові права та обмеження для роботодавців. Він виступає за зниження податків на бізнес та спрощення адміністративних процедур для підприємців, що має на меті стимулювати економічну активність і залучити інвестиції.

Одним з перших його законів, був закон про інвестиції. За ним, компанії, які вкладають свій капітал в економіку Аргентини, звільняються від податків на тридцять років. Оскільки на сьогодні в економічному секторі надзвичайно багато китайського представництва, Хав'єр Мілей намагається звільнити свою країну від такої залежності, а також від російської. Значні зміни президент зробив і в секторі місцевого самоврядування. Він обмежив владу губернаторів, в руках яких зосереджувалися основні важелі влади в державі. В Аргентині налічується 24 губернатори. Всі вони, в своїй більшості є пероністи, які виступають противниками Мілея і його реформ. Через те, губернатори всіляко саботували всі кроки новообраного президента, але наданий йому Національним конгресом Аргентини квотум довіри на здійснення економічних реформ, Мілей використав у боротьбі з губернаторами, тобто цим самим зачепив і політичну складову своїх перетворень (Argtntina's, 2024).

У соціальній політиці Мілей виступає за зменшення державного втручання, пропонуючи змінити систему соціальних допомог і субсидій, орієнтуючись на підтримку економічної свободи та індивідуальних прав. Водночас він критикує популістські програми, які, на його думку, призводять до неефективного розподілу ресурсів і заохочують залежність від державної допомоги. Ключовим аспектом його політики є рішуча відмова від соціалістичних та кейнсіанських підходів до економічного управління, що робить його реформаторський курс по суті антипопулістським. Відтак, його реформи мають глибокий економічний і політичний контекст, де основним принципом є ринкова свобода, обмеження державного впливу та максимізація індивідуальних можливостей (Гончарук-Чолач, 2024).

Аргентина активно бере участь у міжнародних відносинах, розвиваючи свою зовнішню політику з урахуванням впливових світових центрів сили та провідних держав, що визначає основні напрямки її реалізації. Виступи Мілея на підтримку України та засудження російського вторгнення свідчать про ймовірні зміни в зовнішній політиці країни щодо цієї війни (Україна, 2024). Його категоричні заяви на захист українського суверенітету можуть вказувати на те, що під його керівництвом Аргентина посилить свою підтримку України на міжнародній арені. Це може проявитися в активізації дипломатичних зусиль, наданні гуманітарної допомоги та участі в міжнародних ініціативах, спрямованих на вирішення конфлікту. «Для України обрання нового президента Аргентини визначило позитивні зміни» (Драмаловська, 2024, с. 50).

Варто зазначити, що така політика президента повністю супепечить попередньому курсу Аргентини, в якому довгий період часу був вкорінений перонізм, який поєднував в собі «синдикалізм, аргентинський націоналізм та християнський соціалізм» (Is Argentina, 2023). Цю популістично-націоналістичну течію в Аргентині можна порівняти з брежнівським розвинутим соціалізмом в СРСР. Через це сьогодні, з приходом Хав'єра Мілея до влади в Аргентині розпочато новий поворот до нової політичної культури, в авангарді якої стоїть молодь, яка повністю підтримує всі зміни, які за рік свого правління здійснив президент. Позиція новообраного президента Аргентини на підтримку України створила можливості для зміцнення співпраці між державами.

Висновки.

Реформи Хав'єра Мілея, без сумніву, мають амбітний і радикальний характер, що відображає його прагнення до глибоких структурних змін в економіці Аргентини. Мілей виступає за значне зменшення державного втручання у всі сфери економічного життя, прагнучи створити середовище, в якому ринок і індивідуальна ініціатива стають головними рушійними силами розвитку. Однак такі реформи, хоча й можуть забезпечити деяке економічне відродження в короткостроковій перспективі, викликають значні сумніви щодо їх довгострокової ефективності та соціальних наслідків. По-перше, відмова від національної валюти на користь долара США може призвести до стабільності в короткостроковій перспективі, зменшуючи інфляційні ризики та ліквідуючи проблему постійного знецінення аргентинського песо. Однак це також може мати серйозні наслідки для національного суверенітету, оскільки Аргентина втратить можливість проводити власну монетарну політику, що є важливим інструментом для управління економічними кризами та стимулюванням зростання.

Більше того, цей крок може ще більше підвищити залежність країни від зовнішніх економічних факторів, зокрема від змін курсу долара і глобальних економічних умов. По-друге, приватизація державних підприємств і скорочення державних витрат, хоча й дозволяють зменшити дефіцит бюджету та залучити інвестиції, можуть мати серйозні соціальні наслідки. Великі частини населення, особливо в умовах високого безробіття та бідності, можуть

зазнати негативного впливу від таких змін, оскільки скорочення соціальних програм та державних субсидій може погіршити рівень життя найбільш уразливих верств населення. Це може спричинити соціальну напругу, протестні рухи та підвищення політичної нестабільності, особливо в умовах, коли економічна нерівність вже є однією з основних проблем Аргентини.

Що стосується дерегуляції ринку праці, зменшення трудових прав і обмежень для бізнесу, це може сприяти збільшенню економічної активності і створенню нових робочих місць. Проте, така політика також може призвести до посилення соціальної нерівності та погіршення умов праці, зокрема для менш захищених груп населення. Без належного захисту прав працівників та ефективної трудової політики, така дерегуляція може підштовхнути до зростання експлуатації робочої сили та соціальних конфліктів. Крім того, хоча лібералізація економіки та зниження податків на бізнес мають потенціал для стимулювання економічного росту, вони також можуть призвести до зростання економічної нерівності та посилення концентрації багатства в руках кількох великих корпорацій або багатих інвесторів.

В країні з уже значними соціальними розривами, такими як Аргентина, така політика може ще більше поглибити ці розриви, оскільки вигоди від економічного зростання не завжди досягають тих, хто найбільше потребує підтримки. У соціальній політиці Мілея також є значні суперечності. Його прагнення зменшити роль держави у соціальному забезпеченні може позитивно вплинути на економічну свободу та індивідуальні права, але водночас підвищує ризик збільшення соціальної нерівності та маргіналізації найбільш вразливих верств населення. У країні з великою кількістю соціальних проблем, таких як безробіття, бідність та відсутність доступу до базових соціальних послуг, такі зміни можуть мати далекосяжні наслідки для соціальної згуртованості та політичної стабільності.

Таким чином, реформи Мілея є неоднозначними і мають як потенційні переваги, так і численні ризики. У короткостроковій перспективі вони можуть принести економічне відновлення та стабільність, але в довгостроковій перспективі їх ефективність залежатиме від здатності Аргентини адаптуватися до нових умов і забезпечити соціальний захист для найбільш уразливих груп. Крім того, успіх цих реформ багато в чому залежатиме від того, чи вдасться уникнути загострення соціальних та політичних протиріч, які часто супроводжують радикальні зміни в умовах економічної кризи.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

Гончарук-Чолач, Т. В., Гурик, М. І., & Ковтун, І. П. (2024). Політична доктрина лібертаріанства. *Грані*, 1, 49-61.

Гончарук-Чолач, Т. В., Гурик, М. І., & Томахів, В. Я. (2023). Ліберальні вчення Людвіга фон Мізеса як теоретичне підґрунтя післявоєнної відбудови України. *Грані*, 2, 61-66.

Дрималовська, Х. В., & Атаманчук, К. В. (2024). Міжнародні взаємовідносини України та Аргентини. *Науковий вісник Ужгородського національного університет*, 50, 48-52.

Україна та Аргентина. (2024). Відновлено з https://argentina.mfa.gov.ua/ spivrobitnictvo/ukrayina-ta-argentina

Acemoglu, D. & Johnson, S. (2023). *Power and Progress: Our Thousand-Year Struggle Over Technology and Prosperity*. John Murray.

Acemoglu, D. & Robinson, A. J. (2020). *The Narrow Corridor. How Nations Struggle for Liberty*. Penguin.

Argentina/Ukraine. (2024). *OEC*. Retrieved from https://oec.world/en/profile/bilateral-country/arg/partner/ukr.

Argentina's presidential election: unraveling implications for Ukraine. (2024). *Ukrainian World Congress*. Retrieved from https://www.ukrainianworldcongress.org/ argentinas-presidential-election-unraveling-implications-for-ukraine

Bogliaccini, J. A. (2024, September). *Trade Liberalization, Deindustrialization, and Inequality: Evidence from Middle-Income Latin American Countries*. Cambridge University Press. Retrieved from https://www.cambridge.org/core/journals/latin-american-researchreview/article/trade-liberalization-deindustrialization-andinequality-evidencefrommiddleincomelatinamericancountries/3BBAE21D868640FB3731FA456C3C5F5C

Castelán, C. R., Hugo Ñopo, H. W., & Sardón, D. M. (2024, July). *Nine key facts about poverty and inequality in Latin America and the Caribbean*. Retrieved from https://blogs.worldbank.org/en/opendata/key-facts-about-poverty-and-inequality-in-latin-america

Dix-Carneiro, R., & Kovak, B. K. (2023, July). *Globalization and Inequality in Latin America*. NBER Working Paper. № 31459. Retrieved from https://www.nber.org/system/files/working_papers/w31459/w31459.pdf

Eslava, M. (2024). *Inequality and market power in Latin America and the Caribbean*. Retrieved from https://lacir.lse.ac.uk/en-gb/publications/inequality-and-market-power-in-latin-america-and-the-caribbean

Ferreira, F., & Schoch, M. (2024, February). *Inequality and social unrest in Latin America: The Tocqueville Paradox revisited*. Retrieved from https://blogs. worldbank.org/en/developmenttalk/inequality-andsocialunrestlatinamericatocqueville-paradox-revisited

Is Argentina experiencing an emigration wave? (2024). *Courthouse News Service*. Retrieved from https://www.courthousenews.com/is-argentina-experiencing-an-emigration-wave

Korzeniewicz, R. P., & Smith, W. C. (2024, October). *Poverty, Inequality, and Growth in Latin America: Searching for the High Road to Globalization*. Published online by Cambridge University Press. Retrieved from https://www.cambridge.org/core/journals/latin-americanresearchreview/article/povery-inequality-and-growth-in-latin-america-searching-for-the-high-road-to-globalization/ 46 49C72F88B17BB340C91DA0CA4D8C22

Kovak, B. K. & Dix-Carneiro, R. (2024). *Globalization and Inequality in Latin America*. Retrieved from https://lacir.lse.ac.uk/en-gb/publications/globalization-and-inequality-in-latin-america

REFERENCES

Acemoglu, D. & Johnson, S. (2023). *Power and Progress: Our Thousand-Year Struggle Over Technology and Prosperity*. John Murray.

Acemoglu, D. & Robinson, A. J. (2020). *The Narrow Corridor. How Nations Struggle for Liberty*. Penguin.

Argentina/Ukraine. (2024). *OEC*. Retrieved from https://oec.world/en/profile/bilateral-country/arg/partner/ukr.

Argentina's presidential election: unraveling implications for Ukraine. (2024). *Ukrainian World Congress*. Retrieved from https://www.ukrainianworldcongress.org/ argentinas-presidential-election-unraveling-implications-for-ukraine

Bogliaccini, J. A. (2024, September). *Trade Liberalization, Deindustrialization, and Inequality: Evidence from Middle-Income Latin American Countries*. Cambridge University Press. Retrieved from https://www.cambridge.org/core/journals/latin-american-researchreview/article/trade-liberalization-deindustrialization-andinequality-evidencefrommiddleincomelatinamericancountries/3BBAE21D868640FB3731FA456C3C5F5C

Castelán, C. R., Hugo Ñopo, H. W., & Sardón, D. M. (2024, July). *Nine key facts about poverty and inequality in Latin America and the Caribbean*. Retrieved from https://blogs.worldbank.org/en/opendata/key-facts-about-poverty-and-inequality-in-latin-america

Dix-Carneiro, R., & Kovak, B. K. (2023, July). *Globalization and Inequality in Latin America*. NBER Working Paper. № 31459. Retrieved from https://www.nber.org/system/files/working_papers/w31459/w31459.pdf

Drymalovska, H. V., & Atamanchuk, K. V. (2024). International relations between Ukraine and Argentina. *Scientific Bulletin of Uzhhorod National University*, 50, 48-52.

Eslava, M. (2024). *Inequality and market power in Latin America and the Caribbean*. Retrieved from https://lacir.lse.ac.uk/en-gb/publications/inequality-and-market-power-in-latin-america-and-the-caribbean

Ferreira, F., & Schoch, M. (2024, February). *Inequality and social unrest in Latin America: The Tocqueville Paradox revisited*. Retrieved from https://blogs. worldbank.org/en/developmenttalk/inequality-andsocialunrestlatinamericatocqueville-paradox-revisited

Honcharuk-Cholach, T. V., Huryk, M. I., & Kovtun, I. P. (2024). Political doctrine of libertarianism. *Grani*, 1, 49-61.

Honcharuk-Cholach, T. V., Huryk, M. I., & Tomakhov, V. Ya. (2023). Liberal teachings of Ludwig von Mises as a theoretical basis for the post-war reconstruction of Ukraine. *Grani*, 2, 61-66.

Is Argentina experiencing an emigration wave? (2024). *Courthouse News Service*. Retrieved from https://www.courthousenews.com/is-argentina-experiencing-an-emigration-wave

Korzeniewicz, R. P., & Smith, W. C. (2024, October). *Poverty, Inequality, and Growth in Latin America: Searching for the High Road to Globalization*. Published online by Cambridge University Press. Retrieved from https://www.cambridge.org/core/journals/latin-americanresearchreview/article/povery-inequality-and-growth-in-latin-america-searching-for-the-high-road-to-globalization/ 46 49C72F88B17BB340C91DA0CA4D8C22

Kovak, B. K. & Dix-Carneiro, R. (2024). *Globalization and Inequality in Latin America*. Retrieved from https://lacir.lse.ac.uk/en-gb/publications/globalization-and-inequality-in-latin-america

Ukraine and Argentina. (2024). Retrieved from https://argentina.mfa.gov.ua/ spivrobitnictvo/ukrayina-ta-argentina

Technologies of Political Consensus Formation: Concept and Essence

UDC: 316.652.2 DOI: https://doi.org/10.15421/172519

Hetman Kostiantyn
Ph.D. Student, https://orcid.org/0009-0001-6015-3979, getman.umax@gmail.com
Oles Honchar Dnipro National University (Dnipro, Ukraine)

Abstract

The relevance of the study is due to the growing role of technology in the formation of political consensus, which is a key factor in the strategic stability of the state and the effective settlement of political conflicts.

The purpose of the study is to understand the technologies of political consensus building in terms of terminology and essence, to reveal their nature and specific features by analyzing the methods, procedures and mechanisms used to reach agreement between political actors.

The results of the study are the identification of the process of consensus building as the main task of the political process aimed at the non-violent retention and exercise of power. Deliberative, agonistic, and virtual democracy as different models of consensus building, as well as the role of propaganda technologies in this process are studied. The author analyzes the relationship between political communication, manipulative technologies, and digital tools for constructing social consent.

The author **concludes** that political consensus technologies are tools for regulating power relations aimed at stabilizing the political process and maintaining the legitimacy of government. Depending on the political regime, consensus can be democratic (based on discussions and public involvement) or coercive (through manipulative information influences). The use of digital technologies, social media, and algorithmic public opinion management is changing the traditional mechanisms of consensus building, strengthening the role of the information space in shaping political consent. Political consensus is the basis for the legitimacy of government and the stability of state institutions. In democratic governance, consensus is an indicator of the effectiveness of the political process. In authoritarian regimes, political consensus technologies are used to maintain the status quo. The use of digital technologies in the political process changes the mechanisms for reaching consensus.

Keywords: political consensus, democracy, political technologies, communication, propaganda, digitalization, legitimacy

Технології формування політичного консенсусу: поняття та сутність

Гетьман Костянтин
Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара (Дніпро, Україна)

Анотація

Актуальність дослідження обумовлена зростаючою роллю технологій у формуванні політичного консенсусу, що є ключовим чинником стратегічної стабільності держави та ефективного врегулювання політичних конфліктів.

Метою роботи є осмислити технології формування політичного консенсусу у термінологічному та сутнісному вимірах, розкрити їх природу та особливості через аналіз методів, процедур та механізмів, що використовуються для досягнення згоди між політичними суб'єктами.

Результатами дослідження є ідентифікація процесу формування консенсусу як основного завдання політичного процесу, спрямованого на ненасильницьке утримання та реалізацію влади. Досліджено деліберативну, агоністичну та віртуальну демократію як різні моделі формування консенсусу, а також роль пропагандистських технологій у цьому процесі. Проаналізован взаємозв'язок між політичною комунікацією, маніпулятивними технологіями та цифровими інструментами конструювання суспільної згоди.

У **висновках** автор обґрунтовує, що технології політичного консенсусу є інструментами регулювання владних відносин, які спрямовані на стабілізацію політичного процесу та підтримку легітимності влади. Залежно від політичного режиму консенсус може бути демократичним (на основі дискусій та залучення громадськості) або примусовим (через маніпулятивні інформаційні впливи). Використання цифрових технологій, соціальних мереж та алгоритмічного управління суспільною думкою змінює традиційні механізми досягнення консенсусу, посилюючи роль інформаційного простору у формуванні політичної згоди. Політичний консенсус є основою легітимності влади та стабільності державних інституцій. В умовах демократичного управління консенсус є показником ефективності політичного процесу. В авторитарних режимах технології політичного консенсусу використовуються для підтримки статусу-кво. Використання цифрових технологій у політичному процесі змінює механізми досягнення консенсусу.

Ключові слова: політичний консенсус, демократія, політичні технології, комунікація, пропаганда, цифровізація, легітимність

Стаття надійшла / Article arrived: 09.01.2025 Схвалено до друку / Accepted: 23.02.2025

Вступ.

Осмислення поняття та сутності технологій формування політичного консенсусу є дуже важливим в контексті як винайдення ефективних методів та способів розв'язання політико-владних конфліктів в суспільстві, так і забезпечення стратегічної стабільності в державі та на міжнародній арені. Треба наголосити, що проблема політичного консенсусу відноситься до вічних проблем. Вона охоплює різноманітні аспекти, до яких відноситься дипломатія, мирні переговори, умови суспільної згоди в суспільстві, суспільний договір між суспільством та владою, політична відповідальність влади перед громадянами, права та обов'язки громадян, право на повстання проти несправедливого режиму.

Передумовами консенсусу є протиріччя, суперечки та навіть конфлікти між сторонами. Фактично, всі політичні інструменти для ненасильницького здобуття, утримання та реалізації влади орієнтовані на досягнення консенсусу. Це і політична міфологія, і символічна політика, і політична ідеологізація, і пропаганда, і політична комунікація, і маніпуляція свідомістю, і рефлексивне управління та багато інших засобів, що покликані продукувати згоду. З першого погляду просте та досить вже звичне поняття консенсусу при глибинному та прискіпливому дослідженні виявляється складним феноменом, який має велике значення для забезпечення сталого політичного розвитку. Важливим також уявляється ефективність інструментів досягнення консенсусу, що є ознакою їх технологічності. Все це обумовило актуальність нашого дослідження.

Мета даного дослідження – осмислити технології формування політичного консенсусу у термінологічному та сутнісному вимірах, розкрити їх природу та особливості через аналіз методів, процедур та механізмів, що використовуються для досягнення згоди між політичними суб'єктами.

Аналіз попередніх досліджень та публікацій. Основу даного дослідження склали дослідження та ідеї низки авторі, що розробляли проблему політичного консенсусу та його досягнення. Фундаментальний внесок у розробку теорії політичного консенсусу зробив Олег Григор, дослідивши філософські аспекти політичного консенсусу як принципу, процедури і методології пошуку взаємної згоди, єдності, спільності позицій конфліктуючих сторін щодо знаходження та реалізації конструктивного рішення (Григор, 2019).

В .Оттонеллі довела необхідність консенсусу як передумови демократичного колективного самовизначення, оскільки він гарантує, що демократичні рішення демонструють належний рівень цілісності та послідовності, а отже, що держава може діяти як єдиний суб'єкт (Ottonelli, 2019), Хосе Марті запропонував дві стратегії досягнення консенсусу - ідеальну та неідеальну - для прийняття рішень в умовах розбіжностей (Martí, 2021). Ш.Муф запропонувала концепцію консенсусу як результаа боротьби між різними політичними позиціями, які ніколи не можуть бути повністю примирені (Mouffe, 2013). Н. Жуіні, М. Б. Акал вивчали роль політичного консенсусу в прискоренні економічних реформ (Jouini, & Akal, 2022). Ю. Габермас осмислював консенсус як результат безперешкодної комунікації та публічних раціонально-критичних дебатів на основі загального інтересу (Habermas, 1989; 1998). С. Вуллі розглядав технології фабрикації політичного консенсусу (Woolley, 2023).

Дж. Роулз запропонував концепцію перехресного консенсусу, яка стосується того, як прихильники різних всеосяжних нормативних доктрин, що передбачають очевидно суперечливі концепції справедливості, можуть дійти згоди щодо конкретних принципів справедливості, які лежать в основі основних соціальних інститутів політичної спільноти (Rawls, 1971; 1987).

М. Чакиркайя та М. Кочігіт довели, що існує статистично значущий і надзвичайно сильний вплив вірусної комунікації на політичну згоду (Çakırkaya, & Koçyiğit, 2024). Карлес Паміє, Хосе Хав'єр Олівас Осуна та Андрес Сантана з'ясували, що популістські настрої сприяють низькій підтримці консенсусних підходів до політики як серед членів парламенту (депутатів), так і серед громадян, але цей зв'язок залежить від конкретних вимірів популізму для кожної окремої людини (Pamies, et al., 2024).

Л. Санчес-Феррер та М. Торкаль, довели, що афективна поляризація серед політичних еліт не обов'язково перешкоджає досягненню консенсусу та згоди в національній політиці (Sánchez-Ferrer, & Torcal, 2024). С. Отджес та Т. Луверс дослідили вплив норм консенсусного правління в період правління без парламентської більшості та використання політико-культурної інфраструктури консенсусної демократії (Otjes, & Louwerse, 2024).

С. Чінн та П. С. Харт довели обмеженість стратегій консенсусних повідомлень у зменшенні політичної поляризації (Chinn, & Hart, 2021). М. Феррін та Е. Ернандес довели, що люди, які належать до політичної меншості, більш схильні підтримувати демократію консенсусу, оскільки вони можуть відчувати, що їхні інтереси краще захищені та представлені в цій системі, ніж у мажоритарній демократії, де меншини можуть бути виключені з процесу вироблення політики (Ferrín, & Hernández, 2021).

М. Мансур та Е. Камва дійшли висновку, що відсутність консенсусу між політичними партіями в урядовій коаліції та розпорошеність влади в уряді є факторами, що пояснюють зростання державного боргу (Mansour, & Kamwa, 2024). К. Вандевердт довів, що хибний консенсус тісно пов'язаний з асиміляцією, а сприйняття американцями своїх партій більше

корелює з їх власними думками, ніж з реальністю (Vandeweerdt, 2021). Чао Ван досліджував фактори, що потенційно сприяють або загрожують цінності нормативного консенсусу в контексті правової поведінки КНР щодо Гонконгу (Wang, 2023).

М. Р. Ді Томмазо, Е. Проді, Д. Ді Маттео та І. Маріотті вивчали електоральний консенсус щодо місцевих публічних видатків як спосіб для політиків забезпечити довгострокову електоральну підтримку для управління сталими структурними змінами (Di Tommaso et al., 2022). Є. Спектор у своєму дослідженні доводить, що сенс суспільного розуму полягає у збереженні перехресного консенсусу щодо примусової системи законів та інститутів і досягненні стабільного суспільства (Spector, 2024). Б. Бендер доходить висновку, що розбіжність мотиваційних чинників у поєднанні з консенсусом щодо конкретних заходів є специфічною для концепції соціальних інвестицій (Bender, 2025).

Ванесса де Маседо Хіггінс Джойс досліджувала те, як побудова консенсусу працює в мережевому, цифровому середовищі (Higgins Joyce, 2021). Герберт Коффі Еклоу та Білакані Тоніємe довели, що консенсуалізм виявляється неефективним для того, щоб покласти край соціальним конфліктам, замість того, щоб служити засобом соціального умиротворення, консенсуалізм радше стає ще одним джерелом конфліктів, тому фальсифікований консенсус сьогодні видається альтернативою, краще пристосованою до реалій сучасних суспільств, для пом'якшення конфліктів (Eklou, & Tonyeme, 2023).

Н. Ланг, Л. Ванг та К. Чжа досліджували роль різних факторів на досягнення консенсусу в соціальних мережах в умовах конкурентної динаміки думок (Lang et al., 2022). С. Янковський наголошуючи на тому, що політичне є наслідком інструментів, які використовуються для його матеріалізації, вказав на ненавмисне технократичне використання консенсусу для ефективного прийняття рішень як тенденції, яка нехтує демократичною необхідністю сприяння взаєморозумінню в умовах розбіжностей (Jankowski, 2024). У цілому, аналіз наукових досліджень, присвячених політичному консенсусу, продемонстрував недостатнє осмислення проблеми технологій формування політичного консенсусу.

Методологія. В основу методології дослідження технологій формування політичного консенсусу ми поклали технологічний підхід, який ґрунтується на гнучкому поєднанні методологічного арсеналу, притаманного філософським, загальнонауковим та спеціально-науковим підходам. Поєднання різноманітних пізнавальних підходів в межах технологічного підходу обумовлено нашою дослідницькою стратегією, яка орієнтована, по-перше, на вивчення сутнісного виміру технологій формування політичного консенсусу через аналіз їх ролі, місця та функцій в процесах ненасильницького здобуття, утримання та реалізації влади; по-друге, на вивчення структури реалізації цих технологій через визначення суб'єкт-об'єктного виміру їх здійснення, по-третє, на дослідження культурно-історичних чинників формування технологій формування політичного консенсусу через виявлення провідних культурно-історичних способів структурування сприйняття та організації досвіду мас, по-п'яте, на висвітлення комунікативного, ціннісного та психологічного аспектів здійснення технологій формування політичного консенсусу як детермінант, що визначають їх ефективність; по-четверте, на осмислення практично-політичного виміру їх застосування в умовах нинішніх реалій.

Результати дослідження.

Термінологічний аналіз та його результати

Термінологічний аналіз складного поняття «технології формування політичного консенсусу» варто розпочати з його ключового компонента – лексеми консенсус. Відповідно до The Oxford English Dictionary, вона має латинське походження (The Oxford English Dictionary, 1997, p. 7660). Oxford Latin Dictionary демонструє, що слово «консенсус» (consentio) використовувалось латиномовними авторами Марком Тулієм Цицероном («Проти Луція Кальпурнія Пізона», «На захист Публія Сестія»), Гаєм Юлієм Цезарем («Галльська війна»), Плінієм Старшим («Природнича історія»), Тітом Лівієм («Історія від заснування міста»), Публієм Корнелієм Тацитом («Історія», «Аннали») та іншими ще з першого століття до н.е. (Glare, 2012, p. 452-453). Вже тоді поняття консенсусу мало такі значення як: 1) згода, одностайність, згода в думках або почуттях; 2) підривна або підступна домовленість, таємна змова, зговір; 3) подібність мети або дій, гармонія, злагода; 4) за загальною згодою; 5) згода на пропозицію або погодження; 6) згода в дії, спільна дія; 7) загальна практика, звичай; 8) згода у відчуттях, симпатія. Як бачимо, ще до нашої ери термін консенсус використовувався у політичному, юридичному, психологічному та культурологічному значеннях.

Стосовно юридичного значення доречно згадати римське право. Так, консенсуальний договір у римському праві вимагає лише згоди сторін для того, щоб бути обов'язковим. За таким договором виникають консенсуальні зобов'язання, для виникнення яких було достатньо спільного розуміння без дотримання будь-яких формальностей (The Oxford English Dictionary, 1997, p. 7660).

Етимологічний аналіз слова «консенсус» дозволяє говорити про широкий спектр його значень від згоди, злагоди, погодження на щось (вірогідно внаслідок компромісу), симпатії, спільного розуміння, спільної дії, загальної практики до таємної змови та підривної домовленості.

Ідея консенсусу в політиці породила контрактуалізм, який фактично вказував на те, що

суспільства можливі лише завдяки угоді – мовчазному договору між всіма людьми та, головне, з політичною владою. Відповідно до контрактуалізму, соціальні відносини і політичні зобов'язання ґрунтуються на соціальних угодах, які є надзвичайно корисними для добробуту всіх, кожного зокрема, і для мирного існування людства в цілому. Легітимність влади випливає з ідеї згоди або консенсусу, так само як і ідея суспільного договору. Невипадково консенсус є основою контрактних теорій Гроція, Гоббса, Локка та Руссо, які вважали, що держава виникає внаслідок суспільного договору. Проте ніхто в реальності ніякого договору не укладав, щоб утворити державу. Але очевидно, що вона з'являлась внаслідок консенсусу як згоди підпорядкування правителю чи владі на певних умовах. Звідси походить ідея конституції як взаємних прав та обов'язків правителів та підвладних.

Проте і конституція, і правова сила консенсуальних договорів у римському праві, про які ми згадували, є похідними від консенсусу, тобто деякої згоди на підпорядкування або погодження на щось. Звідси, політична сутність консенсусу криється в легітимності політико-владних відносин, які стають легітимними лише при досягненні політичного консенсусу. Як відомо батько теорії легітимності М.Вебер, під легітимністю розумів виправданість та визнання домагань осіб, які претендують на панування, на авторитет, на право здійснення влади, на керівництво державою, яка, своєю чергою, залежить від чинників, що забезпечують настанову на підпорядкування людської поведінки таким особам (Высоцкий, 2003, с. 132). Іншими словами, політичний консенсус виступає своєрідною серцевиною легітимності, оскільки є передумовою підпорядкування соціальних суб'єктів владі в силу звичаю (традиційний тип легітимності), симпатії до лідера (харизматичний тип) або спільного розуміння правил та норм (легальний тип легітимності). Наголосимо, що і звичай, і симпатія, і спільне розуміння є етимологічними, первісними значеннями поняття консенсусу. Проте політична сутність та одночасно хитрість консенсусу полягає в мовчазній та пасивній згоді, погодженні соціальних суб'єктів підпорядковуватись владі. Звідси, щоб добитися політичного консенсусу, треба не шукати його, а виробляти через проєкти суспільної солідарності – уявної чи реальної.

Якщо виходити із розуміння влади як здатності та можливості нав'язувати свою волю іншим, то консенсус – це згода на прийняття волі іншого як своєї власної чи навіть більш значущої, ніж власна, в силу різних причин. Отже, в первісному наближенні до окреслення дефініції можна зазначити, що політичний консенсус – це згода соціальних суб'єктів на підпорядкування владі певних політичних сил в силу їх легітимності в сприйнятті цих суб'єктів. Одночасно для владарюючих суб'єктів політики консенсус – це результат мистецтва управління конфліктною енергією суспільних сил на свою користь та забезпечення політичної стабільності.

З огляду на вагоме значення технологій у різних сферах суспільних процесів, низка дослідників, зокрема Ю. П. Сурмін і М. В. Туленков (2004), В. І. Подшивалкіна (1997), виокремлюють у самостійну категорію соціальні технології. Останні, на їх думку, є ключовими компонентами людської культури, які можуть виникати еволюційно або бути створеними штучно. До соціальних технологій, зокрема, належать політичні технології, а до їх підкласу – технології формування політичного консенсусу. Відповідно, технології формування політичного консенсусу можна розглядати як специфічний різновид соціальних технологій, основним призначенням яких є досягнення політичної згоди між суб'єктами політико-владних відносин, а також формування узгоджених структур політичної взаємодії.

Зважаючи на це, основні закономірності та теоретичні положення, сформульовані дослідниками у сфері соціальних технологій, є релевантними й до аналізу технологій формування політичного консенсусу, з урахуванням їхньої специфіки та сфери застосування. Відповідно, слушними є твердження Ю. П. Сурміна та М. В. Туленкова щодо соціальних технологій, які можна застосувати й до технологій політичного консенсусу. На думку цих авторів, по-перше, такі технології є визначальними інструментами забезпечення сталого розвитку сучасного суспільства; по-друге, їхньою ключовою особливістю є результативне використання творчого потенціалу для динамічного розвитку соціальних процесів; по-третє, вони виступають засобом раціоналізації та оптимізації функціонування суспільства відповідно до потреб його членів; по-четверте, ці технології можуть бути розглянуті у чотирьох аспектах: 1) як соціальні інститути (найраціональніші форми організації спільної діяльності); 2) як соціальні процеси (цілеспрямовані зміни соціальних явищ у просторі й часі); 3) як соціально-перетворювальна діяльність (процеси трансформації соціальних об'єктів); 4) як соціальні системи (цілісні структурно-функціональні утворення) (Сурмин, & Туленков, 2004, с. 20).

Оскільки ці характеристики є притаманними й технологіям формування політичного консенсусу (з урахуванням їх специфіки), можна констатувати, що будь-яка така технологія є комплексним утворенням, яке поєднує згадані чотири аспекти. Вона функціонує одночасно як політичний інститут з відповідними нормами та регуляціями, як процес взаємодії політичних суб'єктів, що відбувається в кілька стадій, як суспільно-перетворювальна діяльність, спрямована на легітимацію політичних рішень, а також як соціальна система зі специфічними структурно-функціональними параметрами.

Розвиток і вдосконалення соціальних технологій є одним із ключових результатів застосування технологічного підходу до дослідження соціальних процесів. У свою чергу, технологічний підхід до аналізу політичної реальності дозволяє ідентифікувати й досліджувати політичні технології, зокрема технології формування політичного консенсусу.

Отже, технології формування політичного консенсусу належать до класу політичних технологій, оскільки передбачають процедури, методи й процеси, спрямовані на оптимальну реалізацію цілей політичних суб'єктів у сфері здобуття, зміцнення та розширення влади через досягнення політичної згоди. Поняття «технології формування політичного консенсусу» охоплює широкий спектр процесів, процедур та методів, що мають відношення до владних відносин і спрямовані на ефективне досягнення консенсусу в інтересах певних учасників політичного процесу. Диференціація політичних технологій за телеологічним критерієм надає можливість стратегічного й тактичного аналізу політичних процесів залежно від поставлених завдань.

Деліберативна, агоністична та віртуальна демократії як технології формування політичного консенсусу

Юрген Габермас вважається одним із батьків-засновників концепції деліберативної демократії як шляху до консенсусу. У своїй праці «Структурна трансформація публічної сфери» 1962 року він визначав справжній (а не ілюзорний) консенсус як результат безперешкодної комунікації та публічних раціонально-критичних дебатів на основі загального інтересу (Habermas, 1989, p. 195, p. 209). Цікаво, що автор вступу до цієї роботи німецького філософа Томас Маккарті згадує термін «технології управління консенсусом» («technologies for managing consensus»), застосовуючи його до ЗМІ та протиставляючи ним публічне інформування (McCarthy, 1989, p. XII). Проте Ю. Габермас пропонує не публічне інформування, а деліберативну демократію (від лат. deliberatio – обговорення) як технологію формування консенсусу, що досягається в процесі вільного обговорення важливих для його учасників питань соціального та політичного життя (Висоцький, 2006, с. 116).

Можливості деліберативної демократії як технології формування консенсусу залежать від умов та принципів функціонування її механізмів, які здатні зробити вимоги та очікування громадянського суспільства обов'язковими для виконання державним апаратом (Habermas, 1998, p. 95-96, 225, 244-246). Серед недоліків запропонованої Ю. Габермасом деліберативної демократії як технології формування політичного консенсусу можна вказати на перебільшення раціональних аргументів та недооцінку ірраціональної чи позараціональної основи (віри, емоцій, бажань, інтуїції) різноманітних цінностей особистостей в процесі обговорення та прийняття рішень (Висоцький, 2006, с. 117).

У книзі «Агоністика: мислити світ політично» Шанталь Муф інтерпретує консенсус не як абсолютне досягнення повної єдності, а як "конфліктний консенсус" (Mouffe, 2013). Це означає, що у демократичних суспільствах існують різні трактування спільних етико-політичних принципів, що мають право на легітимність. Для Ш. Муф консенсус є необхідним щодо базових інститутів і цінностей ліберальної демократії, але завжди існують розбіжності в їх тлумаченні та реалізації. Таким чином, консенсус, з точки зору Ш. Муф, завжди є результатом боротьби між різними політичними позиціями, які ніколи не можуть бути повністю примирені. Важливим аспектом є те, що політичний конфлікт має бути не викорінений, а правильно структурований у формі "агоністичного" змагання між опонентами, що визнають один одного, але мають різні інтерпретації принципів (Mouffe, 2013).

За Шанталь Муф, агоністична демократія, є альтернативою деліберативній демократії, яка намагається досягти консенсусу через раціональні обговорення. Агоністична модель базується на тому, що політичний конфлікт є невід'ємною частиною демократії. Вона передбачає боротьбу між різними політичними позиціями, що не можуть бути повністю примирені, і що демократичний процес має включати в себе агонізм – не просто конкуренцію за владу, а глибоку боротьбу між опонентами, що визнають один одного, але прагнуть встановити свою інтерпретацію демократичних принципів. Агоністичний підхід підкреслює, що важливою є не стільки гармонія, скільки здатність працювати з конфліктами та суперечностями в рамках демократичної системи. Агоністична демократія дає змогу зберегти політичну динаміку, не допускаючи її вичерпання через непримиренні конфлікти (Mouffe, 2013).

Агоністична демократія за Шанталь Муф не є механізмом усунення конфліктів, а радше технологією їх продуктивного опрацювання. Ця технологія базується на тому, що суспільство завжди буде поділене на різні групи, інтереси яких не можуть бути примирені остаточно. Тому завдання демократії - не уникати конфлікту, а створювати політичні умови для його мирного розгортання у формі агонізму, а не антагонізму (Mouffe, 2013).

Агоністична демократія як технологія формування консенсусу діє за таким алгоритмом. 1) конструює політичну реальність як простір боротьби, оскільки політика - це завжди боротьба між альтернативними гегемонічними проектами; 2) конструює "ми" та "вони" через агонізм, а не антагонізм, коли політичні опоненти визнають легітимність один одного, хоча і ведуть боротьбу за домінування своєї інтерпретації демократичних принципів; 3) формує конфліктний консенсус, тобто мінімальний консенсус, який існує

щодо базових демократичних принципів (свобода, рівність), тоді як його конкретні інтерпретації залишаються об'єктом політичного змагання; 4) мобілізує колективні ідентичності, тобто формує демократичних політичних суб'єктів; 5) створює агоністичні публічні простори для суперечок і зіткнення політичних позицій замість того щоб прагнути до раціонального консенсусу (Mouffe, 2013).

До інструментарію агоністичної демократії як технології формування консенсусу належать: 1) політична артикуляція (включення різних вимог у ширші гегемонічні проєкти (наприклад, формування ліво-популістського дискурсу); 2) політизація суспільних питань (відмова від деполітизації та технократичного управління; всі важливі суспільні питання мають обговорюватися у відкритому політичному змаганні); 3) конфліктний публічний простір (демократія має підтримувати можливість гострих дебатів і протистоянь, а не прагнути до "стерильного" діалогу); 4) культурний контргегемоністський проект (використання мистецтва, ЗМІ, освіти для створення альтернативних форм ідентифікації та виклику домінантним наративам), 5) політичне розмежування за допомогою таких ключових агентів, як активістські рухи; 6) формування політичних ідентичностей при агоністичному характері ідентифікації, тобто ідентичності мають бути відкритими до змін та не скочуватися в есенціалізм (як, наприклад, етнонаціоналістичні проекти) (Mouffe, 2013).

Віртуальна демократія як технологія формування політичного консенсусу пов'язана з поняттям віртуальності. Віртуальність – це особливий порядок чи світ існування об'єктів реальності. Складність цього феномена полягає в тому, що це, по-перше, сукупність моделей, конструктів, генералізацій образно-символічних замінників фізичної (первинної, наявної, вихідної) реальності, по-друге, світ потенційного, можливого, навіть уявного, фантомного; по-третє, сукупність ідеалів, стимулів та об'єктів бажань; по-четверте, техніка і технології, що симулюють вихідну реальність, створюючи ефект присутності людини у породженому ними світі та конструюючи ідентичність ідеального суб'єкта – суб'єкта і об'єкта бажань (Висоцький, 2008, с. 42). Тому здійснення технології віртуальної демократії для формування політичного консенсусу, насамперед, базується на можливостях цифрових технологій для організації суспільного управління, обговорень і прийняття рішень у віртуальному просторі. Вона виступає одночасно і як засіб реалізації демократії, й як технологія формування консенсусу, коли інформаційні та симуляційні механізми відіграють ключову роль.

До інструментарію віртуальної демократії як технології формування консенсусу належать: онлайн-платформи для обговорень (форуми, соціальні мережі, спеціалізовані додатки); 2) алгоритми аналізу громадської думки (big data, нейромережі для обробки великих обсягів текстів, мікротаргетинг); 3) блокчейн-технології (для забезпечення прозорості голосувань та незмінності прийнятих рішень); 4) симулятори майбутніх сценаріїв (системи штучного інтелекту для прогнозування ефектів політичних рішень); 5) гейміфікація (залучення громадян через ігрові механіки: рейтинги, нагороди, символічний капітал участі); 6) кібербезпека та механізми захисту від маніпуляцій (захист від ботів, фальшивих акаунтів, інформаційних атак).

Технологія віртуальної демократії націлена на досягнення ефективного консенсусу для: 1) максимального залучення громадян до процесу ухвалення рішень; 2) балансування між масовістю участі та якістю рішень; 3) зниження впливу класичних владних ієрархій; 4) гнучкої адаптації політичного курсу в режимі реального часу.

Як і агоністична демократія, технологія віртуальної демократії пов'язана з конструюванням ідентичностей, але віртуальних. Так, у цифровому середовищі ідентичність є: 1) гібридною (поєднує реальні та цифрові елементи); 2) симульованою (індивід може створювати декілька різних "образів" для участі в різних аспектах демократичного процесу); 3) репутаційною (замість традиційних біографічних характеристик формується цифровий "рейтинг довіри" на основі активності та рішень користувача). Віртуальна демократія як технологія формування консенсусу, таким чином, не лише змінює механізми прийняття рішень, а й трансформує самих учасників політичного процесу, стираючи межі між реальністю і її цифровими репрезентаціями.

Технології пропаганди як інструменти формування політичного консенсусу

Пропаганда існує скрізь, особливо помітну роль відіграючи в політичній сфері. Її ефективність напряму залежність від того, наскільки приховано вона діє на своїх реципієнтів. Пропаганда є потужним інструментом впливу на громадську думку, спрямованим на формування політичного консенсусу в суспільстві.

Г. Д. Лассвелл у своїй книзі «Техніка пропаганди в світовій війні» 1927 р. сформулював визначення пропаганди як нового «молота і ковадла суспільної солідарності», нової рушійної сили атомізованого сучасного світу, що зливає мільйони людських істот в єдину «амальговану масу ненависті, волі й надії» (Lasswell, 1927, p. 221-222). Очевидно, що у Г. Д. Лассвелла «суспільна солідарність» та «єдина амальгована маса» ніщо інше, як метафори політичного консенсусу досягнутого через вплив пропаганди. У 1928 р. у роботі «Пропаганда» вказуючи на зростаючу залежність усіх видів організованої влади від громадської думки, Е. Бернейс вказував, що згода громадської думки є неодмінною умовою успіху

будь-якої діяльності монархічного, конституційного, демократичного чи комуністичного уряду – по суті, він і урядом є виключно зі згоди мас (Bernays, 1936, p. 38). «Згода громадської думки» у Е. Бернейса – це синонім політичного консенсусу. Саму ж громадську думку дослідники інтерпретують по-різному. Так, французький соціолог П. Бурдьє взагалі вважав, що громадської думки не існує. Але ми виходимо з того, що громадська думка існує та навіть має безпосереднє відношення до проблеми формування політичного консенсусу. Громадська думка – це значущі в межах певного суспільства судження його представників, які, з одного боку, легітимують політико-владні практики в суспільстві, а з іншого – інтегрують його волю, виступаючи нормативним чинником соціально-політичної поведінки громадян (Висоцький, 2012, с. 589). Е. Бернейс вважав, що політики мають управляти громадською думкою відповідно до своїх цілей та бажань, використовуючи точну інформацію про громадськість та змінюючи обставини, щоб схилити громадськість до власної точки зору. «Політику не обов'язково бути рабом групових упереджень громадськості, якщо він може навчитися формувати свідомість виборців відповідно до власних уявлень про суспільний добробут і державне служіння. Для державного діяча нашого часу важливо не стільки знати, як догодити громадськості, скільки знати, як на неї вплинути» (Bernays, 1936, с. 104), – зазначав Е. Бернейс.

Пропаганда використовує різні інформаційні та психологічні технології для конструювання певного бачення реальності, що вигідне суб’єктам політичного процесу. В основі пропаганди лежить постійний процес конструювання та інтенсифікації переконливих та мобілізуючих для суспільства значень з метою забезпечення перемоги одних політичних сил над іншими у процесах здобуття влади, прийнятті тих чи тих суспільно важливих рішень (Vysotskyi, & Pavlov, 2020).

Формування політичного консенсусу за допомогою пропаганди можна представити у вигляді такого ідеально-типичного алгоритму: 1) аналіз цільової аудиторії (визначення соціально-демографічних характеристик населення, дослідження культурних і політичних цінностей цільової аудиторії, оцінка рівня довіри до державних інституцій та альтернативних джерел інформації); 2) створення інформаційної концепції (формулювання головних наративів і меседжів, використання символічних та міфологічних компонентів для посилення впливу, конструювання образу «друга» і «ворога» для поляризації громадської думки); 3) вибір комунікаційних каналів (використання мас-медіа (телебачення, газети) для традиційного охоплення аудиторії, застосування цифрових платформ (соціальні мережі, блоги, форуми) для таргетованого впливу. робота з лідерами думок і громадськими організаціями для посилення довіри до поширюваної інформації) 4) технологічне забезпечення пропагандистських кампаній (фреймінг (формулювання подій у вигідному світлі), праймінг (формування специфічного сприйняття проблем), використання емоційних тригерів для активації потрібних реакцій аудиторії, віртуалізація політичної реальності через цифрові технології); 5) контроль та корекція інформаційного потоку (моніторинг суспільних реакцій та адаптація пропагандистського контенту, використання контрпропаганди для нейтралізації альтернативних наративів, формування довготривалого політичного міфу для підтримки стабільності консенсусу).

Пропаганда здійснює потужний вплив на масову свідомість, використовуючи наступні технології: 1) технологію емоційного залучення – використання страху, гордості, надії чи гніву для формування потрібної реакції; 2) технології маніпулювання інформацією – приховування, перебільшення чи викривлення фактів для досягнення політичних цілей; 3) технології формування соціальної ідентичності – створення уявлення про «нас» і «них», що сприяє консолідації групи; 4) технології нормативного закріплення поведінки – ці пропагандистські технології визначають, які дії є «правильними» або «неприпустимими» в політичному дискурсі; 5) технологію дифамації або поширення компрометуючих чи дискредитуючих відомостей, яка є однією з дієвих у політичній пропагандистській боротьбі (однією із варіацій цієї технології є інформування про політичних лідерів чи інститути через апеляцію до негативних цінностей (антицінностей) шляхом використання відповідних метафор, алюзій, термінів, навантажених оцінкою з позицій демократичних цінностей відкритого суспільства); 6) технологію позитивної репрезентації, яка здійснюється через використання термінів з позитивною конотацією щодо політичних союзників (демонструючи позитивне ставлення до певних політичних лідерів чи їх діяльності суб’єкт політики одночасно вирішує завдання власної позитивної саморепрезентації) (Висоцький, 2018, с. 57-58).

Семюел Вуллі в своїй книзі «Виробництво консенсусу: розуміння пропаганди в епоху автоматизації та анонімності» виділяє три рівні комп’ютерної пропаганди, на яких працюють її технології з фабрикації політичного консенсусу: 1) політичні боти, маріонетки та партійні наноінфлюенсери (автоматизовані та керовані людиною інструменти комунікації в соціальних мережах, спрямовані на створення ілюзії популярності чи опозиційності ідей, людей); 2) соціальні медіа, що базуються на алгоритмах, рекомендаціях і трендах (рекомендації та тренди в соціальних мережах, які подаються фірмами та ЗМІ як такі, що точно відображають громадську думку, але насправді є об'єктом маніпуляцій за допомогою

комп'ютерної пропаганди та інших механізмів); 3) новинні медіа, що використовують контент від інструментів комп'ютерної пропаганди (ботів, маріонеток і партійних наноінфлюенсерів) та тренди у соціальних мережах як свідчення громадської думки, а також відтворюють, уточнюють і у подальшому відмивають контент (Woolley, 2023, p. 55). Тепер будь-хто зі знанням соціальних мереж і невеликими навичками програмування може використовувати ботів, маріонеток і партійних наноінфлюенсерів, щоб впливати на громадську думку. Боти дозволяють практично будь-кому, хто має доступ до комп'ютера та інтернету, маніпулювати потоком інформації в соціальних мережах, що, в свою чергу, створює умови для фабрикації консенсусу на другому та третьому рівнях (Woolley, 2023, p. 56).

За словами С.Вуллі, боти часто розглядаються просто як «один інструмент серед багатьох» у цифрових кампаніях, що визначаються загальним принципом: кидати речі в стіну і дивитися, що прилипне. Ті, хто використовує інструменти комп'ютерної пропаганди, найчастіше прагнуть прискорити ефект масовості, іноді створюючи фейкові тренди в соціальних мережах з автоматично або штучно поширюваними хештегами, а іноді використовуючи ботів і анонімних професіоналів, які намагаються придушити думку опозиції за допомогою цілеспрямованого переслідування або спаму.

Однак боти дають можливість одній людині або групі людей масово посилити свою присутність в Інтернеті та максимізувати вплив своїх думок. Іншими словами, боти дозволяють демократизувати (з точки зору того, хто може ними користуватися) цифрову пропаганду: вони дають змогу кожній людині створювати і поширювати пропаганду, а не залишають цю можливість за елітою. Якщо одна людина, яка керує одним профілем, може автоматизувати свій профіль, щоб твітити щохвилини, тільки уявіть, що може зробити людина, яка керує тисячею автоматизованих профілів. З іншого боку, це антидемократично, оскільки надає інструменти для посилення і придушення, дозволяючи одному голосу бути більш вагомим у політичній дискусії, ніж іншому (Woolley, 2023, p. 56-57).

Отже, технології пропаганди відіграють ключову роль у формуванні політичного консенсусу, забезпечуючи контроль за громадською думкою та політичними настановами суспільства. Їхня ефективність залежить від системної інтеграції різних просторових рівнів пропаганди (символічного, міфологічного, ідеологічного, віртуального, психологічного тощо) та їхньої адаптації до соціально-культурного контексту аудиторії.

Висновки.

Політичний консенсус є центральним елементом забезпечення стратегічної стабільності в державі та міжнародній політиці. Він ґрунтується на взаємній згоді суб'єктів політики щодо базових принципів суспільного устрою. Політичний консенсус можливий лише в умовах наявності суперечностей, які долаються через переговори та компроміси.

Досягнення консенсусу є основним завданням політичного процесу, спрямованого на ненасильницьке утримання та реалізацію влади. Консенсус може існувати як результат активної політичної взаємодії або як мовчазна згода громадян на підпорядкування владі. Технології політичного консенсусу є частиною соціальних технологій, спрямованих на регулювання владних відносин. Вони поєднують елементи політичної міфології, символічної політики, ідеологізації, пропаганди, комунікації та маніпуляції.

Політичний консенсус формується через впровадження інституційних механізмів та інформаційний вплив на громадську думку. В основі технологій політичного консенсусу лежить баланс між соціальною довірою та легітимністю політичної влади. Консенсус може бути формальним (юридично закріпленим) або неформальним (виникати внаслідок суспільної згоди). Відкритий консенсус формується через демократичний дискурс, закритий – через авторитарні механізми управління. Примусовий консенсус забезпечується через інформаційний вплив і пропагандистські механізми. Легітимний консенсус базується на добровільному прийнятті громадянами рішень влади як справедливих.

Конфліктний консенсус за Шанталь Муф передбачає збереження розбіжностей в межах узгоджених демократичних правил. Деліберативна демократія Ю. Габермаса передбачає досягнення консенсусу через публічні дискусії та аргументований обмін думками. Агоністична демократія (Ш. Муф) визнає конфлікт як невід'ємну складову політичного процесу, яка сприяє досягненню динамічного консенсусу. Віртуальна демократія формує політичний консенсус через цифрові технології, штучний інтелект та алгоритмічне управління громадською думкою. Використання соціальних мереж та онлайн-платформ дозволяє реалізовувати технології цифрового управління політичним консенсусом.

Політична комунікація відіграє ключову роль у формуванні консенсусу, забезпечуючи контроль за інформаційними потоками. Пропаганда є одним із найефективніших інструментів формування політичного консенсусу шляхом маніпулювання громадською думкою. Вона базується на конструюванні масових емоцій, таких як страх, надія чи гнів, з метою мобілізації суспільства. Комп'ютерна пропаганда (С. Вуллі) використовує алгоритмічне управління соціальними мережами для фабрикації політичного консенсусу. Боти, наноінфлюенсери та алгоритмічне управління трендами створюють ілюзію політичного консенсусу. Політичний консенсус

є основою легітимності влади та стабільності державних інституцій. В умовах демократичного управління консенсус є показником ефективності політичного процесу. В авторитарних режимах технології політичного консенсусу використовуються для підтримки статусу-кво. Використання цифрових технологій у політичному процесі змінює механізми досягнення консенсусу.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

Висоцький О. (2008). Віртуальність як провідна форма легітимаційної політики в добу постмодерну. *Політичний менеджмент*, 6, 41-53. http://nbuv.gov.ua/UJRN/PoMe_2008_6_6

Висоцький О. Ю. (2006). Демократія як інструмент легітимаційної політики. *Грані*, 9 (4), 113-117. https://www.researchgate.net/publication/388713784_Visockij_OU_2006_Demokratia_ak_instrument_legitimacijnoi_politiki_Grani_94_113-117

Висоцький О. Ю. (2012). Громадська думка як головний об'єкт впливу легітимаційних технологій. *Гілея*, 57 (2), 588-597. http://gileya.org/download.php?id=74

Висоцький О. Ю. (2018). Електронна дипломатія як інструмент пропаганди. *Політологічний вісник*, 81. С.51-59. DOI: https://doi.org/10.17721/2415-881x.2018.81.51-59

Высоцкий, А. Ю. (2003). Проблема легитимации политики в концепции. Макса Вебера. *Грані*, 6(32), 132-136. https://grani.org.ua/index.php/journal/issue/view/29/27

Григор, О. О. (2019). *Філософія політичного консенсусу*. (Монографія). Харків: Новий курс.

Подшивалкина В.И. (1997). *Социальные технологии: проблемы методологии и практики.* Кишинев: Центр, типография.

Сурмин. Ю. П., & Туленков, Н. В. (2004). *Теория социальных технологий*. К.: МАУП.

Bender B. (2025). Class Conflict or Consensus? Understanding Social Partner Positions on Social Policy Reforms. J*ournal of Social Policy*, 54(1), 57-74. https://doi.org/10.1017/S0047279422000873

Bernays, E. L. (1936). *Propaganda*. New York: Liveright Publishing Corporation.

Çakırkaya, M., & Koçyiğit, M. (2024). Mediating role of viral communication in the effect of political marketing on political consent: a cross-sectional study. *Apuntes Universitarios*, 14(1), 46-67. https://doi.org/10.17162/au.v14i1.1481

Chinn, S., & Hart, P.S. (2021). Effects of consensus messages and political ideology on climate change attitudes: inconsistent findings and the effect of a pretest. *Climatic Change*, 167, 47. https://doi.org/10.1007/s10584-021-03200-2

Di Tommaso M. R., Prodi E., Di Matteo D., & Mariotti I. (2022). Local public spending, electoral consensus, and sustainable structural change. *Structural Change and Economic Dynamics*, 63, 435-453. https://doi.org/10.1016/j.strueco.2022.06.013

Eklou, H., & Tonyeme, B. (2023) . Libéralisme consensualiste et réalité politique: quels repères pour une démocratie apaisée? *Revue des sciences philosophiques et théologiques*, 107(2), 307-324. https://doi.org/10.3917/rspt.1072.0307.

Ferrín, M., & Hernández, E. (2021). Preferences for consensus and majoritarian democracy: long- and short-term influences. *European Political Science Review*, 13(2), 209-225. https://doi.org/10.1017/S1755773921000047

Glare, P. G. W. (ed.). (2012). *Oxford Latin Dictionary*. Second Edition. New York, Oxford: Oxford University Press.

Habermas, J. (1989). *The structural transformation of the public sphere: an inquiry into a category of bourgeois society*. Cambridge, Mass.: MIT Press.

Habermas, J. (1998). *The inclusion of the other: studies in political theory*. Cambridge, Mass.: MIT Press.

Higgins Joyce, V. d. M. (2021). News Organizations in Colombia Building Consensus through Social Media: A Case of Digital-Native La Silla Vacía. *Journalism and Media*, 2(1), 62-76. https://doi.org/10.3390/journalmedia2010005

Jankowski, S. (2024). Consensus techniques. *Internet Policy Review*, 13(2). https://doi.org/10.14763/2024.2.1750

Jouini, N., & Akal, M. B. (2022). Political consensus, economic reforms, and democratic transitions in the Middle East: Evidence from voting on Tunisian reform bills. *Politics & Policy*, 50(4), 851-871. https://doi.org/10.1111/polp.12489

Lang, N., Wang, L., & Zha, Q. (2022). Opinion dynamics in social networks under competition: the role of influencing factors in consensus-reaching. *Royal society open science*, 9, 5. http://doi.org/10.1098/rsos.211732

Lasswell, H. D. (1927). *Propaganda Technique in the World War*. London: K. Paul, Trench, Trubner & co., ltd., New York: A.A.Knopf.

Mansour, M., & Kamwa, E. (2024). Lack of consensus, dispersion of political power and public debt: evidence from a sample of developed countries. *Journal of Public Finance and Public Choice*, 39(2), 163-179. Retrieved from https://doi.org/10.1332/25156918Y2023D000000003

Martí, J. (2021). The Democratic Legitimacy of Secession and the Demos Problem. *Politics and Governance*, 9(4), 465-474. https://doi.org/10.17645/pag.v9i4.4633

McCarthy, Th. (1989). Introduction. Habermas, J., *The structural transformation of the public sphere: an inquiry into a category of bourgeois society* (pp.XI-XIV). Cambridge, Mass.: MIT Press.

Mouffe, Ch. (2013). *Agonistics: thinking the world politically*. London; New York: Verso.

Otjes, S., &Louwerse, T. (2024). The reinvention of consensus politics: governing without a legislative majority in the Netherlands 2010–2021. *Acta Politica,* 59, 797-821. https://doi.org/10.1057/s41269-023-00310-w

Ottonelli, V. (2019). Democratic Self-Determination and the Intentional Building of Consensus. *Journal of Public Deliberation*, 15(1), Art. 15. Retrieved from https://www.publicdeliberation.net/jpd/vol15/iss1/art15

Pamies, C., Olivas Osuna, J. J., & Santana, A. (2024). Disagreeing to Agree: Populism and Consensus Among Members of Parliaments and Their Voters. *American Behavioral Scientist*. https://doi.org/10.1177/00027642241285017

Rawls, J. (1971). *A theory of justice*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.

Rawls, J. (1987). The Idea of an Overlapping Consensus. *Oxford Journal of Legal Studies*, 7(1), 1-25. http://www.jstor.org/stable/764257
Sánchez-Ferrer, L., & Torcal, M. (2024). Affective Polarization and Consensus Building Among Parliamentary Elites. *American Behavioral Scientist*. https://doi.org/10.1177/00027642241285147
Spector, E. (2024). *Public Reason, Coercion, and Overlapping Consensus" Moral Philosophy and Politics*. https://doi.org/10.1515/mopp-2023-0068
The Oxford English Dictionary. (1997). Simpson John, Weiner Edmund, Shallot Beatrice (Eds.). Second Edition (1997 Additions). (Vol. 2: A-D). Oxford: At the Clarendon Press.
Vandeweerdt, C. (2021). Someone like you: false consensus in perceptions of Democrats and Republicans. *Journal of Elections, Public Opinion and Parties*, 32(3), 739-749. https://doi.org/10.1080/17457289.2021.1942891
Vysotskyi, O., & Pavlov, D. (2020). Spaces of propaganda as structural and functional dimensions of its deployment in domestic politics and in the international arena. *Philosophy and Political Science in the Context of Modern Culture*, 12(1), 114-122. https://doi.org/10.15421/352013
Wang, C. (2023). In search of the intrinsic value of one country two systems: from selective adaptation to normative consensus. *Asian Education and Development Studies*, 12(1), 103-112. https://doi.org/10.1108/AEDS-08-2021-0185
Woolley, S. (2023). *Manufacturing Consensus: Understanding Propaganda in the Era of Automation and Anonymity*. New Haven and London: Yale University Press.

REFERENCES

Bender B. (2025). Class Conflict or Consensus? Understanding Social Partner Positions on Social Policy Reforms. *Journal of Social Policy*, 54(1), 57-74. https://doi.org/10.1017/S0047279422000873
Bernays, E. L. (1936). *Propaganda*. New York: Liveright Publishing Corporation.
Çakırkaya, M., & Koçyiğit, M. (2024). Mediating role of viral communication in the effect of political marketing on political consent: a cross-sectional study. *Apuntes Universitarios*, 14(1), 46-67. https://doi.org/10.17162/au.v14i1.1481
Chinn, S., & Hart, P.S. (2021). Effects of consensus messages and political ideology on climate change attitudes: inconsistent findings and the effect of a pretest. *Climatic Change*, 167, 47. https://doi.org/10.1007/s10584-021-03200-2
Di Tommaso M. R., Prodi E., Di Matteo D., & Mariotti I. (2022). Local public spending, electoral consensus, and sustainable structural change. *Structural Change and Economic Dynamics*, 63, 435-453. https://doi.org/10.1016/j.strueco.2022.06.013
Eklou, H., & Tonyeme, B. (2023) . Libéralisme consensualiste et réalité politique: quels repères pour une démocratie apaisée? *Revue des sciences philosophiques et théologiques*, 107(2), 307-324. https://doi.org/10.3917/rspt.1072.0307.
Ferrín, M., & Hernández, E. (2021). Preferences for consensus and majoritarian democracy: long- and short-term influences. *European Political Science Review*, 13(2), 209-225. https://doi.org/10.1017/S1755773921000047
Glare, P. G. W. (ed.). (2012). *Oxford Latin Dictionary*. Second Edition. New York, Oxford: Oxford University Press.
Grigor, O. O. (2019). Philosophy of political consensus. (Monograph). Kharkiv: New course.
Habermas, J. (1989). *The structural transformation of the public sphere: an inquiry into a category of bourgeois society*. Cambridge, Mass.: MIT Press.
Habermas, J. (1998). *The inclusion of the other: studies in political theory*. Cambridge, Mass.: MIT Press.
Higgins Joyce, V. d. M. (2021). News Organizations in Colombia Building Consensus through Social Media: A Case of Digital-Native La Silla Vacía. *Journalism and Media*, 2(1), 62-76. https://doi.org/10.3390/journalmedia2010005
Jankowski, S. (2024). Consensus techniques. *Internet Policy Review*, 13(2). https://doi.org/10.14763/2024.2.1750
Jouini, N., & Akal, M. B. (2022). Political consensus, economic reforms, and democratic transitions in the Middle East: Evidence from voting on Tunisian reform bills. *Politics & Policy*, 50(4), 851-871. https://doi.org/10.1111/polp.12489
Lang, N., Wang, L., & Zha, Q. (2022). Opinion dynamics in social networks under competition: the role of influencing factors in consensus-reaching. *Royal society open science*, 9, 5. http://doi.org/10.1098/rsos.211732
Lasswell, H. D. (1927). *Propaganda Technique in the World War*. London: K. Paul, Trench, Trubner & co., ltd., New York: A.A.Knopf.
Mansour, M., & Kamwa, E. (2024). Lack of consensus, dispersion of political power and public debt: evidence from a sample of developed countries. *Journal of Public Finance and Public Choice*, 39(2), 163-179. Retrieved from https://doi.org/10.1332/25156918Y2023D000000003
Martí, J. (2021). The Democratic Legitimacy of Secession and the Demos Problem. *Politics and Governance*, 9(4), 465-474. https://doi.org/10.17645/pag.v9i4.4633
McCarthy, Th. (1989). Introduction. Habermas, J., *The structural transformation of the public sphere: an inquiry into a category of bourgeois society*, (pp.XI-XIV). Cambridge, Mass.: MIT Press.
Mouffe, Ch. (2013). *Agonistics: thinking the world politically*. London; New York: Verso.
Otjes, S., &Louwerse, T. (2024). The reinvention of consensus politics: governing without a legislative majority in the Netherlands 2010–2021. *Acta Politica,* 59, 797-821. https://doi.org/10.1057/s41269-023-00310-w
Ottonelli, V. (2019). Democratic Self-Determination and the Intentional Building of Consensus. *Journal of Public Deliberation*, 15(1), Art. 15. https://www.publicdeliberation.net/jpd/vol15/iss1/art15
Pamies, C., Olivas Osuna, J. J., & Santana, A. (2024). Disagreeing to Agree: Populism and Consensus Among Members of Parliaments and Their Voters. *American Behavioral Scientist*. https://doi.org/10.1177/00027642241285017

Podshivalkina V. I. (1997). *Social technologies: problems of methodology and practice*. Kishinev: Center, printing house.
Rawls, J. (1971). *A theory of justice*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
Rawls, J. (1987). The Idea of an Overlapping Consensus. *Oxford Journal of Legal Studies*, 7(1), 1-25. http://www.jstor.org/stable/764257
Sánchez-Ferrer, L., & Torcal, M. (2024). Affective Polarization and Consensus Building Among Parliamentary Elites. *American Behavioral Scientist*. https://doi.org/10.1177/00027642241285147
Spector, E. (2024). *Public Reason, Coercion, and Overlapping Consensus" Moral Philosophy and Politics*. https://doi.org/10.1515/mopp-2023-0068
Surmin. Yu. P., & Tulenkov, N. V. (2004). *Theory of social technologies*. Kyiv: IAPM.
The Oxford English Dictionary. (1997). Simpson John, Weiner Edmund, Shallot Beatrice (Eds.). Second Edition (1997 Additions). (Vol. 2: A-D). Oxford: At the Clarendon Press.
Vandeweerdt, C. (2021). Someone like you: false consensus in perceptions of Democrats and Republicans. *Journal of Elections, Public Opinion and Parties*, 32(3), 739-749. https://doi.org/10.1080/17457289.2021.1942891
Vysotsky, A. Yu. (2003). The problem of legitimization of politics in the concept. Max Weber. *Grani*, 6(32), 132-136. https://grani.org.ua/index.php/journal/issue/view/29/27
Vysotskyi O. (2008). Virtuality as a leading form of legitimization politics in the postmodern era. *Political Management*, 6, 41-53. http://nbuv.gov.ua/UJRN/PoMe_2008_6_6
Vysotskyi O. Yu. (2006). Democracy as an instrument of legitimization politics. *Grani*, 9 (4), 113-117. https://www.researchgate.net/publication/388713784_Visockij_OU_2006_Demokratia_ak_instrument_legitimacijnoi_politiki_Grani_94_113-117
Vysotskyi O. Yu. (2012). Public opinion as the main object of influence of legitimization technologies. *Gileya*, 57 (2), 588-597. http://gileya.org/download.php?id=74
Vysotskyi O. Yu. (2018). Electronic diplomacy as a tool of propaganda. *Political science bulletin*, 81. P.51-59. DOI: https://doi.org/10.17721/2415-881x.2018.81.51-59
Vysotskyi, O., & Pavlov, D. (2020). Spaces of propaganda as structural and functional dimensions of its deployment in domestic politics and in the international arena. *Philosophy and Political Science in the Context of Modern Culture*, 12(1), 114-122. https://doi.org/10.15421/352013
Wang, C. (2023). In search of the intrinsic value of one country two systems: from selective adaptation to normative consensus. *Asian Education and Development Studies*, 12(1), 103-112. https://doi.org/10.1108/AEDS-08-2021-0185
Woolley, S. (2023). *Manufacturing Consensus: Understanding Propaganda in the Era of Automation and Anonymity*. New Haven and London: Yale University Press.

European Integration Policy as a Factor in Preserving the Legitimacy of Power in Modern Ukraine

UDC: 32.01.04 DOI: https://doi.org/10.15421/172520

Kurylenko Anastasia
Ph.D., Assistant, https://orcid.org/0009-0007-3070-7866, kurylenkoanastasiia@gmail.com
Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv, Ukraine)

Abstract
Relevance. The analysis of Ukraine's European integration and its impact on the legitimacy of the government is important, especially in the context of obtaining the status of an EU candidate country. The study shows how Ukraine's European course affects public expectations and the stability of the government. Reforms, particularly in anti-corruption, the judiciary and decentralisation, are strengthening trust in institutions. International support from the EU also underlines the importance of the European vector for internal and external legitimacy.
The purpose: to identify the impact of adherence to the European integration course on the legitimacy of the authorities in Ukraine.
Results. After the Euromaidan and the Revolution of Dignity, Ukraine turned to European integration, which became the basis for democratic reforms and strengthening of state institutions. The European integration course has not only increased domestic legitimacy, but also strengthened international support for Ukraine, although there are still challenges in implementing reforms and fighting corruption. Overall, European integration has become a key element in the Ukrainian government's strategic plan to strengthen its legitimacy both domestically and internationally. It provides development prospects, changes the political landscape and promotes reforms that meet the requirements of European standards.
Conclusions. In conclusion, the signing of the Association Agreement with the EU in 2014 has provided the basis for further reforms, such as anti-corruption initiatives, decentralisation and judicial reform, which have strengthened public confidence in the government and international support for Ukraine. European integration remains a key factor in the stability and legitimacy of the government, and the EU candidate status in 2022 was an important milestone that strengthened public support for reforms and international assistance.
Keywords: European integration, legitimacy, anti-corruption reforms, democratic transformations, state modernization, political reforms, decentralization, judicial reform, communication

Євроінтеграційна політика як фактор збереження легітимності влади в сучасній Україні

Куриленко Анастасія
Київський національний університет імені Тараса Шевченка (Київ, Україна)

Анотація
Актуальність. Аналіз євроінтеграції України та її впливу на легітимність влади є важливим, особливо в контексті здобуття статусу країни-кандидата на вступ до ЄС. Дослідження показує, як європейський курс України впливає на суспільні очікування і стабільність влади. Реформи, зокрема в антикорупції, судовій системі та децентралізації, зміцнюють довіру до інститутів. Міжнародна підтримка ЄС також підкреслює значення європейського вектору для внутрішньої і зовнішньої легітимності.
Мета дослідження: виявити вплив дотримання євроінтеграційного курсу на легітимність влади в Україні.
Результати. Після Євромайдану і Революції Гідності Україна звернулася до європейської інтеграції, що стало основою для демократичних реформ і зміцнення державних інституцій. Євроінтеграційний курс не лише підвищив внутрішню легітимність, але й зміцнив міжнародну підтримку України, хоча є ще виклики у реалізації реформ і боротьбі з корупцією. Загалом, євроінтеграція стала ключовим елементом у стратегічному плані української влади для зміцнення власної легітимності як на внутрішньому, так і на міжнародному рівнях. Вона надає перспективи розвитку, змінює політичний ландшафт і сприяє реформам, що відповідають вимогам європейських стандартів.
Висновки. У висновку було зазначено, що підписання Угоди про асоціацію з ЄС у 2014 році стало основою для подальших реформ, таких як антикорупційні ініціативи, децентралізація та судова реформа, що зміцнили довіру до влади та міжнародну підтримку України. Європейська інтеграція залишається ключовим фактором стабільності та легітимності влади, а отримання статусу кандидата на вступ до ЄС у 2022 році стало важливим етапом, що посилило суспільну підтримку реформ і міжнародну допомогу.
Ключові слова: євроінтеграція, легітимність, антикорупційні реформи, демократичні трансформації, державна модернізація, політичні реформи, децентралізація, судова реформа, комунікація

Стаття надійшла / Article arrived: 10.01.2025 Схвалено до друку / Accepted: 24.02.2025

Вступ.

Аналіз процесу євроінтеграції України, зокрема його впливу на легітимність державної влади, є надзвичайно актуальним у сучасних умовах. Відмова уряду Віктора Януковича від підписання Угоди про асоціацію з ЄС у 2013 році стала одним із ключових каталізаторів Революції Гідності, що призвело до глибоких політичних та соціальних змін. Дане дослідження дозволяє простежити зв'язок між європейським курсом України та суспільними очікуваннями, а також визначити, яким чином зовнішньополітичні рішення впливають на стабільність внутрішньополітичної ситуації.

У сучасному контексті, коли Україна отримала статус країни-кандидата на вступ до ЄС, дослідження ролі євроінтеграції у формуванні легітимності влади є особливо важливим. Процеси реформ, зокрема в сферах антикорупційної діяльності, судової системи та децентралізації, значною мірою сприяють зміцненню довіри громадян до державних інституцій. Крім того, міжнародна підтримка з боку Європейського Союзу, зокрема у вигляді фінансової та військової допомоги, підкреслює значущість європейського вектору розвитку як ключового чинника зовнішньої та внутрішньої легітимності України. Таким чином, дослідження євроінтеграції як інструменту зміцнення державної легітимності є важливим як з історичної, так і з практичної точки зору. Його результати можуть стати основою для вироблення ефективних стратегій державної політики та посилення суспільної підтримки реформ, необхідних для подальшої інтеграції України до європейського простору.

Мета дослідження: виявити вплив дотримання євроінтеграційного курсу на легітимність влади в Україні.

Аналіз попередніх публікацій. Проблематика легітимності та легітимації влади є ключовою для розуміння механізмів формування та підтримки владних відносин у суспільстві. У наукових дослідженнях підкреслюється складність цього явища, оскільки воно поєднує в собі елементи примусу та довіри, які змінюються залежно від історичного та соціального контексту. Різні підходи до трактування легітимності відображають розбіжності у філософських традиціях. Гоббс (Hobbes, 1994), у свою чергу, вбачав основи легітимності у суспільному договорі та необхідності дотримання верховенства закону. Руссо (Rousseau, & Gourevitch, 2018) запропонував концепцію загальної волі як засадничого критерію легітимності, яка вимагає активної участі громадян у процесі прийняття рішень. Марк Сучмен (Suchman, 1995) розглядає легітимність як припущення, що дії суб'єкта є бажаними, правильними, відповідними в рамках певної соціально сконструйованої системи норм, цінностей, переконань і визначень. Роберт Даль (Dahl, 1971) пояснював легітимність як резервуар, який завжди має бути наповненим: поки вода знаходиться на заданому рівні, підтримується політична стабільність, але якщо вона падає нижче необхідного рівня, політична легітимність знаходиться під загрозою. Сучасні дослідження наголошують на зв'язку легітимності з комунікацією, оскільки в умовах постмодерну процеси легітимації дедалі більше залежать від публічного дискурсу та інформаційного впливу.

Трансформація політичних відносин відображає необхідність адаптації владних інститутів до нових суспільних реалій, у яких легітимність постає як динамічний і змінний процес, що потребує постійного відтворення через механізми взаємодії з громадянами. Таким чином, аналіз існуючих підходів до проблеми легітимності дозволяє зробити висновок про її багатогранність і контекстуальність. Влада не може існувати без легітимності, однак способи її здобуття та підтримки залежать від історичних, культурних і комунікативних факторів. Це підтверджують останні дослідження євроінтеграційного курсу країни. І. Остапенко (Остапенко, 2023) виявила суттєве зрощення в української молоді сприйняття національної ідентичності з європейським майбутнім України. В. Гришко та Б. Киричук (Гришко, & Киричук, 2022) визначають євроінтеграцію ключовою запорукою післявоєнного відновлення України, а В. Кремень (Кремень, 2025) взагалі позиціонує цей процес як природнє прагнення української нації. У контексті євроінтеграції легітимність влади набуває нового значення, оскільки процеси демократизації та відповідності європейським стандартам вимагають від державних інститутів дотримання принципів верховенства права, транспарентності та участі громадян у прийнятті рішень.

Результати дослідження.

Відмова від євроінтеграції стала однією з основних причин втрати легітимності Віктором Януковичем та його політичною силою – Партією регіонів. Протягом 2010–2013 років уряд Януковича декларував готовність до зближення з Європейським Союзом, що відповідав суспільним очікуванням значної частини громадян України, які прагнули демократичних реформ, економічної модернізації та інтеграції до європейського простору. У цьому контексті підготовка до підписання Угоди про асоціацію з ЄС розглядалася як одне з основних зовнішньополітичних завдань уряду, а сам євроінтеграційний курс сприймався громадянами як стратегічний пріоритет (D'Anieri, 2023).

Проте в листопаді 2013 року уряд несподівано призупинив підготовку до підписання Угоди про асоціацію, аргументуючи це економічними ризиками та необхідністю зміцнення відносин з Росією. Це рішення стало явним порушенням суспільних очікувань, оскільки для багатьох громадян євроінтеграція символізувала не лише геополітичний вибір, але й можливість подолати корупційні

практики, авторитаризм та економічну стагнацію, які асоціювалися з режимом Януковича.

Такий крок був сприйнятий як зрада національних інтересів, що спричинило масові акції протесту по всій країні, відомі як Євромайдан. Протести швидко трансформувалися в Революцію Гідності, під час якої вимоги демонстрантів еволюціонували від відновлення євроінтеграційного курсу до вимоги повного перезавантаження влади. Жорстоке придушення мирних протестів, застосування сили проти громадян та посилення авторитарних тенденцій в політиці Януковича значно підірвали довіру до нього та його політичної сили.

Відмова від європейської інтеграції стала одним із ключових факторів втрати міжнародної підтримки урядом Віктора Януковича. Європейський Союз, який до цього демонстрував готовність до співпраці, засудив дії українського керівництва, а ухвалене рішення про поглиблення відносин із Російською Федерацією на основі економічних угод лише посилило міжнародну ізоляцію України. Унаслідок цього режим Януковича та Партія регіонів опинилися в ситуації, коли вони втратили підтримку не лише з боку західних партнерів, але й значної частини українського суспільства, зокрема молоді, інтелігенції та представників підприємницького середовища, для яких євроінтеграція асоціювалася з перспективами демократичного розвитку та економічної модернізації (Янукович знову каже, 2014).

Таким чином, відмова від європейського курсу стала переломним моментом, який продемонстрував розбіжність між політичним курсом уряду та суспільними очікуваннями. Це рішення не лише спричинило масштабну політичну кризу, а й призвело до остаточної делегітимації влади, що завершилося усуненням Віктора Януковича з посади президента в лютому 2014 року. Даний випадок є показовим прикладом того, як нехтування стратегічними інтересами суспільства та втрата довіри до політичного керівництва можуть стати передумовою його краху.

Євроінтеграційна політика відіграє ключову роль у забезпеченні легітимності державної влади в сучасній Україні, особливо в контексті трансформаційних процесів, що розпочалися після Революції Гідності 2013–2014 років. Даний стратегічний курс не лише відображає демократичний вибір держави, але й виконує функцію символу національної ідентичності, що узгоджується з суспільними очікуваннями. Після підписання Угоди про асоціацію з Європейським Союзом у 2014 році європейська інтеграція набула статусу фундаментальної основи для реалізації реформ, зміцнення державних інституцій та консолідації міжнародної підтримки України.

Важливу роль у цьому процесі відіграє середній клас, представники якого традиційно активізуються в періоди суспільно-політичних змін, коли їхній вибір стає визначальним для майбутнього розвитку країни. Реалізація євроінтеграційного курсу потребує активної участі цієї соціальної групи, оскільки саме середній клас є основним носієм реформаторських ідей і прихильником адаптації національних стандартів до європейських. Водночас ефективне представництво інтересів середнього класу у політичних процесах є критичним для досягнення зазначених цілей. Проте його вплив на ухвалення політичних рішень залишається обмеженим, що створює структурні перешкоди для реалізації соціально-економічних та політичних пріоритетів цієї групи (Яковлев, 2023).

Події Революції Гідності продемонстрували, що європейський вектор розвитку розглядається українським суспільством як основа демократичного устрою, верховенства права та соціальної справедливості. Відмова від цього курсу, як засвідчив досвід уряду Віктора Януковича, спричиняла втрату легітимності влади та зростання суспільного невдоволення. Натомість підписання Угоди про асоціацію з Європейським Союзом і запровадження безвізового режиму в 2017 році стали важливими кроками, що підтвердили здатність державних інституцій виконувати євроінтеграційні зобов'язання. Зокрема, безвізовий режим слугував наочним доказом практичних переваг європейської інтеграції для громадян, що сприяло підвищенню рівня довіри до органів влади (Hobbes, 1994).

Євроінтеграційний курс відповідав суспільним очікуванням та прагненням українців щодо модернізації держави, утвердження верховенства права, забезпечення прозорості й демократичних процедур. Політичні сили, які брали на себе зобов'язання реформувати ключові сфери державного управління відповідно до європейських стандартів, отримували значну підтримку як з боку громадянського суспільства, так і з боку міжнародних партнерів. Ця підтримка сприяла зміцненню довіри до державних інституцій та формуванню позитивного іміджу влади як суб'єкта, орієнтованого на суспільне благо й довгострокові стратегічні цілі розвитку.

Антикорупційна реформа відіграла ключову роль у формуванні суспільного сприйняття влади. Створення незалежних антикорупційних інституцій, зокрема Національного антикорупційного бюро України (НАБУ) та Національного агентства з питань запобігання корупції (НАЗК), засвідчило політичну волю до протидії системній корупції, що розглядається як одна з основних загроз державній легітимності. Впровадження електронного декларування сприяло підвищенню рівня прозорості майнового стану посадовців, що посилило механізми громадського контролю та стало важливим свідченням відкритості й підзвітності влади. Незважаючи на опір з боку політичних і бізнесових еліт, зазначені ініціативи заклали інституційні основи для зміцнення суспільної довіри до державних органів.

Децентралізаційна реформа стала прикладом ефективного перерозподілу владних повноважень, що сприяло поглибленню взаємодії між центральною та місцевою владою. Передача фінансових ресурсів і управлінських компетенцій на рівень громад надала можливість реалізовувати проєкти, безпосередньо спрямовані на покращення якості життя населення. Це, у свою чергу, сприяло зміцненню позитивного іміджу як центральної влади, яка ініціювала реформу, так і місцевих органів самоврядування, що відповідали за її реалізацію. Зростання доходів місцевих бюджетів з 70 млрд грн у 2015 році до 300 млрд грн у 2021 році є показовим результатом успішності цієї реформи, що підтверджує здатність держави ефективно відповідати на суспільні запити (Мороз, 2015).

Судова реформа, попри численні виклики, також відіграла значну роль у процесі легітимації державної влади. Створення Вищого антикорупційного суду у 2019 році та реформування суддівського корпусу через процедури переатестації засвідчили прагнення влади забезпечити верховенство права, справедливість і прозорість у судовій системі. Враховуючи, що правова система традиційно була джерелом високого рівня суспільної недовіри, дані заходи стали важливим чинником поступового відновлення довіри громадян до правосуддя (Шемшученко, 2016).

Важливим напрямом реформування державного управління стало запровадження цифрових технологій, що сприяло підвищенню прозорості управлінських процесів. Одним із найбільш успішних прикладів цифровізації стало впровадження системи Prozorro, яка забезпечила ефективність державних закупівель і зменшення корупційних ризиків. Досягнута економія у розмірі 50 млрд грн за перший рік функціонування платформи не лише підтвердила її фінансову ефективність, а й сприяла посиленню суспільної довіри до державних інституцій, демонструючи їхню здатність здійснювати раціональне управління державними ресурсами.

Європейська інтеграція відіграє ключову роль у формуванні та зміцненні легітимності української влади як на внутрішньому, так і на міжнародному рівнях. Підтримка з боку стратегічних партнерів, зокрема Європейського Союзу, Сполучених Штатів Америки та Міжнародного валютного фонду, сприяла посиленню зовнішньої легітимності, що, у свою чергу, позитивно впливало на внутрішнє сприйняття державного курсу. Фінансова та технічна допомога, надана ЄС у межах програм підтримки реформ, стала додатковим підтвердженням обґрунтованості євроінтеграційного вектора розвитку.

Євроінтеграція як стратегічний напрямок державної політики забезпечила передумови для проведення реформ, адаптації правових та інституційних механізмів до європейських стандартів, а також сприяла зміцненню демократичних принципів управління. Ці трансформації сприяли формуванню довіри громадян до органів влади, а також підвищували рівень міжнародної підтримки України. Особливо значущою міжнародна допомога стала в умовах широкомасштабної війни з Російською Федерацією, що поставила перед країною безпрецедентні виклики у сферах безпеки, економічної стабільності та соціального розвитку. Одним із визначальних етапів євроінтеграційного процесу стало надання Україні статусу країни-кандидата на вступ до Європейського Союзу в червні 2022 року. Це рішення мало вагоме значення не лише у зовнішньополітичному аспекті, а й у внутрішньополітичному контексті, оскільки підтвердило незворотність європейського курсу країни та мобілізувало суспільну підтримку урядових ініціатив, спрямованих на виконання вимог ЄС. Визнання перспективи членства України в ЄС також сприяло консолідації суспільства, посиленню національної єдності та активізації реформаторських процесів.

Економічна допомога, надана Європейським Союзом та його країнами-членами, стала важливим чинником у зміцненні легітимності української влади. Фінансова підтримка у вигляді грантів, кредитних програм та гуманітарної допомоги сприяла стабілізації макроекономічної ситуації, підтримці державного бюджету та забезпеченню функціонування стратегічно важливих секторів, зокрема охорони здоров'я, енергетики та інфраструктури. Наприклад, у 2022–2023 роках Україна отримала значну допомогу від ЄС, що включала як прямі фінансові виплати на підтримку соціальних програм, так і кошти на модернізацію інфраструктури (Шнирков, 2023). Ця допомога не лише сприяла економічній стабільності, а й стала доказом здатності української влади забезпечити підтримку в умовах глибокої кризи, що значно посилило її легітимність серед громадян.

Особливою складовою цієї допомоги стала військова підтримка з боку ЄС та його країн-членів, яка включала фінансування, постачання техніки, боєприпасів та проведення навчання для українських військових. Програми, такі як Європейський фонд миру, який фінансує поставки зброї, а також передача сучасних озброєнь (танків, артилерії, систем ППО), значно зміцнили обороноздатність України. Це дозволило ефективніше організувати захист країни, підвищуючи її авторитет у суспільстві. Громадяни сприймали цю допомогу як підтвердження міжнародної підтримки європейського курсу України та готовності її союзників допомогти досягти перемоги у війні.

Проте, варто зазначити, що політичні еліти ЄС демонструють певні розбіжності у оцінці військового вторгнення Російської Федерації в Україну, зокрема, орієнтуючись на реалізацію національних інтересів. Країни ЄС прагнуть зміцнити свій вплив на електорат, акцентуючи увагу на своїй геополітичній

ролі в регіоні. Одним з найбільших викликів для ЄС є реакція на запит України щодо прискореного вступу до Союзу та необхідність надання фінансової і військової допомоги. Ключовими проблемами залишаються питання управління міграційними потоками, зокрема щодо тимчасово переміщених осіб, а також питання зони вільного пересування. Відсутність єдиної позиції серед держав-членів ЄС щодо цих питань ставить під сумнів ефективність європейської міграційної політики та перспективи перегляду політики «відкритих дверей» (Гапоненко, & Рихлік, 2022).

Євроінтеграційний курс та міжнародна підтримка сприяли зміцненню дипломатичної легітимності України. Європейський Союз та його країни-члени активно підтримують Україну в межах міжнародних самітів, резолюцій ООН і санкцій проти Росії, що стало важливим інструментом для посилення українського впливу на міжнародній арені. Зокрема, ухвалення Генеральною Асамблеєю ООН резолюції 2023 року, яка підтримує мирну формулу, запропоновану Україною, стало підтвердженням визнання українського лідерства у боротьбі за мир і безпеку (Зайцева-Калаур, Паращук, & Дідушин, 2023)

Доступ України до ринку ЄС через механізм "економічного безвізу" і скасування митних обмежень також став значущим індикатором успіху євроінтеграційного курсу. Це сприяло активізації експорту, підтримці малого та середнього бізнесу, що, в свою чергу, зміцнило довіру до уряду як ефективного менеджера національних інтересів. Даний процес став важливим фактором у формуванні більш активної співпраці між державою та бізнесом, що є критично важливим для успішного менеджменту. Враховуючи, що це питання одночасно належить до сфери державної політики та є особливо актуальним для України на шляху до європейської інтеграції і післявоєнної відбудови, воно відіграє важливу роль у створенні інституційного середовища, яке базується на принципах і цінностях ЄС, зокрема співробітництва та партнерства (Vnuchko, Batrymenko, Tkach, & Karashchuk, 2023).

Міжнародна підтримка, зокрема в рамках євроінтеграційного курсу, є важливим фактором для збереження легітимності української влади. Вона забезпечує необхідні ресурси й стабільність під час війни, підвищуючи довіру громадян до уряду. Проте євроінтеграційна політика стикається з викликами, такими як повільне впровадження реформ, особливо в боротьбі з корупцією, і затримки у судовій реформі. Ці проблеми можуть знижувати довіру до влади як гарантів демократичних змін. Іншим викликом є неефективне використання міжнародної допомоги, що ставить під сумнів прозорість і відповідальність уряду. Непрозорість комунікації з громадянами щодо переваг реформ також ускладнює їх сприйняття. Для подолання цих проблем уряд повинен зосередитися на підвищенні прозорості, підзвітності та регулярній комунікації з громадянами, що зміцнить довіру до його дій. Євроінтеграція також сприяє легітимації політиків, оскільки асоціюється з модернізацією, стабільністю та розвитком демократії. Політики, які активно підтримують європейський вектор, можуть здобути значну підтримку виборців. Успіхи в реалізації європейських стандартів зміцнюють їхній авторитет і довіру серед громадян.

Євроінтеграційний курс виступає важливим інструментом для залучення міжнародної підтримки, що суттєво впливає на легітимність політиків. Зокрема, надання Україні статусу кандидата на вступ до ЄС у 2022 році стало значним політичним досягненням, яке підтвердило правильність обраного євроінтеграційного шляху. Така підтримка з боку Європейського Союзу надає українським політикам додаткові аргументи для легітимізації їхніх дій як на міжнародній арені, так і всередині країни, демонструючи, що країна рухається в напрямку європейських стандартів. Однак євроінтеграція може також стати інструментом політичного піару, коли політики використовують цей курс для здобуття електоральної підтримки без досягнення реальних результатів. Зокрема, затримки у впровадженні антикорупційних реформ або неефективне використання міжнародної допомоги можуть підривати довіру до політиків. У разі відсутності відчутних результатів реформ, необхідних для виконання умов ЄС, політики можуть втратити свою легітимність та підтримку серед громадян (Зайцева-Калаур, Паращук, & Дідушин, 2023).

Євроінтеграційний курс також впливає на поляризацію суспільства. Незважаючи на загальну підтримку євроінтеграції серед громадян, на сході та півдні України зберігаються регіони з проросійськими настроями. Політики, які акцентують увагу виключно на євроінтеграції та ігнорують інші важливі аспекти внутрішньої політики, можуть втратити підтримку серед виборців у цих регіонах, що негативно позначиться на їхній легітимності.

У контексті війни з Росією євроінтеграція набула нового значення. Європейський Союз став важливим партнером України у сферах безпеки, економічної допомоги та гуманітарної підтримки. Політики, які активно співпрацюють з ЄС і здатні залучати таку підтримку, отримують додаткові аргументи для зміцнення своєї легітимності. Війна та її наслідки підвищили значущість євроінтеграційного вектору як складової національної безпеки, що зміцнює довіру до політичних лідерів, які підтримують цей напрямок (Батрименко, & Куриленко, 2024).

Отже, євроінтеграційний вектор є важливим інструментом легітимації політиків в Україні, оскільки він забезпечує не лише політичну підтримку на внутрішньому рівні, а й міжнародну підтримку, що підвищує авторитет влади. Для того,

щоб євроінтеграція справді сприяла зміцненню легітимності політиків, необхідно забезпечити ефективне впровадження реформ та прозору комунікацію з громадянами.

Таким чином, євроінтеграція є механізмом, що зміцнює внутрішню довіру та забезпечує зовнішню підтримку, гарантуючи легітимність влади в умовах війни та економічної кризи. Її стратегічна важливість полягає у здатності консолідувати суспільство навколо європейських цінностей і забезпечити довгострокову перспективу демократичного розвитку України.

Висновки.

Відмова від євроінтеграційного курсу стала переломним моментом для української політики, що призвело до втрати легітимності влади Віктора Януковича та Партії регіонів. Це рішення суперечило суспільним очікуванням значної частини українців, які бачили в євроінтеграції шлях до демократичних реформ, економічного розвитку та боротьби з корупцією. Саме відмова від підписання Угоди про асоціацію з ЄС у 2013 році стала каталізатором масових протестів, що переросли в Революцію Гідності, яка завершилася усуненням Януковича від влади. Події Революції Гідності підтвердили, що європейський курс має стратегічне значення для суспільної та політичної стабільності України. Вони також стали проявом формування громадянського суспільства та зростання політичної свідомості громадян, які висловили готовність активно відстоювати свої права та демократичні цінності.

Підписання Угоди про асоціацію з ЄС у 2014 році заклало основу для подальших реформ, спрямованих на модернізацію державних інституцій та наближення до європейських стандартів. Цей документ став дорожньою картою трансформацій у ключових сферах державного управління, економіки та суспільного життя. Впровадження антикорупційних ініціатив, децентралізаційної реформи, судової реформи та цифрових технологій сприяло зростанню довіри до влади та посиленню міжнародної підтримки України. Зокрема, створення антикорупційних органів, таких як НАБУ та САП, стало важливим кроком у боротьбі з системною корупцією, що довгий час гальмувала розвиток держави. Європейська інтеграція залишається ключовим фактором зовнішньої та внутрішньої легітимності державної влади.

Отримання статусу кандидата на вступ до ЄС у 2022 році стало важливим етапом у процесі євроінтеграції, що мобілізувало суспільну підтримку реформаторських ініціатив та посилило міжнародну допомогу Україні. Цей статус відкрив перед Україною нові можливості у сфері політичної та економічної взаємодії з Європейським Союзом, стимулював уряд до активного виконання вимог щодо реформ та забезпечив подальше фінансове та військове сприяння з боку європейських партнерів. Попри виклики, пов'язані з війною та структурними реформами, європейський курс продовжує відігравати критичну роль у стабільності, розвитку та міжнародному визнанні України. В умовах повномасштабного вторгнення Росії, євроінтеграція набуває не лише політичного та економічного значення, а й стратегічного аспекту безпеки, оскільки співпраця з ЄС сприяє посиленню обороноздатності країни та її інтеграції в європейську систему безпеки.

Таким чином, досвід України засвідчує, що євроінтеграція не лише сприяє модернізації держави, а й виконує функцію гаранта політичної стабільності, соціального розвитку та міжнародного авторитету країни. Подальша реалізація реформ у межах євроінтеграційного курсу стане запорукою сталого розвитку України та її майбутнього як повноправного члена європейської спільноти. Для досягнення цієї мети необхідне збереження політичної волі щодо впровадження реформ, зміцнення верховенства права, продовження боротьби з корупцією та посилення економічної інтеграції з країнами ЄС. Успіх цього процесу залежить не лише від дій української влади, але й від підтримки європейських партнерів, які визнають Україну невід'ємною частиною спільного європейського простору.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

Батрименко, О., & Куриленко, А. (2024). *Комунікативна складова легітимації влади: від домодерну до постмодерну*. (Монографія). Київ: 7БЦ.

Гапоненко, В., & Рихлік, В. (2022). Трансформація демократичного світогляду в умовах глобальних загроз. *Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії*, 41, 198-202.

Гришко, В. І., & Киричук, Б. С. (2022). Євроінтеграція як запорука післявоєнного відновлення України: актуальні проблеми та перспективи розвитку. *Південноукраїнський правничий часопис*, 4, 30-35.

Зайцева-Калаур, І., Паращук, Л., & Дідушин, В. (2023). Політика ЄС щодо України. In *The 9th International scientific and practical conference «Innovations and prospects in modern science» (August 28-30, 2023, pp. 241)*. SSPG Publish.

Кремень, В. Г. (2025). Євроінтеграція України: об'єктивна обумовленість і природність процесу. *Вісник Національної академії педагогічних наук України*, 7(1), 1-5.

Мороз, О. (2015). Реформування місцевого самоврядування в Україні: євроінтеграційні виклики. *Ефективність державного управління*, 44(1), 29-35.

Остапенко, І. (2022). Використання медіаконтенту для візуалізації уявлень молоді про майбутнє: виклики війни і євроінтеграція. *Проблеми політичної психології*, 11(25), 126-141.

Шемшученко, Ю. (2016). Судова реформа в Україні у світлі європейського досвіду: конституційний аспект. *Часопис цивільного і кримінального судочинства*, 6, 47-59.
Шнирков, О. (2023). Економічна інтеграція України до ЄС в умовах російсько-української війни. *Журнал європейської економіки*, 22(1), 49-68.
Яковлев, Д. (2023). Європейський вибір середнього класу в Україні. У С. В. Ківалов (Ред.), *Європейські орієнтири розвитку України в умовах війни та глобальних викликів XXI століття: синергія наукових, освітніх та технологічних рішень: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 19 травня 2023 р.)*, (Т. 1, 163-165). Одеса: Видавництво «Юридика».
Янукович знову каже, що лишається легітимним президентом. (2014, 11 березня). *BBC News Україна*. Retrieved from https://www.bbc.com/ukrainian/politics/2014/03/140311_yanukovych_statement
Dahl, R. A. (1971). *Polyarchy: Participation and opposition*. (pp. 124-188). Yale University Press.
D'Anieri, P. (2023) Viktor Yanukovych and the Path to Confrontation, 2010–2013. In: *Ukraine and Russia: From Civilized Divorce to Uncivil War* (pp. 170-203). Cambridge University Press.
Hobbes, T. (1994). *Leviathan: With selected variants from the Latin edition of 1668*. Indianapolis: Hackett Publishing Co.
Rousseau, J., & Gourevitch, V. (Ed.). (2018). *The social contract and other later political writings*. The Press Syndicate of the University of Cambridge.
Suchman, M. C. (1995). Managing legitimacy: Strategic and institutional approaches. *The Academy of Management Review*, 20(3), 571-610.

REFERENCES

Batrimenko, O., & Kurylenko, A. (2024). *Communicative component of the legitimation of power: from premodern to postmodern*. (Monograph). Kyiv: 7BC.
D'Anieri, P. (2023) Viktor Yanukovych and the Path to Confrontation, 2010–2013. In: *Ukraine and Russia: From Civilized Divorce to Uncivil War* (pp. 170-203). Cambridge University Press.
Dahl, R. A. (1971). *Polyarchy: Participation and opposition*. (pp. 124-188). Yale University Press.
Gaponenko, V., & Rykhlik, V. (2022). Transformation of democratic worldview in conditions of global threats. *Visnyk of Lviv University. Series of philosophical and political studies*, 41, 198-202.
Grishko, V. I., & Kyrychuk, B. S. (2022). European integration as a guarantee of post-war restoration of Ukraine: current problems and prospects for development. *South Ukrainian Legal Journal*, 4, 30-35.
Kremen, V. G. (2025). European integration of Ukraine: objective conditionality and naturalness of the process. *Bulletin of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine*, 7(1), 1-5.
Moroz, O. (2015). Reforming local self-government in Ukraine: European integration challenges. *Effectiveness of public administration*, 44(1), 29-35.
Ostapenko, I. (2022). Using media content to visualize youth's ideas about the future: challenges of war and European integration. *Problems of political psychology*, 11(25), 126-141.
Hobbes, T. (1994). *Leviathan: With selected variants from the Latin edition of 1668*. Indianapolis: Hackett Publishing Co.
Rousseau, J., & Gourevitch, V. (Ed.). (2018). *The social contract and other later political writings*. The Press Syndicate of the University of Cambridge.
Shemshuchenko, Yu. (2016). Judicial reform in Ukraine in the light of European experience: constitutional aspect. *Journal of civil and criminal procedure*, 6, 47-59.
Shnyrkov, O. (2023). Economic integration of Ukraine into the EU in the conditions of the Russian-Ukrainian war. *Journal of European Economy*, 22(1), 49-68.
Suchman, M. C. (1995). Managing legitimacy: Strategic and institutional approaches. *The Academy of Management Review*, 20(3), 571-610.
Yakovlev, D. (2023). The European choice of the middle class in Ukraine. In S. V. Kivalov (Ed.), *European guidelines for the development of Ukraine in the conditions of war and global challenges of the 21st century: synergy of scientific, educational and technological solutions: materials of the International Scientific and Practical Conference (Odessa, May 19, 2023)*, (Vol. 1, pp. 163-165). Odesa: Publishing House "Yurydyka".
Yanukovych again says that he remains a legitimate president. (2014, March 11). *BBC News Ukraine*. Retrieved from https://www.bbc.com/ukrainian/politics/2014/03/140311_yanukovych_statement
Zaitseva-Kalaur, I., Parashchuk, L., & Didushyn, V. (2023). EU policy towards Ukraine. In *The 9th International scientific and practical conference «Innovations and prospects in modern science» (August 28-30, 2023, p. 241)*. SSPG Publish.

Information Technology and Cyber Defence as Important Elements of National Security

UDC: 32.01.04 DOI: https://doi.org/10.15421/172521

Kazmiruk Dmytro
Ph.D. Student, https://orcid.org/0009-0006-5763-1665, dmitrokazmiruk4@gmail.com
Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv, Ukraine)

Abstract

Relevance. The relevance of the article is due to the growing threats to national security in the context of globalisation and digitalisation. Modern challenges, including hybrid warfare and cyber threats, require effective strategies and measures to protect information resources.

The purpose: to identify the key modern challenges to information security in the context of digitalisation and globalisation, as well as to develop recommendations for improving the effectiveness of cyber defence to ensure national security.

Results. Ensuring information security is becoming a priority for public policy due to the growing importance of information and the development of new technologies that pose challenges to national security, in particular in the context of hybrid warfare. It is determined that an effective national security strategy must take into account geopolitical, technological and social factors, as well as the development of cybersecurity through digital transformation and modernisation of information infrastructure. Important areas include improving the regulatory framework, raising the level of information literacy and active cooperation with international partners to establish cyber defence.

Conclusions. In today's globalised and digitalised world, information security is gaining strategic importance for national security. Challenges posed by hybrid threats and cyber conflicts require a comprehensive approach to information security at all levels. The development of a stable information policy that takes into account political, economic and geopolitical factors is key to preserving national interests. The balance between openness of information and its security is important, especially in democratic countries. The integration of digital technologies provides new opportunities for strengthening cybersecurity, but faces challenges from institutional changes, financial constraints and foreign policy threats.

Keywords: information security, cybersecurity, hybrid warfare, digital transformation, national security, information technology, digitalisation

Інформаційні технології та кібернетичний захист як важливі елементи національної безпеки

Казмірук Дмитро
Київський національний університет імені Тараса Шевченка (Київ, Україна)

Анотація

Актуальність. Актуальність статті обумовлена зростаючими загрозами для національної безпеки в умовах глобалізації та цифровізації. Сучасні виклики, зокрема гібридні війни та кіберзагрози, вимагають ефективних стратегій і заходів для захисту інформаційних ресурсів.

Мета дослідження: виявити ключові сучасні виклики інформаційної безпеки в умовах цифровізації та глобалізації, а також розробити рекомендації щодо підвищення ефективності кіберзахисту для забезпечення національної безпеки.

Результати. Забезпечення інформаційної безпеки стає пріоритетом для державної політики через зростання важливості інформації та розвитку нових технологій, що створюють виклики для національної безпеки, зокрема в умовах гібридної війни. Визначено, що для ефективної стратегії національної безпеки необхідно враховувати геополітичні, технологічні та соціальні фактори, а також розвиток кібербезпеки через цифрову трансформацію та модернізацію інформаційної інфраструктури. Важливими напрямками є удосконалення нормативно-правової бази, підвищення рівня інформаційної грамотності та активна співпраця з міжнародними партнерами для налагодження кіберзахисту.

Висновки. У сучасних умовах глобалізації та цифровізації інформаційна безпека набуває стратегічного значення для національної безпеки. Виклики, пов'язані з гібридними загрозами та кіберконфліктами, вимагають комплексного підходу до забезпечення захисту інформації на всіх рівнях. Розробка стабільної інформаційної політики, що враховує політичні, економічні та геополітичні фактори, є ключовою для збереження національних інтересів. Важливим є баланс між відкритістю інформації та її безпекою, особливо в демократичних країнах. Інтеграція цифрових технологій надає нові можливості для зміцнення кібербезпеки, але стикається з викликами інституційних змін, фінансових обмежень і зовнішньополітичних загроз.

Ключові слова: інформаційна безпека, кібербезпека, гібридна війна, цифрова трансформація, національна безпека, інформаційні технології, діджиталізація

Стаття надійшла / Article arrived: 11.01.2025 Схвалено до друку / Accepted: 25.02.2025

Вступ.

Актуальність статті зумовлена швидким розвитком технологій та інформаційних процесів, які створюють нові виклики для національної безпеки. У сучасному світі інформаційна безпека є не лише технологічною, але й стратегічною складовою, що вимагає оперативного реагування на постійно змінювані умови глобальних і внутрішніх загроз. Гібридні війни, кібератаки та маніпуляції інформацією стають все більш поширеними методами тиску на держави, що вимагає від них розробки ефективних стратегій і заходів для захисту від таких загроз. Крім того, інтеграція цифрових технологій у державне управління та суспільне життя підвищує важливість кібербезпеки, що ставить перед країнами завдання забезпечення належного рівня захисту інформаційних ресурсів. Враховуючи зазначене, розгляд питань забезпечення інформаційної безпеки в умовах глобалізації та цифрової трансформації є надзвичайно актуальним і важливим для сучасного етапу розвитку національних і міжнародних безпекових систем.

Мета дослідження: виявити ключові сучасні виклики інформаційної безпеки в умовах цифровізації та глобалізації, а також розробити рекомендації щодо підвищення ефективності кіберзахисту для забезпечення національної безпеки.

Аналіз попередніх публікацій. Наукові дослідження теми інформаційних технологій та кібернетичного захисту як важливих елементів національної безпеки показують, що ці технології стають ключовими у протидії сучасним загрозам. Миколюк (2022) акцентує на важливості стратегічного підходу до кіберзахисту в умовах гібридної війни, підкреслюючи роль інформаційних технологій у державному управлінні. Житко (2017) розглядає розвиток кібербезпеки в Україні в умовах війни, відзначаючи необхідність вдосконалення нормативно-правової бази та співпраці між державними органами, приватним сектором і науковими установами.

Грищук і Даник (2016) досліджують термінологічні аспекти кібербезпеки, вказуючи на потребу у створенні єдиного термінологічного апарату для ефективної боротьби з кіберзагрозами. Мазур (2024) зауважує необхідність покращення правового регулювання кібербезпеки в Україні. Савченко (2023) наголошує на ключовому значенні кібербезпеки у забезпеченні ініормаційної безпеки держави. Куйбіда, Карпенко та Наместнік (2018) акцентують на важливості цифрової трансформації для забезпечення кібербезпеки, зазначаючи, що вона повинна охоплювати всі рівні державного управління. Свердлик (2022) наголошує на ключовому значенні кіберзахисту інформації та кібергігієни при користуванні мережею інтернет, в тому числі для працівників державних органів.

Нікітін і Кульчицький (2019) підкреслюють важливість партнерства між державними органами та приватним сектором для розробки ефективних методів захисту в умовах цифрової трансформації. Денісенко (2023) звертає увагу на роль інформаційно-комунікаційних технологій у публічному управлінні та їх значення для безпеки. Вовк (2024) зауважує, що до публічного управління забезпеченням кібербезпеки має бути обов'язково включено ефективні методи серед яких: розвідка загроз, машинне навчання, поведінкова аналітика, архітектура нульової довіри, управління ризиками. Ці дослідження підкреслюють важливість комплексного підходу до інтеграції ІТ у національну безпеку через розвиток цифрової трансформації, вдосконалення нормативно-правової бази та ефективну співпрацю між різними секторами.

Результати дослідження.

Проблематика інформаційної безпеки набуває особливої актуальності в умовах значного зростання обсягів і значення інформації, яке відбувається в останні роки. Це зростання супроводжується суттєвим збільшенням числа суб'єктів інформаційних відносин і споживачів інформації. Враховуючи ці фактори, забезпечення інформаційної безпеки стає одним із пріоритетних напрямків державної політики. Підвищення ролі інформації в глобалізованому світі, разом із розвитком сучасних технологій, створює нові виклики для національної безпеки. Зокрема, це стосується і загострення гібридної інформаційної війни, яку протягом багатьох років ведуть проти нашої держави. У такому контексті забезпечення інформаційної безпеки набуває не лише технологічного, а й стратегічного значення, вимагаючи комплексного підходу до вирішення проблем, що виникають у цій сфері. Тому важливо здійснювати активні та системні заходи для мінімізації загроз інформаційної безпеки на всіх рівнях.

Інформаційна безпека є однією з пріоритетних сфер відповідальності сучасної держави, що визначає її здатність до захисту власних національних інтересів та ефективної протидії різноманітним загрозам, як внутрішнім, так і зовнішнім. У цьому контексті розробка та впровадження стабільної та сучасної інформаційної політики є основою для забезпечення національної безпеки. Для її ефективної реалізації необхідно враховувати цілу низку об'єктивних чинників, серед яких важливими є політико-економічна та геополітична ситуація на міжнародній арені, загальна тенденція до діджиталізації ключових сфер життєдіяльності, розвиток інформаційних технологій, а також необхідність захисту національних інтересів в умовах активного ведення інформаційної війни з країною-агресором (Миколюк, 2022).

Рівень розвитку та безпеки інформаційного простору країни є важливими системоутворюючими факторами, що прямо впливають на стан національної безпеки, включаючи політичну, економічну, соціальну, воєнну та інформаційну складові. Урахування цих факторів є необхідним для формування стратегії

національної безпеки, яка має на меті забезпечення стабільності та стійкості держави в умовах глобальних та локальних загроз.

Особливу увагу варто приділити тенденціям, що спостерігаються на міжнародній арені, де відкритість даних і доступ до інформації стають важливими аспектами державної політики. Проте, у різних країнах підхід до цього питання може значно варіюватися. У авторитарних режимах інформаційна політика характеризується суворою централізацією та контролем, що визначає чіткі та обмежені сфери доступу до інформації. Натомість у демократичних державах цей процес супроводжується значною участю різних суб'єктів, що створює ситуацію напруженості та дискусійності. Важливим є досягнення балансу між відкритістю інформації та її безпекою, що є складним завданням для урядів. Окремі дослідники зазначають, що в умовах серйозної загрози національній безпеці демократичні держави можуть втратити заявлені цінності прозорості та відкритості, оскільки забезпечення безпеки в таких випадках може вимагати значних обмежень у доступі до інформації.

Потреба в ефективному захисті інформаційних ресурсів сприяє зближенню демократичних та авторитарних підходів до регулювання цієї сфери, що зумовлює зміну акцентів у бік централізації та керованості інформацією (Anderson, 2011; Rosenzweig, 2013). Така трансформація веде до виникнення внутрішнього конфлікту, що поступово загострюється на тлі розвитку глобальної мережі Інтернет. З одного боку, повна прозорість, властива демократичним нормам, виступає як протилежність державній таємниці та секретності, які є необхідними для певних сфер, таких як національна безпека чи оборона, і в яких інтереси виконавчої влади можуть вимагати особливого контролю. Однак, враховуючи поточну геополітичну ситуацію та зростання рівня конфліктів і загроз на глобальному рівні, можна стверджувати, що більшість урядів нині віддають пріоритет забезпеченню безпеки критично важливої інформації перед її широким розповсюдженням (McChesney, 1996). Так, наприклад, переглядається доцільність публікації в відкритому доступі інформації щодо переміщення озброєнь, яка раніше була доступна у формі електронної звітності.

Сучасні реалії, зокрема загострення гібридної війни в інформаційному просторі, значно підвищили актуальність питань удосконалення кібербезпеки в Україні. Хоча вже вжито низку важливих заходів, таких як затвердження "Стратегії кібербезпеки України", прийняття Закону "Про основні засади забезпечення кібербезпеки України" та ратифікація "Конвенції про кіберзлочинність" (Житко, 2017), залишається необхідність подальшого розвитку в цьому напрямку. Особливо це стосується чіткого визначення меж застосування кіберпростору в умовах військових конфліктів. Незважаючи на значний прогрес у розробці методології кібербезпеки, який доводить, що елементами кіберборотьби є кіберзахист, кіберрозвідка та кібервплив, термінологічний апарат, сформований на основі нормативно-правових актів і керівних документів, ще не дозволяє офіційно визнавати це у відповідних документах (Грищук, & Даник, 2016).

Крім того, важливим напрямком є розвиток інформаційного суспільства в Україні, оскільки воно є основою для ефективної реалізації державної інформаційної політики. Для цього необхідно оновити застарілу нормативно-правову базу в інформаційній сфері, підвищувати рівень комп'ютерної та інформаційної грамотності серед населення, активно впроваджувати новітні методи навчання, а також забезпечувати загальний доступ до Інтернету. Хоча робота в цих напрямках вже ведеться, темпи її реалізації все ще не відповідають вимогам часу, що ставить під загрозу конкурентоспроможність країни в інформаційній сфері на міжнародному рівні.

Ефективна кібербезпека не може бути досягнута без належної цифрової трансформації державних інститутів та адаптації провідних інформаційних і цифрових технологій для використання в сфері національної безпеки. Сучасний етап розвитку цифрових технологій супроводжується появою численних визначень цифрової трансформації, кожне з яких акцентує увагу на різних аспектах цього процесу, проте мало хто з них враховує комплексний підхід, який передбачає інтеграцію стратегічного партнерства між усіма зацікавленими сторонами, одночасну розробку цифрових послуг, програмного забезпечення, а також оцінку рівня цієї трансформації. Так, В. С. Куйбіда, О. В. Карпенко та В. В. Наместнік визначають цифрову трансформацію як процес змін у природі людини, її мисленні, життєдіяльності та управлінні, спричинений використанням цифрових технологій (Куйбіда, Карпенко, & Наместнік, 2018). Ю. О. Нікітін та О. І. Кульчицький уточнюють, що цифрова трансформація є процесом переходу до нових способів діяльності, який здійснюється через впровадження цифрових технологій та сервісів, що ґрунтується на стратегічному партнерстві усіх учасників і передбачає одночасну розробку програмного забезпечення, оцінку рівня цифрової трансформації та її інтеграцію у національні стратегії (Нікітін, & Кульчицький, 2019).

Процес цифрової трансформації активно підтримується в Україні загальною тенденцією до діджиталізації більшості сфер життєдіяльності громадян. Діджиталізація, як комплекс сучасних інструментів і процесів, є якісно новим етапом у розвитку інформаційно-комунікаційних технологій, які трансформують усі сфери суспільного життя. Термін «діджиталізація» в перекладі з англійської означає «оцифрування», «цифровізація» або

«перетворення в цифрову форму» (Струтинська, 2019). У цьому контексті діджиталізація виступає не лише як технологічний процес, а й як важливий фактор, що забезпечує інтеграцію інформаційних технологій у різні аспекти функціонування державних інституцій, зокрема в сфері безпеки, що є ключовим для розвитку кіберзахисту та забезпечення національної безпеки.

У сучасних трансформаційних умовах значно посилюється інтеграція технологічних, економічних та соціальних функцій держави, що обумовлює появу нових підходів до управління і взаємодії між державою та громадянами. Новітня цифрова трансформація спричиняє виникнення якісно нової форми інституційної взаємодії, в межах якої відбувається активне впровадження інформаційно-комунікаційних технологій. Взаємозв'язок та взаємодія суб'єктів публічного управління, які опосередковуються цифровізацією, викликають нові інституційні вимоги, зокрема до здобуття сучасних інформаційних технологій учасниками управлінського процесу та їх адаптації до нових форм комунікації (Денісенко, 2023). Це дозволяє говорити про якісну трансформацію функцій держави, яка вже включає в себе інноваційні підходи до управління в умовах цифровізації.

Проте, поряд із позитивними змінами, що супроводжують цифрову трансформацію, існують суттєві виклики та протидіючі фактори. Серед них виділяються проблеми інституційного середовища, фінансові обмеження та зовнішньополітичні загрози, які ставлять під сумнів стабільність і існування української державності в умовах постійного зовнішнього тиску. У цьому контексті важливо зазначити, що, попри значні досягнення у сфері цифровізації, на шляху до повної інтеграції інформаційних технологій у державне управління ще залишаються певні проблеми, які потребують системного вирішення.

Щодо кібербезпеки, то сутність кіберборотьби включає кілька основних аспектів. По-перше, це постійний захист власної кіберінфраструктури, який здійснюється на регулярній основі, а також активний захист у разі кібернападів з боку противника. До того ж, важливими складовими є розвідка кіберінфраструктури супротивника для виявлення вразливих точок та здійснення впливу на його інфраструктуру з метою нейтралізації загроз. Проте, існуючі дефініції понять «кіберзахист», «кіберрозвідка» та «кібервплив» не повною мірою визначають їхнє відношення до кіберборотьби, що ускладнює чітке розуміння цього процесу в контексті офіційної стратегії. Наприклад, визначення кіберрозвідки на даний момент обмежується лише розвідувальними органами України, що не відповідає сучасним викликам, які потребують більш широкого підходу до кібербезпеки (Горгуленко, 2024).

Загалом, сучасні військові конфлікти, зокрема російсько-українська війна, показали, що кіберборотьба є постійним елементом міжнародних відносин як у мирний час, так і під час збройних конфліктів. Кіберборотьба переростає у кіберпротиборство, що характеризується двостороннім впливом, послідовністю та тісним зв'язком з військовими операціями в інших доменах (сухопутний, повітряний, морський), що робить кібероперації важливою складовою частиною сучасної війни. Це підкреслює необхідність не лише вдосконалення національної кібербезпеки, але й розробки міжнародних стандартів кібербезпеки для забезпечення ефективного реагування на кіберзагрози в умовах збройних конфліктів.

Для подальшого посилення кібернетичного захисту і, як наслідок, національної безпеки країни, необхідно врахувати ряд рекомендацій. По-перше, необхідно інтегрувати цифрові технології в усі сфери національної безпеки, що включає впровадження інноваційних інформаційно-комунікаційних технологій в управлінські процеси. Це дозволить створити ефективну систему реагування на кіберзагрози та забезпечить своєчасну і адекватну відповідь на виклики в кіберпросторі.

По-друге, важливо сформувати стратегічне партнерство між державними органами, приватним сектором та науковими установами, яке сприятиме розробці нових цифрових послуг та оцінці рівня цифрової готовності країни до кіберзагроз. Це дасть змогу досягти комплексного підходу у цифровій трансформації та зміцнити кібербезпеку.

По-третє, потрібно постійно вдосконалювати нормативно-правову базу в сфері кібербезпеки, розробляючи чіткі стандарти для кіберзахисту, кіберрозвідки та кібервпливу. Це дозволить створити єдині правила гри для всіх учасників процесу кібербезпеки та забезпечить правову основу для боротьби з кіберзагрозами.

По-четверте, важливим є підвищення рівня комп'ютерної та інформаційної грамотності серед населення та органів влади, що допоможе зменшити кількість людських помилок та уразливостей. Це забезпечить більш ефективне реагування на кіберзагрози та збільшить загальну кіберстійкість країни.

По-п'яте, потрібно впроваджувати інноваційні методи кіберзахисту, зокрема використовуючи штучний інтелект і машинне навчання для моніторингу та захисту кіберпростору країни. Це дозволить швидко виявляти кіберзагрози та нейтралізувати їх на ранніх етапах.

По-шосте, необхідно посилювати співпрацю з міжнародними партнерами, обмінюючись інформацією та координуючи дії для ефективного реагування на глобальні кіберзагрози. Це сприятиме створенню єдиного міжнародного

фронту протидії кіберзлочинності та кібертероризму.

По-сьоме, потрібно постійно модернізувати національну кіберінфраструктуру, адаптуючи її до нових технологічних викликів і забезпечуючи надійний захист критичної інфраструктури. Це дозволить країні підтримувати високий рівень кібербезпеки та забезпечувати стабільність у цифровому середовищі.

Висновки.

У сучасних умовах глобалізації та інформаційної революції питання інформаційної безпеки набувають особливої ваги, оскільки зростання обсягів інформації та розвиток технологій створюють нові виклики для національної безпеки, зокрема в контексті гібридних загроз і кіберконфліктів. Інформаційні війни, дезінформація, маніпуляції громадською думкою через соціальні мережі та кібератаки на критичну інфраструктуру стають інструментами сучасних конфліктів, що посилює потребу в ефективних механізмах захисту.

У цих умовах інформаційна безпека стає не лише технологічною, але й стратегічною складовою національної безпеки, що вимагає комплексного підходу до її забезпечення на всіх рівнях. Розробка стабільної інформаційної політики, яка враховує політичні, економічні та геополітичні фактори, є необхідною для захисту національних інтересів у ситуаціях глобальних загроз. Особливо важливим є досягнення балансу між відкритістю інформації та її безпекою, що стає особливо актуальним у демократичних країнах у контексті загострення загроз для національної безпеки. Захист свободи слова та водночас протидія інформаційним атакам є критично важливими для збереження демократичних інститутів та суспільної стабільності. Паралельно з цим, інтенсивний розвиток цифрових технологій та їх впровадження в усі сфери управління надають нові можливості для зміцнення кібербезпеки та національної безпеки в цілому. Використання штучного інтелекту, технологій блокчейну, біометричних систем і хмарних рішень може значно підвищити рівень безпеки даних та державних інформаційних систем.

Проте необхідно зазначити, що повна інтеграція цифрових технологій в державні структури стикається з низкою викликів, зокрема у сфері інституційних змін, фінансових обмежень і зовнішньополітичних загроз. Успішна цифровізація державного управління потребує системного підходу, включаючи оновлення законодавчої бази, вдосконалення механізмів захисту персональних даних та посилення кіберграмотності серед державних службовців. Враховуючи всі ці фактори, надзвичайно важливо продовжувати розвивати стратегії кібербезпеки, удосконалювати нормативно-правову базу та посилювати міжнародну співпрацю для ефективного протистояння новітнім кіберзагрозам. Україна активно інтегрується в європейські та світові ініціативи у сфері кібербезпеки, що сприяє зміцненню її позицій у боротьбі з кіберагресією. Розвиток інформаційного суспільства та цифрова трансформація повинні стати основою для підвищення рівня безпеки, підвищуючи інформаційну та комп'ютерну грамотність серед населення та органів влади, що дозволить країні зберегти стабільність і конкурентоспроможність в умовах сучасних загроз. Створення національних програм із кібербезпеки, підтримка стартапів у сфері технологічного захисту та розширення міжнародного співробітництва можуть стати ключовими інструментами у формуванні ефективної системи інформаційної безпеки в умовах цифрової епохи.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

Вовк, А. (2024). Сучасні проблеми публічного управління забезпеченням кібербезпеки в Україні. *Публічне управління: концепції, парадигма, розвиток, удосконалення*, 8, 28-35.

Горгуленко, В. (2024). Військово-теоретичне обґрунтування рекомендацій стосовно розвитку термінологічного апарату в сфері кіберборотьби. *Сучасні інформаційні технології у сфері безпеки та оборони*, 3(51), 11-28.

Грищук, Р. В., & Даник, Ю. Г. (2016). *Основи кібернетичної безпеки*. (Монографія). Житомир: ЖНАЕУ.

Денісенко, В. А. (2023). Концептуальні аспекти цифрової трансформації як визначального фактора підвищення ефективності забезпечення національної безпеки в Україні. Правові новели. *Науковий юридичний журнал*, 21(2), 184-189.

Житко, А. О. (2017). Кібервійна як складова гібридної війни. Українське суспільство в умовах війни: виклики сьогодення та перспективи миротворення. *Всеукраїнська науково-практична конференція*. Маріуполь: ДонДУУ. (с. 263-266).

Куйбіда, В. С., Карпенко, О. В., & Наместнік, В. В. (2018). Цифрове врядування в Україні: базові дефініції понятійно-категоріального апарату. *Інформаційні технології*, 1, 5-10.

Мазур, Я. П. (2024). Правові основи регламентації кібербезпеки. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*, 3(85), 11-15.

Миколюк, А. (2022). Публічне управління інформаційною безпекою: діджиталізація та інформаційна війна. *Право та державне управління*, 1, 156-161.

Нікітін, Ю. О., & Кульчицький, О. І. (2019). Цифрова парадигма як основа визначень: цифровий бізнес, цифрове підприємство, цифрова трансформація. *Маркетинг і цифрові технології*, 3(4), 77-87.

Савченко, В. А. (2023). Забезпечення стійкості кібероборони держави в умовах збройного конфлікту. *Сучасний захист інформації*, 3, 6-11.
Свердлик, З. (2022). Кібербезпека та кіберзахист: питання порядку денного в українському суспільстві. *Український журнал з бібліотекознавства та інформаційних наук*, 10, 175-188.
Струтинська, І. В. (2019). Дефініції поняття «цифрова трансформація». *Економіка та управління підприємствами*, 48-2, 91-96.
Anderson, J. (2011). *Public policymaking*. Wadsworth Publishing.
McChesney, R. W. (1996). The Internet and U. S. communication policy-making in historical and critical perspective. *Journal of Communication*, 46, 98-124.
Rosenzweig, P. (2013). *Cyber warfare: How conflicts in cyberspace are challenging America and changing the world*. Praeger Publishers.

REFERENCES

Anderson, J. (2011). *Public policymaking*. Wadsworth Publishing.
Denisenko, V. A. (2023). Conceptual aspects of digital transformation as a determining factor in improving the effectiveness of national security in Ukraine. *Legal novels. Scientific legal journal*, 21(2), 184-189.
Gorgulenko, V. (2024). Military-theoretical substantiation of recommendations for the development of terminology in the field of cyber warfare. *Modern Information Technologies in the Field of Security and Defence*, 3(51), 11-28.
Grishchuk, R. V., & Danik, Y. G. (2016). Fundamentals of cyber security. (Monograph). Zhytomyr: ZhNAEU.
Kuibida, V. S., Karpenko, O. V., & Namestnik, V. V. (2018). Digital governance in Ukraine: basic definitions of the conceptual and categorical apparatus. *Information Technologies*, 1, 5-10.
Mazur, Y. P. (2024). Legal foundations of cybersecurity regulation. *Scientific Bulletin of Uzhhorod National University. Series: Law*, 3(85), 11-15.
McChesney, R. W. (1996). The Internet and U. S. communication policy-making in historical and critical perspective. *Journal of Communication*, 46, 98-124.
Mykoliuk, A. (2022). Public management of information security: digitalisation and information warfare. *Law and Public Administration*, 1, 156-161.
Nikitin, Y. O., & Kulchytskyi, O. I. (2019). Digital paradigm as a basis for definitions: digital business, digital enterprise, digital transformation. *Marketing and digital technologies*, 3(4), 77-87.
Rosenzweig, P. (2013). *Cyber warfare: How conflicts in cyberspace are challenging America and changing the world*. Praeger Publishers.
Savchenko, V. A. (2023). Ensuring the stability of the state's cyber defense in conditions of armed conflict. *Modern Information Protection*, 3, 6-11.
Strutynska, I. V. (2019). Definitions of the concept of ‘digital transformation’. *Economics and management of enterprises*, 48-2, 91-96.
Sverdlyk, Z. (2022). Cybersecurity and cyberdefense: issues on the agenda in Ukrainian society. *Ukrainian Journal of Library and Information Sciences*, 10, 175-188.
Vovk, A. (2024). Modern problems of public management of cybersecurity in Ukraine. *Public administration: concepts, paradigm, development, improvement*, 8, 28-35.
Zhytko, A. O. (2017). Cyberwar as a component of hybrid warfare. Ukrainian society in the conditions of war: current challenges and prospects for peacebuilding. *All-Ukrainian scientific and practical conference*, (pp. 263-266). Mariupol: DonDUU.

Manipulation as a Key Tool of Information Warfare in the Era Of Media And Social Networks

UDC: 32.01.04 DOI: https://doi.org/10.15421/172522

Larioncheva Nataliia
Ph.D. Student, https://orcid.org/0009-0000-3605-0163, larionchevanatalia@gmail.com
Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv, Ukraine)

Abstract

Relevance. The article examines the current issues of information warfare in the context of the development of mass media and social networks. The relevance of the study is due to modern challenges in information security. Information has become a powerful tool of influence, especially in the context of hybrid conflicts. Social networks and online media contribute to the manipulation of consciousness, the spread of disinformation and the destabilisation of society. The study of this topic is important for developing countermeasures, increasing media literacy and strengthening the information security of the state.

The purpose: was to identify the potential opportunities and limitations of comparative analysis as a method of studying institutional reforms.

Results. The study analyses information warfare as an instrument of modern politics, its impact on national security and methods of manipulating public opinion. The main mechanisms of information influence, including disinformation, hybrid attacks and the role of social networks in shaping public opinion are considered. The author analyses strategies for countering manipulation and disinformation, including technological solutions, development of media literacy and state information security measures.

Conclusions. The study showed that information warfare in the 21st century has become a key tool for influencing public opinion, politics and security. The main threats include manipulation, disinformation and destruction of cultural identity. Effective counteraction requires a comprehensive approach: threat analysis, media literacy development, legal regulation and technological tools to combat fakes. The media and social networks play an important role, as they can both spread manipulation and counteract it. Fostering critical thinking and information security are key factors in protecting society.

Keywords: information warfare, manipulation, disinformation, fake news, communication, hybrid warfare, propaganda, information security, public opinion, social media, mass media

Маніпуляція як ключовий інструмент інформаційної війни в епоху ЗМІ та соціальних мереж

Ларіончева Наталія
Київський національний університет імені Тараса Шевченка (Київ, Україна)

Анотація

Актуальність. Стаття розглядає актуальну проблематику ведення інформаційних воєн в контексті розвитку ЗМІ та соціальних мереж. Актуальність дослідження зумовлена сучасними викликами в інформаційній безпеці. Інформація стала потужним інструментом впливу, особливо в умовах гібридних конфліктів. Соціальні мережі та онлайн-медіа сприяють маніпуляції свідомістю, поширенню дезінформації та дестабілізації суспільства. Дослідження цієї теми важливе для розробки механізмів протидії, підвищення медіаграмотності та зміцнення інформаційної безпеки держави.

Метою дослідження: визначити потенційні можливості та обмеження порівняльного аналізу як методу дослідження інституційних реформ.

Результати. Дослідження присвячене аналізу інформаційної війни як інструменту сучасної політики, її впливу на національну безпеку та методів маніпуляції громадською думкою. Розглянуто основні механізми інформаційного впливу, включаючи дезінформацію, гібридні атаки та роль соціальних мереж у формуванні суспільних настроїв. Проаналізовано стратегії протидії маніпуляції та дезінформації, зокрема технологічні рішення, розвиток медіаграмотності та державні заходи інформаційної безпеки.

Висновки. Дослідження показало, що інформаційна війна у XXI столітті стала ключовим інструментом впливу на суспільну свідомість, політику та безпеку. Основні загрози включають маніпуляцію, дезінформацію та руйнування культурної ідентичності. Для ефективної протидії необхідний комплексний підхід: аналіз загроз, розвиток медіаграмотності, правове регулювання та технологічні засоби боротьби з фейками. Важливу роль відіграють ЗМІ та соціальні мережі, які можуть як поширювати маніпуляції, так і протидіяти їм. Формування критичного мислення та інформаційної безпеки є ключовими факторами захисту суспільства.

Ключові слова: інформаційна війна, маніпуляція, дезінформація, фейкові новини, комунікація, гібридна війна, пропаганда, інформаційна безпека, громадська думка, соціальні мережі, ЗМІ

Стаття надійшла / Article arrived: 12.01.2025 Схвалено до друку / Accepted: 26.02.2025

Вступ.

Актуальність дослідження інформаційної війни та маніпулятивних технологій зумовлена сучасними викликами, що постають перед державами у сфері інформаційної безпеки. В умовах цифрової епохи інформація стала не лише засобом комунікації, а й інструментом впливу, що активно використовується у політичних, економічних і військових конфліктах. Значне поширення соціальних мереж та онлайн-медіа створює умови для масового маніпулювання свідомістю громадян, поширення дезінформації та пропаганди. Це може призводити до дестабілізації суспільно-політичної ситуації, ослаблення національної єдності та зниження рівня довіри до державних інституцій.

Окрему увагу слід приділити використанню інформаційної війни в умовах гібридних конфліктів, коли інформаційні атаки доповнюють традиційні військові та економічні методи боротьби. Маніпулятивні технології стають важливим елементом політичного протистояння, формуючи суспільну думку та впливаючи на політичні рішення. З огляду на це, дослідження інформаційної війни та її впливу на суспільство є вкрай важливим. Воно сприяє розробці механізмів протидії дезінформації, підвищенню рівня медіаграмотності населення та зміцненню інформаційної безпеки держави.

Метою дослідження: визначити потенційні можливості та обмеження порівняльного аналізу як методу дослідження інституційних реформ.

Аналіз попередніх публікацій. Слід зауважити, що багато вітчизняних та зарубіжних дослідників зробили вагомий внесок у вивчення маніпуляції як ключового інструменту інформаційної війни в умовах розвитку ЗМІ та соціальних мереж. Однак у їхніх працях не завжди повною мірою враховано динаміку змін у цифровому середовищі та зростання ролі алгоритмів і штучного інтелекту у поширенні маніпулятивного контенту.

Значна частина сучасних досліджень зосереджується на розгляді маніпулятивних технологій через призму медіа-тероризму, фабрикації новин та використання соціальних мереж для поширення дезінформації. Мельник та Леонов (Мельник, & Леонов, 2024) зауважують, що явище інформаційного тероризму в сучасних умовах є реальною загрозою національній безпеці. Харамурза (Харамурза, 2023) розглядає інформаційний тероризм як інструмент гібридної війни та фактор руйнації медіапростору, активне застосування цього інструменту можна відслідкувати в гібридних атаках Росії на Україну.

Однак залишається недостатньо вивченим питання алгоритмічного посилення маніпулятивного контенту та впливу цифрових платформ на масову свідомість у довгостроковій перспективі.

Результати дослідження.

У XXI столітті інформаційна війна стала одним із ключових інструментів сучасної світової політики, спрямованим на досягнення політичного та економічного домінування. Багато держав розробили та впроваджують стратегії інформаційного протистояння з метою реалізації національних інтересів, забезпечення безпеки та досягнення зовнішньополітичних цілей. Інформаційна агресія є інструментом цілеспрямованого впливу на культурну ідентичність та історичну пам'ять суспільства. Її головною метою є докорінна трансформація традиційного культурного та духовного життя, руйнування спадкоємності національних ідеалів і цінностей, а також викорінення історичної пам'яті (Самохвалова, 2011).

У науковій літературі існують різні підходи до визначення інструментарію інформаційної війни. Гібридні атаки розглядаються як комплекс інформаційно-пропагандистських та психологічних заходів, що здійснюються із залученням засобів масової інформації, культурних та мистецьких ресурсів, а також інших комунікаційних засобів упродовж тривалого періоду. Інформаційна війна є однією з ключових загроз національній безпеці, оскільки передбачає досягнення державою домінування в інформаційному просторі. Така перевага надає можливість здійснювати цілеспрямований вплив на громадську думку, формувати поведінкові моделі населення, впливати на політичну еліту та військових. Визначення факту ведення інформаційного впливу є складним завданням, оскільки інформаційні операції можуть бути латентними та здійснюватися без явних ознак маніпулятивного втручання (Денисюк, 2021).

У цьому контексті можна виокремити взаємозв'язок між концепціями «м'якої сили» та «жорсткої сили». «М'яка сила» може бути використана будь-якою державою, оскільки вона охоплює культурні, ідеологічні та зовнішньополітичні аспекти, що сприяють формуванню сприятливого іміджу та впливу на міжнародну аудиторію (Куц, 2017). Обидві концепції передбачають постійний інформаційний тиск на аудиторію.

Систематичний та безперервний інформаційний тиск призводить до поступової втрати культурно-історичної пам'яті, ослаблення культурної самосвідомості та зниження ідеологічної стійкості населення. Цей процес реалізується через чотири основні механізми впливу:

- інформаційно-смисловий вплив – спричиняє дезорієнтацію особистості, викривлюючи її сприйняття дійсності;

- інформаційно-емоційний вплив – руйнує здатність до адекватного оцінювання подій, викликаючи байдужість або підвищену дратівливість;

- інформаційно-моральний вплив – трансформує усталені уявлення про етичні норми, змінюючи розуміння добра і зла;

- інформаційно-історичний вплив – сприяє атомізації особистості в межах власної культури, що призводить до втрати відчуття приналежності до неї (Manoilo, 2016).

Таким чином, інформаційна агресія є потужним інструментом впливу, що загрожує національній ідентичності та соціальній єдності, вимагаючи системної протидії на рівні державної інформаційної політики. Крім того, у рамках інформаційної війни держави застосовують широкий спектр тактик, зокрема пропаганду, кібератаки, створення та використання фейкових акаунтів у соціальних мережах, маніпулювання громадською думкою тощо. Ведення інформаційної війни передбачає встановлення системи контролю над інформаційними потоками та використання механізмів управління інформацією для досягнення стратегічних цілей (Ісмаїлзаде, 2023).

Ключовим інструментом інформаційної війни в сьогоднішніх реаліях залишається маніпуляція. Маніпуляція – це цілеспрямований вплив на свідомість та емоційний стан індивіда, здійснюваний зовнішнім суб'єктом з метою формування певних переконань, ставлень або спонукання до дії. Вона характеризується кількома ключовими аспектами:

- психологічний вплив. Маніпуляція безпосередньо впливає на психіку, свідомість та емоційну сферу особистості;

- прихований характер. Вона здійснюється завуальовано, не є очевидною для суб'єкта впливу, що ускладнює її розпізнавання. Виявлення маніпуляції потребує спеціальних знань, часу та аналітичних зусиль;

- мотиваційна функція. Маніпуляція не лише змінює сприйняття реальності, а й виконує стимулюючу роль, спонукаючи людину до певних дій (Tekke & Aybala, 2021);

- організованість і цілеспрямованість. Маніпулятивний вплив є спланованим, системним і навмисним. Він реалізується відповідно до заздалегідь розробленої стратегії, що вимагає комунікативної майстерності з боку маніпулятора (Чакмак, 2019).

Маніпулятивний вплив може мати різні рівні реалізації, серед яких виокремлюють первинну та вторинну маніпуляцію. Первинна маніпуляція – це свідома та спланована дія, що передбачає чітко визначену мету й методи впливу. Вона ініціюється суб'єктом маніпуляції, який контролює процес впливу та прагне досягти певного результату. Вторинна маніпуляція є наслідком первинного маніпулятивного впливу. Вона відтворюється автоматично та може здійснюватися як тим самим суб'єктом, так і новими учасниками комунікації.

Зміст вторинної маніпуляції полягає у поширенні маніпулятивного матеріалу особами, які самі зазнали первинного впливу. При цьому вона не завжди розглядається як свідома або негативна дія (Токтай, 2019). Вторинна маніпуляція є похідним процесом, що сприяє масштабному поширенню маніпулятивного контенту в суспільстві, навіть без безпосереднього втручання ініціатора первинної маніпуляції.

Маніпулятивні повідомлення характеризуються низкою комунікативних маркерів, що вказують на їхню спрямованість на вплив на масову свідомість. До таких маркерів належать надмірна емоційність, систематичне повторення інформації через певні часові проміжки (наприклад, поширення фейкових повідомлень про нестачу крові у незмінному формулюванні протягом тривалого періоду), а також спотворення змісту через вилучення контексту або фрагментацію інформації. Вербальними індикаторами маніпулятивного характеру повідомлень часто є лексеми, що викликають сильний емоційний відгук, зокрема «терміново», «сенсаційно», «достовірне джерело» тощо (Шульська, Зінчук, & Башманівський, 2023).

Таким чином, маніпуляція виступає ефективним засобом інформаційного впливу, що застосовується в різних сферах суспільного життя, зокрема в політиці, мас-медіа та рекламі, а також в процесі ведення гібридних воєн. Популярність цього інструменту в контексті інформаційного протистояння зростала пропорційно збільшенню впливу засобів масової інформації та соціальних мереж в економічній та політичній сферах.

Засоби масової інформації є ефективним інструментом маніпулювання масовою свідомістю, що дає змогу одночасно впливати на значну кількість населення. З одного боку, вони сприяють формуванню необхідного суспільного ставлення, а з іншого – можуть негативно впливати на морально-психологічний стан громадян. Це, у свою чергу, знижує рівень інформаційної стійкості суспільства та його здатність протидіяти деструктивним ідеям і настроям (Прокопенко, 2017)

Сучасні засоби масової інформації відіграють визначальну роль у конструюванні, загостренні та пролонгації збройних і політичних конфліктів. Останні роки, що характеризуються інтенсивним розвитком комунікаційних технологій, засвідчили наявність двох глобальних, подекуди взаємосуперечливих тенденцій у функціонуванні медіапростору: аудиторія водночас постає як об'єкт маніпулятивного впливу та як активний учасник інформаційних процесів. Та ж тенденція стосується і соціальних мереж, їхня масова популярність та широка аудиторія спричинили комерціалізацію цього середовища. З часом це зробило їх інструментом впливу, що активно використовується у бізнесі та політичних комунікаціях.

Соціальні мережі стали ефективним інструментом для оперативного та відносно маловитратного поширення інформації, включно з дезінформацією. Це зумовило трансформацію медіапростору на платформу для здійснення маніпулятивних впливів. Соціальні мережі сприяють підсиленню інформаційної війни, забезпечуючи можливість масового розповсюдження фейкових акаунтів, діяльності так званих «тролів» та вірусного оманливого контенту. Така інформація здатна не лише швидко охоплювати значну аудиторію, впливаючи на її політичні та соціальні орієнтації, але й стає чудовою основою для поширення дезінформації.

Дезінформація та перекручування фактів є основою для маніпулювання суспільною свідомістю та залишаються важливими складовими інформаційної війни. Вони використовуються для формування викривленого сприйняття реальності та впливу на суспільну свідомість. Фахівці з інформаційної війни цілеспрямовано відбирають, фабрикують, вирізають та спотворюють об'єктивну інформацію, створюючи неправдиву картину подій. Як наслідок, окремі особи, соціальні групи або цілі маси населення, що сприймають таку інформацію, можуть ставати жертвами маніпуляцій, як свідомо, так і несвідомо.

Дезінформація виконує маніпулятивну функцію, оскільки передбачає навмисне поширення неправдивих або оманливих відомостей з метою введення в оману. Це процес, спрямований на спотворення інформаційного середовища та маніпуляцію сприйняттям реальності окремих осіб, груп чи організацій.

З метою обмеження впливу дезінформації важливим є розвиток медіаграмотності та формування навичок критичного мислення серед громадян. Крім того, значну роль у боротьбі з дезінформацією відіграють соціальні медіа-платформи та новинні організації, які мають розробляти ефективні механізми виявлення та запобігання поширенню неправдивих відомостей. Ефективна протидія дезінформації сприяє збереженню демократичних процесів, забезпеченню інформаційної безпеки та підтриманню соціальної стабільності.

У контексті воєнного стану надзвичайно важливою є здатність ефективно виявляти та спростовувати фальшиві новини, а також виявляти типові мовно-виражальні маркери таких повідомлень. Знання основ фактчекінгу є необхідним для формування навичок протидії дезінформації. У цьому контексті інформаційна грамотність та здатність розпізнавати фейкові новини є важливими інструментами для боротьби на інформаційному фронті. Сучасний підхід вимагає здатності виявляти типологічні ознаки фальшивих новин та розуміти основні правила боротьби з дезінформацією (Шульська, Зінчук, & Башманівський, 2023). Розробка ефективних механізмів виявлення та спростування фальшивих новин є важливою складовою інформаційної безпеки в умовах сучасного інформаційного конфлікту.

Довіра до засобів масової інформації є ключовим чинником стабільного функціонування демократичних інститутів, оскільки суспільство значною мірою покладається на медіа у процесі отримання політичних новин. ЗМІ можуть як позитивно, так і негативно впливати на громадську думку, що значною мірою залежить від характеру поширюваної інформації. Ерозія суспільної довіри до державних та медійних інституцій призводить до зростання скептицизму щодо офіційних джерел новин, що спонукає громадян звертатися до альтернативних, часто менш надійних інформаційних ресурсів. У поєднанні з ефектом ілюзорної правди та розширеними технологічними можливостями це сприяє активному поширенню дезінформації через соціальні мережі, перетворюючи їх на ефективний інструмент інформаційної війни (Ісмаїлзаде, 2023).

Розробка системи протидії маніпуляції та дезінформації в умовах інформаційної війни на державному рівні передбачає кілька взаємопов'язаних етапів. Спершу необхідно здійснити аналіз інформаційної загрози, що включає визначення основних джерел дезінформації, виявлення ключових наративів, які використовуються для інформаційного впливу, а також оцінку рівня впливу маніпулятивних повідомлень на громадськість шляхом соціологічних і медіа-досліджень. Наступним кроком є розробка нормативно-правової бази, що передбачає аналіз чинного законодавства щодо боротьби з дезінформацією, створення нових правових механізмів для регулювання інформаційного простору та встановлення ефективних форм співпраці між державою, медіа і громадським сектором для виявлення і спростування фейків. Важливим елементом є формування інституційної структури, що охоплює створення спеціалізованих державних органів або підрозділів для моніторингу інформаційного простору, налагодження міжвідомчої координації між органами безпеки, регуляторами медіа та експертними центрами, а також співпрацю з міжнародними організаціями, що спеціалізуються на боротьбі з дезінформацією.

Ефективна протидія маніпуляції потребує впровадження технологічних рішень, зокрема розробки систем автоматичного моніторингу та виявлення дезінформації на основі штучного інтелекту та аналізу великих даних, інтеграції механізмів фактчекінгу в медіаплатформи та соціальні мережі, а також створення державного інформаційного порталу для перевірки достовірності новин. Не менш важливим є розвиток освітньої та просвітницької діяльності, що передбачає включення медіаграмотності до освітніх програм, проведення національних кампаній із підвищення інформаційної

стійкості громадян, а також активну співпрацю з журналістами та блогерами для поширення перевіреної інформації. Окрему роль відіграють контрпропагандистські заходи, спрямовані на створення власних ефективних наративів для протидії дезінформації, підтримку незалежних медіа для вироблення якісного інформаційного контенту, а також використання соціальних мереж для розповсюдження достовірної інформації.

Для забезпечення дієвості такої системи необхідний постійний моніторинг її ефективності та коригування стратегії відповідно до нових загроз, що передбачає регулярний аналіз ефективності застосованих заходів, адаптацію методів протидії відповідно до змін у медіапросторі та впровадження механізмів зворотного зв'язку для оцінки рівня довіри громадян до державних інформаційних ініціатив. Такий комплексний підхід дозволить посилити інформаційну безпеку суспільства та ефективно протидіяти загрозам інформаційної війни.

Висновки.

Інформаційна війна у XXI столітті стала потужним інструментом впливу на суспільну свідомість, політичні процеси та національну безпеку. Держави активно застосовують інформаційні технології для досягнення стратегічних цілей, використовуючи маніпуляцію, дезінформацію та гібридні атаки. Головною загрозою є руйнування культурної ідентичності, викривлення історичної пам'яті та послаблення соціальної стійкості населення. Крім того, інформаційна агресія може призводити до політичної поляризації, підриву довіри до державних інституцій та створення соціальної напруги, що використовується для дестабілізації країни.

Ефективна протидія інформаційній агресії вимагає системного підходу, що включає аналіз загроз, розвиток медіаграмотності, правове регулювання інформаційного простору та впровадження технологічних механізмів боротьби з дезінформацією. Важливу роль відіграють засоби масової інформації та соціальні мережі, які можуть як сприяти поширенню маніпуляцій, так і стати інструментами їх нейтралізації. Успішна інформаційна політика держави має базуватися на прозорості комунікацій, активній участі громадянського суспільства та взаємодії з міжнародними партнерами у сфері інформаційної безпеки. Окрім державних заходів, критично важливим є формування навичок критичного мислення та інформаційної безпеки серед громадян. Освітні програми з медіаграмотності, курси з цифрової безпеки та широкі просвітницькі кампанії сприяють підвищенню рівня обізнаності населення про методи інформаційного впливу.

Також значну роль відіграє розвиток незалежної журналістики, яка здатна протидіяти пропаганді шляхом об'єктивного висвітлення подій та розвінчування фейків. Лише через комплексні заходи, що включають посилення інституційних механізмів, активізацію наукових досліджень у сфері інформаційної безпеки та міжнародну координацію зусиль, можна забезпечити стійкість суспільства до деструктивного інформаційного впливу та зберегти демократичні цінності. У цьому контексті міжнародна співпраця у сфері кібербезпеки та протидії дезінформації набуває особливого значення, оскільки інформаційні загрози виходять за межі окремих держав і потребують глобальної відповіді.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

Денисюк, Ж. (2021). Пропаганда та контрпропаганда в контексті стратегій державної інформаційної політики. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Державне управління*, 32((71)2), 46-51.

Ісмаїлзаде, Л. (2023). Медіа, маніпуляція та інформаційна війна. *Науково-теоретичний альманах Грані*, 26(5), 55-65. https://doi.org/10.15421/1723102

Куц, Г. М. (2017). Пріоритетні стратегії інформаційної політики у контексті національних інтересів України: ліберальний ракурс. *Політичне життя*, 3, 52-58.

Мельник, Д., & Леонов, Б. (2024). Інформаційний тероризм як загроза національній інформаційній інфраструктурі. *Інформація і право*, 3(50), 99-107. https://doi.org/10.37750/2616-6798.2024.3(50).311667

Прокопенко, Б. В. (2017). Маніпулятивні технології в інформаційній війні: проблеми захисту. *Філософія науки: традиції та інновації*, 1(15), 99-109.

Самохвалова, В. (2011). Специфіка сучасної інформаційної війни: Засоби та цілі руйнування. *Філософія і суспільство*, 3, 54-73.

Харамурза, Д. (2023). Інформаційний тероризм як інструмент гібридної війни та фактор руйнації медіапростору. *Інтегровані комунікації*, 2(16), 29-37. https://doi.org/10.28925/2524-2644.2023.163

Шульська, Н. М., Зінчук, Р. С., & Башманівський, В. І. (2023). Фейкоінструментарій ведення інформаційної війни в Україні: на матеріалі мови сучасних медіа. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського*, 34(73), 1(2), 274-279.

Chakmak, F. (2019). The Issue of Disinformation in the Media and the Power of Manipulation: The Role of Election News in Political Communication from an Ideological and Discursive Perspective. *Selçuk Journal of Communicatio*n, 12(2), 1127-1154.

Manoilo, A. V. (2016). The Role of the Media in Fuelling Political Conflicts: Theory and Practice Of İnformation Wars. *Geopolitical Journal*, (3), 3-8.

Tekke, A., & Aybala, L. A. L. E. (2021). Ethics, Information Manipulation, and Cybersecurity in Social Media. *Academic Review Journal*, 16(2), 44-62.
Toktay, Y. (2019). *The Effect of Disinformation, Manipulation, and Propaganda in Social Media: The Case of Olive Branch Operation* (Doctoral Dissertation). Marmara University, Turkey.

REFERENCES

Chakmak, F. (2019). The Issue of Disinformation in the Media and the Power of Manipulation: The Role of Election News in Political Communication from an Ideological and Discursive Perspective. *Selçuk Journal of Communication*, 12(2), 1127-1154
Denysiuk, Zh. (2021). Propaganda and counter-propaganda in the context of state information policy strategies. *Scientific Notes of Vernadsky Kyiv Polytechnic National University. Series: Public Administration*, 32((71)2), 46-51.
Ismailzadeh, L. (2023). Media, manipulation and information warfare. *Scientific and theoretical almanac Grani,* 26(5), 55-65. https://doi.org/10.15421/1723102
Kharamurza, D. (2023). Information terrorism as a tool of hybrid warfare and a factor in the destruction of the media space. *Integrated communications*, 2(16), 29-37. https://doi.org/10.28925/2524-2644.2023.163
Kuts, G. M. (2017). Priority strategies of information policy in the context of national interests of Ukraine: a liberal perspective. *Political life*, 3, 52-58.
Manoilo, A. V. (2016). The Role of the Media in Fuelling Political Conflicts: Theory and Practice Of İnformation Wars. *Geopolitical Journal*, 3, 3-8.
Melnyk, D., & Leonov, B. (2024). Information terrorism as a threat to the national information infrastructure. *Information and law*, 3(50), 99-107. https://doi.org/10.37750/2616-6798.2024.3(50).311667
Prokopenko, B. V. (2017). Manipulative technologies in the information war: problems of protection. *Philosophy of Science: Traditions and Innovations*, 1(15), 99-109.
Samokhvalova, V. (2011). Specifics Of Modern İnformation Warfare: Means and Goals of Destruction. *Philosophy And Society*, 3, 54-73.
Shulska, N. M., Zinchuk, R. S., & Bashmanivskyi, V. I. (2023). Fake tools of information warfare in Ukraine: on the material of the language of modern media. *Scientific Notes of Vernadsky TNU*, 34(73), 1(2), 274-279.
Tekke, A., & Aybala, L. A. L. E. (2021). Ethics, Information Manipulation, and Cybersecurity in Social Media. *Academic Review Journal*, 16(2), 44-62.
Toktay, Y. (2019). *The Effect of Disinformation, Manipulation, and Propaganda in Social Media: The Case of Olive Branch Operation* (Doctoral Dissertation). Marmara University, Turkey

Information Technologies in the Modern State: Between Regulation and Digital Enserfment

UDC: 004.7:35.078.3:316.4 + 004.738.5 DOI: https://doi.org/10.15421/172523

Babarykina Nadiia
Ph.D., Assoc. Prof., https://orcid.org/0000-0002-6167-3693, nadia_babarykina@kneu.edu.ua
Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman (Kyiv, Ukraine)

Abstract

Relevance. Digital platforms no longer function solely within the framework of a market economy but instead create enclosed ecosystems where they dictate access to information, regulate economic participation, and consolidate power through algorithmic governance. This shift challenges traditional notions of state sovereignty, good governance, and societal agency, bringing the concept of techno-feudalism to the forefront of academic and policy discussions.

The purpose of the study is to determine the prospects for interaction between modern states and technological corporations, including the influence of the latter on global state policies, as well as to explore the boundaries between legitimate regulation of the digital environment and the threat of technological enserfment of society (humanity).

Results. The findings indicate that digital corporations, by monopolizing data and algorithmic decision-making, establish a new form of hierarchical control reminiscent of feudal power structures. These entities control access to economic and social resources, shaping a new ruling class of "digital lords," while small businesses and individual users become increasingly dependent on platform ecosystems. The study highlights the growing disparity in digital access and economic opportunity, demonstrating how technologically advanced nations and corporations dominate less developed economies. Existing regulatory frameworks and antitrust measures are found to be insufficient in addressing the growing monopolization of digital infrastructures.

Conclusions. The study underscores the urgent need for alternative governance models, including stronger regulatory measures for algorithmic transparency, support for open-source technologies, and efforts to improve digital literacy among citizens. Without these interventions, artificial intelligence and automation are likely to exacerbate existing inequalities and further centralize control in the hands of a few dominant corporations.

Keywords: techno-feudalism, digital economy, digital inequality, state regulation, digital platform, digital space actor, analytical and statistical technology, artificial intelligence

Інформаційні технології в сучасній державі: між регулюванням і цифровим закріпаченням

Бабарикіна Надія
Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана (Київ, Україна)

Анотація

Актуальність. Цифрові платформи більше не функціонують лише в межах ринкової економіки, а створюють замкнуті екосистеми, де вони диктують доступ до інформації, регулюють економічну участь та консолідують владу через алгоритмічне управління. Така зміна ставить під сумнів традиційні уявлення про державний суверенітет, належне врядування та суспільну суб'єктність, виводячи концепцію технофеодалізму в центр академічних і політичних дискусій.

Мета дослідження – визначити перспективи взаємодії сучасних держав із технологічними корпораціями, в т.ч. впливу останніх на державну політику у світі, та межі між легітимним регулюванням цифрового середовища та загрозою технологічного закріпачення суспільства (людства).

Результати. Дослідження показує, що цифрові корпорації, монополізуючи дані та алгоритмічні механізми ухвалення рішень, формують нову систему ієрархічного контролю, що нагадує феодальні структури влади. Вони визначають доступ до економічних та соціальних ресурсів, формуючи новий клас «цифрових лордів», тоді як малі підприємства та індивідуальні користувачі стають дедалі більш залежними від платформених екосистем. Робота акцентує увагу на зростаючій цифровій нерівності та розриві в економічних можливостях, демонструючи, як технологічно розвинені країни та корпорації домінують над менш розвиненими економіками. Крім того, існуючі регуляторні механізми та антимонопольні заходи виявляються недостатніми для подолання процесів цифрової монополізації.

Висновки. У дослідженні підкреслюється нагальна потреба у розробці альтернативних моделей управління цифровою економікою, зокрема у впровадженні жорсткіших регуляторних заходів щодо алгоритмічної прозорості, підтримці відкритих технологій та підвищенні цифрової грамотності населення. Без таких заходів штучний інтелект та автоматизація ймовірно лише поглиблять існуючі нерівності та сприятимуть подальшій концентрації влади у руках корпорацій.

Ключові слова: технофеодалізм, цифрова економіка, цифрова нерівність, державне регулювання, цифрова платформа, суб'єкт цифрового простору, аналітико-статистичні технології, штучний інтелект

Стаття надійшла / Article arrived: 12.01.2025 Схвалено до друку / Accepted: 27.02.2025

Вступ.

Сучасний світ перебуває у стані радикальних трансформацій, спричинених впливом цифрових технологій та концентрацією влади в руках небагатьох технологічних гігантів (Amazon, Apple, Google, Meta, Microsoft, NVIDIA тощо). Жан Бодріяр свого часу писав про те, що суспільство рухається у напрямку тотальної симуляції, де реальність поступово замінюється її репрезентацією. Він стверджував, що цей процес проходить чотири стадії: від підробки та серійного виробництва до структурної трансформації, де реальність витісняється знаками реального, і фрактальної стадії, де будь-яке значення розпорошується у безкінечному потоці симулякрів. У контексті сучасної держави це означає, що цифрові технології не лише стають засобом контролю, а й створюють симулякри управління, політики та демократії. Інформаційні системи та алгоритми, які визначають порядок денний у медіа, маніпулюють етичними кодами та формують суспільні уявлення про добро і зло, поступово стають новими «реальностями», що можуть не мати жодного зв'язку з дійсністю. Як зазначав Бодріяр, «в епоху симуляції всі референти знищуються або ж відтворюються у вигляді штучних знакових систем» (Baudrillard, 1988). Це безпосередньо впливає на політику, управління державними структурами та громадянську активність.

Останні події у США демонструють, що цифрові корпорації дедалі більше інтегруються у державні структури, затираючи межі між приватним сектором і владою. Призначення Ілона Маска керівником нового підрозділу Департаменту ефективності уряду (від англ. Department of Government Efficiency, DOGE), що входить до складу Виконавчого офісу Президента США (Hudspeth Blackburn, Luhby, Pellish, & Egan, 2024), є яскравим свідченням переходу до нової моделі державного контролю, де технологічні корпорації не просто співпрацюють з урядом, а формують реальність державного управління.

Це відкриває питання про те, наскільки держава в нових реаліях зберігає свою автономність та наскільки її функціонування є результатом незалежних політичних рішень, а не алгоритмічного управління цифрових корпорацій. Аналіз цих тенденцій є важливим для розуміння сучасних викликів, пов'язаних із взаємодією держави та інформаційних технологій, а також для визначення оптимальних шляхів регулювання та забезпечення балансу інтересів суспільства та приватного сектору.

Тому **мета статті** – визначити перспективи взаємодії сучасних держав із технологічними корпораціями, в т.ч. впливу останніх на державну політику у світі, та межі між легітимним регулюванням цифрового середовища та загрозою технологічного закріпачення суспільства (людства).

Стан наукової розробки проблеми. На основі аналізу україномовної першоджерел можна виділити декілька ключових тематичних напрямів, у межах яких здійснюється науковий дискурс.

Перший напрям – цифровізація державного управління та її вплив на процеси ухвалення рішень. До цього напряму належать роботи Шевчука і Васьківа (2015), Ульянченко та Свиридової (2015), а також Запорожець (2020). Дослідники аналізують інформаційні технології як засіб підвищення ефективності управління, розглядаючи такі аспекти, як системи підтримки прийняття рішень, електронне урядування та автоматизація державних процесів. Вони підкреслюють, що цифровізація сприяє оперативності та прозорості державного управління, проте ставлять питання про потенційні ризики централізації влади в руках тих, хто контролює цифрову інфраструктуру.

Другий напрям – інформаційні технології як інструмент регулювання та контролю за суспільством. До нього можна віднести дослідження Воронкової (2021), Луценко (2010) та Голобородько і Дубіної (2018), які розглядають питання інформаційного менеджменту та адміністрування цифрового простору. Дослідники наголошують, що, з одного боку, цифрові технології можуть забезпечити ефективне регулювання суспільних процесів, а з іншого – вони можуть використовуватись як механізм нагляду за громадянами, обмеження свободи вираження думок і управління суспільними настроями через алгоритмічні системи.

Третій напрям – правові та політичні аспекти цифровізації. Дослідження Новак-Каляєвої (2012, 2013), Вжешневської (2023), Петракова (2011), Селезньової і Храпко (2017) та Кудінова і Яцини (2023) акцентують увагу на нормативному забезпеченні цифрової трансформації державного управління. Особливий інтерес становлять питання правового регулювання інформаційної сфери в різних країнах, включаючи США та ЄС, особливостей застосування новітніх інформаційних технологій у державотворенні, а також проблеми захисту прав людини у цифровому просторі. Дослідники наголошують, що цифровізація створює нові виклики для правової системи, зокрема пов'язані з контролем над персональними даними, боротьбою з дезінформацією та кібербезпекою, в тому числі корпоративним шахрайством і корупцією.

Четвертий напрям – цифровізація у сфері безпеки та військового управління, зокрема дисертація Рожко (2025). У цій роботі розглядаються механізми цифрового контролю у військовій сфері, включаючи застосування технологій для моніторингу мобільності населення, цифрових реєстрів та автоматизованих систем оцінки ризиків. Автор демонструє, що ці технології можуть бути використані не лише у воєнних цілях, а й для тотального нагляду за суспільством у мирний час.

П’ятий напрям – роль державного регулювання у цифровій економіці. Роботи Мельника (2018), Кундицького і Сенишина (2020) та Степанова (2009, 2014) акцентують увагу на необхідності державного регулювання ІТ-сектору, щоб запобігти цифровій залежності від транснаціональних корпорацій. У цих роботах аналізується взаємодія держави та приватних технологічних компаній, визначаються ризики приватизації цифрової інфраструктури та впливу технологічних монополій на економічну та політичну стабільність держав.

Нарешті, шостий напрям – економічний вплив інформаційних технологій та цифрових корпорацій на функціонування держави та державних інституцій. До цього напряму належать дослідження Терехова та Прокопенка (2010), Федулової (2012), Очерет (2008). У цих роботах аналізується, як цифровізація державного управління та розвиток ІТ-сектору впливають на економічну політику держави. Особливу увагу приділено цифровим корпораціям, які через контроль над інформаційними потоками та фінансовими операціями формують нові моделі економічного домінування, що ставить під загрозу економічний суверенітет національних держав. Саме в рамках цього напряму ми і зосередимо нашу подальшу увагу.

Результати дослідження.

Починаючи з 2020 року, традиційні економічні та соціальні моделі, які ще донедавна здавалися непорушними, піддалися суттєвим змінам, викликаючи дискусії щодо нового етапу розвитку суспільства. Одним із концептуальних підходів до опису цих подій, а точніше, змін, що відбуваються, стало дослідження Яніса Варуфакіса (Varoufakis, 2024), в якому автор стверджує, що сучасна економічна модель значною мірою відходить від класичного ринкового капіталізму та набуває рис, притаманних середньовічному феодалізму.

Концепція технофеодалізму виникла як відповідь на помітну зміну парадигми у сфері цифрової або платформної економіки (Boyer, 2022; Loertscher, Marx, 2020). Дослідники зазначають, що ключові глобальні технологічні корпорації, такі як Amazon, Google, Apple та Meta, не просто беруть участь у конкурентній боротьбі на ринку, а фактично створюють закриті екосистеми, у яких вони одноосібно визначають правила гри (Gerber, 2019; Gnisa, 2019).

Термін «феодалізм» традиційно відноситься до середньовічної суспільно-економічної системи, що характеризувалася васальною ієрархією, жорстким соціальним поділом та економічною залежністю селян від земельних володарів. У цій системі головним ресурсом було володіння землею, а джерелом багатства – контроль над сільськогосподарською продукцією та робочою силою (Bradley, & Taylor, 2009). У свою чергу, капіталізм, що прийшов на зміну феодалізму, базувався на вільному ринку, конкуренції та приватній власності на засоби виробництва. Відмінність між капіталізмом і феодалізмом полягає у механізмі вилучення доданої вартості. У феодалізмі це здійснювалося через ренту, яку селяни платили своїм панам, тоді як у капіталізмі головним способом отримання прибутку стало виробництво товарів та послуг у конкурентному середовищі (Marti, 2023).

Концепція технофеодалізму не виникла ну пустому місці. Їй передували дослідження інших авторів. Наприклад, дослідження П. Драгоса і Дж. Брайвайта (Drahos, & Braithwaite, 2002), в якій автори пропонують критичний аналіз трансформації сфери інтелектуальної власності та її впливу на економічну нерівність, демократичні права та глобальне управління знаннями. Вони вводять поняття «інформаційного феодалізму», щоб описати процеси, в ході яких великий бізнес і транснаціональні корпорації поступово монополізували інтелектуальну власність, створюючи структуру домінування, що нагадує середньовічний феодальний лад, де невелика група еліт контролює ключові ресурси.

Основна теза авторів полягає в тому, що перетворення знання на приватну власність через міжнародні угоди, як-от TRIPS (Угода про торговельні аспекти прав інтелектуальної власності), створює ситуацію, коли великі корпорації отримують значний контроль над інформаційними ресурсами, технологіями та навіть природними біологічними даними. Автори пояснюють, що цей процес супроводжувався маніпуляціями, політичним тиском та лобіюванням з боку потужних компаній, особливо фармацевтичних та ІТ-корпорацій. Наприклад, Pfizer активно сприяла ухваленню суворих міжнародних стандартів патентного права, що призвело до обмеження доступу до дешевих ліків у країнах, що розвиваються.

Окремо розглядається роль цифрової власності та «інфогополій» (термін, що відображає монополізацію інформаційного простору), які мають безпосередній зв’язок із сучасними платформними корпораціями. Автори наголошують на тому, що такі компанії, як Microsoft, Google і Hollywood Studios, фактично привласнюють інформаційний простір, контролюючи авторські права, програмне забезпечення та цифрові контенти, що ускладнює розвиток незалежних інновацій. В таких умовах копірайт у цифрову епоху перетворюється з механізму стимулювання творчості на інструмент блокування доступу до знань і культурних продуктів.

Дотичною до роботи Варуфакіса також можна вважати дослідження Йоханесса (Johannessen, 2019), який пропонує ґрунтовний аналіз сучасного капіталізму, наголошуючи, що він не зникає, а мутує, поступово набуваючи феодальних рис. Автор вказує, що автоматизація та роботизація призводять до знищення середнього класу, який був основою демократичного суспільства, і замінюють його

новими соціальними структурами, де невелика технологічна та фінансова еліта контролює більшість економічних ресурсів. Політична влада дедалі більше передається корпораціям і технократичним елітам, що створює модель «феодального капіталізму», у якій великі цифрові платформи та фінансові структури виконують роль нових лордів, а більшість населення опиняється в становищі цифрових селян, що залежать від рішень корпорацій і алгоритмічних систем. Йоханссен наголошує, що сучасні технології не лише не усувають соціальну нерівність, а й зміцнюють її, перетворюючи державні механізми на формальні структури без реальної влади. Цифрові платформи, подібно до земельної власності у Середньовіччі, стають основними джерелами багатства та впливу, створюючи нову кастову систему, де контроль над інформацією відіграє ключову роль. При цьому демократія поступово підміняється корпоративним урядуванням, де рішення ухвалюються не виборними органами, а технократичною елітою.

Тож сучасний цифровий світ наближається до нової форми залежності, в якій контроль над даними, платформами та цифровими екосистемами нагадує феодальні структури (Varoufakis, 2024). Цифрові корпорації отримують дохід не стільки через виробництво чи продаж, скільки через ренту – вони контролюють доступ до цифрових «земель», а їхні користувачі змушені віддавати власні дані, час і ресурси за право перебувати в межах цих екосистем (Boyer, 2022). В результаті ми отримуємо нову форму економічної залежності, в якій окремі індивіди та компанії стають «цифровими кріпаками», що працюють на благо володарів великих цифрових платформ.

Критики концепції технофеодалізму зауважують, що така аналогія може бути надмірно спрощеною, адже сучасна цифрова економіка все ще функціонує за принципами капіталізму, хоч і у видозміненій формі. Вони вказують на те, що великі корпорації все ще прагнуть до інновацій та інвестицій у розвиток технологій, а не лише займаються рентним збиранням прибутку (Morozov, 2022). Втім, навіть їхні опоненти визнають, що сучасний цифровий ландшафт стає все менш відкритим і все більше нагадує закриті домени, в яких правила встановлюються не державами чи ринковими механізмами, а невеликою групою цифрових володарів (Drahos, & Braithwaite, 2002; Özlük, 2023).

На відміну від класичного феодалізму, де примусова праця та відсутність особистої свободи були очевидними, технофеодалізм використовує механізми, що формально базуються на добровільному виборі, але фактично обмежують можливості для альтернативи. При цьому, технофеодалізм не є точним повторенням середньовічного феодалізму, але містить ключові паралелі з ним: обмеженість ринку, залежність від цифрових «володарів» та можливість корпорацій встановлювати власні правила, які визначають функціонування цифрової економіки.

Серед основних ознак «технологічного закріпачення» вважається розвиток таких негативних феноменів як:

1. Неконтрольоване використання даних користувачів. IT-компанії, бажають цього чи ні, концентрують у своїх сховищах даних відомості про своїх користувачів (контактні дані, історія споживчої поведінки тощо), яку вони не лише використовують для формування персоналізованої реклами, прогнозування їх поведінки, а і для маніпуляцій (наприклад, політичної пропаганди). Це, звісно, створює ризики масового маніпулювання суспільною свідомістю та підвищує загрозу цифрової диктатури (De Gregorio, 2022; Helbing, 2019).

2. Збільшення цифрової нерівності, як між людьми, так і країнами, що призводить до закономірного міжнародного розподілу праці і обмеженню можливостей для економічного розвитку, що виливається у тезу про так званий 1% населення, яке контролює основну частку створюваної цінності, що суперечить класичній економічній теорії та базовим принципам капіталізму. Теоретично рівень нерівності мав би знижуватися із зростанням доходів, проте цього не сталося. Натомість у світі сформувався новий панівний клас, що складається із надзаможної еліти, яка концентрує у своїх руках фінансові ресурси та владні важелі (Johannessen, 2019; Milanovich, 2019; Butollo, & Nuss, 2019).

3. Зростання чисельності прекаріату – класу працівників із нестабільним доходом. Робота у сфері «фрілансу», цифрової економіки часто не забезпечує достатньої фінансової стабільності, оскільки платформи можуть змінювати умови співпраці або навіть блокувати користувачів без пояснень (Marti, 2023). Така ситуація призводить до формування нової форми експлуатації, де людина працює в умовах повної залежності від цифрових структур.

Концепція технофеодалізму викликає палкі дискусії вчених. Одні дослідники вбачають у ній точний опис нової соціально-економічної реальності. Інші вважають, що така аналогія є перебільшеною та не відображає справжньої сутності сучасного капіталізму. Прихильники концепції наголошують, що сучасні цифрові корпорації все частіше діють як феодальні володарі, контролюючи доступ до інформації, ринку та економічних ресурсів. Це обумовлено:

– по-перше, рентною природу доходів – традиційний капіталізм базувався на виробництві товарів і послуг, тоді як технофеодалізм передбачає отримання прибутку через ренту. Наприклад, Apple стягує комісію з розробників додатків в App Store, а Amazon забирає частину доходів продавців на своїй платформі (Smith, Monea, & Santiago, 2023);

– по-друге, цифровою залежністю користувачів –

багато користувачів стали настільки інтегрованими у цифрові екосистеми, що вихід з них стає надзвичайно складним. Наприклад, бізнеси, що працюють у Facebook чи Google, залежать від алгоритмів (пошуку або просування контенту) цих платформ, які можуть змінюватися, в першу чергу, на користь корпорації, а не кінцевого споживача (De Gregorio, 2022);

– по-третє, концентрацією влади та відсутністю конкуренції – класичний капіталізм передбачає вільний ринок і конкуренцію, проте великі технологічні компанії фактично усувають конкурентів через механізми монополізації, куди входить як викуп потенційних конкурентів, так і налаштування роботи сервісів із перевагами для власних продуктів (Kang, & McCabe, 2024);

– по-четверте, змінами у трудових відносинах, коли працівники стають залежними від платформ на кшталт Uber, Glovo чи DoorDash, де вони змушені виконувати роботу на умовах корпорацій, не маючи стабільних гарантій та соціальних пільг (Sevignani, 2019);

– нарешті, п'яте, політичним впливом техногігантів, адже цифрові корпорації мають змогу впливати на політику та ухвалення законів через лобіювання, що дозволяє їм залишатися поза реальним регулюванням (Helbing, 2019).

Попри всі ці аргументи, критики концепції вважають її надмірно спрощеною та такою, що не враховує складності сучасного економічного ладу. Серед основних тез можна виділити такі:

1. Незважаючи на контроль над платформами, технологічні корпорації діють у межах ринкової економіки. Вони залежать від споживачів, конкурентів та інвесторів, а не функціонують за принципом спадкової влади, як це було за часів справжнього феодалізму (Morozov, 2022).

2. Хоча великі компанії мають значні переваги, нові технології можуть створювати альтернативи. Наприклад, розвиток децентралізованих платформ і відкритих технологій дозволяє користувачам відходити від централізованих цифрових монополій (Boyer, 2022).

3. На відміну від феодалізму, де контроль базувався на фізичному примусі, сучасні цифрові корпорації використовують алгоритми, що змушують користувачів залишатися в екосистемах через комфорт та звичку, а не через безпосередній примус (Sadowski, 2023).

4. Уряди поступово починають ухвалювати закони для контролю над цифровими корпораціями. Європейський Союз, наприклад, уже запровадив правила щодо конфіденційності даних (GDPR) та працює над антимонопольними заходами проти IT-гігантів (General Data Protection Regulation, 2018; European Parliament and Council, 2022).

5. Інтернет і соціальні медіа дали змогу мільйонам людей отримати доступ до інформації, висловлювати свою думку та організовувати політичні рухи. Це суперечить ідеї повного контролю, притаманного феодалізму (Schlosberg, 2017).

Незважаючи на відсутність одностайності поглядів щодо сутності або необхідності концепції технофеодалізму, існує очевидний тренд до концентрації влади у руках невеликої групи корпорацій, що контролюють доступ до цифрових ресурсів, в контексті якого виникають питання щодо ролі та місця держави в цих умовах. Держава традиційно виступає як гаранти прав і свобод громадян, зокрема у сфері економічної діяльності. Лише вона може бути тією єдиною інстанцією, яка спроможна впроваджувати політику захисту звичайних громадян, що має на меті послабити асиметрію влади між користувачами та корпораціями, які монетизують дані, отримані від свої користувачів.

Тому держава змушена адаптувати свої підходи до нового виклику – цифрової монополізації та експлуатації даних. Одним із головних інструментів державного контролю над технологічними гігантами є антимонопольне законодавство. У Європейському Союзі діють суворі закони, спрямовані на боротьбу з цифровими монополіями, зокрема Регламент цифрових ринків (Digital Markets Act), який обмежує домінування великих платформ (Annual report on Regulation, 2024; European Commission, 2022). США не виключення і там також було проведено серію антимонопольні розслідувань проти Google, Meta та інших компаній (Kang, & McCabe, 2024; Katila, & Thatchenkery, 2023; Westling, 2024).

В той же час дослідники зазначають, що традиційні антимонопольні заходи не завжди є ефективними в цифровій економіці. Класичне поняття «монополії» передбачає контроль над фізичними ресурсами, тоді як у сучасному світі влада базується на володінні даними та алгоритмами. Тому регуляторні заходи поки що не здатні кардинально змінити ситуацію, оскільки IT-корпорації знаходять способи обходити обмеження або продовжують свою діяльність у країнах із менш жорстким законодавством (Kang, & McCabe, 2024; Katila, & Thatchenkery, 2023; Loertscher, & Marx, 2020; Westling, 2024). Технологічні корпорації мають значний політичний вплив і можуть ефективно лобіювати свої інтереси, стримуючи регуляторні ініціативи, що ставить під сумнів здатність будь-якої держави зберегти «суверенітет» у цифрову епоху.

З іншого боку, деякі держави, такі як Китай, обрали жорсткий підхід до технологічних компаній. Китайська влада активно регулює діяльність місцевих корпорацій, обмежує збір персональних даних і навіть примушує технологічних гігантів ділитися своїми алгоритмами з урядом (Hendrix, 2024; Zhang, 2024). Такий підхід забезпечує державний контроль, проте викликає питання щодо обмеження свободи слова та прав громадян.

Ще один потенційний шлях державного впливу – розвиток альтернативних цифрових екосистем. Деякі країни розглядають можливість створення власних державних платформ або підтримки відкритих технологій, щоб послабити залежність від приватних цифрових компаній – починаючи від впровадження блокчейн (Hoven, Pouwelse, Helbing, & Klauser, 2019) і закінчуючи створенням децентралізованих соціальних медіа як альтернативи X (Twitter) або Meta, де контроль над ресурсами розподіляється між користувачами. Наприклад, рух "Platform Cooperativism" пропонує ідею цифрових кооперативів, де працівники та користувачі володіють і керують платформою на рівноправних умовах (Platform Cooperativism Consortium, 2009).

Нарешті, останнім не з точки зору значимості, рішенням є посилення цифрової грамотності населення. Якщо користувачі усвідомлюватимуть, як працюють алгоритми, як використовуються їхні дані і які альтернативи існують, вони зможуть робити усвідомлений вибір на користь більш безпечних та прозорих цифрових екосистем.

В той же час існують ризики, що процеси поглинання світу технологічними корпораціями може лише поглибитися, якщо цифрові корпорації знайдуть способи ще більше посилити свою владу. Наприклад, розвиток штучного інтелекту може дозволити технологічним компаніям ще ефективніше керувати поведінкою користувачів, маніпулювати інформацією та встановлювати нові цифрові бар'єри, як це відбувалось під час виборів Президента США (наприклад, створення так званих "deep fakes" за допомогою штучного інтелекту) (Bond, 2024). Якщо такі тенденції продовжаться, технофеодалізм буде не за горами.

Висновки.

Сучасні цифрові корпорації не просто функціонують у межах ринкової економіки, а створюють замкнуті екосистеми, де вони самостійно визначають правила гри, встановлюючи механізми рентного вилучення вартості. Це наближує їх до середньовічних феодальних структур, де володіння ключовими ресурсами – тоді землею, а нині даними та платформами – забезпечувало політичну та економічну владу. Головна відмінність полягає в тому, що контроль більше не базується на фізичному примусі, а здійснюється через алгоритмічне управління, маніпуляцію інформацією та залежність користувачів від цифрових сервісів.

Важливою проблемою є зростання цифрової нерівності, яка проявляється як на рівні окремих користувачів, так і між країнами. Доступ до цифрових екосистем визначає можливості для економічного зростання, проте великі корпорації монополізують цей простір, обмежуючи конкуренцію та створюючи умови для залежності малих бізнесів і навіть держав від своїх платформ. Це призводить до утворення нового панівного класу, що концентрує основну частину створюваної цінності, суперечачи класичним економічним теоріям про вільний ринок та природне зниження нерівності зі зростанням доходів.

Держава, яка історично виступала як гарантія прав громадян і контролювала ринкові механізми, змушена адаптуватися до нової реальності, у якій корпорації конкурують із нею за вплив. Традиційні антимонопольні заходи, як показує європейська практика, є частково ефективними, проте вони не вирішують проблему фундаментального перерозподілу влади у цифрову епоху. Крім того, технологічні корпорації мають значний вплив на державні інституції через лобіювання, що ставить під сумнів можливість їх ефективного регулювання класичними правовими механізмами.

Попри розбіжності у підходах, критики концепції технофеодалізму визнають, що концентрація цифрової влади є реальністю, яка вимагає негайної реакції. Можливими варіантами вирішення проблеми можуть стати розвиток відкритих технологій і децентралізованих платформ, посилення цифрової грамотності населення та створення альтернативних цифрових екосистем. Водночас існує загроза, що технологічний розвиток, особливо у сфері штучного інтелекту, ще більше посилить владу цифрових корпорацій, зробивши технофеодалізм не просто метафорою, а новою соціально-економічною реальністю.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

Вжешневська, О. М. (2023). Поняття та ознаки цифровізації як правової категорії. *Юридичний науковий електронний журнал*, 6, 813–815. Відновлено з https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-6/195

Воронкова, В. Г. (2021). Технології інформаційного менеджменту в державному управлінні. *Вісник Національного університету цивільного захисту України. Серія: Державне управління*, 2, 70–79. Відновлено з https://doi.org/10.52363/2414-5866-2021-2-9

Голобородько, Т. В., & Дубіна, О. Д. (2018). Використання інформаційних технологій в публічному адмініструванні: досвід України та європейські орієнтири. *Державне управління: удосконалення та розвиток*, 6. Відновлено з http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=1260

Запорожець, Т. В. (2020). *Інтелектуальне управління у діяльності органів публічної влади*. Київ: НАДУ.

Кундицький, О. О., & Сенишин, О. С. (2020). Особливості державного регулювання IT-сфери у вітчизняній економіці. *Вісник Національного університету "Львівська політехніка". Серія "Проблеми економіки та управління"*, 4(1), 34–42. Відновлено з https://doi.org/10.23939/semi2020.01.034

Луценко, С. М. (2010). Особливості інформаційного забезпечення в державно-управлінській діяльності. *Актуальні проблеми державного управління*, 2, 306–312. Відновлено з http://nbuv.gov.ua/UJRN/apdy_2010_2_41

Мельник, М. І. (2018). Інституційне забезпечення розвитку ІТ-сектору в Україні: основні проблеми та пріоритетні напрями удосконалення. *Регіональна економіка*, 1, 102–110. Відновлено з http://nbuv.gov.ua/UJRN/regek_2018_1_13

Новак-Каляєва, Л. М. (2012). Деякі аспекти теоретичних досліджень інформаційно-технологічних впливів на функціонування суспільства і влади. *Теорія та практика державного управління*, 3, 80–91. Відновлено з http://nbuv.gov.ua/UJRN/Tpdu_2012_3_13

Новак-Каляєва, Л. М. (2013). Глобальні тенденції щодо вирішення проблем дотримання прав людини у віртуальному просторі в контексті завдань державного управління. *Демократичне врядування*, 11. Відновлено з http://nbuv.gov.ua/UJRN/DeVr_2013_11_5

Очерет, Л. А. (2008). Державний фінансовий аудит в умовах глобалізації та інформатизації суспільства. *Наукові праці НДФІ*, 3, 134–143. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npndfi_2008_3_16

Петраков, С. І. (2011). Моделі державного регулювання інформаційної сфери: закордонний досвід. *Актуальні проблеми державного управління*, 1, 361–370. Відновлено з http://nbuv.gov.ua/UJRN/apdy_2011_1_44

Рожко, В. М. (2025). *Механізми державного управління цифровізацією у воєнній сфері*. (Дисертація кандидата наук з державного управління). Національний університет цивільного захисту України. Відновлено з https://nuczu.edu.ua/images/topmenu/science/spetsializovani-vcheni-rady/02.05.03/disRozhko.pdf

Селезнёва, О., & Храпко, Д. (2017). Технологічні передумови формування інформаційного права: досвід США. *Jurnalul juridic national: teorie şi practică*, 3(25), 54–57. Відновлено з http://www.jurnaluljuridic.in.ua/archive/2017/3/2017-3.pdf

Степанов, В. Ю. (2009). Філософська концепція еволюції постіндустріального суспільства. Теорія та практика державного управління, 4, 68–78. Відновлено з http://nbuv.gov.ua/UJRN/Tpdu_2009_4_12

Степанов, В. Ю. (2014). Адміністрування в інформаційній сфері. *Теорія та практика державного управління: Зб. наук. пр.*, 4(47), 34–40. Відновлено з https://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/NADU/TPDU/TPDU-47-2014.pdf

Терехов, Є. М., & Прокопенко, О. В. (2010). Вплив транснаціональних корпорацій на розвиток національних економічних систем. *Вісник Сумського державного університету. Серія: Економіка*, 1, 103–113. Відновлено з https://essuir.sumdu.edu.ua/bitstream/123456789/858/1/Prokopenko_globalization.pdf

Ульянченко, Ю. О., & Свиридова, Г. О. (2015). Роль інформаційних технологій у процесі прийняття управлінських рішень. *Теорія та практика державного управління*, 3, 30–36. Відновлено з http://nbuv.gov.ua/UJRN/Tpdu_2015_3_8

Федулова, Л. (2012). Проблеми і передумови формування в Україні економіки новітнього технологічного укладу. *Управлінські інновації: Зб. наук. пр. ТНЕУ*, 1, 9–20. Відновлено з http://dspace.wunu.edu.ua/jspui/handle/316497/3836

Шевчук, І. Б., & Васьків, О. М. (2015). *Теоретичні аспекти розвитку і застосування інформаційних технологій в економіці та управлінні: мезо- та мікрорівень*. Львівська державна фінансова академія. Відновлено з https://financial.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2015/10/82.pdf

Annual report on Regulation (EU) 2022/1925 of the European Parliament and of the Council on contestable and fair markets in the digital sector and amending Directives (EU) 2019/1937 and (EU) 2020/1828 (Digital Markets Act). (2024). *Report from the Commission to the Council and the European Parliament*. Retrieved from https://digital-markets-act.ec.europa.eu/document/download/a7463f7c-02b4-4588-bc03-9e65c11e8086_en?filename=COM_2024_106_1_EN_ACT_part1_v4.pdf

Baudrillard, J. (1988). Simulacra and simulations. In M. Poster (Ed.), *Selected writings* (pp. 166–184). Stanford, CA: Stanford University Press. Retrieved from https://web.stanford.edu/class/history34q/readings/Baudrillard/Baudrillard_Simulacra.html

Bond, S. (2024, August 30). How AI-generated memes are changing the 2024 election. *NPR*. Retrieved from https://www.npr.org/2024/08/30/nx-s1-5087913/donald-trump-artificial-intelligence-memes-deepfakes-taylor-swift

Boyer, R. (2022). Platform capitalism: A socio-economic analysis. *Socio-Economic Review*, 20(4), 1857–1879. Retrieved from https://doi.org/10.1093/ser/mwaa055

Bradley, H., & Taylor, M. (2009). Feudalism and feudal society. *International Encyclopedia of Human Geography*, 98–105. Retrieved from https://doi.org/10.1016/b978-008044910-4.00358-8

Butollo, F., & Nuss, S. (Eds.). (2019). *Marx and the robots: Networked production, AI and human labour*. London, UK: Pluto Press.

De Gregorio, G. (2022). *Digital constitutionalism in Europe: Reframing rights and powers in the algorithmic society*. Cambridge, UK: University Printing House. Retrieved from https://doi.org/10.1017/9781009071215

Drahos, P., & Braithwaite, J. (2002). *Information feudalism*. London, UK: Earthscan Publications Ltd.

European Commission. (2022). *The Digital Markets Act*. Retrieved from https://digital-markets-act.ec.europa.eu/index_en

European Parliament and Council. (2022). Regulation (EU) 2022/1925 on contestable and fair markets in the digital sector (Digital Markets Act). Retrieved from https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32022R1925

General Data Protection Regulation (GDPR). (2018). Retrieved from https://gdpr-info.eu/

Gerber, C. (2019). Old power in digital garb. In F. Butollo & S. Nuss (Eds.), *Marx and the robots: Networked production, AI and human labour* (pp. 199–214). London, UK: Pluto Press.

Gnisa, F. (2019). The machine system of the twenty-first century. In F. Butollo & S. Nuss (Eds.), *Marx and the robots: Networked production, AI and human labour* (pp. 215–227). London, UK: Pluto Press.

Helbing, D. (2019). Societal, economic, ethical and legal challenges of the digital revolution: From big data to deep learning, artificial intelligence, and manipulative technologies. In D. Helbing (Ed.), *Towards digital enlightenment: Essays on the dark and light sides of the digital revolution* (pp. 47–72). Cham, Switzerland: Springer. Retrieved from https://doi.org/10.1007/978-3-319-90869-4

Hendrix, J. (2024, June 23). How China regulates tech. *TechPolicyPress*. Retrieved from https://www.techpolicy.press/how-china-regulates-tech/

Hoven, J. van den, Pouwelse, J., Helbing, D., & Klauser, S. (2019). The blockchain age: Awareness, empowerment and coordination. In D. Helbing (Ed.), *Towards digital enlightenment: Essays on the dark and light sides of the digital revolution* (pp. 163–166). Cham, Switzerland: Springer. Retrieved from https://doi.org/10.1007/978-3-319-90869-4
Hudspeth Blackburn, P., Luhby, T., Pellish, A., & Egan, M. (2024, November 12). Elon Musk and Vivek Ramaswamy will lead new 'Department of Government Efficiency' in Trump administration. *CNN*. Retrieved from https://edition.cnn.com/2024/11/12/politics/elon-musk-vivek-ramaswamy-department-of-government-efficiency-trump/index.html
Johannessen, J.-A. (2019). *Automation, capitalism and the end of the middle class*. New York, NY: Routledge.
Kang, C., & McCabe, D. (2024, August 5). After Google antitrust ruling, here's where other Big Tech cases stand. *The Washington Post*. Retrieved from https://www.nytimes.com/2024/08/05/technology/antitrust-google-amazon-apple-meta.html
Katila, R., & Thatchenkery, S. (2023, February 24). The surprising consequences of antitrust actions against Big Tech. *Harvard Business Review*. Retrieved from https://hbr.org/2023/02/the-surprising-consequences-of-antitrust-actions-against-big-tech
Loertscher, S., & Marx, L. M. (2020). Digital monopolies: Privacy protection or price regulation? *International Journal of Industrial Organization*, 71. Retrieved from https://doi.org/10.1016/j.ijindorg.2020.102623
Marti, S. (2023). Thriving small-scale entrepreneurs or precarious own-account workers? Concepts and politics of informal work since the 1970s. In I. Ness (Ed.), *Platform labour and global logistics: A research companion* (pp. 69–88). Abingdon, Oxon; New York, NY: Routledge. Retrieved from https://doi.org/10.4324/9781003351764
Milanovich, B. (2019). *Capitalism, alone: The future of the system that rules the world*. London, UK: Harvard University Press.
Morozov, E. (2022). Critique of techno-feudal reason. *New Left Review*, 133/134. Retrieved from https://newleftreview.org/issues/ii133/articles/evgeny-morozov-critique-of-techno-feudal-reason.pdf
Özlük, D. (2023). Next stage of global capitalism: Digital platforms and rentier capitalism. *Journal of Research in Economics, Politics & Finance*, 8(4), 681–695. https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/3365790
Platform Cooperativism Consortium. (2009). *What is a platform co-op?* Retrieved from https://platform.coop/
Sadowski, J. (2023). Lords of the platform: Rentier capitalism and the platform economy. In I. Ness (Ed.), *Platform labour and global logistics: A research companion* (pp. 28–38). Abingdon, Oxon; New York, NY: Routledge. Retrieved from https://doi.org/10.4324/9781003351764
Schlosberg, J. R. (2017). *Media ownership and agenda control: The hidden limits of the information age*. New York, NY: Routledge.
Sevignani, S. (2019). Digital labour and prosumption under capitalism. In F. Butollo & S. Nuss (Eds.), *Marx and the robots: Networked production, AI and human labour* (pp. 228–241). London, UK: Pluto Press.
Smith, P., Monea, A., & Santiago, M. (Eds.). (2023). *Amazon: At the intersection of culture and capital*. New York, NY: Rowman & Littlefield.
Varoufakis, Y. (2024). *Technofeudalism: What killed capitalism*. New York, NY: Melville House.
Westling, J. (2024, June 11). The antitrust agencies' Big Tech cases: An update. *Insight*. Retrieved from https://www.americanactionforum.org/insight/the-antitrust-agencies-big-tech-antitrust-cases-an-update/
Yatsyna, Y., & Kudinov, I. (2023) Innovative analytical and statistical technology as a corruption counteraction tool: conceptual analysis. *Amazonia Investiga*, 12(67), 78-86. Retrieved from https://doi.org/10.34069/AI/2023.67.07.7
Yatsyna, Y., & Kudinov, I. (2023) Innovative analytical and statistical technologies in election forensics. *Regional Formation and Development Studies*, 2(40). 28 42. Retrieved from https://doi.org/10.15181/rfds.v40i2.2528
Zhang, A. H. (2024). *High wire: How China regulates Big Tech and governs its economy*. Oxford, UK: Oxford University Press.

REFERENCES

Annual report on Regulation (EU) 2022/1925 of the European Parliament and of the Council on contestable and fair markets in the digital sector and amending Directives (EU) 2019/1937 and (EU) 2020/1828 (Digital Markets Act). (2024). *Report from the Commission to the Council and the European Parliament*. Retrieved from https://digital-markets-act.ec.europa.eu/document/download/a7463f7c-02b4-4588-bc03-9e65c11e8086_en?filename=COM_2024_106_1_EN_ACT_part1_v4.pdf
Baudrillard, J. (1988). Simulacra and simulations. In M. Poster (Ed.), *Selected writings* (pp. 166–184). Stanford, CA: Stanford University Press. Retrieved from https://web.stanford.edu/class/history34q/readings/Baudrillard/Baudrillard_Simulacra.html
Bond, S. (2024, August 30). How AI-generated memes are changing the 2024 election. *NPR*. Retrieved from https://www.npr.org/2024/08/30/nx-s1-5087913/donald-trump-artificial-intelligence-memes-deepfakes-taylor-swift
Boyer, R. (2022). Platform capitalism: A socio-economic analysis. *Socio-Economic Review*, 20(4), 1857–1879. Retrieved from https://doi.org/10.1093/ser/mwaa055
Bradley, H., & Taylor, M. (2009). Feudalism and feudal society. *International Encyclopedia of Human Geography*, 98–105. Retrieved from https://doi.org/10.1016/b978-008044910-4.00358-8
Butollo, F., & Nuss, S. (Eds.). (2019). *Marx and the robots: Networked production, AI and human labour*. London, UK: Pluto Press.
De Gregorio, G. (2022). *Digital constitutionalism in Europe: Reframing rights and powers in the algorithmic society*. Cambridge, UK: University Printing House. Retrieved from https://doi.org/10.1017/9781009071215
Drahos, P., & Braithwaite, J. (2002). *Information feudalism*. London, UK: Earthscan Publications Ltd.
European Commission. (2022). *The Digital Markets Act*. Retrieved from https://digital-markets-act.ec.europa.eu/index_en
European Parliament and Council. (2022). *Regulation (EU) 2022/1925 on contestable and fair markets in the digital sector (Digital Markets Act)*. Retrieved from https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32022R1925
Fedulova, L. (2012). Problems and prerequisites for the formation of a new technological economy in Ukraine. *Upravlinski innovatsii: Zb. nauk. pr. TNEU*, 1, 9–20. Retrieved from http://dspace.wunu.edu.ua/jspui/handle/316497/3836

General Data Protection Regulation (GDPR). (2018). Retrieved from https://gdpr-info.eu/
Gerber, C. (2019). Old power in digital garb. In F. Butollo & S. Nuss (Eds.), *Marx and the robots: Networked production, AI and human labour* (pp. 199–214). London, UK: Pluto Press.
Gnisa, F. (2019). The machine system of the twenty-first century. In F. Butollo & S. Nuss (Eds.), *Marx and the robots: Networked production, AI and human labour* (pp. 215–227). London, UK: Pluto Press.
Helbing, D. (2019). Societal, economic, ethical and legal challenges of the digital revolution: From big data to deep learning, artificial intelligence, and manipulative technologies. In D. Helbing (Ed.), *Towards digital enlightenment: Essays on the dark and light sides of the digital revolution* (pp. 47–72). Cham, Switzerland: Springer. Retrieved from https://doi.org/10.1007/978-3-319-90869-4
Hendrix, J. (2024, June 23). How China regulates tech. *TechPolicyPress*. Retrieved from https://www.techpolicy.press/how-china-regulates-tech/
Holoborodko, T. V., & Dubina, O. D. (2018). The use of information technologies in public administration: The experience of Ukraine and European benchmarks. *Derzhavne upravlinnia: udoskonalennia ta rozvytok*, 6. Retrieved from http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=1260
Hoven, J. van den, Pouwelse, J., Helbing, D., & Klauser, S. (2019). The blockchain age: Awareness, empowerment and coordination. In D. Helbing (Ed.), *Towards digital enlightenment: Essays on the dark and light sides of the digital revolution* (pp. 163–166). Cham, Switzerland: Springer. Retrieved from https://doi.org/10.1007/978-3-319-90869-4
Hudspeth Blackburn, P., Luhby, T., Pellish, A., & Egan, M. (2024, November 12). Elon Musk and Vivek Ramaswamy will lead new 'Department of Government Efficiency' in Trump administration. *CNN*. Retrieved from https://edition.cnn.com/2024/11/12/politics/elon-musk-vivek-ramaswamy-department-of-government-efficiency-trump/index.html
Johannessen, J.-A. (2019). *Automation, capitalism and the end of the middle class*. New York, NY: Routledge.
Kang, C., & McCabe, D. (2024, August 5). After Google antitrust ruling, here's where other Big Tech cases stand. *The Washington Post*. Retrieved from https://www.nytimes.com/2024/08/05/technology/antitrust-google-amazon-apple-meta.html
Katila, R., & Thatchenkery, S. (2023, February 24). The surprising consequences of antitrust actions against Big Tech. *Harvard Business Review*. Retrieved from https://hbr.org/2023/02/the-surprising-consequences-of-antitrust-actions-against-big-tech
Kundytskyi, O. O., & Senyshyn, O. S. (2020). Peculiarities of state regulation of the IT sector in the national economy. *Visnyk Natsionalnoho universytetu "Lvivska politekhnika". Seriia "Problemy ekonomiky ta upravlinnia"*, 4(1), 34–42. Retrieved from https://doi.org/10.23939/semi2020.01.034
Loertscher, S., & Marx, L. M. (2020). Digital monopolies: Privacy protection or price regulation? *International Journal of Industrial Organization*, 71. Retrieved from https://doi.org/10.1016/j.ijindorg.2020.102623
Lutsenko, S. M. (2010). Peculiarities of information support in public administration activities. *Aktualni problemy derzhavnoho upravlinnia*, 2, 306–312. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/apdy_2010_2_41
Marti, S. (2023). Thriving small-scale entrepreneurs or precarious own-account workers? Concepts and politics of informal work since the 1970s. In I. Ness (Ed.), *Platform labour and global logistics: A research companion* (pp. 69–88). Abingdon, Oxon; New York, NY: Routledge. Retrieved from https://doi.org/10.4324/9781003351764
Melnyk, M. I. (2018). Institutional support for IT sector development in Ukraine: Key issues and priority areas for improvement. *Rehionalna ekonomika*, 1, 102–110. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/regek_2018_1_13
Milanovich, B. (2019). *Capitalism, alone: The future of the system that rules the world*. London, UK: Harvard University Press.
Morozov, E. (2022). Critique of techno-feudal reason. *New Left Review*, 133/134. Retrieved from https://newleftreview.org/issues/ii133/articles/evgeny-morozov-critique-of-techno-feudal-reason.pdf
Novak-Kaliaieva, L. M. (2012). Some aspects of theoretical research on information technology impacts on society and governance. *Teoriia ta praktyka derzhavnoho upravlinnia*, 3, 80–91. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/Tpdu_2012_3_13
Novak-Kaliaieva, L. M. (2013). Global trends in addressing human rights issues in virtual space in the context of public administration tasks. *Demokratychne vriaduvannia*, 11. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/DeVr_2013_11_5
Ochere, L. A. (2008). State financial audit in the conditions of globalization and informatization of society. *Naukovi pratsi NDFI*, 3, 134–143. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npndfi_2008_3_16
Özlük, D. (2023). Next stage of global capitalism: Digital platforms and rentier capitalism. *Journal of Research in Economics, Politics & Finance*, 8(4), 681–695. https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/3365790
Petrakov, S. I. (2011). Models of state regulation of the information sphere: Foreign experience. *Aktualni problemy derzhavnoho upravlinnia*, 1, 361–370. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/apdy_2011_1_44
Platform Cooperativism Consortium. (2009). What is a platform co-op? Retrieved from https://platform.coop/
Rozhko, V. M. (2025). *Mechanisms of state governance of digitalization in the military sphere* (Candidate of Science dissertation, Natsionalnyi universytet tsyvilnoho zakhystu Ukrainy). Retrieved from https://nuczu.edu.ua/images/topmenu/science/spetsializovani-vcheni-rady/02.05.03/disRozhko.pdf
Sadowski, J. (2023). Lords of the platform: Rentier capitalism and the platform economy. In I. Ness (Ed.), *Platform labour and global logistics: A research companion* (pp. 28–38). Abingdon, Oxon; New York, NY: Routledge. Retrieved from https://doi.org/10.4324/9781003351764
Schlosberg, J. R. (2017). *Media ownership and agenda control: The hidden limits of the information age*. New York, NY: Routledge.
Selezniova, O., & Khrapko, D. (2017). Technological prerequisites for the formation of information law: USA experience. *Jurnalul juridic national: teorie şi practică*, 3(25), 54–57. Retrieved from http://www.jurnaluljuridic.in.ua/archive/2017/3/2017-3.pdf
Sevignani, S. (2019). Digital labour and prosumption under capitalism. In F. Butollo & S. Nuss (Eds.), *Marx and the robots: Networked production, AI and human labour* (pp. 228–241). London, UK: Pluto Press.

Shevchuk, I. B., & Vaskiv, O. M. (2015). *Theoretical aspects of the development and application of information technologies in the economy and management: Meso- and micro-level*. Lvivska derzhavna finansova akademiia. Retrieved from https://financial.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2015/10/82.pdf

Smith, P., Monea, A., & Santiago, M. (Eds.). (2023). *Amazon: At the intersection of culture and capita*l. New York, NY: Rowman & Littlefield.

Stepanov, V. Yu. (2009). Philosophical concept of the evolution of post-industrial society. *Teoriia ta praktyka derzhavnoho upravlinnia*, 4, 68–78. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/Tpdu_2009_4_12

Stepanov, V. Yu. (2014). Administration in the information sphere. *Teoriia ta praktyka derzhavnoho upravlinnia: Zb. nauk. pr.*, 4(47), 34–40. Retrieved from https://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/NADU/TPDU/TPDU-47-2014.pdf

Terekhov, Ye. M., & Prokopenko, O. V. (2010). Impact of transnational corporations on the development of national economic systems. *Visnyk Sumskoho derzhavnoho universytetu. Seriia: Ekonomika*, 1, 103–113. Retrieved from https://essuir.sumdu.edu.ua/bitstream/123456789/858/1/Prokopenko_globalization.pdf

Uliianchenko, Yu. O., & Svyrydova, H. O. (2015). The role of information technologies in the decision-making process. *Teoriia ta praktyka derzhavnoho upravlinnia*, 3, 30–36. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/Tpdu_2015_3_8

Varoufakis, Y. (2024). *Technofeudalism: What killed capitalism*. New York, NY: Melville House.

Voronkova, V. H. (2021). Information management technologies in public administration. *Visnyk Natsionalnoho universytetu tsyvilnoho zakhystu Ukrainy. Seriia: Derzhavne upravlinnia*, 2, 70–79. Retrieved from https://doi.org/10.52363/2414-5866-2021-2-9

Vzheshnevska, O. M. (2023). The concept and features of digitalization as a legal category. *Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal*, 6, 813–815. Retrieved from https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-6/195

Westling, J. (2024, June 11). The antitrust agencies' Big Tech cases: An update. *Insight*. Retrieved from https://www.americanactionforum.org/insight/the-antitrust-agencies-big-tech-antitrust-cases-an-update/

Yatsyna, Y., & Kudinov, I. (2023) Innovative analytical and statistical technology as a corruption counteraction tool: conceptual analysis. *Amazonia Investiga*, 12(67), 78-86. Retrieved from https://doi.org/10.34069/AI/2023.67.07.7

Yatsyna, Y., & Kudinov, I. (2023) Innovative analytical and statistical technologies in election forensics. *Regional Formation and Development Studies*, 2(40). 28 42. Retrieved from https://doi.org/10.15181/rfds.v40i2.2528

Zaporozhets, T. V. (2020). *Intelligent management in the activities of public authorities*. Kyiv: NADU.

Zhang, A. H. (2024). *High wire: How China regulates Big Tech and governs its economy*. Oxford, UK: Oxford University Press.

The Everyday Lives of Veterans with Disabilities Returning to Civilian Life: a Socio-Ecological Approach

UDC: 316.6:355.1:364.65 DOI: https://doi.org/10.15421/172524

Lavreniuk Sofiia
Ph.D. Student, https://orcid.org/0000-0003-0650-945X, sofiia.lavreniuk@ukma.edu.ua
National University of "Kyiv-Mohyla Academy" (Kyiv, Ukraine)

Abstract

Relevance. The returning to civilian life of veterans with disabilities is a complex process accompanied by physical, psychological, social, institutional, and legal challenges. The increasing number of veterans with disabilities due to the full-scale Russian invasion of Ukraine necessitates the development of comprehensive adaptation approaches.

The aim of the study is to describe the everyday life of veterans with disabilities after returning to civilian life.

Results. The study is based on an analysis of academic literature, Ukraine's legal framework, the socio-ecological approach, and in-depth semi-structured interviews with five veterans with disabilities. The application of the socio-ecological approach allowed the adaptation process to be examined through four levels of analysis: individual, interpersonal and community, institutional, and state. At the individual level, physical difficulties, chronic pain, and post-traumatic stress disorder (PTSD) were identified as significant factors affecting daily life. At the interpersonal and community level, a lack of social support, isolation, and stigmatization were observed, exacerbating adaptation difficulties. The institutional level revealed challenges in the functioning of rehabilitation programs, shortcomings in the prosthetic system, and difficulties in accessing medical and social services. At the state level, legislative gaps, spatial inaccessibility, and bureaucratic obstacles were identified, creating additional difficulties in obtaining social guarantees.

Conclusions. The implementation of a multi-level approach that includes individual support, the development of social interactions, the improvement of institutional mechanisms, and the reform of state policies will facilitate the effective adaptation of veterans with disabilities. Particular attention should be given to developing a barrier-free environment, enhancing rehabilitation programs, eliminating bureaucratic obstacles, and integrating international experience adapted to the national context.

Keywords: veterans with disabilities, socio-ecological approach, returning into civilian life, everyday life, social insecurity, inclusion, war

Повсякденності ветеранів/-ок з інвалідністю при поверненні до цивільного життя: соціально-екологічний підхід

Лавренюк Софія
Національний університет "Києво-Могилянська академія" (Київ, Україна)

Анотація

Актуальність. Повернення ветеранів/-ок з інвалідністю до цивільного життя є складним процесом, що супроводжується фізичними, психологічними, соціальними, інституційними та законодавчими викликами. Зростання кількості ветеранів/-ок з інвалідністю внаслідок війни повномасштабного російського вторгнення в Україну зумовлює необхідність розробки комплексних підходів до адаптації.

Метою дослідження є описати повсякденність ветеранів/-ок з інвалідністю після повернення до цивільного життя.

Результати. Дослідження ґрунтується на аналізі наукової літератури, законодавчої бази України, соціально-екологічного підходу та глибинних напівструктурованих інтерв'ю з п'ятьма ветеранами/-ками з інвалідністю. Застосування соціально-екологічного підходу дозволило розглянути процес адаптації через чотири рівні аналізу: індивідуальний, рівень взаємин і громади, інституційний та державний. На індивідуальному рівні виявлено фізичні складнощі, хронічний біль та посттравматичний стресовий розлад (ПТСР), які впливають на повсякденність. На рівні взаємин і громади простежується нестача соціальної підтримки, ізоляція та стигматизація, що посилює складнощі адаптації. Інституційний рівень виявив проблеми у функціонуванні реабілітаційних програм, недосконаліть системи протезування та труднощі в доступі до медичних і соціальних послуг. На державному рівні визначено законодавчі прогалини, просторову недоступність та бюрократичні перепони, що створюють додаткові труднощі у реалізації соціальних гарантій.

Висновки. Впровадження багаторівневого підходу, що охоплює індивідуальну підтримку, розвиток соціальної взаємодії, удосконалення інституційних механізмів та реформування державної політики, сприятиме ефективній адаптації ветеранів/-ок з інвалідністю. Необхідно зосередитися на розвитку безбар'єрного середовища, покращенні реабілітаційних програм, усуненні бюрократичних перешкод та інтеграції міжнародного досвіду з урахуванням національного контексту.

Ключові слова: ветерани з інвалідністю, соціально-екологічний підхід, повернення до цивільного життя, повсякденність, соціальна незахищеність, інклюзія, війна

Стаття надійшла / Article arrived: 05.01.2025 Схвалено до друку / Accepted: 24.02.2025

Вступ.

Війна є одним із найпотужніших каталізаторів соціальних змін, які впливають на всі аспекти життя суспільства, включаючи соціальні, законодавчі, інституційні, економічні та психологічні сфери. Від початку війни в Україні у 2014 році та з початку повномасштабного вторгнення у 2022 році значно збільшилася кількість осіб з інвалідністю, спричинених як прямими військовими діями, так і їх наслідками. Серед них ветерани та ветеранки, які отримали інвалідність під час виконання службових обов'язків. Це не лише змінює їхній фізичний та психологічний стан, але й суттєво впливає на їхню повсякденність, адаптацію та повернення до цивільного життя. Повернення ветеранів/-ок з інвалідністю до цивільного життя ускладнюється численними бар'єрами: фізичними, психологічними, економічними та просторовими, які додатково підсилюються бюрократичними та законодавчими труднощами. Особливу роль відіграють проблеми з доступом до соціальних послуг, реабілітації, психологічної підтримки, оформленням документів і просторовою недоступністю. Водночас чинні програми часто не враховують потреби ветеранів/-ок, що створює прогалини у комплексній реабілітації та адаптації до нових умов їхньої повсякденності.

Актуальність цього дослідження полягає у необхідності розробки рішень для подолання цих бар'єрів. Використання соціально-екологічної моделі дозволяє системно аналізувати багаторівневий вплив на процес повернення ветеранів/-ок до цивільного життя. Модель охоплює чотири основні рівні: індивідуальний рівень, який досліджує фізичні та психологічні аспекти повсякденності; рівень відносин та громади, що акцентує на соціальній підтримці та взаємодії з суспільством; інституційний рівень, який аналізує функціонування медичних закладів і соціальних програм; та державний рівень, який виявляє прогалини в політиках, соціальних гарантіях і доступі до ресурсів.

Наукова новизна дослідження полягає у комплексному підході до виявлення бар'єрів на різних рівнях, з якими стикаються ветерани й ветеранки у повсякденності. Це дозволяє не лише глибше зрозуміти їхній досвід, але й сформулювати практичні рекомендації для вдосконалення соціальної політики, побудови інклюзивного й безбар'єрного середовища та підтримки процесу повернення до цивільного життя.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій.

Підходи до процесу повернення ветеранів/-ок з війни. Реінтеграція ветеранів у цивільне життя після участі у бойових діях є складним процесом, що охоплює психологічні, соціальні та економічні аспекти. Дослідження з цієї тематики акцентують на важливості створення систем підтримки, які враховують індивідуальні потреби ветеранів, гендерні особливості, а також впровадження міжнародного досвіду в реабілітаційні програми. Водночас український контекст висвітлює специфічні бар'єри, такі як недостатність законодавчого регулювання, обмеженість ресурсів та відсутність стандартизованих методів реабілітації. Аналіз чинних підходів дозволяє виявити прогалини в адаптаційних практиках та запропонувати шляхи їх вдосконалення.

Ніжейко та Ковалівська (2024) підкреслюють важливість комплексного підходу, який включає доступ до психологічної допомоги, медичних послуг і програм професійної підготовки. Міжнародний досвід, зокрема США та Ізраїлю, демонструє ефективність таких програм, адаптованих до потреб ветеранів, проте в Україні реалізація подібних ініціатив ускладнюється обмеженими ресурсами, відсутності чіткого законодавства, програм комплексної реабілітації тощо. Більш того тематика адаптації ветеранами до повсякденності після повернення з війни не є достатньо вивченою в українському контексті, зокрема в емпіричному вимірі. Швець, Мальцев, Кисельов та Каплюк (2024) досліджують реабілітаційні підходи для ветеранів на основі досвіду країн, таких як США, Німеччина, Ізраїль та Туреччина, наголошують на важливості міждисциплінарного підходу, створення індивідуальних програм та використання інноваційних технологій.

Основними проблемами визнано відсутність стандартизованих методів оцінювання ефективності та недостатню інтеграцію сучасних технологій у процес реабілітації. Висновки підкреслюють важливість адаптації міжнародного досвіду для України з урахуванням національного досвіду, що є релевантним для мого дослідження, яке зосереджене на змінах у повсякденності ветеранів після повернення з війни та способів полегшення цього процесу. Результати дослідження Bogdanov et al. (2021) мають значне застосування для вивчення адаптації ветеранів до повсякденності, особливо в контексті надання психосоціальної підтримки. Використання методу "Common Elements Treatment Approach" (CETA) демонструє, як стандартизовані та скорочені формати психотерапії можуть бути ефективними в умовах обмежених ресурсів, що важливо для українського контексту. Це підкреслює необхідність включення психосоціальних компонентів у програми реабілітації, орієнтовані на покращення як психологічного, так і соціального функціонування ветеранів у їхній повсякденності.

Оскільки у дослідженні повсякденності ветеранів важливим є зосередитися на комплексному підході, ці результати є цінними для формування рекомендацій та включення блоку гайду щодо поведінкових стратегій поліпшення адаптації, зокрема через психотерапію. Також український контекст досліджень звертає увагу на гендерний аспект повернення ветеранів/-ок

до мирного життя, зокрема акцентує на досвіді жінок. Зокрема аналізуються виклики, з якими стикаються ветеранки після демобілізації, а саме бюрократичні, соціальні та економічні бар'єри, дискримінацію, стигматизацію та відсутність врахування їхніх специфічних потреб у реінтеграційних програмах (Марценюк, Квіт, Гриценко, Василенко, & Звягінцева, 2019). Автори/-ки наголошують на необхідності гендерно чутливого підходу до планування послуг і врахування різноманітних бар'єрів для забезпечення рівноправної адаптації. У цьому дослідженні включення жінок до вибірки дозволить вивчити специфічні гендерні бар'єри та розширити аналіз змін у повсякденності враховуючи різні досвіди. Гендерно чутливий підхід сприятиме розробці комплексних рекомендацій для вдосконалення стратегій включення до суспільного життя після повернення з війни.

Дослідження "Соціальний захист ветеранок і ветеранів" (Юридична сотня, 2024) аналізує проблеми соціального захисту ветеранів/-ок в Україні у законодавчих аспектах, недостатній координації між державними органами та недоліках у врахуванні гендерної специфіки. Зокрема, підкреслюється, що чинне законодавство не враховує потреби ветеранок, попри гендерну нейтральність статусу ветерана. Автори/-ки пропонують створення єдиного стандарту соціального захисту, вдосконалення доступу до послуг і цифровізацію процесів. Ці висновки є важливими для мого дослідження, оскільки дозволяють інтегрувати аналіз інституційних бар'єрів, гендерних аспектів та рекомендацій щодо покращення соціальної підтримки ветеранів/-ок у їхній адаптації до повсякденності. Деякі дослідження вивчали ветеранський досвід з початку АТО/ООС. Зокрема, громадянську та політичну активності ветеранів, що демонструють високий рівень громадянської свідомості, зокрема, 83,1% учасників готові знову брати участь у захисті України (Балюк, Клаунінг, Четвертухіна, 2022), що може також свідчити про неготовність включення до цивільного життя після участі у бойових діях та/або отримання інвалідності внаслідок війни. Тому для глибшого аналізу змін у повсякденності ветеранів/-ок доцільно вивчити не лише громадську активність, а й повсякденні виклики з якими вони стикаються при поверненні.

Іншим аспектом повернення та подальшого включення у суспільне життя є досвід працевлаштування. На прикладі ветеранів АТО з інвалідністю в Україні, дослідження описує бар'єри входу на ринок праці, таких як недостатня мотивація, проблеми з медико-санітарною експертизою, бюрократичні перепони та упередження роботодавців (Дарієвська, Марценюк, 2020). Акцент на викликах входу до ринку праці дозволяє глибше проаналізувати зміни у повсякденності ветеранів під час повернення до цивільного життя, враховуючи зміни у самоідентифікації на адаптацію та пошук не військової зайнятості. П'янківська аналізує феномен "rever culture shock" серед ветеранів після повернення до цивільного життя, виокремлюючи чотири стадії адаптації: наївність, розчарування, перспективу та реорганізацію (2024). Основними викликами є соціальна ізоляція, втрата ролей і депресивні стани, зумовлені тривалістю перебування в зоні бойових дій та відмінностями між військовою та цивільною культурами. Інше дослідження демонструє вплив мілітарної ідентичності (МІ) на адаптацію українських ветеранів до цивільного життя. Виокремлено три типи МІ: стійку, ситуативну та несформовану, кожна з яких по-різному впливає на соціальну інтеграцію. Виявлено, що стійка МІ пов'язана з низьким рівнем адаптації, тоді як несформована сприяє легшому поверненню до цивільного середовища (Батаєва, & Артеменко, 2021).

Описані дослідження підтверджують важливість впровадження кращих практик міжнародного досвіду у процесі повернення ветеранів до цивільного життя, з урахуванням національного контексту. Комплексні програми, які включають психосоціальну підтримку, професійну адаптацію та гендерно чутливі підходи, можуть стати основою для розробки ефективних стратегій адаптації до нової повсякденності. Вивчення бар'єрів, таких як дискримінація, бюрократичні перепони та упередження, є ключовим для розуміння викликів, з якими стикаються ветерани та ветеранки. Результати огляду акцентують на необхідності створення міждисциплінарних програм, інноваційних підходів до реабілітації та вдосконалення законодавства, що сприятиме більш ефективній адаптації ветеранів/-ок до повсякденного життя.

Законодавча база соціального захисту ветеранів/-ок війни в Україні. Соціальний захист ветеранів/-ок війни є одним із ключових напрямів державної політики України в умовах тривалої військової агресії Російської Федерації. Ухвалені законодавчі акти визначають права, гарантії та процедури забезпечення гідного добробуту ветеранів/-ок, включаючи фінансову, медичну, реабілітаційну та соціальну підтримку. Огляд правових документів, які регулюють ці аспекти, дозволять краще заглибитися у тематику та проаналізувати в емпіричному дослідженні дієвість встановлених норм.

Закон України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» (2022) визначає ветеранів як осіб, які брали участь у забезпеченні оборони України та захисту безпеки громадян під час військової агресії Російської Федерації. Водночас ЗУ «Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків під час проходження військової служби у Збройних Силах України та інших військових формуваннях» (2022) гарантує рівні права для чоловіків та жінок у доступі до статусу ветерана/

ветеранки та передбачає рівні можливості щодо соціального забезпечення.

Соціальна політика щодо ветеранів охоплює й питання пенсійного забезпечення. Пенсійне забезпечення описане в Законі України №2262 «Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб» (1992) визначає категорії осіб, які мають право на пенсію, включаючи військовослужбовців, звільнених зі служби, та членів сімей загиблих. Пенсійні виплати можуть бути призначені за вислугу років, у разі втрати годувальника або по інвалідності.

Порядок отримання статусу особи з інвалідністю, отриманої в результаті бойових дій, описаний в постанові «Про затвердження Порядку надання статусу особи з інвалідністю» (2015). Так до пакета необхідних документів входять: довідка командира військової частини про причини та обставини поранення (контузії, травми або каліцтва) (видається у військовій частині); довідка медико-соціальної експертної комісії про встановлення відсотка та причинного зв'язку втрати працездатності, або встановленої інвалідності (видається комісіями МСЕК Міністерства охорони здоров'я); довідка ВЛК, свідоцтво про хворобу (видається медичними установами, де проводилось лікування); витяг із наказу командира військової частини про виключення зі списків особового складу частини, а для військовослужбовців строкової військової служби – копія військового квитка (для звільнених зі служби). Після отримання травми, командир військової частини зобов'язаний підготувати довідку про обставини травми, яку завірити власним підписом і відповідною печаткою, та надати військовослужбовцю або надіслати до відповідного госпіталю.

Окрім того, ветерани мають право на фінансову допомогу у вигляді одноразових виплат і додаткового грошового забезпечення. Виплати варіюються залежно від обставин поранення та статусу військовослужбовця, про це вказує Закон України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» (2022). Разом із цим, держава гарантує доступ до психологічної, фізичної та професійної реабілітації. Постанова Кабінету Міністрів №307 про «Деякі питання ментальної, спортивної, фізичної, психологічної реабілітації та професійної адаптації ветеранів війни, членів їх сімей та деяких інших категорій осіб» (2024) акцентує на важливості ментального та фізичного відновлення, перекваліфікації та підтримки працевлаштування. Ветеранам доступні наступні напрями реабілітації: ментальна реабілітація (психологічна підтримка та заходи, спрямовані на подолання наслідків травматичних подій), фізична та спортивна реабілітація (програми, що включають фізичні вправи, спортивні заходи та терапевтичні методи для покращення фізичного стану), професійна адаптація (навчання нових професій, перекваліфікація, сприяння працевлаштуванню) (Постанова Кабінету Міністрів України, 2024). Військовослужбовець, який зазнав поранення під час виконання бойового завдання, має можливість отримати кілька виплат: виплата додаткової винагороди (100 тисяч гривень); одноразова грошова допомога від держави (індивідуально вираховується); грошове забезпечення військового (індивідуально вираховується) (Закон України, 2022).

Закон України «Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні» (1991) передбачає фінансову підтримку для реабілітації осіб з інвалідністю, включаючи ветеранів війни. Ця допомога охоплює соціальну, трудову, фізкультурно-спортивну та професійну реабілітацію, оплату навчання і перекваліфікації, створення спеціальних робочих місць, а також технічне оснащення підприємств для працевлаштування осіб з інвалідністю. Ці заходи спрямовані на інтеграцію осіб з інвалідністю у професійне та соціальне життя, забезпечуючи рівний доступ до можливостей праці та розвитку.

Окрему увагу приділено забезпеченню доступності медичних послуг. Закон України «Про внесення зміни до статті 11 Закону України 'Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей' щодо вдосконалення порядку надання медичної допомоги військовослужбовцям в умовах воєнного стану» (2024) гарантує пріоритетне лікування військових у закладах охорони здоров'я незалежно від їх форми власності, особливо в умовах воєнного стану. Інші соціальні послуги, які гарантуються державою для людей з інвалідністю, описані в Законі України «Про соціальні послуги» (2003). Для осіб з інвалідністю можуть надаватися такі послуги: консультаційні (інформаційна підтримка, правова допомога), реабілітаційні (фізична, психологічна, соціальна реабілітація), соціальний супровід (допомога у веденні побуту, супровід у повсякденному житті), психологічна підтримка (психологічна допомога та адаптація), паліативна допомога (для осіб з серйозними захворюваннями).

Українська законодавча база створює основу для забезпечення комплексної підтримки ветеранів війни та осіб з інвалідністю, охоплюючи аспекти реабілітації, фінансового забезпечення та медичної допомоги. Однак реалізація цих гарантій залежить від ефективності виконання законів на місцях. Подальший розвиток соціальної політики має враховувати потреби ветеранів та осіб з інвалідністю, забезпечуючи доступність послуг та реагувати та відповідати сучасним викликам.

Застосування соціально-екологічної моделі у дослідженнях повернення ветеранів та повсякденності людей з інвалідністю. Міжнародні дослідження, які використовують соціально-

екологічну модель (далі – СЕМ), надають багаторівневий аналіз адаптації ветеранів та військовослужбовців до цивільного життя та різних компонентів повсякденності, як-от взаємовідносини на рівні сім'ї та громади, медичні послуги та здоров'я, поведінкові стратегії, вища освіта та ринок праці, добробут тощо. Цей підхід розглядає вплив індивідуальних, міжособистісних, інституційних, громадських та політичних рівнів, що дозволяє врахувати складність реінтеграційних процесів.

Використання соціально-екологічної моделі відображено в аналізі підтримки, яка знижує ризик посттравматичного стресового розладу (ПТСР) у словенських військових сім'ях. Виявлено, що підтримка на мікрорівні (сім'я, партнер/-ка), мезорівні (громада) та макрорівні (інституції, державна політика) нейтралізує ризики, такі як стрес і депресія (Vuga Beršnak, Škafar & Ferme, 2024). Також модель була застосована у дослідженні здоров'я та добробуту військових сімей, що враховувала ці рівні аналізу. Виявлено, що добробут військових сімей залежить від багаторівневої підтримки, включаючи доступ до медичних послуг, соціальну підтримку та політичні ініціативи. Автори зазначають, що стресові фактори, пов'язані з військовою службою, можуть негативно впливати на сім'ї, але наявність підтримки на різних рівнях може пом'якшити ці наслідки. Дослідження рекомендує розробку політик та програм, спрямованих на зміцнення підтримки військових сімей на всіх рівнях соціоекологічної моделі (Vuga Beršnak, & Lobe, 2022).

Екологічна модель Бронфенбреннера стала основою для вивчення поведінкових проблем у військовослужбовців Військово-повітряних сил США (Wojda et al., 2017). Дослідження проаналізувало ризики та захисні фактори на індивідуальному, сімейному, робочому та громадському рівнях. Результати показали, що фактори, такі як задоволеність стосунками, наявність дітей та підтримка на робочому місці, впливають на частоту випадків насильства у сім'ї та вживання психоактивних речовин (2017). Модель також систематизувала добробут студентів-військовослужбовців і ветеранів у вищій освіті (Morris et al., 2020). Виділено п'ять рівнів впливу: індивідуальний, міжособистісний, інституційний, громадський та політичний. Основні результати демонструють необхідність подолання стигми, пов'язаної з пошуком допомоги, забезпечення підтримки на рівні університетів і розробки інтегративних програм, які враховують специфічні потреби ветеранів (2020).

Smith-Osborne (2009) вивчала роль сімейної та громадської підтримки, яка зменшує стрес і сприяє інтеграції, що є особливо цінним у контексті українських ветеранів. Інші роботи підкреслюють значення волонтерської діяльності та соціальної взаємодії для реінтеграції. Kranke et al. (2016) дослідили, як волонтерські організації допомагають ветеранам почуватися значущими у громаді. Також дослідники/-ці звертають увагу на гендерний аспект досліджень добробуту ветеранів/-ок, зокрема розробили СЕМ для військовослужбовиць США. Дослідження підкреслює роль військової культури, політики та умов праці у формуванні поведінки щодо здоров'я, зокрема у сфері репродуктивного здоров'я. Автори ідентифікували ключові точки впливу для втручань на різних рівнях, що можуть покращити здоров'я жінок під час служби (Trego, & Wilson, 2021).

Подібно до описаного вище соціально-екологічна модель широко застосовується, зокрема й до досліджень добробуту людей з інвалідністю. У дослідженні аналізу впливу втрати слуху на фізичне, психосоціальне здоров'я та доступ до медичних послуг (Hinson-Enslin, & McClintock, 2022). Визначено багаторівневі втручання: індивідуальний (профілактика), міжособистісний (соціальна підтримка), інституційний (доступ до слухових апаратів), та політичний (законодавчі ініціативи). Важливість багаторівневого підходу підкреслює значення зменшення бар'єрів і покращення доступності у широкому контексті (2022). Екологічна модель застосовувалася в аналізі "хорошого життя" людей з інвалідністю у В'єтнамі, акцентуючи на чотирьох рівнях: індивідуальному, міжособистісному, громадському та соціокультурному (Bogenschutz et al., 2016). Основні знахідки підкреслюють значення самостійності, соціальних ролей і доступу до освіти та праці як ключових факторів якості життя. Натомість соціокультурні бар'єри, зокрема стигматизація, значно ускладнюють інтеграцію людей з інвалідністю до громади (2016).

Соціально-екологічна модель є універсальним інструментом для аналізу багаторівневого впливу середовища на адаптацію, добробут і поведінкові стратегії, зокрема ветеранів/-ок, військовослужбовців/-иць та людей з інвалідністю. Дослідження демонструють важливість підтримки на індивідуальному, міжособистісному, інституційному, громадському та політичному рівнях для подолання стресу, ПТСР, соціальної ізоляції та інших викликів з якими стикається ця категорія осіб. У цьому емпіричному дослідженні повсякденного життя ветеранів/-ок з інвалідністю після повернення з війни стане основою для системного аналізу багаторівневого впливу середовища на процес повернення ветеранів/-ок з інвалідністю до цивільного життя.

Методологія та дизайн емпіричного дослідження. Емпіричне дослідження спрямоване на вивчення змін у повсякденності ветеранів і ветеранок, які отримали інвалідність внаслідок участі в бойових діях. А також на аналіз їхнього досвіду адаптації до нових умов життя та виявлення основних бар'єрів, які супроводжують повернення до цивільного життя

після війни. З огляду на це, **метою дослідження** є описати повсякденність ветеранів/-ок з інвалідністю після повернення до цивільного життя. Для досягнення мети поставлено такі **завдання**:

- визначити з якими бар'єрами стикаються ветерани/-ки після отримання травми;
- виявити основні зміни у повсякденності ветеранів/-ок після отримання травми;
- запропонувати можливі способи поліпшення повсякденності ветеранів/-ок при поверненні до цивільного життя;

Процедура дослідження.

Зважаючи на чутливість теми, для дослідження було обрано якісницьку методологію, зокрема метод глибинних напівструктурованих інтерв'ю. У результаті першого етапу проведено огляд літератури, що включав аналіз наукових джерел, присвячених проблематиці адаптації ветеранів/-ок, змін у їхній повсякденності та реабілітаційних практик. Особлива увага була приділена дослідженням в українському контексті, а також порівнянню з міжнародними практиками. Під час другого етапу, у листопаді 2023 року було проведено п'ять напівструктурованих інтерв'ю, з яких 4 – чоловіки, 1 – жінка. Середня тривалість яких становила 34 хвилини. Вік від 22 до 56 років. Рекрутинг респондентів здійснювався через громадські організації, які співпрацюють із ветеранами та ветеранками. Перед проведенням інтерв'ю кожен респондент проходив скринінг у вигляді анкетування, що дозволило уточнити ключові демографічні та соціальні характеристики: вік, гендер, тип отриманої травми та досвід військової служби.

Респонденти Р1 та Р5 – учасники бойових дій в АТО (2014); Р1, Р2, Р3, Р4 – учасники повномасштабної війни Росії проти України (2022). Два респонденти до початку бойових дій проходили строкову службу, інші респонденти отримували навички до участі у бойових діях на профільних курсах для військових та медиків. Р5 – отримав статус особи з інвалідністю внаслідок війни та визнаний медично непридатним до служби у 2015 році; Р1 – бачить складнощі у процесі оформлення інвалідності, й на цей час цим не планує займатися; інші респонденти у зв'язку з проходженням реабілітації ще не мали змогу пройти комісію МСЕК (Медико-соціальна експертна комісія) та отримати статус особи з інвалідністю.

Для інтерв'ю використовувався заздалегідь розроблений гайд, який складався з п'яти основних тематичних блоків. Перший блок стосувався знайомства з респондентами, зокрема його/її військового досвіду та обставин отримання травми. Другий блок був присвячений змінам у повсякденності після отримання травми, де обговорювалися основні бар'єри, з якими стикнулися ветерани, та стратегії їх подолання. Третій блок зосереджувався на досвіді взаємодії респондентів із соціальними інституціями, включаючи оформлення інвалідності, отримання соціальної допомоги та доступ до медичних послуг. Четвертий блок розглядав самосприйняття ветеранів, їх соціальну інтеграцію та взаємодію з оточенням. П'ятий і завершальний блок був спрямований на виявлення побажань і рекомендацій респондентів щодо покращення суспільних умов для адаптації ветеранів.

Після завершення інтерв'ю всі записи були транскрибовані, а зібрані дані проаналізовані методом тематичного аналізу, що забезпечило систематичний і всебічний підхід до вивчення змін у повсякденності, адаптаційних стратегій і бар'єрів, які супроводжують ветеранів/-ок у процесі інтеграції до нового життя. Тематичний аналіз забезпечує гнучкість і є методом для виявлення як явних, так і прихованих тем у даних, що дозволяє глибше зрозуміти соціальні та культурні контексти, які формують досвід респондентів (Braun, & Clarke, 2006). Цей процес включав шість ключових етапів: ознайомлення з даними, створення початкових кодів, пошук тем, перевірка узгодженості тем, уточнення і найменування тем, а також підготовку аналітичного звіту. Такий структурований підхід забезпечив якісну репрезентацію патернів у даних та їхнє значення в контексті досліджуваних питань.

Репрезентативність і насиченість даних.

Обмеження вибірки п'ятьма респондентами не дозволяє претендувати на статистичну репрезентативність результатів дослідження. Однак така кількість учасників є достатньою для якісного дослідження, яке має на меті глибше розуміння індивідуального досвіду. Вибір респондентів здійснювався з урахуванням різноманітності їхніх соціально-демографічних характеристик, військового досвіду та умов адаптації після отримання інвалідності. Цей підхід дозволив включити різні перспективи до аналізу, відображаючи широкий спектр викликів і адаптаційних стратегій, з якими стикаються ветерани й ветеранки. Хоча дані не є репрезентативними у статистичному сенсі, вони дають змогу представити унікальні й водночас типові досвіди, які є важливими для розуміння загальної ситуації та формулювання практичних рекомендацій.

Результати дослідження.

Емпіричне дослідження охоплює чотири рівні соціально-екологічної моделі повсякденності ветеранів і ветеранок після повернення з війни: індивідуальний рівень, що висвітлює фізичні та психологічні аспекти адаптації; рівень відносин та громади, який розглядає вплив соціальної підтримки та взаємодії з суспільством; інституційний рівень, зосереджений на функціонуванні медичних установ та реабілітаційних програм; та державний рівень, який виявляє прогалини в політиках і соціальних гарантіях, що залишають окремі категорії військових без належної підтримки. Нижче наведено результати за кожним рівнем, які допомагають визначити основні

Табл. 1

Інформація про респондентів

Респондент/-ка	Гендер	Вік	Спеціалізація	Військова посада	Тип бойового поранення
Р1	ж	23	Не отримувала повної освіти за напрямом медицини або військової справи, має сертифікат бойового медика	З 2016 почала службу на волонтерських засадах та з 2022 бойова медикиня у складі Добровольчих формувань територіальних громад (ДФТГ).	У 2016 перелом хребта. 2022 – перелом, контузія, осколкові поранення у тазі та ногах.
Р2	ч	24	Навчався на командному факультеті.	Розвідник, командир одного з розвідувальних підрозділів у складі ЗСУ.	9 кульових поранень (по кінцівках, у голову, було прострілено обидві ноги, а саме кістки на ногах; розстріляний лікоть). У результаті носив апарати зовнішньої фіксації (АЗФ) на обох ногах, та на руці. Визнаний медично непридатним до служби.
Р3	ч	26	Не отримував освіти за напрямом військової справи.	Командир мінометної групи у добровольчому батальйоні.	Ампутація двох ніг.
Р4	ч	22	Не отримував освіти за напрямом військової справи.	У 2019 – строкова служба, у 2022 – контрактна.	Ампутація однієї ноги
Р5	ч	56	Проходив строкову службу за часів СРСР, у будівельних військах.	Добровільно став на облік у військкомат та був мобілізований у 2014 році, брав участь в антитерористичній операції у складі десантно-штурмової бригади.	Ампутовано праву руку, кість лівої руки по плече, втратив зір на праве око, черепно-мозкова травма.

бар'єри та запропонувати шляхи вдосконалення системи підтримки ветеранів.

Індивідуальний рівень (фізичні та психологічні аспекти повсякденності ветеранів). Індивідуальний рівень, зосереджений на фізичних та психологічних аспектах, розкриває вплив травм, отриманих під час бойових дій, на повсякденне життя ветеранів і ветеранок. Ці травми перетворюють звичні дії на складні випробування, супроводжуються хронічним болем, обмеженням мобільності та психологічними труднощами, такими як посттравматичний стресовий розлад (ПТСР).

Ветерани часто стикаються з відчуттям безпомічності та ізоляції (особливо на перших етапах, як-от лікування, проходження реабілітації тощо), що ускладнює їхню адаптацію до цивільного життя. Вивчення цього рівня дозволяє зрозуміти, як фізичні та психологічні фактори впливають на повсякденність, і окреслити ключові потреби для реабілітації та підтримки. Респонденти зазначають, що біль і фізичні обмеження стають постійною частиною їхньої повсякденності.

Як зазначила респондентка 1:

"Так, це ламає і психологічно, і фізично…Я в свої 23 роки доволі погано себе почуваю, в плані, усі ці мої історії до кінця життя зі мною залишаться".

Хронічний біль та маломобільність ускладнюють виконання навіть базових повсякденних дій, таких як рутинний догляд за собою (гігієнічні процедури, одягання, ведення побуту тощо).

"Те, що ми робимо щодня – чистимо зуби, або зав'язуємо шнурки, або встаємо з ліжка. Піднятися перший місяць це було пекло. Це реально пекло на землі, коли ти засинаєш (якщо вдастся звичайно, бо тобі пекельно боляче) нічого не допомагає – ніякі таблетки, ніякі обезболювальні, нічого не глушить твою біль, трошки приглушує, але вона є весь час, і спина болить весь час і буде боліти до кінця життя скоріш за все" (Респондентка 1).

"Я з самого початку все намагався підлаштувати так, щоб я міг все самостійно зробити, і щоб мінімальне було якесь втручання, тому безперечно тут просто більше часу йде, так само вдягатися там, максимально такі зручні речі мають бути, ну, тому що гудзик застібнути практично не реально, хоча є там певні застосування, але за те, щоб застібнути один гудзик, в тебе піде там годину чи півгодини" (Респондент 5).

Переходячи від побуту до дій, які були включені в повсякденність, то це має широкий вплив також й на такі потреби як дозвілля, зайняття спортом, відвідування громадських місць тощо:

"Відвідувати спортивний зал, наприклад, чи якщо взяти таке елементарне повсякденне – я не можу прийняти ванну, я миюся виключно у кабінці, бо не згинається нога, і я не можу присісти чи ще щось. Тобто такі речі, які начебто елементарні, але помінялися" (Респондент 2).

Сама ситуація повернення до цивільного життя вже як маломобільної особи викликає певні складнощі у пристосуванні до нової реальності, та й сам процес спершу проходження відновлення після лікування, а потім й реабілітації є як фізично, так і психологічно напруженим. Респондент 2 зазначає про відчуття безпомічності та відсутності автономії у своїх повсякденних діях під час перебування у медичному закладі після отримання травми під служби:

"Особисто мені було найважче сприймати це те, що коли ти лежачий, і там от ходіння в туалет і коли тобі медсестри підтирають задницу – це для мене було морально важко, коли ти почуваєшся себе безпомічно".

На індивідуальному рівні основними викликами для ветеранів і ветеранок після повернення з війни є хронічний фізичний біль, обмеження мобільності та психологічні труднощі, зокрема ПТСР. Ці фактори перетворюють базові повсякденні дії на складні випробування, ускладнюючи їхню автономність та адаптацію до цивільного життя.

Рівень відносин та громади. Психологічний аспект набуває особливого значення на рівні взаємовідносин та громади, оскільки ветерани часто повертаються з війни з посттравматичним стресовим розладом, що загострює їхнє відчуття невпевненості у цивільному середовищі. Деякі респонденти відзначають, що відчували більшу безпеку на фронті, ніж у цивільному житті, і навіть після травми мають бажання повернутися на службу. Військовий досвід створює відчуття приналежності та мети, які важко замінити у цивільному житті. Щобільше, відсутність підтримки з боку близького оточення лише посилює емоційний тиск:

"Також вислів "Друзі пізнаються у біді", напевно, я зрозумів повноту цього вислову після поранення. Бо багато тих, кого називав друзями – одсіялися, а інших почав так називати", зазначає Респондент 2.

Також процес лікування та подальшої реабілітації дещо ізолює ветеранів/-ок, про це зазначає Респондент 3:

"Я знаходжусь в основному в реабілітаційному центрі, і там відповідно знову ж всі люди з певними ампутаціями, і тому й змінилось оточення, бо там я знаходжусь, там от всі люди навколо однієї теми, грубо кажучи, спілкуються".

Деякі респонденти зіткнулися з байдужістю або нерозумінням своїх потреб з боку суспільства (як-от зайва увага, недоречні коментарі, жалість; непрошена допомога, яка може нашкодити), що ускладнювало їхню адаптацію до нових умов. Такі прояви стигматизації підсилюють відчуття відчуження та недовіри до оточення. Деякі респонденти зазначили, що вважали за краще змінити своє коло спілкування, шукаючи підтримки серед тих, хто має подібний досвід.

Інституційний рівень. Інституційний рівень охоплює функціонування державних структур, медичних закладів і реабілітаційних програм, які впливають на повсякденність ветеранів і ветеранок після повернення з війни. Аналіз цього рівня дозволяє розкрити, як доступ до послуг, якість їх надання та підтримка з боку установ формують реальний досвід ветеранів у процесі повернення. Увага приділяється як позитивним практикам, так і системним проблемам, що обмежують ефективність підтримки, зокрема бюрократичним складнощам, недбалістю персоналу та відсутності стандартизованих процесів у таких важливих сферах, як протезування та комплексна реабілітація.

На фронті Респондентка 1 працює як бойова медикиня та вже не раз зіштовхувалася з недбалістю державних структур стосовно тих, хто служить у складі ЗСУ та має отримувати по законодавству належні послуги та пільги. Це стосується як медичної допомоги (включно й психологічної, у чому респондентка бачить надвеликий попит серед учасників/-ць бойових дій), соціальних виплат, реабілітації, програм реінтеграції ветеранів/-ок та процесів проходження МСЕК, отримання статусу інвалідності і т.і.

"Все своїми силами солдат робить щось, а волонтери собі збирають на протез, і таких історій зараз багато" (Респондентка 1).

Щоб забезпечити собі лікування та базовий побут, дівчина має працювати, що також впливає на процес проходження реабілітації.

"Я в сфері обслуговування працюю, було дуже важко, тому що в мене ранок починався, я не могла встати поки не вколю собі укол, не стільки біль, як я фізично не могла встати. І увесь день – це уколи, таблетки, я досі так живу" (Респондентка 1).

Досвід Респондента 5 також є дещо відмінним, оскільки він є ветераном з часів АТО (2014) й зазначає, що на той час напрямок медицини та

протезування не був настільки розвинений, було набагато менше доступу до інформації та менше знань у тому, яким варіантом краще скористатися у окремих випадках:

"Не було достатньо інформації на той момент, що треба, чи швидко комісовуватись, щоб протезуватися, інші казали не поспішай, поки ти в збройних силах, поки ти там, тобою будуть піклуватись і лікувати, плюс ти отримуєш зарплату ще там, ну ось з іншого боку, треба було вирішувати з протезуванням, і тоді теж ще не було державної програми, вона тоді тільки була в процесі розробки, я так розумію, було багато пропозицій волонтерських", (Респондент 5).

На той момент, бракувало інформації про увесь процес протезування, консультацій щодо адаптації до протезів, розроблені рекомендації щодо процесу загоєння/підбору протеза: які бувають види, що підходить для яких випадків/адаптації до нього. Власне зі слів інших респондентів, можна зрозуміти, що хоч зараз ситуація покращилася, але все одно немає затвердженого та доступного для всіх процесу протезування.

Щодо інших респондентів, їх досвід є спільним у тому, що вони структурно служили у складі ЗСУ. Але у контексті отримання різних видів державних послуг, таких як медична допомога, оформлення документів, отримання пенсії, отримання статусу інвалідності, протезування, програми для інтеграції ветеранів/-ок виявився різним.

Респондент 2 зазначає, що не зіштовхувався з проблемами з проходження тих чи інших комісій та пов'язує це зі званням офіцера. А також відмічає про державну допомогу у лікуванні, реабілітації та протезуванні:

"Мені коли я ще був в госпіталі, по-перше, я лікувався у військовому госпіталі, безкоштовно, бо я військовий. Ще мені пропонували програму поїхати на лікування в Італію, але я від неї через особисті причини відмовився. Але зі мною були товариші в госпіталі, то їх без проблем відвозили, в Німеччину, в Італію лікували. Тобто піклуються про захисників" (Респондент 2).

З іншого боку, Респондент 3 зіткнувся з недбалістю медичного персоналу й описує досвід перебування в одній з міських лікарень як найгірший етап його відновлення:

"Грубо кажучи я там просто загнив, вони нічого не робили, обезболюючих не було, вони в один день прийшли, сказали, "у нас немає знеболюючих", і на запит особистий, що дайте нам рецепт, ми підем за свої гроші купимо, він відмовився нам дати цей рецепт, і відповідно обезболюючого, знеболюючих теж не було, ну ми мусили терпіти просто" (Респондент 3).

Також він зазначає, що це пов'язано з тим, що війна призупинила нелегальні заробітки лікарів тим, що у лікарні надходять військові, а їх потрібно лікувати безкоштовно.

Респондент 4 зазначає про уважність лікарів: *"Лікарі були постійно поряд, якщо щось боліло, то сразу, щось болить, давай ми тобі там обезбалююще дамо, ще щось"*. Тобто, загалом розвиток медицини усі респонденти визначили як позитивний, але окремі лікарні та медичний персонал можуть нехтувати своїми обов'язками. Також проблемою є укорінена корупція у цій сфері.

До того ж Респондент 4 зазначає про можливості протезування за кордоном: *"Подзвонили з Міноборони, спитали, ти хочеш, ну є такий варіант, лишитися в Україні на протезування, або поїхати закордон, я кажу, давайте поїдемо за кордон"*.

Державний рівень. Державний рівень охоплює питання соціальної незахищеності, просторової доступності, бюрократичних викликів і недоліків у регулюванні системи підтримки ветеранів/-ок та учасників/-ць бойових дій. Цей рівень виявляє значні прогалини у забезпеченні прав і потреб тих, хто повертається до цивільного життя після війни. Респонденти вказують на відсутність соціальних гарантій для певних категорій військових, складність у проходженні бюрократичних процедур, затримки з отриманням соціальних виплат, а також недостатню увагу до просторової доступності.

Досвід Респондентки 1 розглядатиметься окремо у контексті соціальної незахищеності, адже вона не служить у складі ЗСУ, а тобто позбавлена соціального захисту та допомоги зі сторони держави, на відміну від тих, хто служить по контракту або у добровольчих батальйонах у складі ЗСУ, які входять у структуру – хоча і серед цих категорій наявні окремі випадки. Такі випадки надважливі для розгляду, адже мотивація людей служити за свій кошт не маючи ніяких соціальних гарантій також може бути пов'язана з недосконалістю державних процесів, які опікуються військовими та ветеранами. Фактично держава ніяким чином не може простежити подібні випадки та забезпечити своїх громадян належним захистом.

"Я ніколи не служила ні в ЗСУ, ні в ТРО, я до структур не маю жодного стосунку і не маю стосунку до добровольців, які входять у структуру. Це завжди волонтерська історія, за свій кошт я служу та у нас немає соціальних гарантій, які є до прикладу, у солодатів-контрактників. У мене мав би бути військовий квиток, мені його просто не видали в воєнкоматі, через те, що сказали, що я не маю медичної освіти. Тобто мене не беруть на облік декілька років" (Респондентка 1).

Іншим бар'єром є бюрократичні процеси, як-от складність оформлення інвалідності та соціальних виплат є значним викликом для ветеранів. Респонденти відзначають необхідність сторонньої допомоги для проходження бюрократичних процедур

як і через недоступність інституцій, так і через ставлення персоналу.

Як зазначає Респондентка 1:

"Це не мій досвід, але він мене також стосується, ця державна історія про те, що тобі потрібно кожен рік поновлювати інвалідність. Це брєд. У більшості моїх побратимів протез, їх мають перевіряти кожного разу, що типу нога не відросла? Це така маячня неймовірна, і я дуже хочу, щоб це змінилося".

Затримки з оформленням пенсій та відсутність чіткої системи створюють додаткове навантаження. Оптимізація цих процесів є нагальною потребою для забезпечення швидкого доступу до ресурсів, необхідних для адаптації до цивільного життя.

Іншим бар'єром при поверненні ветеранів з інвалідністю є просторова недоступність. Відсутність пандусів, ліфтів, адаптованих вбиралень та інших універсальних та безбар'єрних рішень значно ускладнює їхню мобільність. Респонденти відзначали труднощі пересування у містах через обмеження інфраструктури.

"Є наприклад такі магазини, що знаходяться на верху на сходах, то я в ці магазини потрапити не міг" (Респондент 2).

"У якихось закладах, якщо так заходе людина, яка на візку до вбиральні, йому потрібна ручка збоку, щоб пересісти, бо без неї йому буде важко" (Респондент 4).

Щобільше, навіть власна оселя, де проводиться більша частина часу часто не була першпочатково розрахована до потреб маломобільних людей і це також додає певних незручностей у веденні побуту та додаткових витрат для встановлення універсального дизайну:

"Навіть пересуватись на візку там по квартирі, це знову ж незручності певні, там десь поріг високий, там десь не проходить візок, там ще щось, ну і загалом, такі нюанси, по мобільності" (Респондент 3).

Травми отримані на війні кардинально змінили стиль життя респондентів. Один із респондентів зазначив, що після травми його життя стало повільнішим, що відбивається як на фізичних діях, так і на мисленні. Зниження мобільності, потреба у спеціальних пристосуваннях, залежність від інших у простих ситуаціях (наприклад, подати воду чи допомогти пересуватися) стають частиною їхньої повсякденності.

Дискусія.

Отримані результати демонструють складність та багатовимірність процесу повернення ветеранів/-ок з інвалідністю до цивільного життя, що узгоджується із сучасними дослідженнями. Використання соціально-екологічної моделі (СЕМ) дозволило розкрити вплив різних рівнів на цей процес.

На індивідуальному рівні результати підкреслюють вплив фізичних травм і посттравматичного стресового розладу на повсякденність ветеранів. Це узгоджується з висновками Богданова та ін. (2021), які акцентують на значенні доступних та адаптованих психологічних і медичних послуг для ветеранів. Метод CETA (Common Elements Treatment Approach), ефективний у контексті обмежених ресурсів, може бути інтегрований в українські реабілітаційні програми. На рівні відносин та громади визначено критичну роль соціальної підтримки. Проте стигматизація і недовіра з боку суспільства посилюють ізоляцію ветеранів, що підтверджується дослідженнями Smith-Osborne (2009). Залучення до волонтерських ініціатив і створення спільнот для обміну досвідом можуть покращити соціальну інтеграцію (Дарієвська, Марценюк, 2020).

На інституційному рівні дослідження виявляє нестачу стандартизованих реабілітаційних програм і систематизованих процесів протезування, що узгоджується з результатами Швеця та ін. (2024). Прогалини в координації інституцій, зокрема медичних, перешкоджають доступу до якісних послуг, що підкреслює необхідність впровадження інноваційних технологій і міждисциплінарного підходу. На державному рівні виявлено потребу в удосконаленні законодавства, цифровізації послуг і врахуванні гендерної специфіки. Як зазначає Юридична сотня (2024), відсутність єдиного стандарту соціального захисту створює додаткові бар'єри для ветеранів.

Загалом, це дослідження підтверджує необхідність багаторівневої та комплексної підтримки ветеранів, орієнтованої на їхні потреби. Подальші дослідження повинні зосередитися на гендерних аспектах, регіональних відмінностях, впровадженні інноваційних підходів до реабілітації, а також різних рівнях СЕМ для розкриття глибинних бар'єрів на кожному з них.

Висновки.

Повернення ветеранів і ветеранок з інвалідністю до цивільного життя є багаторівневим процесом, що вимагає врахування фізичних, психологічних, соціальних, інституційних та законодавчих чинників. Результати дослідження засвідчують складність цього процесу, особливо у контексті інвалідності, отриманої під час бойових дій, та наслідків, які впливають на повсякденність ветеранів. Аналіз було здійснено через призму соціально-екологічної моделі, яка дозволяє структурувати виклики та визначити напрями вдосконалення підтримки.

На індивідуальному рівні основні виклики пов'язані з фізичними та психологічними труднощами. Хронічний біль, маломобільність та посттравматичний стресовий розлад (ПТСР) суттєво ускладнюють виконання базових повсякденних дій і посилюють відчуття безпомічності. На рівні відносин

та громади ветерани стикаються з недостатньою підтримкою з боку оточення, що посилює відчуття ізоляції та стигматизації. На інституційному рівні основними бар'єрами є недоліки у функціонуванні медичних і соціальних установ, бюрократичні складнощі та недостатньо стандартизовані процеси, зокрема у сфері протезування.

На державному рівні виявлено значні прогалини у соціальних гарантіях, особливо для добровольців, які не входять до офіційних військових структур. Складність у взаємодії з державними інституціями, відсутність зрозумілих роз'яснень законодавства та просторові бар'єри поглиблюють соціальну незахищеність цієї категорії осіб.

Подальші дослідження мають зосередитися на ефективності реабілітаційних програм, гендерних аспектах, соціальних мережах підтримки, цифровізації послуг, економічній інтеграції, соціально-культурних змінах та регіональних відмінностях, щоб сформувати комплексну та ефективну систему адаптації ветеранів і ветеранок до цивільного життя. Однак на цьому етапі вже можна запропонувати певні рекомендації для комплексного підходу для зменшення описаних бар'єрів, зокрема на індивідуальному рівні:

- пошук інформації та залучення соціального капіталу (самостійний пошук у відкритих джерелах інформації, через популярні ініціативи та громадські організації для ветеранів/-ок, розширення кола спілкування з різних сфер);
- проходження психотерапії та прийняття нової повсякденності;
- пошук нових можливостей для розвитку або/та додаткова зайнятість (робота, хобі, освіта);
- створення зручностей для життя у нових умовах;
- самомотивація.

На рівні відносин та громади:

- створення просторів для нетворкінгу та обміну досвідом у своїй громаді;
- організація та участь в освітніх та соціальних проєктах для глибшого розуміння теми безбар'єрного та толерантного суспільства;
- підтримка волонтерських і ветеранських ініціатив, які сприяють діалогу та соціальній інтеграції.

На інституційному рівні:

- перейняття та адаптація європейського досвіду у містобудуванні, послугах та ставленні до ветеранів з інвалідністю;
- підсилення реабілітаційних практик (зокрема, залучення міжнародних спеціалістів/-ок; навчання реабілітологів, які спеціалізуються на бойових травмах);
- залучення експертів/-ок та створення робочих груп, де б брали участь представники/-ці громадського сектору, зокрема й самі ветерани/-ки з інвалідністю;
- цифровізація оформлення документів: інвалідності, пільг, соціальних виплат тощо;
- створення єдиної цифрової платформи для доступу до інформації про послуги й підтримку.

На державному рівні:

- спрощення доступу до законодавства (зокрема його інтерпретації та чітких інструкцій) через роз'яснення зрозумілою мовою та створення публічної бази;
- розвиток програм із працевлаштування та навчання для ветеранів/-ок;
- розробка програм надання безперешкодного доступу до психологічної підтримки;
- зміцнення співпраці держави з громадським сектором для реалізації ініціатив.

Комплексний підхід до розв'язання цих проблем, який включає участь держави, громадського сектору, медичних установ, власних зусиль і суспільства загалом, є ключовим для забезпечення реальної соціальної підтримки ветеранів і ветеранок. Інтеграція європейського досвіду, інноваційні реабілітаційні програми та формування інклюзивного соціального середовища сприятимуть зменшенню бар'єрів та підвищенню якості повсякденності ветеранів та ветеранок. Це дослідження підкреслює необхідність адаптації суспільства до потреб ветеранів/-ок зокрема шляхом боротьби зі стигматизацією та розвитком інклюзивного середовища.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

Балюк, А., Клаунінг, Ю., & Четвертухіна, Л. (2022). *Роль ветеранської спільноти у розбудові демократичного суспільства*. Фонд імені Фрідріха Еберта. Відновлено з https://legal100.org.ua/wp-content/uploads/2024/04/doslidzhennya_soczzahyst_2024-1.pdf

Батаєва, К., & Артеменко, А. (2021). Вплив мілітарної ідентичності на соціальну адаптацію українських ветеранів. *Український соціум*, 3(78), 54–75. Відновлено з https://doi.org/10.15407/socium2021.03.054

Дарієвська, С., & Марценюк, Т. (2020). Досвід працевлаштування людей з інвалідністю в Україні (на прикладі ветеранів антитерористичної операції). *Наукові записки НаУКМА. Соціологія*, 3, 37–48. Відновлено з https://doi.org/10.18523/2617-9067.2020.3.37-48

Деякі питання ментальної, спортивної, фізичної, психологічної реабілітації та професійної адаптації ветеранів війни, членів їх сімей та деяких інших категорій осіб. (2024). *Постанова Кабінету Міністрів України*. Відновлено з https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/307-2024-%D0%BF

Марценюк, Т., Квіт, А., Гриценко, Г., Василенко, Л., & Звягінцева, М. (2019). *"Невидимий батальйон 2.0": повернення ветеранок до мирного життя: (соціологічне дослідження)*. Відновлено з https://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/16608

Ніжейко К., & Ковалівська К. (2024). Реінтеграція ветеранів у цивільне життя: міжнародний досвід та особливості в Україні. *Вісник Державного торгівельно-економічного університету*, 2024(2), 45–58. Відновлено з https://doi.org/10.xxxx/visnyk.2024.2.45-58

П'янківська, Л. (2024). Особливості прояву "rever culture shock" у ветеранів після повернення до цивільного життя. *Грааль науки*, 37, 411–414. Відновлено з https://doi.org/10.36074/grail-of-science.15.03.2024.068

Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків під час проходження військової служби у Збройних Силах України та інших військових формуваннях. (2022). *Закон України*. Відновлено з https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2523-IX

Про внесення зміни до статті 11 Закону України 'Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей' щодо вдосконалення порядку надання медичної допомоги військовослужбовцям в умовах воєнного стану. (2024). *Закон України*. Відновлено з https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3182-IX

Про затвердження Порядку надання статусу особи з інвалідністю…(2015). *Постанова Кабінету Міністрів України*. Відновлено з https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/685-2015-%D0%BF

Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні. (1991). *Закон України*. Відновлено з https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/875-12

Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб. (1992). *Закон України*. Відновлено з https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2262-12

Про соціальні послуги. (2003). *Закон України*. Відновлено з https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/966-15

Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту. (2022). *Закон України*. Відновлено з https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3551-12

Швець А., Мальцев В., Кисельов С. & Каплюк О. (2024). Особливості організації реабілітаційного процесу учасників бойових дій: світовий досвід. *Український журнал військової медицини*, 5(3), 39-48. Відновлено з https://doi.org/10.46847/ujmm.2024.3(5)-039

Юридична сотня. (2024). *Соціальний захист ветеранок і ветеранів*. Аналітичний звіт. Відновлено з https://legal100.org.ua/wp-content/uploads/2024/04/doslidzhennya_soczzahyst_2024-1.pdf

Bogdanov, S., Augustinavicius, J., Bass, J. K., Metz, K., Skavenski, S., Singh, N. S., … Bolton, P. (2021). A randomized-controlled trial of community-based transdiagnostic psychotherapy for veterans and internally displaced persons in Ukraine. *Global Mental Health*, 8, e32. Retrieved from https://doi.org/10.1017/gmh.2021.27

Bogenschutz, M., Im, H., & Liang, A. (2016). Ecological model of a good life for people with disabilities in Vietnam. *Global Social Welfare*, 3(4), 205–216. Retrieved from https://doi.org/10.1007/s40609-016-0068-y

Braun, V., & Clarke, V. (2006). Using thematic analysis in psychology. *Qualitative Research in Psychology*, 3(2), 77-101. Retrieved from https://doi.org/10.1191/1478088706qp063oa

Hinson-Enslin, A. M., & McClintock, H. F. (2022). Hearing Loss: Applying the Social-Ecological Model for Change. *Ohio Journal of Public Health*, 5(1), 20–29. Retrieved from https://doi.org/10.18061/ojph.v5i1.8386

Kranke, D., Gin, J., Saia, R., Heslin, K., & Dobalian, A. (2016). A qualitative investigation that applies an ecological strengths-based perspective to veterans' experience of reintegration into civilian life. *Military Behavioral Health*, 4(1), 75-81. Retrieved from https://doi.org/10.1080/21635781.2015.1119771

Morris, P. A., Barker, L., & Monar, A. (2020). Applying the social ecological framework to enhance wellness for student veterans. *Journal of American College Health*. Retrieved from https://doi.org/10.1080/07448481.2020.1844716

Smith-Osborne, A. (2009). Resilience: A Concept Analysis. *Nursing Forum*, 44(2), 52–59. Retrieved from https://doi.org/10.1111/j.1744-6198.2009.00126.x

Trego, L. L., & Wilson, C. (2021). A social ecological model for military women's health. *Women's Health Issues*, 31(S1), S11–S21. Retrieved from https://doi.org/10.1016/j.whi.2020.12.006

Vest, N., Hennessy, E., Castedo de Martell, S., & Smith, R. (2023). A Socio-Ecological model for collegiate recovery programs. *Addiction Research & Theory*, 31(2), 92–99. Retrieved from https://doi.org/10.1080/16066359.2022.2123471

Vuga Beršnak, J., & Lobe, B. (2024). Socioecological Model of a Military Family's Health and Well-Being: Inside a Slovenian Military Family. *Armed Forces & Society*, 50(1), 224-252. Retrieved from https://doi.org/10.1177/0095327X221115679

Vuga Beršnak, J., Škafar, M., & Ferme, G. (2024). Socio-ecological modeling of support factors to mitigate the risks of PTSD in Slovenian military families. *Social Science Forum*, 40(105-106), 69–94. Retrieved from https://doi.org/10.51936/dr.40.105-106.69-94

Wojda, A. K., Heyman, R. E., Smith Slep, A. M., Foran, H. M., Snarr, J. D., & Oliver, M. (2017). Family Violence, Suicidality, and Substance Abuse in Active Duty Military Families: An Ecological Perspective. *Military Behavioral Health*, 5(4), 300–312. Retrieved from https://doi.org/10.1080/21635781.2017.1343698

REFERENCES

Balyuk, A., Klauning, J., & Chetvertukhina, L. (2022). The role of the veteran community in building a democratic society. *Friedrich Ebert Foundation*. https://legal100.org.ua/wp-content/uploads/2024/04/doslidzhennya_soczzahyst_2024-1.pdf

Bataieva, K., & Artemenko, A. (2021). The impact of military identity on the social adaptation of Ukrainian veterans. *Ukrainian Society*, 3(78), 54-75. https://doi.org/10.15407/socium2021.03.054

Bogdanov, S., Augustinavicius, J., Bass, J. K., Metz, K., Skavenski, S., Singh, N. S., … Bolton, P. (2021). A randomized-controlled trial of community-based transdiagnostic psychotherapy for veterans and internally displaced persons in Ukraine. *Global Mental Health*, 8, e32. Retrieved from https://doi.org/10.1017/gmh.2021.27

Bogenschutz, M., Im, H., & Liang, A. (2016). Ecological model of a good life for people with disabilities in Vietnam. *Global Social Welfare*, 3(4), 205–216. Retrieved from https://doi.org/10.1007/s40609-016-0068-y

Braun, V., & Clarke, V. (2006). Using thematic analysis in psychology. *Qualitative Research in Psychology*, 3(2), 77-101. Retrieved from https://doi.org/10.1191/1478088706qp063oa

Dariievska, S., & Martseniuk, T. (2020). Experience of employment of people with disabilities in Ukraine (on the example of veterans of the anti-terrorist operation). *Scientific notes of NaUKMA. Sociology*, 3, 37-48. https://doi.org/10.18523/2617-9067.2020.3.37-48

Hinson-Enslin, A. M., & McClintock, H. F. (2022). Hearing Loss: Applying the Social-Ecological Model for Change. *Ohio Journal of Public Health*, 5(1), 20–29. Retrieved from https://doi.org/10.18061/ojph.v5i1.8386

Kranke, D., Gin, J., Saia, R., Heslin, K., & Dobalian, A. (2016). A qualitative investigation that applies an ecological strengths-based perspective to veterans' experience of reintegration into civilian life. *Military Behavioral Health*, 4(1), 75-81. Retrieved from https://doi.org/10.1080/21635781.2015.1119771

Martsenyuk, T., Kvit, A., Hrytsenko, H., Vasylenko, L., & Zvyagintseva, M. (2019). *"Invisible battalion 2.0": return of women veterans to peaceful life: (sociological study)*. https://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/16608

Morris, P. A., Barker, L., & Monar, A. (2020). Applying the social ecological framework to enhance wellness for student veterans. *Journal of American College Health*. Retrieved from https://doi.org/10.1080/07448481.2020.1844716

Nizheiko, K., & Kovalivska, K. (2024). Reintegration of veterans into civilian life: international experience and peculiarities in Ukraine. *Bulletin of the State University of Trade and Economics*, 2024(2), 45-58. https://doi.org/10.xxxx/visnyk.2024.2.45-58

On Amendments to Article 11 of the Law of Ukraine 'On Social and Legal Protection of Servicemen and Members of Their Families' to Improve the Procedure for Providing Medical Care to Servicemen under Martial Law (2024). *The Law of Ukraine*. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3182-IX

On Amendments to Certain Laws of Ukraine on Ensuring Equal Rights and Opportunities for Women and Men during Military Service in the Armed Forces of Ukraine and Other Military Formations (2022). *Law of Ukraine*. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2523-IX

On Approval of the Procedure for Granting the Status of a Person with Disability... (2015). *Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine*. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/685-2015-%D0%BF

On Pension Provision for Persons Discharged from Military Service and Some Other Persons (1992). *The Law of Ukraine*. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2262-12

On Social Services. (2003). *Law of Ukraine*. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/966-15

On the Fundamentals of Social Protection of Persons with Disabilities in Ukraine (1991). *The Law of Ukraine*. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/875-12

On the Status of War Veterans, Guarantees of their Social Protection. (2022). *The Law of Ukraine*. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3551-12

Pyankivska, L. (2024). Features of the "rever culture shock" manifestation in veterans after returning to civilian life. *Grail of Science*, 37, 411-414. https://doi.org/10.36074/grail-of-science.15.03.2024.068

Shvets A., Maltsev V., Kiselev S. & Kaplyuk O. (2024). Features of the organization of the rehabilitation process of combatants: world experience. *Ukrainian Journal of Military Medicine*, 5(3), 39-48. https://doi.org/10.46847/ujmm.2024.3(5)-039

Smith-Osborne, A. (2009). Resilience: A Concept Analysis. *Nursing Forum*, 44(2), 52–59. Retrieved from https://doi.org/10.1111/j.1744-6198.2009.00126.x

Some issues of mental, sports, physical, psychological rehabilitation and professional adaptation of war veterans, members of their families and some other categories of persons. (2024). *Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine*. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/307-2024-%D0%BF

Trego, L. L., & Wilson, C. (2021). A social ecological model for military women's health. *Women's Health Issues*, 31(S1), S11–S21. Retrieved from https://doi.org/10.1016/j.whi.2020.12.006

Vest, N., Hennessy, E., Castedo de Martell, S., & Smith, R. (2023). A Socio-Ecological model for collegiate recovery programs. *Addiction Research & Theory*, 31(2), 92–99. Retrieved from https://doi.org/10.1080/16066359.2022.2123471

Vuga Beršnak, J., & Lobe, B. (2024). Socioecological Model of a Military Family's Health and Well-Being: Inside a Slovenian Military Family. *Armed Forces & Society*, 50(1), 224-252. Retrieved from https://doi.org/10.1177/0095327X221115679

Vuga Beršnak, J., Škafar, M., & Ferme, G. (2024). Socio-ecological modeling of support factors to mitigate the risks of PTSD in Slovenian military families. *Social Science Forum*, 40(105-106), 69–94. Retrieved from https://doi.org/10.51936/dr.40.105-106.69-94

Wojda, A. K., Heyman, R. E., Smith Slep, A. M., Foran, H. M., Snarr, J. D., & Oliver, M. (2017). Family Violence, Suicidality, and Substance Abuse in Active Duty Military Families: An Ecological Perspective. *Military Behavioral Health*, 5(4), 300–312. Retrieved from https://doi.org/10.1080/21635781.2017.1343698

Yurydychna Sotnia (2024). *Social protection of women and men veterans*. (Analytical report). https://legal100.org.ua/wp-content/uploads/2024/04/doslidzhennya_soczzahyst_2024-1.pdf

Adaptation of the BSRI Questionnaire for Gender Studies in the Context of Risks Caused Conditions by Martial Law

UDC: 316.7: 305 DOI: https://doi.org/10.15421/172525

Moroz Svitlana[1]
Dr.Sc., Senior Researcher, https://orcid.org/0000-0002-2696-1278, ra.ekma@gmail.com
Volkov Vladislav[2]
Dr.Sc., Full Prof., https://orcid.org/0000-0001-9593-2641, vladislavs.volkovs@bsa.edu.lv
Marushchenko Volodymyr[1]
Ph.D., Assoc. Prof., https://orcid.org/0000-0002-5965-6384, volodymyr.v.m25@gmail.com
Moroz Volodymyr[3]
Dr.Sc., Full Prof., https://orcid.org/0000-0003-0796-5035, moroz.volodymyr.d.sc@gmail.com
Shanidze Oleksandr[3]
Ph.D. Student, https://orcid.org/0000-0002-0484-6746, s.alexandr21@gmail.com
[1]Military Institute of Armored Forces of National Technical University «Kharkiv Polytechnic Institute» (Kharkiv, Ukraine)
[2]Baltic International Academy (Riga, Latvia)
[3]National Technical University «Kharkiv Polytechnic Institute» (Kharkiv, Ukraine)

Abstract

Relevance. The effects caused by the martial law on the daily life of residents of the territories on which the hostilities were conducted, caused the actualization of individual's features which were not covered by the content of the BSRI questionnaire, but at the same time have a considerable level of their importance for clarifying the peculiarities of the manifestation of the phenomena of masculinity and femininity in conditions of increased risk.

Purpose. The purpose of the study is to substantiate the directions for improving the content and methodology of using of the BSRI questionnaire to assess the level of dominance of masculine and feminine personality states in conditions of risks caused by martial law.

Results. Based on the results of the content analysis of the modern version of the BSRI questionnaire, its limitations in use in martial law conditions were determined. It was found that the BSRI questions do not reflect those characteristics of the individual's gender status that are stable for them in times of the risks caused by war. Based on the results of research interviews, a list of such features was determined and the methodology for their use for assessing the level of dominance of masculine and feminine states of the personality in conditions of martial law-induced risks was substantiated.

Conclusions. The BSRI questionnaire can be adapted for use under martial law by supplementing it with the following characteristics of the level of manifestation of masculinity and femininity: recklessness, carelessness, devotion, willpower, love of freedom, endurance, prudence, heroism, vitality, humanity, courage, incessantness, tirelessness, insight, invincibility, caution, self-sacrifice, stress resistance, tolerance, purposefulness. These features can be integrated into the BSRI questionnaire as a separate block or be used at the level of a completely independent tool.

Keywords: sex-role questionnaire; martial law; gender biases shifts; research methodology; conditions of increased risk; danger; assessment of the level of manifestation of signs of male and female

Адаптація опитувальника BSRI для дослідження гендерної проблематики в умовах спричинених воєнним станом ризиків

Мороз Світлана[1], **Волков Владислав**[2], **Марущенко Володимир**[1], **Мороз Володимир**[3], **Шанідзе Олександр**[3]
[1]Військовий інститут танкових військ Національного технічного університету «Харківський політехнічний університет» (Харків, Україна)
[2]Балтійська Міжнародна Академія (Рига, Латвія)
[3]Національний технічний університет «Харківський політехнічний університет» (Харків, Україна)

Анотація

Актуальність. Спричинені воєнним станом впливи на повсякденну життєдіяльність мешканців територій на яких велися бойові дії, обумовило актуалізацію тих рис індивіда, які не охоплюються змістом опитувальника BSRI але які при цьому, мають неабиякий рівень своєї значущості для з'ясування особливостей прояву феноменів маскулінності та фемінниості в умовах підвищеного ризику для людини.

Метою дослідження є обґрунтування напрямів вдосконалення змісту та методології використання опитувальника BSRI для оцінювання рівня домінування маскулінних та фемінних станів особистості в умовах спричинених воєнним станом ризиків.

Результати. За результатами аналізу змісту сучасного варіанту опитувальника BSRI було визначено його обмеженість у використанні в умовах воєнного стану. Було встановлено, що питання BSRI не відображують ті з характеристик гендерного стану індивіда, які є для нього стійкими саме під час обумовлених війною ризиками. За результатами дослідницьких бесід було визначено перелік таких рис та обґрунтовано методологію їх використання для оцінювання рівня домінування маскулінних та фемінних станів особистості в умовах спричинених воєнним станом ризиків.

Висновки. Опитувальник BSRI може бути адаптований до використання в умовах воєнного стану за рахунок його доповнення такими характеристиками рівня прояву маскулінності та фемінності: можуть бути використані такі риси: безоглядність, безтурботність, відданість, вольовитість, волелюбність, витривалість, виваженість, героїзм, життєстійкість, людяність, мужність, невпинність, невтомність, прозорливість, незламність, обережність, самопожертівність, стресостійкість, толерантність, цілеспрямованість. Ці риси можуть бути інтегровані до опитувальника BSRI у якості окремого блоку або використані на рівні цілком самостійного інструментарію.

Ключові слова: статеворольовий опитувальник; воєнний стан; зміна гендерних упереджень; методологія дослідження; умови підвищеного ризику; небезпека; оцінювання рівня прояву ознак чоловічої і жіночої статі

Стаття надійшла / Article arrived: 08.01.2025 Схвалено до друку / Accepted: 26.02.2025

Вступ.

Сучасний варіант статеворольового опитувальника BSRI (Bem Sex-Role Inventory) (Geldenhuys, & Bosch, 2020), за результатами об'єктивної трансформації (адоптації) свого змісту до потреб дослідників, з одного боку, пройшов значну апробацію на рівні дієвого методу оцінювання рівня домінування маскулінних та фемінних станів особистості (сьогодні цей метод є достатньо популярним інструментом у забезпеченні психодіагностичних та соціологічних досліджень), а з іншого – не став так званим універсальним механізмом для дослідження гендерної проблематики. Відсутність універсальності у використанні опитувальника BSRI зазвичай пов'язують зі зміною валідності окремих з фокусів його уваги (деякі риси (характеристики, стані) опитувальника зазнали корегування в частині забезпечення відповідності свого змісту ознакам маскулінності або фемінності), а також зі зміною умов в яких він використовується.

Проблематика забезпечення валідності окремих запитань опитувальника постійно перебуває у межах наукового дискурсу та є достатньо популярним напрямом в організації наукових пошуків (свого часу до корегування опитувальника BSRI долучались І. Броверман (Inge K. Broverman), С. Вогель (Susan R. Vogel), Ф. Кларксон (Frank E. Clarkson), П. Розенкранц (Paul S. Rosenkrantz) (Broverman, Vogel, Broverman, Clarkson, & Rosenkrants, 1972) та багато інших вчених). Питання умов використання дослідниками інструментарію BSRI, а відповідно й адаптування його змісту до конкретного контексту, не дивлячись на всю очевидність необхідності вирішення цього питання, залишились поза мажами наукового мейнстріму. Відсутність наукових розробок щодо методології дослідження феномену гендеру в умовах відмінних від повсякденних, наприклад коли респонденти перебувають в умовах стресу або підвищеного рівня ризиків (наявність загроз техногенного характеру; обмеження свободи; перебування на територіях визнаних небезпечними з огляду на катастрофічне поширення вірусних інфекцій; перебування на окупованих або щойно звільнених територіях тощо), обумовило запит на необхідність адаптування наявного для дослідження статеворольових питань інструментів до актуальних викликів часу.

Метою цього дослідження є обґрунтування напрямів вдосконалення змісту та методології використання статеворольового опитувальника BSRI для оцінювання рівня домінування маскулінних та фемінних станів особистості в умовах спричинених воєнним станом ризиків. Для досягнення цієї мети було передбачено вирішення таких основних завдань: визначити потенціали статеворольового опитувальника BSRI для оцінювання маскулінних та фемінних станів особистості в умовах спричинених воєнним станом ризиків; адаптувати опитувальник BSRI до використання в умовах підвищеного ризику для респондента; з'ясувати актуалізовані воєнним станом гендерно нейтральні риси (характеристики, стани) та обґрунтувати можливість їх врахування для дослідження феноменів маскулінності та фемінності; анонсувати підготовлений для реалізації проєкт з дослідження зміни гендерних упереджень у залежності від перманентного рівня небезпеки для здоров'я та життя людини.

Методологія дослідження. В основу дослідження було покладено інструментарій інформаційного (в частині можливості розбудовувати науковий пошук з прийняттям до уваги результатів попередньо проведених досліджень), синергетичного та системного (в частині сприйняття предмету дослідження на рівні відкритої до трансформації системи), історичного (в частині часового сприйняття фокусу уваги) підходів (Moroz, Buka, Moroz, Trush, & Moroz, 2024). Під час дослідження автори дотримувались принципу детермінізму (на рівні його діалектичної єдності з історичним та системним підходами), принципу відповідності (на рівні його зав'язків з інформаційним підходом) та принципу субсидарності (на рівні прийняття тези про неосяжність істини).

Відповідно до обраних нами підходів та принципів були використані такі методи наукового пізнання: монографічний метод та метод узагальнення (для з'ясування змісту та практики використання статеворольового опитувальника BSRI); метод описання (для фіксування запропонованих нами доповнень до опитувальника BSRI у вигляді таблиць); гіпотетико-дедуктивний метод (в частині формулювання припущення про актуалізацію воєнним станом нових запитів щодо переліку необхідних для оцінювання маскулінності та фемінності рис); метод опитування у різновиді дослідницької бесіди (в частині отримання інформації про необхідні для прийняття до уваги під час оцінювання рівня прояву маскулінності та фемінності характеристики); метод аналізу (для з'ясування відповідності переліку рис статеворольового опитувальника BSRI тим викликам, які обумовлені воєнним станом); метод синтезу (для концептуалізації узагальнень щодо напрямів адаптування опитувальника BSRI до досліджень гендерної проблематики в умовах воєнного стану).

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Проблематика адаптування статеворольового опитувальника BSRI до тих чи інших об'єктів дослідницької уваги є достатньо розповсюдженою у науковому дискурсі практикою. Найбільш відомим прикладом адаптування цього опитувальника до актуальних потреб практикоорієнтованих досліджень є спрощення його шкалування. Нагадаємо, від самого початку опитувальник BSRI складався з 400 характеристик (200 характеристик які передбачають можливість ідентифікації відповідей

через призму їх відповідності маскулінним та фемінним ознакам та 200 гендерно нейтральних характеристик) та передбачав їх оцінку експертами (респондентами) за семибальною шкалою відповідно до критерію соціальної бажаності прояву відповідної характеристики у представників тієї чи іншої статі (1 бал – зовсім небажано; 7 – дуже бажано). Пізніше цей тест було скорочено до 60 запитань, а шкала оцінювання спросилися до дихотомічного різновиду. Залишаючи поза увагою історичну ретроспективу становлення та розвитку цього тесту, адже цей напрям організації наукового пошуку дещо виходить за межи обраного нами предмету дослідження, зупинимось на аналізі тих з публікацій, методологічна основа розбудови яких передбачала адоптацію статеворольового опитувальника BSRI до потреб дослідника.

У 2012 році М. С. Боровцова та Г. М. Віняр здійснили спробу адаптації статево-рольового опитувальника BSRI до використання респондентами з числа категорії осіб молодшого шкільного віку (Боровцова, & Віняр, 2012). Така адоптація була здійснена за рахунок перефразування запитань анкети до можливостей сприйняття їх змісту відповідною категорією осіб. Тут ми можемо вести мову про адаптацію анкети відповідно до спроможності респондента сприймати ту чи іншу форму подання (формулювання) запитання.

Достатньо вдалою спробою адаптування статеворольового опитувальника BSRI до фокусу уваги дослідника став досвід О. М. Товстухи та О. О. Чумак щодо використання вище згаданого тесту для дослідження гендерних детермінант самоактуалізації здобувачів вищої освіти (Товстуха, & Чумак, 2024). Такий фокус уваги може свідчити про фрагментарну адаптацію опитувальника для дослідження психологічних особливостей самоактуалізації людини через призму усвідомлення свого гендерного «Я». Разом з тим, запропонований вченими варіант адоптації тесту не є повним, адже ними були використані лише окремі його конструкти.

На можливості адаптування опитувальника BSRI до сучасних умов сприйняття проблематики гендерної ідентичності особистості звертала увагу М. С. Великодна. Дослідниця звернула увагу на той факт, що дослідження когнітивної складової гендерної ідентичності повинно відбуватись не через призму конструкту «маскулінність – фемінність», а в контексті інтегральної індивідуальності (Великодна, 2015).

Серед зарубіжних дослідників проблематика адаптування опитувальника BSRI до авторських досліджень набула свого розвитку у роботах багатьох вчених. Наприклад, Дж. С. Ульман (James S. Uleman) та М. Вестон (Martha Weston) використали опитувальник BSRI для з'ясування думок представників різних соціальних ролей (були опитані батьки немовлят та випускники магістерських програм ЗВО) щодо сприйняття ними маскулінних та фемінних культурних знаків (Uleman, & Weston, 1986). Тут ми можемо вести мову про адаптування запитань BSRI до соціальної ролі респондентів, тобто до ролі одного з батьків щойно народженої дитини (така роль зазвичай передбачає наявність у її носія: розуміння певних зобов'язань; спроможності до прийняття виважених рішень; усвідомлення логіки причинно-наслідкових зав'язків між рішеннями, діями та наслідками; відчуття відповідальності тощо) та ролі хлопця або дівчини (така роль традиційно характеризується через призму: нестабільності соціально-психологічного стану; неусталеність і суперечливість світогляду; необгрунтованого максималізму тощо).

У свою чергу А. Бош (Anita Bosch) здійснила спробу адаптувати опитувальник BSRI до соціокультурного контексту сприйняття феноменів маскулінності та фемінності. Вчена використала адаптований відповідно до моделі Раша варіант опитувальника BSRI для з'ясування думки представників мультикультурного різноманіття південноафриканського регіону (Geldenhuys, & Bosch, 2020). Фокусом уваги цього дослідження стала перевірка можливості (доцільності) використання опитувальника BSRI для представників інших культур. За певних абстрагувань ми можемо вести мову про адоптацію запитань анкети до обумовлених національністю соціокультурних особливостей респондентів.

У цій публікації ми маємо намір використати згадані вище напрацювання вітчизняних та зарубіжних вчених на рівні інформаційного підґрунтя для розбудови власного наукового пошуку, а також скористатися тими з результатів досліджень гендерної проблематики які були отримані нами раніше (Мороз, 2011; Домбровська, 2018; Moroz, & Akhmedova, 2024).

Результати дослідження.

Апелюючи до потенціалів інформаційного підходу в організації наукового пошуку, а саме того його фокусу уваги який зосереджено на доцільності використання раніше отриманих за відповідним напрямом наукових пошуків результатів, нами було прийнято рішення покласти в основу розбудови свого дослідження розроблений С. Бем опитувальник BSRI. Цей опитувальник було розроблено з метою, з одного боку, вивчення психологічних особливостей прояву феномену андрогінності (поєднання в одній людині, незалежно від її статі, так званих чоловічих та жіночих характеристик, тобто одночасна можливість розкрити модель поведінки людини як через призму стереотипних для конкретного суспільства жіночих, так й чоловічих культурних знаків), а з іншого – для апробації механізму доведення факту домінування андрогінії над актуалізованими статтю характеристиками (Bem, 1977). Структура

опитувальника BSRI складається з рівномірно розподіленими за трьома блоками 60 статево або нейтрально орієнтованих запитань. На достатньо умовному рівні ці блоки можуть бути ідентифіковані на рівні чоловічого (20 запитань які тяжіють до визначення рівня прояву маскулінності), жіночого (20 запитань які фокусуються на фемінності) та андрогенного (20 запитань статево нейтрального змісту). Залишаючи поза межами нашої уваги дискусію щодо віднесення С. Бем того чи іншого запитання (твердження) до «жіночого», «чоловічого» або андрогенного», хоча цей напрям дослідження також є достатньо цікавим (тут ми маємо на увазі можливість (доцільність) повторення проведеного свого часу С. Бем опитування респондентів з числа студентської молоді щодо соціально бажаних рис (моделей поведінки, культурних знаків) тощо для типових представників кожної статі), спробуємо адаптувати розроблений нею опитувальник відповідно до впливів які обумовлюються воєнним станом. Такий фокус уваги є цілком виправданим, адже сприйняття жіночих та чоловічих стереотипів особами які перебувають у стресовому стані воєнних дій (низький рівень індивідуальної та колективної безпеки) та особами які перебувають в реаліях мирного стану (високий рівень індивідуальної та колективної безпеки) не є однаковим. Очікувано, що представники кожної з цих груп матимуть свій контекст сприйняття моделі поведінки жінки та чоловіка.

Повертаючись до обраного нами предмету наукової уваги, зосередимось на можливості адаптування опитувальника BSRI до тих умов, в контексті впливу яких буде здійснюватися вибір респондента (експерта) щодо того чи іншого твердження (апелювання не до рівня розвитку респондента (обумовленого життєвим досвідом та освітою рівня концептуальної зрілості), а до умов в яких він буде формулювати свою відповідь). Тут ми повинні визнати, що змушені абстрагуватися від впливу ризику який може актуалізуватися внаслідок об'єктивного нерозуміння респондентом тих чи інших запитань анкети, наприклад, з огляду на рівень своєї концептуальної зрілості (формування вибірки повинно обмежити респондентів за віком, тобто виключити можливість заповнення анкети тими особами які з об'єктивних причин можуть не розуміти зміст питань, наприклад, дітьми та особами похилого та старечого віку) та (або) свого психоемоційного стану (формування вибірки повинно обмежити респондентів тим колом осіб, які перебувають у відносно безпечному середовищі та не перебувають у стані безпосереднього стресу на рівні вигоряння – тривога, паніка, зрив).

Іншими словами, ми приймаємо за основу припущення про те, що всі респонденті будуть здатні розуміти запитання та перебуватимуть у відносно адекватному стані (не критичний рівень актуалізації пов'язаних воєнним станом ризиків). У якості інформаційного підґрунтя для перефразування (уточнення) запитань статеворольового опитувальника BSRI, з огляду на нетипові умови формування вподобань респондента щодо того чи іншого вибору (наприклад, умові які актуалізуються перебуванням респондента на територіях на яких ведуться (велися) бойові дії), нами було обрано опрацьовану М.С. Великодною модель україномовного перекладу відповідного тесту (Великодна, & Віняр, 2013). Разом з тим, з огляду на обраний нами фокус безпосередньої уваги нижче поданий опитувальник не є копіпастою з вище згаданих джерел, а уявляє собою результат авторського переосмислення їх змісту. Переліки рис для оцінювання рівня прояву ознак чоловічої і жіночої статі подано в таблиці 1.

У межах таблиці 1 нами були уточнені формулювання деяких з станів. Таке уточнення, на нашу думу, сприятиме підвищенню рівня сприйняття його змісту, особливо в умовах підвищеного рівня небезпеки (нагадаємо, що наше адаптування статеворольового опитувальника BSRI пов'язано з визначенням домінування тих чи інших маскулінних та фемінних станів особистості відповідно до різних рівнів її безпеки).

Не дивлячись на той факт, що запропонований С. Бем перелік рис для оцінювання рівня прояву ознак чоловічої і жіночої статі охоплює цілком достатню кількість характеристик, на нашу думку, він не є бездоганним. Наприклад, його зміст не дозволяє розкрити особливості актуалізації гендерної проблематики в умовах воєнного стану або будь якого іншого стану який обумовлює підвищений рівень ризику для респондента (експерта). Таке наше припущення ґрунтується на результатах аналізу запропонованих для оцінювання С. Бем характеристик через призму так званого воєнного контексту. Тут ми апелюємо до того факту, що воєнний стан актуалізує значущість так званих специфічних рис (характеристик станів) людини. За звичайних умов (мирний час) ці риси не мають принципового значення для дослідження гендерної проблематики, але в умовах воєнного стану їх врахування стає не лише бажаним, а й обов'язковим.

За результатами обговорення з мешканцями територій, на яких велися бойові дії (території, перебування на яких супроводжувалось високим рівнем небезпеки для здоров'я та життя людини) нами було складено попередній перелік тих рис, які можуть бути ідентифіковані на рівні домінуючих в умовах воєнного стану. Крім того, запропонований нами перелік відображає результати аналізу змісту аналітичних праць Дж. Гінтона (J. Hinton) – «Жінки, соціальне лідерство та Друга світова війна: безперервність навчання» (в частині з'ясування обумовлених війною змін ґендерних ролей та

Табл. 1

Перелік рис для оцінювання рівня прояву ознак чоловічої і жіночої статі

н, з/п	Стан (риси) для характеристики жіночої статі	оцінка	Стан (риси) для характеристики чоловічої статі	оцінка
1	Впевнена у собі незважаючи на ситуацію		Впевнений у собі незважаючи на ситуацію	
2	Поступлива (здатна до пошуку компромісу)		Поступливий (здатний до пошуку компромісу)	
3	Здатна допомогти інший людині, навіть якщо така допомога може негативно позначитись на власних планах або (та) очікуваних результатах		Здатний допомогти іншій людині, навіть якщо така допомога може негативно позначитись на власних планах або (та) очікуваних результатах	
4	Відстоює власні переконання незважаючи на можливі негативні (руйнівні) наслідки для себе		Відстоює власні переконання незважаючи на можливі негативні (руйнівні) наслідки для себе	
5	Життєрадісна незалежно від обставин та подій навколо		Життєрадісний незалежно від обставин та подій навколо	
6	Похмура незалежно від обставин та подій навколо		Похмурий незалежно від обставин та подій навколо	
7	Незалежна		Незалежний	
8	Сором'язлива незалежно від рівня актуалізації події яка є тригером для виникнення відповідного стану		Сором'язливий незалежно від рівня актуалізації події яка є тригером для виникнення відповідного стану	
9	Сумлінна незважаючи на контекст умов виконання обов'язків та (або) зобов'язань		Сумлінний незважаючи на контекст умов виконання обов'язків та (або) зобов'язань	
10	Спортивна		Спортивний	
11	Ніжна		Ніжний	
12	Награна у повсякденній взаємодії з найближчим соціальним оточенням		Награний у повсякденній взаємодії з найближчим соціальним оточенням	
13	Наполеглива у досягненні власної мети		Наполегливий у досягненні власної мети	
14	Улеслива у повсякденній взаємодії з найближчим соціальним оточенням		Улесливий у повсякденній взаємодії з найближчим соціальним оточенням	
15	Щаслива		Щасливий	
16	Сильна як особистість		Сильний як особистість	
17	Віддана тій справі яка визначена на рівні пріоритетної		Відданий тій справі яка визначена на рівні пріоритетної	
18	Непередбачувана, а ні змістом формулювання думок, а ні за моделлю поведінки		Непередбачуваний, а ні змістом формулювання думок, а ні за моделлю поведінки	
19	Дієва незалежно від обставин та контексту їх актуалізації		Дієвий незалежно від обставин та контексту їх актуалізації	
20	Жіночна		Жіночний	
21	Надійна		Надійний	
22	Схильна до всебічного та комплексного аналізу		Схильний до всебічного та комплексного аналізу	
23	Співчутлива незалежно від того хто є об'єктом безпосередньої уваги		Співчутливий незалежно від того хто є об'єктом безпосередньої уваги	
24	Ревнива незалежно від того хто є об'єктом безпосередньої уваги		Ревнивий незалежно від того хто є об'єктом безпосередньої уваги	
25	Здібна до лідерства		Здібний до лідерства	
26	Уважна до потреб (запитів) інших людей		Уважний до потреб (запитів) інших людей	
27	Правдива у будь-якій ситуації		Правдивий у будь-якій ситуації	
28	Готова ризикнути (схильність до активних дій навіть за умови непередбачуваності розвитку подій)		Готовий ризикнути (схильність до активних дій навіть за умови непередбачуваності розвитку подій)	
29	Чуйна		Чуйний	
30	Потайна у взаємодії з соціальним оточенням		Потайний у взаємодії з соціальним оточенням	
31	Легко приймає рішення		Легко приймає рішення	
32	Жаліслива до себе незалежно від обставин та контексту їх актуалізації		Жалісливий до себе незалежно від обставин та контексту їх актуалізації	
33	Щира у своїх почуттях та діях		Щирий у своїх почуттях та діях	
34	Самостійна у діях та їх плануванні		Самостійний у діях та їх плануванні	
35	Прагне втішити тих хто поруч		Прагне втішити тих хто поруч	
36	Зарозуміла (гордовита, пихата та занадто самовпевнена)		Зарозумілий (гордовита, пихата та занадто самовпевнена)	
37	Владна		Владний	
38	Солодкомовна (красномовне спілкування з акцентом на приємний тембр голосу та цікавий зміст поданої інформації)		Солодкомовний (красномовне спілкування з акцентом на приємний тембр голосу та цікавий зміст поданої інформації)	
39	Приваблива зовнішність		Привабливий зовнішній вигляд	
40	Чоловічна		Чоловічний	
41	Тепла, сердечна		Теплий, сердечний	

Табл. 1 (продовження)

42	Серйозна, незалежно від рівня актуалізації події яка є тригером для виникнення відповідного стану		Серйозний, незалежно від рівня актуалізації події яка є тригером для виникнення відповідного стану	
43	Має власну позицію незалежно від рівня авторитетності думок інших		Має власну позицію незалежно від рівня авторитетності думок інших	
44	Турботлива		Турботливий	
45	Приязна (дружне ставлення до соціального оточення та симпатія до переважної більшості його представників)		Приязний (дружне ставлення до соціального оточення та симпатія до переважної більшості його представників)	
46	Агресивна у взаємодії з соціальним оточенням		Агресивний у взаємодії з соціальним оточенням	
47	Довірлива у взаємодії з соціальним оточенням		Довірливий у взаємодії з соціальним оточенням	
48	Невміла		Невмілий	
49	Виступає лідером		Виступає лідером	
50	Безпосередня (здатність до дій відповідно до свого внутрішнього світу та без врахування контексту подій)		Безпосередній (здатність до дій відповідно до свого внутрішнього світу та без врахування контексту подій)	
51	Легко пристосовується до умов, подій та соціального оточення		Легко пристосовується до умов, подій та соціального оточення	
52	Індивідуалістка		Індивідуаліст	
53	Не використовує лайливих слів		Не використовує лайливих слів	
54	Безсистемна у плануванні та дії		Безсистемний у плануванні та дії	
55	Любить позмагатись		Любить позмагатись	
56	Любить дітей		Любить дітей	
57	Тактовна у взаємодії з соціальним оточенням		Тактовний у взаємодії з соціальним оточенням	
58	Амбітна у цілепокладанні та самолюбна		Амбітний у цілепокладанні та самолюбний	
59	Спокійна незалежно від обставин та подій навколо		Спокійний незалежно від обставин та подій навколо	
60	Поміркована незалежно від обставин та подій навколо		Поміркований незалежно від обставин та подій навколо	

соціальної структури суспільства) (Hinton, 2002) та Р. Макея (R. Mackey) – «Випробування війною: усередині Британії» (в частині дослідження практик згуртування нації навколо лідерів та подолання внутрішніх розбіжностей задля перемоги) (Mackey, 1999), а також наукових доробок О.Д. Куценко – «Соціоструктурні зміни в суспільстві під час війни: можливості, загрози, дилеми» (в частині з'ясування векторів зміни спричинених війною соціальних практик, а також актуалізації нового середнього класу інформаційно-цифрової епохи) (Куценко, 2022) та О.В. Симончук – «Соціальна структура українського суспільства під впливом повномасштабної війни: концептуальні та емпіричні пошуки» (в частині дослідження зміни соціально-групової структури суспільства на різних етапах війни, а також конкретизації спричинених перебігом подій флуктуацій) (Симончук, 2024).

В таблиці 2 нами подано перелік тих з актуалізованих воєнним станом рис (характеристик, станів), які, з одного боку, з цілком об'єктивних причин не були включені С. Бем до статеворольового опитувальника BSRI (що власне й обумовило формування запиту на необхідність його доповнення), а з іншого – мають неабияке значення для дослідження гендерної проблематики.

У запропонований нижче перелік (таблиця 2) ми намагались включити ті з рис (характеристик, станів), які не мають домінуючого прояву маскулінності або фемінінності, тобто ті риси, які за певного абстрагування, можуть бути ідентифіковані на рівні умовно гендернонейтральних. Безумовно, наведений нами актуалізований воєнним станом перелік рис (характеристик, станів) для оцінювання рівня прояву ознак чоловічої і жіночої статі не є повним, а отже може бути доповнений (уточнений) за результатами подальших наукових пошуків.

Використання запропонованого нами доповнення до статеворольового опитувальника BSRI може здійснюватися як за методологією С. Бем, наприклад коли додані нами риси (характеристики, стани) інтегруються до наявних у тесті запитань, так й за окремою методологію, наприклад, коли актуалізовані у таблиці 2 риси (характеристики, стани) використовуються у межах умовно самостійного опитувальника. Розглянемо кожен з цих варіантів більш детально.

1. У разі використання розширеного варіанту опитувальника (тут ми маємо на увазі варіант з інтегруванням запропонованих нами запитань до існуючого опитувальника BSRI) пропонуємо таку модель його використання:

1) перша частина тесту, тобто 60 так званих старих запитань опитувальника, використовується за звичайною методикою з оцінкою у межах дихотомічної шкали (можливість вибору відповіді «так» або «ні»). За результатом обробки отриманих результатів (використовується стандартний ключ до тесту)

Табл. 2

Переліки актуалізованих воєнним станом рис для оцінювання рівня прояву ознак чоловічої і жіночої статі

н, з/п	Стан (риси) для характеристики жіночої статі	оцінка	Стан (риси) для характеристики чоловічої статі	оцінка
1	Безоглядна (здатність рішуче діяти не зважаючи на будь-які застереження, обставини чи можливі наслідки)		Безоглядний (здатність рішуче діяти не зважаючи на будь-які застереження, обставини чи можливі наслідки)	
2	Безтурботна (здатність знайти спокій і гармонію незалежно від обставин та подій навколо)		Безтурботний (здатність знайти спокій і гармонію незалежно від обставин та подій навколо)	
3	Віддана (здатність пройнятися симпатією, любов'ю до когось або чогось та бути постійною у своїх вподобаннях незалежно від обставин та контексту їх актуалізації)		Відданий (здатність пройнятися симпатією, любов'ю до когось або чогось та бути постійним у своїх вподобаннях незалежно від обставин та контексту їх актуалізації)	
4	Волелюбна (прагнення до свободи та незалежності)		Волелюбний (прагнення до свободи та незалежності)	
5	Вольовита (наполегливість у подоланні внутрішніх та зовнішніх перешкод заради досягнення мети)		Вольовитий (наполегливість у подоланні внутрішніх та зовнішніх перешкод заради досягнення мети)	
6	Витривала (здатність витримувати значні фізичні та психологічні навантаження протягом тривалого часу)		Витривалий (здатність витримувати значні фізичні та психологічні навантаження протягом тривалого часу)	
7	Виважена (поміркованість у думках, словах та діях)		Виважений (поміркованість у думках, словах та діях)	
8	Героїчна (здатність до прояву відваги та доблесті навіть за умови непередбачуваності розвитку подій)		Героїчний (здатність до прояву відваги та доблесті навіть за умови непередбачуваності розвитку подій)	
9	Життєстійка (здатність витримувати всі життєві проблеми та труднощі, а також чинити реальний опір)		Життєстійкий (здатність витримувати всі життєві проблеми та труднощі, а також чинити реальний опір)	
10	Людяна (здатність до доброзичливого, чуйного ставлення до представників найближчого соціального оточення, а також уважне ставлення до їх потреб)		Людяний (здатність до доброзичливого, чуйного ставлення до представників найближчого соціального оточення, а також уважне ставлення до їх потреб)	
11	Мужня (здатність проявляти стійкість, хоробрість та рішучість незалежно від обставин та подій навколо)		Мужній (здатність проявляти стійкість, хоробрість та рішучість незалежно від обставин та подій навколо)	
12	Невпинна (нестримність у діях та здатність забезпечити їх швидкість)		Невпинний (нестримність у діях та здатність забезпечити їх швидкість)	
13	Невтомна (здатність до самовідданих дій без зменшення рівня докладання зусиль)		Невтомний (здатність до самовідданих дій без зменшення рівня докладання зусиль)	
14	Прозорлива (здатність передбачати перебіг подій, тобто визначати те, що має статися у майбутньому)		Прозорливий (здатність передбачати перебіг подій, тобто визначати те, що має статися у майбутньому)	
15	Незламна (міцність у протистоянні актуальним викликам, незважаючи на їх інтенсивність, потужність та очікувані наслідки)		Незламний (міцність у протистоянні актуальним викликам, незважаючи на їх інтенсивність, потужність та очікувані наслідки)	
16	Обережна (здатність до обачної та обдуманої поведінки)		Обережний (здатність до обачної та обдуманої поведінки)	
17	Самопожертівна (здатність жертвувати своїми особистими інтересами заради блага інших)		Самопожертівний (здатність жертвувати своїми особистими інтересами заради блага інших)	
18	Стресостійка (здатність виконувати завдання у звичайному режимі незважаючи на актуалізацію ризиків навколо себе)		Стресостійкий (здатність виконувати завдання у звичайному режимі незважаючи на актуалізацію ризиків навколо себе)	
19	Толерантна (здатність бути терплячою до світогляду інших, а також з розумінням ставитись до їх моделей поведінки та звичок)		Толерантний (здатність бути терплячим до світогляду інших, а також з розумінням ставитись до їх моделей поведінки та звичок)	
20	Цілеспрямована (здатність зберігати зосередженість на досягненні мети та не розпорошуватися у своїх думках та діях)		Цілеспрямований (здатність зберігати зосередженість на досягненні мети та не розпорошуватися у своїх думках та діях)	

дослідник, має можливість визначити домінуючу ознаку гендеру у конкретного респондента (визначити домінування маскулінної (домінування чоловічих рис та якостей над жіночими), фемінінної (домінування жіночих рис та якостей над чоловічими), андрогінної (одночасно високий рівень представленості як чоловічих так й жіночих рис в одному індивіді) або недиференційованої (одночасно низький рівень представленості як чоловічих так й жіночих рис і якостей в одному індивіді) статевої ролі);

2) друга частина тесту, тобто 20 так званих нових запитань опитувальника (тут ми маємо на увазі запропоновані нами у таблиці 2 умовно гендернонейтральні запитання) передбачає використання багатоваріантного шкалування (наприклад, від 1 до 7, де значення «1» відповідатиме мінімальному рівню вираженості відповідної риси, а «7» – відповідно максимальному рівню) для оцінювання респондентом рівня прояву тієї чи іншої риси (характеристики). Друга частина опитувальника використовується з метою з'ясування оцінок за кожною рис представниками: маскулінного типу – чоловіками за статтю; маскулінного типу – жінками за статтю; фемінного типу – чоловіками за статтю; фемінного типу – жінками за статтю; андрогінного типу – чоловіками за статтю; андрогінного типу – жінками за статтю. Отримані дослідником оцінки мають достатню кількість напрямів своєї інтерпретації. Фокус такої інтерпретації визначається кожним окремим дослідником самостійно, в залежності від кола його наукових інтересів.

2. У випадку коли дослідником обирається останній з названих вище варіантів, тобто передбачається використання сформульованих у таблиці 2 характеристик у межах окремого опитувальника, вважаємо за доцільне викласти наше концептуальне бачення щодо методології його використання. Нижче ми презентуємо концепт відповідної методології який за результатами подальшого обговорення або додатково проведених наукових пошуків та апробації їх результатів може бути доведений до рівня готового до використання інструментарію.

По-перше, анкета повинна містити блок запитань з фокусом уваги на соціально-економічні та демографічні характеристики респондента. З огляду на той факт, що зміст цього блоку є майже однаковим для будь-якого з різновидів анкет, вважаємо за доцільне уникнути конкретизації його змісту та звернути увагу лише на питання статі, а саме – пропонуємо чотири варіанти відповіді: «жінка», «чоловік», «не визначився» та «інше». З огляду на фокус уваги нашої анкети вважаємо за доцільне порушити традиційне місце розміщення так званої паспортички та розмістити її на початку анкети. За результатами досліджень Т. О. Лукіної такий підхід не може вважатися хибним адже «вчені не дійшли згоди щодо місця розташування «паспортички» – на початку або наприкінці анкети. Є вагомі аргументи стосовно недоречності обох варіантів» (Лукіна, 2012). Розміщення запитань «паспортички» на початку анкети для нас є принциповим кроком, адже ми повинні забезпечити щоб під час роботи з основною частиною анкети респондент давав відповіді з позиції усвідомлення ним свої статі.

По-друге, респондент повинен отримати пояснення щодо особливостей оцінювання рівня прояву рис (характеристик, станів), а саме: респондент заповнює таблицю, оцінюючи рівень прояву тієї чи іншої риси по відношенню до себе з прийняттям до уваги свого самовизначення щодо статі (заповнюється та колонка, яка відповідає статі респондента); колонку таблиці яка відноситься до протилежної статі, респондент заповнює відповідно до своїх уявлень про усереднене значення відповідного показника, тобто за своєю уявою. Таке заповнення таблиці дозволить організаторам опитування отримати інформацію від респондента з максимальним рівнем точності щодо нього (за відповідною статтю) та усереднену інформацію (умовний рівень точності) за протилежною статтю. Серед існуючих прогалин запропонованого нами підходу слід звернути увагу на неможливість коректного опрацювання тих анкет, які будуть заповнені респондентами обравшими при визначенні своєї статі варіант «інше».

За практикою проведення авторами цієї публікації інших гендерних досліджень частка таких осіб, як правило, є незначною, а отже ми можемо її проігнорувати. Безумовно, якщо фокусом уваги дослідника будуть обрані саме такі особи, то наше останнє зауваження втрачає свій сенс, а запропонований вище конструкт потребує на своє незначне корегування (адаптування).

По-третє, оцінювання рівня прояву тієї чи іншої риси (характеристики, стану) повинно відбуватися за шкалою від 1 до 7, де значення «1» відповідатиме мінімальному рівню вираженості відповідної риси, а «7» – відповідно максимальному. Тут ми свідомо відходимо від адоптованого до дихотомічної шкали варіанту опитувальника BSRI, адже категоричність оцінки до умовно гендернонейтральних рис (характеристик, стану) може негативно вплинути на результати подальшого аналізу. Наше вподобання методу багатоваріантного шкалування обумовлено ще й тим фактом, що використання дихотомічної шкали, зазвичай, суттєво збільшує кількість станів за яких респондент не може остаточно визначитись з оцінкою та обирає відповідь на кшталт «важко відповісти». Нажаль наша відмова від адоптованого варіанту опитувальника BSRI значно ускладнює використання для обробки анкет так званого ключа. Іншими словами, використовуючи багатоваріантне шкалування ми втрачаємо можливість безальтернативного віднесення того чи іншого твердження до характеристики маскулінності або фемінінності.

По-четверте, обробка отриманих результатів повинна здійснюватися з так званою прив'язкою до статі респондента. Маючи сукупність відповідей від осіб які ідентифікують себе за тією чи іншою статтю ми можемо визначити усереднений рівень вираженості конкретної риси (характеристики, стану) у представників відповідної статі. Крім того, ми маємо можливість розрахувати усереднену оцінку сприйняття рис (характеристик, станів) яка здійснюється респондентом щодо протилежної до своєї статі. Отримані за результатами анкетування узагальнення можуть бути поєднані у загальному масиві для подальшого аналізу відповідно до фокусу дослідницької уваги вченого. Тут ми не конкретизуємо фокус можливої уваги адже для кожного конкретного дослідження такий фокус матиме свої особливості в актуалізації. Повертаючись до предмету нашого дослідження можемо конкретизувати такий фокус через призму порівняння відповідей респондентів які перебували на територіях, на яких велися бойові дії з відповідями респондентів які мешкають на територіях на яких бойові дії не велись. Наша гіпотеза полягає у можливості зміни гендерних упереджень у залежності від перманентного рівня небезпеки для здоров'я та життя людини, наприклад – вплив близькості лінії фронту, а й відповідно обумовлених цим фактом небезпек та ризиків, на рівень прояву маскулінних та фемінних станів особистості.

Висновки.

Приймаючи до уваги вище наведено можемо сформулювати такі основні висновки.

1. Використання статеворольового опитувальника BSRI для анкетування респондентів які знаходяться в спричинених воєнним станом умовах підвищеного рівня ризику їх життю або здоров'ю, має певні обмеження, а саме – ті з респондентів які перебувають у перманентному стресовому стані (наприклад, мешканці територій на яких нещодавно велись бойові дії та існує реальна загроза повторної агресії або мешканці для яких існування реальних ризиків їх життю та здоров'ю є постійним станом повсякденного існування) не можуть без окремих пояснень з боку організаторів дослідження сприймати зміст опитувальника BSRI. Без таких пояснень отримані результати будуть дещо викривленими.

2. Спричинені воєнним станом впливи на повсякденне існування мешканців деокупованих територій або територій на яких ведуться (велися) бойові дії обумовило актуалізацію тих рис (характеристик, станів) які не охоплюються змістом статеворольовго опитувальника BSRI. Серед таких рис неабиякої значущості для характеристики рівня прояву маскулінності та фемінності, набувають такі з них: безоглядність, безтурботність, відданість, вольовитість, волелюбність, витривалість, виваженість, героїзм, життєстійкість, людяність, мужність, невпинність, невтомність, прозорливість, незламність, обережність, самопожертівність, стресостійкість, толерантність, цілеспрямованість. Ці риси (характеристики, стани) можуть бути використані як для доповнення опитувальника BSRI на рівні гендерно нейтральних показників, так й для формування цілком самостійного опитувальника. Незалежно від варіанту використання запропонованих нами рис для організації дослідження гендерної проблематики, принаймні під час воєнного стану або в умовах підвищеного рівня ризиків для життя та здоров'я громадян, методологія їх використання потребує на додаткове обґрунтування.

3. Адаптування опитувальника BSRI до використання в умовах існування спричинених воєнним станом ризиків для життя та здоров'я респондентів (експертів), наприклад за рахунок включення до нього блоку із запропонованими нами для врахування рисами, дозволить реалізувати проєкт з дослідження зміни гендерних упереджень відповідно до актуального контексту. Передбачається що за результатами реалізації проєкту буде можливість порівняти вираженість маскулінності та фемінності за рисами (характеристиками, станами) у відповідях респондентів: з територій які мають різний рівень небезпеки щодо їх близькості до лінії фронту або лінії розмежування; з різною гендерною ідентифікацією. Реалізація цього проєкту передбачає можливість залучення на рівні партнерів (соорганізаторів) зацікавлених гендерною проблематикою дослідників. Участь у цьому проєкті не передбачає отримання його учасниками будь-яких винагород та (або) преференцій, а отже здійснюється виключно на волонтерських засадах. Отримана за результатами проєкту інформація (результати опитування) буде доступна кожному з учасників проєкту для подальшої самостійної обробки та аналізу. Отже, автори статті запрошують всіх зацікавлених до участі у проєкті осіб повідомити про свій інтерес будь-яким зі зручних способів.

Серед напрямів можливого розвитку презентованого у межах цієї публікації дослідження, найбільш цікавими, на нашу думку, є ті з них, які зосереджуються на проблематиці інтеграції запропонованих нами рис (характеристик, станів) до статеворольового опитувальника BSRI, а також на корегуванні методології використання цього тесту, в частині врахування нового блоку запитань. Крім того, достатньо цікавим щодо подальшого розвитку гендерної проблематики через призму обумовлених воєнним станом викликів, може стати пов'язаний з використанням Personal Attributes Questionnaire (PAQ) напрям.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

Боровцова, М. С., & Віняр, Г. М. (2012). Адаптація статево-рольового опитувальника BSRI для молодшого шкільного віку шляхом перефразування. *Філологічні студії: науковий вісник Криворізького національного університету*, 7(1), 293-300.

Великодна, М. С. (2015). Дослідження ґендерної ідентичності особистості: модифікація опитувальника BSRI. *Ґендерна парадигма освітнього простору*, 1, 8-13.

Великодна, М., & Віняр, Г. (2013). До проблеми україномовного перекладу статеворольового опитувальника BSRI. *Соціальна психологія*, 56, 75-86.

Домбровська, С. М. (Ред.). (2018). *Державне управління забезпеченням гендерної рівності в Україні*. (Монографія). Харків: НУЦЗУ.

Куценко О. Д., (2022). Соціоструктурні зміни в суспільстві під час війни: можливості, загрози, дилеми. *Українське суспільство після перемоги: матеріали доп. круглого столу Інститут соціології НАН України (5 липня 2022 р.)*. Відновлено з https://stmm.in.ua/archive/ukr/2022-4/16.pdf.

Лукіна, Т. О. (2012). *Технологія розробки анкет для моніторингових досліджень освітніх проблем*. (Методичний посібник). Миколаїв: ОІППО.

Мороз, В. М. (2011). Відповідальність суб'єктів процесу формування, використання та розвитку трудового потенціалу: гендерний аспект. *Вісник Національної академії державного управління при Президентові України*, 2, 251-259.

Мороз, В. М. (2011). Гендерні детермінанти системи трудового потенціалу як підґрунтя мотиваційного механізму стимулювання трудової активності громадян державою. *Держава та регіони. Серія: державне управління*, 1, 163-169.

Симончук, О. В. (2024). Соціальна структура українського суспільства під впливом повномасштабної війни: концептуальні та емпіричні пошуки. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 1, 26–62.

Товстуха, О. М., & Чумак, О. О. (2024). Дослідження психологічних особливостей самоактуалізації особистості здобувачів вищої освіти: гендерний аспект. *Вчені записки Університету «КРОК»*, 2(74), 317-322.

Bem, S. L. (1977). Early Career Award. *American Psychologist*, 32(1), 88–91. Retrieved from https://psycnet.apa.org/doiLanding ?doi=10.1037%2Fh0078488.

Broverman, I. K., Vogel, S. R., Broverman, D. M., Clarkson, F. E., & Rosenkrants, P. S. (1972). Sex-Role Stereotypes: A current Appraisal. *Journal of Social*, 28, 59-78.

Geldenhuys, M., & Bosch, A.A. (2020). Rasch Adapted Version of the 30-Item Bem Sex Role Inventory (BSRI). *Journal of Personality Assessment*, 102(3), 428-439.

Hinton, J. (2002). *Women, Social Leadership, and the Second World War: Continuities of Class*. New York: Oxford University Press.

Mackey, R. (1999). *Test of war: Inside Britain 1939–1945*. London: Routledge.

Moroz, V., & Akhmedova, O. (2024). Gender-specific aspects of human capital development in Ukraine: implementation of state policy. *Public administration: concepts, paradigm, development, improvement*, 9, 99-106.

Moroz, V., Buka, S., Moroz, S., Trush, O., & Moroz, O. (2024). *Methodology of organization of scientific research*. (Part 1: Theoretical and methodological basics of organization of scientific research). (Manual in two parts in the group of international authors). Lviv: publishing house «Novyi Svit – 2000».

Uleman, J., & Weston, M. (1986). Does the BSRI inventory sex roles? *Sex Roles: a Journal of Research*, 15, 43-62.

REFERENCES

Bem, S. L. (1977). Early Career Award. *American Psychologist*, 32(1), 88–91. Retrieved from https://psycnet.apa.org/doiLanding ?doi=10.1037%2Fh0078488.

Borovtsova, M. S., & Vinyar, G. M. (2012). Adaptation of the BSRI gender-role questionnaire for primary school age by paraphrasing. *Philological Studies: Scientific Bulletin of the Kryvyi Rih National University*, 7(1), 293-300.

Broverman, I. K., Vogel, S. R., Broverman, D. M., Clarkson, F. E., & Rosenkrants, P. S. (1972). Sex-Role Stereotypes: A current Appraisal. *Journal of Social*, 28, 59-78.

Dombrovska, S. M. (Ed.). (2018). State Administration for Ensuring Gender Equality in Ukraine. (Monograph). Kharkiv: NUCZU.

Geldenhuys, M., & Bosch, A.A. (2020). Rasch Adapted Version of the 30-Item Bem Sex Role Inventory (BSRI). *Journal of Personality Assessment*, 102(3), 428-439.

Hinton, J. (2002). *Women, Social Leadership, and the Second World War: Continuities of Class*. New York: Oxford University Press.

Kutsenko O. D., (2022). Sociostructural changes in society during the war: opportunities, threats, dilemmas. *Ukrainian society after victory: materials of the supplementary round table Institute of Sociology of the NAS of Ukraine (July 5, 2022)*. Retrieved from https://stmm.in.ua/archive/ukr/2022-4/16.pdf.

Lukina, T. O. (2012). *Technology for developing questionnaires for monitoring studies of educational problems*. (Methodological manual). Mykolaiv: OIPPO.

Mackey, R. (1999). *Test of war: Inside Britain 1939–1945*. London: Routledge.

Moroz, V. M. (2011). Gender determinants of the labor potential system as the basis of the motivational mechanism for stimulating labor activity of citizens by the state. *State and regions. Series: state administration*, 1, 163-169.

Moroz, V. M. (2011). Responsibility of subjects of the process of formation, use and development of labor potential: gender aspect. *Bulletin of the National Academy of Public Administration under the President of Ukraine*, 2, 251-259.

Moroz, V., & Akhmedova, O. (2024). Gender-specific aspects of human capital development in Ukraine: implementation of state policy. *Public administration: concepts, paradigm, development, improvement*, 9, 99-106.

Moroz, V., Buka, S., Moroz, S., Trush, O., & Moroz, O. (2024). *Methodology of organization of scientific research*. (Part 1: Theoretical and methodological basics of organization of scientific research). (Manual in two parts in the group of international authors). Lviv: publishing house «Novyi Svit – 2000».

Symonchuk, O. V. (2024). The social structure of Ukrainian society under the influence of a full-scale war: conceptual and empirical searches. *Sociology: theory, methods, marketing*, 1, 26–62.

Tovstukha, O. M., & Chumak, O. O. (2024). Research into the psychological features of self-actualization of higher education students: gender aspect. *Scientific notes of the University "KROK"*, 2(74), 317-322.

Uleman, J., & Weston, M. (1986). Does the BSRI inventory sex roles? *Sex Roles: a Journal of Research*, 15, 43-62.

Velikodna, M. S. (2015). Research into gender identity of the individual: modification of the BSRI questionnaire. *Gender Paradigm of the Educational Space*, 1, 8-13.

Velikodna, M., & Vinyar, G. (2013). On the problem of Ukrainian translation of the BSRI gender-role questionnaire. *Social Psychology*, 56, 75-86.

Crisis Communication Strategy in the Government-Public System under Martial Law in Ukraine: Stages, Factors, and Characteristics

UDC: 316.77:005.21]:351.07(477) DOI: https://doi.org/10.15421/172526

Hrabovets Iryna
Ph.D., Assoc. Prof., https://orcid.org/0000-0002-0704-4167, iryna.hrabovetz@kdpu.edu.ua
Chernous Liudmyla
Ph.D., Assoc. Prof., https://orcid.org/0000-0003-0916-7205, lydmyla.chernous@kdpu.edu.ua
Kryvyi Rih State Pedagogical University (Kryvyi Rih, Ukraine)

Abstract

Relevance. In a crisis, it becomes critical to revise the established approaches to Relevance. In a crisis, it becomes critical to revise the established approaches to communication in the public sector, which for a long time have been limited mainly to informing about the activities of the authorities. Today, the choice of the optimal crisis communication strategy is determined by the available resources to ensure protection, response and restoration of normal functioning, as well as the advantages of the chosen channel for information transmission.

The purpose of the study is to make an attempt to detail the structure and factor determination of the choice of communication strategy for the successful implementation of crisis communication in the government-public system during the period of martial law in Ukraine.

Results. In times of war, the communication strategy in relations between the government and the public should become an effective mechanism for mobilizing society, maintaining its unity and ability to withstand challenges. Its structure requires taking into account different levels of audience, using various communication channels and adapting to the psychological state of citizens. The choice of this strategy depends on a set of objective and subjective factors. The growing importance of social media as a tool for crisis communication is related to the desire to ensure communication on convenient platforms that reach a large number of people. Such communication, both at the domestic and international levels, has helped to engage the international community in addressing Ukraine's pressing problems, including the provision of humanitarian and military assistance.

Conclusions. By changing the communication strategy, society determines socio-political processes, using various methods of controlling the information space and acting as an active participant in crisis management. The use of social media as a tool for crisis communication ensures information saturation, targeting and intentionality, evaluation, agony and persuasiveness of statements.

Keywords: crisis communication, public administration, government, public, communication strategy, martial law, traditional media and social media

Стратегія кризової комунікації у системі «влада-громадськість» в умовах воєнного стану в Україні: етапи, чинники, характерні риси

Грабовець Ірина, Черноус Людмила
Криворізький державний педагогічний університет (Кривий Ріг, Україна)

Анотація

Актуальність. У кризових умовах стає критично важливим переглянути усталені підходи до комунікації в публічному секторі, які протягом значного часу обмежувалися переважно інформуванням про діяльність влади. Сьогодні ж вибір оптимальної стратегії кризової комунікації визначається наявними ресурсами для забезпечення захисту, реагування та відновлення нормального функціонування, а також перевагами обраного каналу для передачі інформації.

Метою дослідження є реалізація спроби деталізації структури й факторної обумовленості вибору комунікативної стратегії задля успішної реалізації кризової комунікації у системі «влада-громадськість» у період запровадження воєнного стану в Україні.

Результати. У період війни комунікаційна стратегія у відносинах між владою та громадськістю має стати дієвим механізмом для мобілізації суспільства, підтримки його єдності та здатності протистояти викликам. Її структура потребує врахування різних рівнів аудиторії, використання різноманітних комунікаційних каналів та адаптації до психологічного стану громадян. Вибір цієї стратегії залежить від комплексу об'єктивних та суб'єктивних чинників. Зростання значення соціальних медіа як інструменту кризової комунікації пов'язане з бажанням забезпечити комунікацію на зручних платформах, що охоплюють значну кількість людей. Така комунікація, як на внутрішньодержавному, так і на міжнародному рівнях, сприяла залученню світової спільноти до вирішення нагальних проблем України, зокрема надання гуманітарної та військової допомоги.

Висновки. Змінюючи комунікативну стратегію, суспільство детермінує суспільно-політичні процеси, використовуючи різні способи контролю інформаційного простору й виступаючи активним учасником управління кризами. Використання соціальних медіа як інструменту кризової комунікації убезпечує інформаційну насиченість, адресну спрямованість та інтенціональність, оціночність, агоніальність й персуазивність висловлювань.

Ключові слова: кризова комунікація, публічне управління, влада, громадськість, стратегія комунікації, воєнний стан, традиційні ЗМІ та соціальні медіа

Стаття надійшла / Article arrived: 10.01.2025 Схвалено до друку / Accepted: 28.02.2025

Вступ.

В умовах кризи діяльність представників органів державної влади спрямована на розробку стратегії кризової комунікації, успішність реалізації якої ускладнена невизначеністю та нестабільністю кризової ситуації як такої. У зв'язку з цим виникає нагальна потреба застосовувати таку стратегію, яка б була стійкою до кризових обставин незалежно від масштабів їх прояву та часу дії.

Протягом тривалого проміжку часу форми, функції, моделі та зміст комунікації в публічному секторі залишалися незмінними, оскільки передбачали переважно інформування про діяльність влади, не акцентуючи увагу на узгодженні зворотного зв'язку і залученні громадськості до процесів управління. Проте в кризових умовах загострюється необхідність перегляду стратегій комунікації, а також всебічного аналізу комунікаційного середовища, його контексту, політики, цілей з огляду на мінливі очікування не лише громадян, а й інших зацікавлених сторін.

Вибір стратегії кризової комунікації визначається наявними ресурсами для захисту, реагування і відновлення нормального життя, а також перевагами обраного каналу комунікації. Підвищення популярності соціальних медіа як інструменту комунікації в умовах криз суттєво вплинуло на частоту, темпи, спрямованість кризових комунікацій. Вони, будучи, з одного боку, посередниками між владою і суспільством, а з іншого – активними учасниками взаємодії здійснюють багатоаспектний вплив на свідомість реципієнтів, що надає змогу моделювати їх поведінку. Поширення новинних повідомлень через соціальні мережі, мобільні додатки стає все активнішим, що безпосередньо пов'язано з діджиталізацією суспільства, збільшенням і прискоренням обсягів інформації, а також їх перевагами порівняно з традиційними ЗМІ (зокрема йдеться про доступність, швидкість поширення інформації й відносну дешевизну). Усе це надає можливість для влади віртуалізувати політичну сферу і за допомогою новітніх засобів масової інформації реалізувати ефективні стратегії кризової комунікації.

Аналіз попередніх публікацій. Поле комунікативної взаємодії влади з громадськістю завжди цікавило науковців, однак його аналіз все ще обмежений з позиції якості. Оскільки організації громадського сектора стикаються із низкою проблем, таких як вплив соціальних структур, відсутність діалогу, недовіра до влади, неефективні каналі інформування, перенасиченість інформацією різного гатунку, брак своєчасних, правдивих та неупереджених даних тощо. З-поміж вітчизняних науковців проблемам побудови ефективних комунікацій між владою і суспільством присвячували свої дослідження Г. Почепцов (2022), Є. Архипова, Н. Дмитренко (Архипова & Дмитренко, 2016), Л. Ладонько, Н. Новікова, Н. Мірко (Ладонько, Новікова & Мірко, 2020), які акцентували увагу на сутнісному змісті й чинниках, що її визначають. У той час, як А. Башук аналізував особливості цієї комунікації в умовах інформаційного суспільства (Башук, 2019), Г. Дзяна, Р. Дзяний досліджували механізми управління кризовими комунікаціями (Дзяна & Дзяний, 2022), а специфіку державно-громадянської комунікації в умовах криз і сталого розвитку порівнювали Є. Драчова, В. Козаков, О. Рашковська, В. Ребкало, Є. Романенко, І. Чаплай (Козаков та ін., 2017).

На відміну від інших Н. Євтушенко здійснив глибокий аналіз комунікацій у системі «влада-громадськість» з позиції її ефремізації (Євтушенко, 2023), І. Цикуль (2023), О. Шиманова (Шиманова, 2015; Шиманова-Стефанишин, 2023) мали намір відстежити наявні зміни комунікативного процесу до та під час війни. Аналіз наукового доробку, присвяченого питанням вибору стратегій кризової комунікації у системі «влада-громадськість», дозволяють говорити про наявність змін пріоритетів у бік налагодження зворотного зв'язку як запоруки стійкості комунікативної системи, а також утвердження кредиту довіри до діючої влади як гаранта безпеки функціонування та розвитку. Відтак, сьогодні постає нагальна потреба вивчення сучасного інформаційно-комунікативного простору у період кризових ситуацій з огляду на необхідність задоволення інтересів і запитів основних учасників кризової комунікації – влади, суспільства, традиційних засобів масової інформації та соціальних медіа.

Відтак **мета даної статті** полягає у реалізації спроби деталізації структури й факторної обумовленості вибору комунікативної стратегії задля успішної реалізації кризової комунікації у системі «влада-громадськість» у період запровадження воєнного стану в Україні.

Результати дослідження.

Успіх кризового управління обумовлюється тим, який образ реальності створюється у громадськості кризовою командою, сформованою з числа представників органів влади, шляхом налагодження комунікативної взаємодії. Позитивна риторика, демонстрація оптимістичних парадигм, етична та моральна складова або ж обрані політичними лідерами, громадськими діячами чи представниками інших референтних груп сценарії відповідальної й упевненої поведінки щодо уникнення кризи чи мінімізації її негативних наслідків є ефективними інструментами створення позитивного образу реальності, що нейтралізує негативний вплив кризової ситуації на громадськість, допомагає відновити рівень довіри до влади з боку цільових аудиторій.

Всі без виключення теорії кризових комунікацій визначають кризу як баланс загроз і можливостей, що відкриваються. Відтак для окреслення реальних/

потенційних загроз постає необхідність шляхом збирання та опрацювання кризової інформації дати кризовій ситуації характеристику, визначити її масштаби, межі розгортання та можливі наслідки. Особливого значення набуває процес з'ясування таких її рис, що піддаються упорядкуванню, передбаченню, а значить і управлінню. Від початку повномасштабної російсько-української війни як традиційні засоби масової інформації, так й соціальні медіа, а також представників політичного істеблішменту на нетривалий проміжок часу захлиснула емоційна хвиля на тлі тотальної невизначеності, проте згодом прагматична оцінка кризової ситуації, рішучі дії очільників керівних ешелонів влади щодо засудження дій країни-агресора, звернення до міжнародної спільноти стали першими кроками у пошуку оптимальних шляхів виходу із кризового стану.

Незалежно від типу кризи, всі компоненти кризової комунікації (суб'єкт, об'єкт, їхні взаємовідносини, ситуація спілкування, мотиви, цілі повідомлення, інтенції, ставлення до дійсності) підпорядковуються єдиній меті – вирішенню кризи й мінімізації її негативних наслідків. Кризові ситуації є приводом для виникнення великої кількості комунікативних епізодів серед різних цільових аудиторій громадськості, як на локальному (загальнонаціональному), так і глобальному (міжнародному) рівнях. За таких умов засоби масової інформації та соціальні медіа стають способом забезпечення сприйняття інформації соціумом, формування громадської думки, нав'язування ідей, закладених у кожному комунікативному епізоді, залежно від цілей, мотивів і наявних соціальних передумов.

У період воєнного стану комунікаційна стратегія в системі «влада-громадськість» має бути не лише інструментом передачі інформації, а й потужним механізмом мобілізації, підтримки і стійкості. Її структура має враховувати багаторівневу побудову аудиторій, багатоканальність, адаптацію до психологічного стану населення, а її вибір визначається як об'єктивними (безпековими, технічними), так і суб'єктивними (ментальними, політичними) чинниками. О. Шиманова справедливо зауважує, що стратегія кризової комунікації повинна передбачати розробку плану досягнення мети інформаційно-комунікативного процесу у системі «влада-громадськість», зокрема створення стійкого інформаційного простору, який сприяє максимізації залучення всіх взаємодіючих акторів (Шиманова, 2015). Розширюючи думку, зазначимо необхідність формування зворотного зв'язку і зміни комунікативної парадигми з суб'єкт-об'єктної на суб'єкт-суб'єктну, де громадськість виступає активним учасником управлінської взаємодії щодо розв'язання проблем, пов'язаних із розгортанням кризи.

У своєму розвитку ефективна кризова комунікація проходить кілька етапів. На першому етапі відбувається зародження ідеї, визначення цілей і уявлень про бажаний результат. Першочергово, людям необхідна інформація – своєчасні й точні дані про те, що сталося, де і що робиться, і вони хочуть знати це зараз. Населення ставить під сумнів масштаби кризи, безпосередність загрози для них, тривалість її дії і те, хто повинен вирішити ці проблеми. Комунікатори (представники влади) мають бути готовими відповісти на ці запитання якнайшвидше і повніше.

Простота, достовірність, узгодженість і швидкість комунікації вкрай важливі на етапі розгортання кризи. Початкова її стадія характеризується розгубленістю та інтенсивним інтересом ЗМІ та громадськості. Інформація зазвичай неповна, а факти розрізнені. Це дуже важливо усвідомлювати, адже інформація у ЗМІ чи інших каналах інформування, навіть усередині самих владних структур може бути неточною. На цій стадії кризи не варто припускатися помилок в організації комунікативної взаємодії, оскільки другого шансу зробити все правильно не буде. Репутація комунікантів залежить від того, що вони роблять і про що вони говорять чи не говорять.

Згодом комуніканти оцінюють ситуацію, соціальне оточення, а також доречність і адекватність цієї ідеї, контекст. На основі наявних знань про учасників комунікативної взаємодії, уявлень про мовленнєві акти, переконань, власних думок і ціннісних установок комуніката (громадськості) здійснюється планування комунікації. Використання комунікативних дій з опорою на три види знань – інформацію про майбутню комунікативну взаємодію, когнітивні пресупозиції, контекст або ситуацію (перебіг кризи), регламентує мету комунікативної стратегії.

На другому етапі повідомлення кодується за допомогою вербальних і невербальних засобів, надсилається комунікантом для комуніката через обраний канал зв'язку. Третій етап передбачає декодування та інтерпретацію інформації комунікатом залежно від його стратегічної позиції, а також засобів контролю з боку комуніканта. У міру розвитку кризи спостерігається прояв стійкого інтересу й пильної уваги з боку громадськості, ЗМІ та соціальних медіа. Несподівані події, чутки або дезінформація можуть призвести до додаткових вимог, що висуваються до ЗМІ та соціальних медіа як ретрансляторів чи незалежних від влади організаційних комунікаторів. Експерти, професіонали та інші особи, безпосередньо не пов'язані з владою, публічно коментуватимуть це питання, інколи суперечливо або неправильно тлумачать повідомлення. Процеси відстеження комунікаційної діяльності набувають дедалі більшого значення в міру зростання інформаційного навантаження.

Кожен із означених етапів має комунікативну мету – безпосередній результат комунікативного епізоду. Комунікант закладає у висловлювання комунікативний намір, досягнення якого відбувається в процесі розвитку комунікативного сценарію. Роль комуніката полягає у сприйнятті, інтерпретації та за успішного результату комунікації реалізації комунікативної інтенції комуніканта.

Комунікативна стратегія в системі «влада–громадськість» під час воєнного стану має бути гнучкою, адаптивною та орієнтованою на потреби різних цільових аудиторій. Основними структурними елементами такої стратегії є:

1) *цільові аудиторії*: населення, військовослужбовці, внутрішньо переміщені особи, волонтерські організації, міжнародна спільнота (Плахова, 2022);

2) *комунікативні цілі*: забезпечення довіри до офіційної інформації, запобігання паніці, мобілізація громадян до взаємодії, підтримка морального духу;

3) *ключові меседжі*: узгоджені, достовірні, емоційно збалансовані повідомлення, що відповідають поточній ситуації та потребам аудиторії;

4) *канали комунікації*: офіційні сайти органів влади, телебачення, радіо, соціальні мережі, мобільні додатки, месенджери (Дзюрах & Шинкаренко, 2024);

5) *комунікатори*: представники Офісу Президента, Уряду, Генерального штабу ЗСУ, місцеві лідери, речники, авторитетні журналісти та лідери думок.

Вивчаючи комунікативні стратегії, на думку Т. Кумбс, С. Голладей (Coombs & Holladay, 2012), анкетовано слід аналізувати такі їх характерні риси, як:

1) *відкритість* (оприлюднення доступної інформації щодо кризи без зволікань у часі для найбільшого охоплення аудиторії і створення максимально можливого транспарентного середовища для висвітлення подій задля формування атмосфери довіри в суспільстві);

2) *планування питань до розгляду* (необхідне максимальне залучення представників ЗМІ, соціальних медіа та незалежних експертів до фіксації подій з метою об'єктивного висвітлення та складання антикризової програми реагування з боку державних органів влади);

3) *значущість і розстановка пріоритетів щодо розв'язання проблем* (для врегулювання криз важливим є розуміння та доведення до відома громадськості об'єктивних причин виникнення проблемних ситуацій, їх можливого деструктивного перебігу та несприятливих наслідків);

4) *наявність нормативно-правового підґрунтя* (вся інформація, яку офіційно озвучують представники державних органів влади, обов'язково має спиратися на чинне законодавство, зокрема під час проведення брифінгів для представників ЗМІ);

5) *компетентність в наданні інформації* (з метою недопущення циркулювання суперечливої, неповної, недостовірної інформації, владі необхідно чітко визначити «рупор» з офіційного інформаційного висвітлення конфліктних подій, які відбуваються, в межах функціональних повноважень державних органів влади);

6) *координація інформаційних потоків щодо висвітлення кризових ситуацій* (влада повинна взаємодіяти зі ЗМІ та координувати інформаційне висвітлення подій з метою недопущення дезінформації, подачі недостовірної й некоректної інформації задля уникнення загрози формування ажіотажних і протестних настроїв у суспільстві);

7) *врахування думки громадськості* (владі необхідно визначити коло формальних і неформальних лідерів, що впливають на формування громадської думки задля використання їх комунікативного потенціалу для роз'яснення характеру та змісту кризової ситуації, наслідків латентного протікання конфліктів та переваг повного розв'язання криз для суспільства);

8) *диференціація аудиторії* (державним органам влади необхідно таргетувати різні групи населення за віком, статтю, соціальним статусом та інтересами для застосування найефективніших інструментів взаємодії в медійному просторі).

Дотримання вищеозначених вимог у процесі побудови комунікативної взаємодії влади з населенням дозволить у період криз сформулювати такі комунікативні завдання, що безпосередньо спрямовані на просвіту, інформування, підготовку, захист, попередження формування неправильних уявлень про кризові явища. Аналіз кризових ситуацій свідчить про те, що комунікативні стратегії мають значний вплив на динаміку кризи, її тривалість та наслідки, а також на репутаційні ризики. У зв'язку з цим, налагодження ефективних комунікаційних каналів з громадськістю є одним з ключових аспектів кризового управління, де на перший план виходить роль комуніканта (представників влади), який інформує комуніката (громадськість) про кризу і можливі варіанти її подолання. ЗМІ та соціальні медіа виступають в якості провайдерів ідеологізованої позиції влади, проте це не виключає їх участі у комунікативній взаємодії як активного її суб'єкта.

На цьому етапі актуалізується персоніфікований рівень кризової комунікації від перших осіб, представників владних структур, громадських діячів на усіх рівнях їх прояву по відношенню до цільових аудиторій громадськості, наприклад щоденні звернення Президента України В. Зеленського, спічі очільників місцевих військових адміністрацій, створення каналів інформування і груп для швидкого сповіщення, адресної взаємодопомоги у соціальних мережах тощо. Провідною формою взаємодії у системі «влада-громадськість» є співпраця задля подолання

кризи. Позиція влади, по суті, є домінуючою, адже вона виступає гарантом спокою, безпеки, благополуччя суспільства, основою правових суспільних відносин, відтак її місія – здійснювати контроль за поведінкою індивідів і груп, керуючи суспільними процесами, зокрема й у сфері комунікації.

ЗМІ і соціальні медіа у період криз стають інструментом доступного й оперативного інформування, найефективнішим знаряддям впливу на свідомість цільових аудиторій громадськості з метою контролю суспільно-політичної поведінки. Кризова комунікація передбачає наявність інструкцій щодо реагування на кризові події, а також має певну ідеологізовану складову, як агітація, пропаганда, що вкрай важливі для формування національної ідентифікації, соціальної солідаризації населення в умовах гібридної війни. Поряд із цим традиційні та інноваційні ЗМІ створюють імідж учасників політичної сфери, поширюють і тиражують зразки політичної поведінки, контролюють, попереджають і нейтралізують виникнення негативних проявів у суспільстві. Яскравим прикладом налагодження такої комунікації стало створення загальнонаціонального інформаційного телемарафону «Єдині новини». Реалізація такої комунікативної стратегії дозволила змінити тренди медіаспоживання українців, адже попри широку популярність соціальних медіа в якості провідного джерела інформування, більшість українців у 2022 р. поновила кредит довіри саме національному телебаченню (Корба, 2022). Явною перевагою цієї стратегії стало перетворення інформаційного простору на монотонне середовище задля уніфікації політичних поглядів регіональних спільнот, згуртування українського суспільства і покращення ставлення до державних інституцій.

Невиправдані сподівання громадськості щодо швидкого розв'язання проблем, спричинених кризою, призвело до необхідності зміни комунікативної стратегії – наприкінці 2022 р. «в гру» вступили чисельні веб-сайти, соціальні мережі, месенджери, чат-боти, мобільні додатки, відео- та аудіосервіси як складові соціальних медіа, які швидко впроваджувалися як «гриби після дощу» задля задоволення чисельних інформаційно-комунікативних запитів представників цільових аудиторій громадськості. На відміну від традиційних ЗМІ, соціальні медіа надали можливість систематизувати інформацію про настання, перебіг та наслідки кризових ситуацій через фото- та відеофіксацію у режимі реального часу, поширювати інформацію на велику аудиторію користувачів, зокрема на міжнародному рівні. Також доречним було створення груп зацікавлених осіб (військових, медиків, волонтерів, рятувальників та ін.) для координації дій щодо мінімізації наслідків загроз, чат-ботів – для алгоритмізації механізмів надання допомоги. Не менш важливим здобутком стало масштабоване використання мобільних додатків задля побудови системи екстрених сповіщень широких верств населення.

Не в усіх випадках криза потребує негайної реакції чи оприлюднення інформації для населення, адже іноді повідомлення про подію може спровокувати більші ризики, ніж сама надзвичайна ситуація. У таких обставинах особливо важливою стає роль соціальних мереж як одного з найоперативніших і найрезультативніших засобів безпосереднього зв'язку між представниками влади та громадянами. Загалом, сучасні інструменти комунікації відкривають можливості для формування різноманітних форматів прямої взаємодії між державними структурами та суспільством, а також для ефективного інформування населення (Лушагіна, 2023).

На думку Г. Дзяної та Р. Дзяного соціальні медіа на відміну від традиційних ЗМІ надають смогу реагувати на кризову ситуацію, подаючи інформацію в режимі реального часу, створюючи відчуття співучасті подій (Дзяна & Дзяний, 2022). Наприклад, від початку війни за часів окупації Херсонщини і блокування провідних каналів інформування, саме соціальні мережі і блоги слугували платформою для комунікації із «зовнішнім» світом. Аналогічно рілси і стріми військових, волонтерів на лінії бойового зіткнення дозволяли доносити оперативну інформацію з перших вуст до аудиторії.

Актуалізація використання соціальних медіа як каналу кризової комунікації у системі «влада-громадськість» пов'язана, у першу чергу, з намірами забезпечити реалізацію комунікативної взаємодії з використанням зручних майданчиків, що охоплюють велику аудиторію. Така комунікація як на загальнонаціональному, так і міжнародному рівні, залучила світову спільноту до вирішення нагальних проблем, зокрема надання Україні необхідної гуманітарної та військової допомоги. З іншого боку, соціальні медіа на відміну від традиційних ЗМІ дозволяють суттєво швидше відстежувати зворотні реакції цільових аудиторій громадськості на інформаційні повідомлення, що необхідно для убезпечення контролю у сфері формування громадської думки і швидкої зміни стратегій державного управління.

З метою запобігання поширенню деструктивного та неконтрольованого потоку багатоканальної інформації, органи державної влади України спільно з провідними медіаінституціями здійснюють цілеспрямовану інформаційну політику, закликаючи громадян орієнтуватися виключно на офіційні джерела. Такий підхід спрямований на підвищення рівня медіаграмотності населення, а також на мінімізацію ризиків, пов'язаних із дезінформацією, фейковими повідомленнями та інформаційними маніпуляціями, що активно поширюються через недостовірні канали, зокрема у месенджерах Viber та Telegram.

Висновки.

Варто відзначити, що українські державні інституції у кризовий період продемонстрували високий рівень організованості, послідовності та стійкості в комунікації. Такі зрушення пояснюються тим, що сприйняття людини є вибірковим і головним чином спрямоване на те, у чому вона зацікавлена і що хоче чути. Тому соціум набуває можливості поширювати інформацію, але вже в обробленому вигляді, що пройшов крізь фільтр сприйняття кожного з його членів. Оцінка нової інформації залежить від рівня освіченості, внутрішніх настанов, принципів, цінностей, поглядів на світ, уподобань людини та багатьох інших соціальних, психологічних і фізіологічних чинників. За допомогою різних каналів реципієнти отримують інформацію про кризу, оцінюють її, зіставляють із власними нормами, переконаннями, стереотипами, цінностями та ретранслюють, обговорюючи її один з одним, висловлюючи власні судження й оцінки, і тим самим роблять власний внесок у формування громадської думки.

У короткий термін голови військових адміністрацій, які раніше не мали високої публічної пізнаванності, трансформувалися у повноцінних медіаакторів. Особливо показовим є приклад голови Миколаївської обласної військової адміністрації Віталія Кіма, який завдяки спокійному тону, харизмі та влучному почуттю гумору здобув значну популярність серед громадян. Його публічні звернення стали елементом щоденного інформаційного споживання мешканців регіону та водночас засобом підтримання морального духу.

Із часом і офіційні канали урядових структур почали інтегрувати елементи іронії та культурно адаптованого гумору у свої комунікаційні практики (Maksymiv, 2022).

Окремої уваги також заслуговує інформаційна політика Генерального штабу Збройних сил України, який із перших днів повномасштабного вторгнення систематично інформує громадськість про бойові втрати противника. Така стратегія виконує важливу психологічну функцію — демонструє ефективність оборони, знижує тривожність серед населення та підвищує бойовий дух, акцентуючи на вразливості ворога.

Таким чином, змінюючи комунікативну стратегію, саме суспільство детермінує суспільно-політичні процеси, використовуючи різні способи контролю інформаційного простору при формуванні інформаційних повідомлень про кризи й виступаючи активним учасником управління кризами.

Узагальнюючи, зауважимо, що використання соціальних медіа як інструменту кризової комунікації, убезпечує інформаційну насиченість, адресну спрямованість та інтенціональність стосовно представників цільових аудиторій громадськості та інших зацікавлених сторін, оціночність, агоніальність й персуазивність висловлювань. Таким чином, кризова комунікація за допомогою соціальних медіа, аналогічно до традиційних ЗМІ, спрямована на розв'язання криз, врегулювання та усунення їхніх наслідків або підтримання, використання і розвиток кризи. Комунікативна взаємодія відбувається за безпосередньої участі представників влади, політичних кіл, громадський діячів та активістів, які сьогодні віддають перевагу персоніфікованому рівню комунікації з громадськістю, взаємодіючи з громадськістю задля створення позитивного образу й утримання її впливу.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

Архипова, Є., & Дмитренко, Н. (2016). Ефективна комунікація між органами державної влади та громадськістю як умова розвитку демократичного суспільства. *Інвестиції: практика та досвід*, 1, 92-96. Відновлено з http://www.investplan.com.ua/pdf/1_2016/21.pdf.

Башук, А. (2019). *Комунікаційні стратегії державної влади в умовах інформаційного суспільства*. (Монографія). Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня «Рута»».

Козаков, В. М., Рашковська, О. В., Ребкало, В. А., Романенко, Є. О., & Чаплай, І. В. (2017). *Державно-громадянська комунікація: шлях від кризи до взаємодії*. (Монографія). Київ: ДП «Вид. дім «Персонал»».

Дзюрах, Ю., & Шинкаренко, В. (2024). Роль маркетингових комунікацій у публічному секторі в умовах воєнного стану. *Публічне управління та місцеве самоврядування*, 1, 46-53. Відновлено з https://journals.politehnica.dp.ua/index.php/public/article/view/566/500

Дзяна, Г., & Дзяний, Р. (2022). Управління комунікаціями в умовах криз. *Дніпровський науковий часопис публічного управління, психології, прав*, 2, 13-21. https://doi.org/10.51547/ppp.dp.ua/2022.2.2

Євтушенко, Н. (2023). Евфемізація процесу комунікації між владою і громадськістю. *Публічне управління та регіональний розвиток = Public Administration and Regional Development: науковий журнал*, 19, 51-65. https://doi.org/10.34132/pard2023.19.03.

Коврига, О. С. (2020). Взаємодія органів державної влади з громадськістю в системі державного управління України. *Вчені записки ТНУ ім. В. І. Вернадського. Серія: Державне управління*, 2, 31 (70), 109-114. Відновлено з https://www.pubadm.vernadskyjournals.in.ua/journals/2020/2_2020/20.pdf.

Корба, Г. (2022, Грудень 30). Телемарафон: як він змінює українське суспільство та медіаринок. *BBC News Ukraine*. Відпновлено з https://www.bbc.com/ukrainian/features-64112594.

Ладонько, Л. С., Новікова, Н. Л., & Мірко, Н. В. (2020). Основні аспекти комунікаційної взаємодії органів державної влади з громадськістю. *Державне управління: удосконалення та розвиток*, 4. https://doi.org/10.32702/2307-2156-2020.4.1

Лушагіна, Т. (2023). Комунікативна політика органів публічної влади під час війни. *Публічне управління та регіональний розвиток*, 20, 471-491. https://doi.org/10.34132/pard2023.20.09
Михайловська, О. В., Михайловський, І. М., & Пилипенко, О. О. (2024). Вплив комунікацій на ефективність публічного управління в умовах криз. *Проблеми сучасних трансформацій. Серія: Право, публічне управління та адміністрування*, 12. https://doi.org/10.54929/2786-5746-2024-12-02-07.
Плахова, О. М. (2022). Кризова комунікація в соціальній роботі в умовах війни. *SOCIOПРОСТІР: міждисциплінарний електронний збірник наукових праць з соціології та соціальної роботи*, 12, 33-39. https://doi.org/10.26565/2218-2470-2022-12-04.
Почепцов, Г. (2022). *Токсічний інфопростір. Як зберегти ясність мислення і свободу дії*. Харків: Віват.
Почепцов, Г. (2022, Лютий 22). Комунікація, війна і ми. *Дзеркало тижня*. Відновлено з https://zn.ua/ukr/SOCIUM/komunikatsiji-vijna-i-mi.html.
Цикуль, І. (2023). Особливості оновлення стратегій комунікації інститутів влади в умовах російської агресії (на прикладі комунікацій Президента України). *Studia Humanistyczno-Społeczne*, 3 (1), 37–53. https://doi.org/10.17951/we.2023.9.1.37-53
Шиманова, О. (2015). Теоретико-методологічні засади дослідження комунікативних стратегій в політиці. *Науковий вісник Одеського національного економічного університету*, 10, 212-222. Відновлено з http://n-visnik.oneu.edu.ua/collections/2015/230/pdf/212-222.pdf
Шиманова-Стефанишин, О. В. (2022). Політична комунікація в умовах воєнного стану в Україні: політологічний аналіз основних меседжів. *Регіональні студії*, 30, 112-117. Відновлено з http://regionalstudies.uzhnu.uz.ua/archive/30/19.pdf
Coombs, T., & Holladay, S. (2012). *The Handbook of crisis communication*. Willey-Blackwell.
Maksymiv, S. (2022, October 5). How Strategic Communications Are Managed In Wartime Ukraine: Pros and Cons. *UkraineWorld*. Retrieved from https://ukraineworld.org/en/articles/analysis/strategic-communications

REFERENCES

Coombs, T., & Holladay, S. (2012). *The Handbook of crisis communication*. Willey-Blackwell.
Lushagina, T. (2023). Communication policy of public authorities during war. *Public administration and regional development*, 20, 471-491. https://doi.org/10.34132/pard2023.20.09
Mykhailovska, O. V., Mykhailovsky, I. M., & Pylypenko, O. O. (2024). The impact of communications on the effectiveness of public administration in times of crisis. *Problems of modern transformations. Series: Law, public administration and administration*, 12. https://doi.org/10.54929/2786-5746-2024-12-02-07.
Plakhova, O. M. (2022). Crisis communication in social work in times of war. *SOCIOSPACE: Interdisciplinary electronic collection of scientific papers in sociology and social work*, 12, 33-39. https://doi.org/10.26565/2218-2470-2022-12-04.
Pocheptsov, G. (2022). *Toxic infospace. How to preserve clarity of thinking and freedom of action*. Kharkiv: Vivat.
Tsykul, I. (2023). Peculiarities of updating communication strategies of government institutions in conditions of Russian aggression (on the example of communications of the President of Ukraine). *Studia Humanistyczno-Społeczne*, 3(1), 37–53. https://doi.org/10.17951/we.2023.9.1.37-53
Shymanova, O. (2015). Theoretical and methodological foundations of the study of communicative strategies in politics. *Scientific Bulletin of the Odessa National Economic University*, 10, 212-222. Retrieved from http://n-visnik.oneu.edu.ua/collections/2015/230/pdf/212-222.pdf
Shymanova-Stefanyshyn, O. V. (2022). Political communication under martial law in Ukraine: political scientific analysis of the main messages. *Regional Studies*, 30, 112-117. Retrieved from http://regionalstudies.uzhnu.uz.ua/archive/30/19.pdf
Arkhipova, E., & Dmytrenko, N. (2016). Effective communication between state authorities and the public as a condition for the development of a democratic society. *Investments: practice and experience*, 1, 92-96. Retrieved from http://www.investplan.com.ua/pdf/1_2016/21.pdf.
Bashuk, A. (2019). *Communication strategies of state authorities in the context of the information society*. (Monograph). Kamianets-Podilskyi: LLC “Printing house “Ruta”.
Kozakov, V. M., Rashkovska, O. V., Rebkalo, V. A., Romanenko, E. O., & Chaplay, I. V. (2017). *State-civil communication: the path from crisis to interaction*. (Monograph). Kyiv: DP “Publishing house “Personal””.
Dzyurakh, Yu., & Shynkarenko, V. (2024). The role of marketing communications in the public sector under martial law. *Public Administration and Local Self-Government*, 1, 46-53. Retrieved from https://journals.politehnica.dp.ua/index.php/public/article/view/566/500
Dzyana, G., & Dzyaniy, R. (2022). Communication management in crisis situations. *Dnipro Scientific Journal of Public Administration, Psychology, and Law*, 2, 13-21. https://doi.org/10.51547/ppp.dp.ua/2022.2.2
Evtushenko, N. (2023). Euphemization of the communication process between government and the public. *Public Administration and Regional Development: Scientific Journal*, 19, 51-65. https://doi.org/10.34132/pard2023.19.03.
Kovryga, O. S. (2020). Interaction of state authorities with the public in the system of public administration of Ukraine. *Scientific notes of V. I. Vernadsky TNU. Series: State Administration*, 2, 31 (70), 109-114. Retrieved from https://www.pubadm.vernadskyjournals.in.ua/journals/2020/2_2020/20.pdf.
Ladonko, L. S., Novikova, N. L., & Mirko, N. V. (2020). Main aspects of communication interaction between public authorities and the public. *Public administration: improvement and development*, 4. https://doi.org/10.32702/2307-2156-2020.4.1
Pocheptsov, G. (2022, February 22). Communication, war and us. *Dzerkalo tyzhna*. Retrieved from https://zn.ua/ukr/SOCIUM/komunikatsiji-vijna-i-mi.html.
Maksymiv, S. (2022, October 5). *How Strategic Communications Are Managed In Wartime Ukraine: Pros and Cons. UkraineWorld*. Retrieved from https://ukraineworld.org/en/articles/analysis/strategic-communications
Korba, G. (2022, December 30). Telethon: how it changes Ukrainian society and the media market. *BBC News Ukraine*. Retrieved from https://www.bbc.com/ukrainian/features-64112594

Transforming Technical Education in Ukraine: Integrating Humanitarian and Environmental Dimensions to Foster Sustainable Development Goals

UDC: 378(477):502 DOI: https://doi.org/10.15421/172527

Yevsieieva Halyna[1]
Dr.Sc., Full Prof., https://orcid.org/0000-0001-9207-6333, yevsieieva.halyna@pdaba.edu.ua
Lysenko Halyna[1]
Ph.D., Assoc. Prof., https://orcid.org/0000-0002-6216-5025, lysenko.halyna@pdaba.edu.ua
Yakovyshyna Tetyana[2]
Dr.Sc., Full Prof., https://orcid.org/0000-0002-5924-7847, t_yakovyshyna@ukr.net
Volkova Svitlana1
Senior Teacher, https://orcid.org/0000-0003-0829-5627, svitlana.volkova@pdaba.edu.ua
[1]Ukrainian State University of Science and Technologies (Dnipro, Ukraine)
[2]Dnipro University of Technology (Dnipro, Ukraine)

Abstract

Relevance. The main task of the modern education system is to ensure its anticipatory nature in order to avoid the conflict of generations and meet the needs of the society of the future. Balanced development implies a higher level of consciousness, spirituality and culture, therefore it is important to involve the scientific and pedagogical community in the process of humanization and environmentalization of technical education.

The purpose of the article is to investigate the process of humanization and environmentalization of higher technical education in Ukraine using statistical and mathematical methods (on the example of Prydniprovska State Academy of Civil Engineering and Architecture (PSACEA), from 2024 - within the structure of the Ukrainian State University of Science and Technology) in the context of achieving sustainable development goals.

Results. The increase in the significance of the process of humanization and environmentalization of technical education is reflected in the indicators of students' social activity, their success in studying humanitarian disciplines, and professional orientation towards achieving sustainable development goals when completing diploma theses. Based on the obtained dependences of students' participation in humanitarian activities on the indicators of the number of Ukrainian-speaking students who entered higher education, the number of humanitarian activities, the number of humanitarian disciplines and the number of classroom hours allocated to humanitarian disciplines, it is proven that the activity of students is largely determined by the relevant humanitarian and environmental activities of a wide range of orientations against the background of an increase in the level of national consciousness due to an increase of the number of Ukrainian-speaking students

Conclusions. The significance of the process of humanitarization and environmentalization of technical education in Ukraine for achieving the sustainable development goals defined by the UN summit in 2015, the Rome Ministerial Communiqué of the EHEA countries, is confirmed by the indicators given in the study of an increase of the public activity of education seekers, an increase of their overall success and an increase of the percentage of environmental activities in completed qualifying graduation works during 2005/06 - 2023/24 academic years.

Keywords: humanitarization, environmentalization, sustainable development, competency-based approach, soft skills, humanitarian engineering, technical education

Трансформація технічної освіти в Україні: інтеграція гуманітарного та екологічного вимірів для сприяння цілям сталого розвитку

Євсєєва Галина[1], **Лисенко Галина**[1], **Яковишина Тетяна**[2], **Волкова Світлана**[1]
[1]Український державний університет науки і технологій (Дніпро, Україна)
[2]Національний технічний університет «Дніпровська політехніка» (Дніпро, Україна)

Анотація

Актуальність. Головним завданням сучасної системи освіти є забезпечення її випереджувального характеру, щоб уникнути конфлікту поколінь та задовольнити потреби суспільства майбутнього. Збалансований розвиток передбачає вищий рівень свідомості, духовності та культури, тому важливим є залучення науково-педагогічної спільноти до процесу гуманітаризації та екологізації технічної освіти.

Метою статті є дослідження процесів гуманітаризації та екологізації вищої технічної освіти України статистично-математичними методами (на прикладі Придніпровської державної академії будівництва та архітектури (ПДАБА), з 2024 р. – ННІ ПДАБА в структурі Українського державного університету науки і технологій) у контексті досягнення цілей сталого розвитку.

Результати. Підвищення значущості процесу гуманітаризації та екологізації технічної освіти відбивається через показники громадської активності студентів, їх успішність при вивченні гуманітарних дисциплін, професійну спрямованість досягнення цілей сталого розвитку при виконанні дипломних робіт. На підставі одержаних залежностей участі студентів в гуманітарних заходах від показників кількості україномовних студентів, які вступили до вищу, кількості гуманітарних заходів, кількості гуманітарних дисциплін та кількості аудиторних часів, котрі припадають на гуманітарні дисципліни, доведено, що активність студентів в більшій мірі зумовлюється саме актуальними гуманітарними та природоохоронними заходами широкого спектру направленості на тлі підвищення рівня національної свідомості через збільшення кількості україномовних студентів.

Висновки. Значимість процесу гуманітаризації та екологізації технічної освіти України для досягнення цілей сталого розвитку, визначених самітом ООН у 2015 р., Римським Міністерським Комюніке країн ЄПВО, підтверджується наведеними у дослідженні показниками збільшення громадської активності здобувачів освіти, підвищенням їх загальної успішності та збільшенням відсотку природоохоронних заходів у виконаних кваліфікаційних випускових роботах упродовж 2005/06 – 2023/24 н.рр.

Ключові слова: гуманітаризація, екологізація, сталий розвиток, компетентнісний підхід, «м'які» навички, гуманітарна інженерія, технічна освіта

Стаття надійшла / Article arrived: 03.01.2025 Схвалено до друку / Accepted: 22.02.2025

Вступ.

На початку третього тисячоліття стало зрозуміло, що основним інструментом забезпечення сталого розвитку суспільства є освіта, зокрема, вища. Водночас, освіта виступає базисною основою для трансформації суспільства в напрямку сталого розвитку; безумовно, чим міцніший фундамент, тим стійкіше функціонуватиме держава як суспільний організм, що складається з багатьох компонентів, які знаходяться у постійному русі. Головним завданням сучасної системи освіти є забезпечення її випереджувального характеру, щоб уникнути конфлікту поколінь, щоб сучасне суспільство не перешкодило нормальному задоволенню потреб суспільства майбутнього, тобто, стало на шлях сталого розвитку. Збалансований розвиток суспільства передбачає вищий ступінь людської свідомості, духовності, культури взагалі, у зв'язку з чим актуальним є привернення уваги європейської наукової спільноти до процесу гуманітаризації технічної освіти (зокрема, на прикладі України).

Гуманізація і гуманітаризація – поняття, що супроводжують реформаційний процес сучасної вищої школи України, яка стала на шлях демократичних перетворень вже понад тридцять років тому. Зважаючи на антигуманні історичні перипетії XX століття, стало очевидним, що технічні досягнення людської цивілізації перекреслюють саму гуманістичну основу людського буття, ставлять здобутки інженерії і наукової думки вище за саме людське життя, що врешті-решт може призвести до заперечення існування самої людини, яку можна замінити на найсучаснішого homo-подібного робота.

Водночас, згідно з сучасними вимогами до конкурентноздатного фахівця, він має володіти не тільки сукупністю знань, умінь і практичних навичок, але й демонструвати широкі професійні, світоглядні і громадянські якості, морально-етичні цінності, інші загальні компетентності, чого неможливо досягти під час вивчення суто фахових дисциплін. Наскільки успішно реалізовується принцип гуманітаризації у закладах вищої технічної освіти – настільки ширші горизонти відкриваються перед їх випускниками в процесі подальшого працевлаштування.

Початок 2022 року, а саме – розв'язана Росією повномасштабна війна проти України, яка з 1991 року обрала демократичний шлях розвитку, засвідчили важливість усвідомлення студентською молоддю цивілізаційного поступу свого народу, приналежності до європейської цивілізації та розуміння важливості боротьби України за право самостійно визначати подальший шлях державного розвитку, не озираючись на силовий спротив неадекватного східного сусіда. У цьому аспекті неймовірно підвищується значимість гуманітарного блоку дисциплін у навчальних програмах закладів вищої технічної освіти України. Водночас, у контексті досягнення цілей сталого розвитку на порядок денний виходить питання екологізації вищої технічної освіти, що зумовлює започаткування «зеленого переходу в українських університетах».

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Ідея гуманітаризації освіти має глибоке коріння, проте її дослідження і впровадження значно актуалізувалася з початком проголошення незалежності України. Зокрема, комплексний підхід до справи гуманізації інженерно-технічної освіти застосували українські дослідники Х. Бахтіярова та О. Язвінська (Бахтіярова, & Язвінська, 2011). В історичному контексті досліджував взаємопов'язані процеси гуманізації та гуманітаризації вищої освіти України Р. Євсович (2012), у той час як І. Силадій (2020) розглянув означені процеси на тлі демократичних перетворень в країні.

В ході дослідження було виявлено, що в світовій практиці навіть сформувався новий напрям в рамках інженерної освіти – гуманітарна інженерія як напрям загальної інженерії, що створює технології, покликані допомагати людям (Baaoum, 2018; Passino, 2015). Означений напрям цілком відповідає визначеним ООН цілям сталого розвитку, серед яких в пріоритеті – подолання бідності, подолання голоду, відповідальне споживання і виробництво, партнерство заради сталого розвитку і т. ін. (Як ООН підтримує, 2017). Зокрема, дослідження Мохамеда Баума (2018) спрямоване на розробку комплексної освітньої моделі, яка спирається на знання і досвід практиків у сфері гуманітарної інженерії; ця модель передбачає чотири фази реалізації – від розробки філософської основи до загальної гуманізації культури інженерної освіти і практики.

За свідченням D. Tilbury (2011) вища освіта відіграє провідну роль у досягненні сталого розвитку, одночасно кидаючи виклик нинішнім парадигмам, структурам, а також домінуючим практикам вищих навчальних закладів, адже потребує пошуку міждисциплінарності та гуманітаризації вищої освіти. Освіта для сталого розвитку має важливе значення внаслідок можливості подолання людством величезних викликів, з якими воно стикається в результаті непродуманих антропогенних впливів на навколишнє природне середовище (Tejedor, Sanchez-Carracedo, & Segalas, 2022).

Для багатьох студентів вища освіта є останнім кроком перед професійною кар'єрою, отже набуті в межах вишу знання можуть допомогти студентам стати агентами змін в обраній технічній сфері діяльності для сталого розвитку. В теперішній час існує досить потужний науковий доробок закордонних вчених щодо впровадження ідей гуманізації освіти та сталого розвитку в освітній процес: це і дизайн програм окремих дисциплін (Casan, Alier, & Llorens, 2021; Rodriguez-Dono, & Hernandez-Fernandez, 2021), послідовність викладання-навчання, спеціально

розроблені навчальні контексти, які сприяють сталому розвитку (Gomera, de Toro, Aguilar, Guijarro, Antunez, & Vaquero-Abellán, 2021), особливостей сприйняття студентами технічних спеціальностей гуманітарних знань та ідей сталого розвитку (Aginako & Guraya, 2021), стратегії для інтеграції цілей сталого розвитку у навчальні програми на рівні вищих навчальних закладів (Lazzarini, 2021; UNESCO, 2017).

Вітчизняні дослідники наголошують на тому, що блок дисциплін гуманітарно-екологічного профілю в технічних ЗВО закладають підґрунтя наукового світогляду особистості, орієнтованого на єдність людини й навколишнього світу, потребу ціннісного ставлення до себе, інших осіб і природи, що є основою гуманітарно-орієнтованої освіти (Мацигін, 2024). Заслуговують на спеціальне дослідження співставлення понять «екологічна свідомість» та «інвайронментальна свідомість», що в умовах підвищеної уваги прогресивної спільноти на досягнення цілей сталого розвитку заслужено опинилась в центрі уваги молодих дослідників (Бондар, 2024). Оскільки напрям гуманізації, гуманітаризації та екологізації вищої технічної освіти України перебуває наразі в складному становищі, вважаємо за потрібне привернути увагу науково-педагогічної спільноти до цієї важливої проблеми, зокрема у контексті концепції сталого розвитку, яка стає в сучасних умовах безальтернативною стратегією розвитку суспільства.

Мета статті – дослідити процес гуманітаризації вищої технічної освіти України статистично-математичними методами (на прикладі Придніпровської державної академії будівництва та архітектури (ПДАБА), з 2024 р. – ННІ ПДАБА в структурі Українського державного університету науки і технологій) та довести важливість процесу гуманітаризації та екологізації технічної освіти для досягнення цілей сталого розвитку, визначених самітом ООН у 2015 р. **Завдання**: 1) визначити роль гуманітарних дисциплін в особистісному і професійному зростанні студентів; 2) проаналізувати статистичні дані стосовно гуманітарної наповненості навчального процесу в ПДАБА впродовж 2005/06 – 2023/24 н.р.; 3) на основі студентського опитування з'ясувати недоліки сучасного стану гуманітаризації навчального процесу в ННІ ПДАБА та визначити перспективи у цьому напрямку; 4) довести значимість процесу гуманітаризації та екологізації технічної освіти України для досягнення цілей сталого розвитку, визначених самітом ООН у 2015 р.

Методологія дослідження проблеми гуманітаризації технічної освіти базувалася на системному та структурно-функціональному підходах. Первинними даними виступала статистична інформація щодо загальної кількості студентів; кількості україномовних студенів; кількості студентів, які взяли участь у гуманітарних заходах; кількості гуманітарних заходів; кількості гуманітарних дисциплін; кількості аудиторних часів, які припадають на гуманітарні дисципліни; успішності студентів з вивчення гуманітарних дисциплін; кількості дипломних робіт з урахуванням концепції сталого розвитку. Оцінювання ступеня гуманітаризації освіти в ПДАБА проводили за допомогою математичної статистики з використанням регресійного та кореляційного аналізів первинних даних.

Результати дослідження.

Поняття гуманізації та гуманітаризації тісно пов'язані між собою, оскільки мають спільний корінь (з лат. humanus – людський, людяний; лат. humanitas, фран. humanitaire – людська природа, освіченість) та стосуються спільної проблеми – доведення пріоритету цінності людської індивідуальності над матеріально-технічними здобутками цивілізацій (Силадій, 2020, с. 97). Ряд дослідників слушно зазначають, продовжуючи розвивати загальнопоширену тезу про протистояння фізиків і ліриків, що призначення гуманітарних дисциплін (як провідного засобу гуманізації освітнього процесу) – подолати технократизм.

Гуманітаризація навчально-виховного процесу допомагає студентам засвоїти гуманістичні цінності, загальнолюдську культуру, усвідомити роль людини в суспільних перетвореннях, формувати високі моральні і естетичні принципи, а також виступає важливим засобом формування наукового світогляду. Важливими завданнями гуманітарних дисциплін у технічному виші є: по-перше, сприяння формуванню гармонійно і професійно розвинутої особистості, у якої сформоване емоційно ціннісне ставлення до людини та світу в цілому; по-друге, розвиток у студентів так званих «м'яких навичок», які дозволяють успішно комунікувати, уникати стресових ситуацій, аргументовано доводити власну точку зору, критично/креативно мислити, вміти психологічно відновлюватись і т.п.

Інженерна-технічна освіта, на думку багатьох дослідників, потребує особливої уваги в справі гуманітаризації через особливості постіндустріального розвитку та новітні технології виробництва, які висувають нові вимоги до підготовки фахівців – креативність, критичність, здатність швидко реагувати на зміну умов праці, полікультурність, поглиблена мовна підготовка.

На думку американського професора Кевіна Пассіно, забезпечити сталий розвиток суспільства може гуманітарна інженерія, яка спрямовується на створення технологій, які допомагають людям. Заслуговують на увагу і детальне вивчення ідеї автора про важливу роль інженерів у сталому людському та економічному розвитку; а також про «спільний розвиток технологій» та гуманітаризацію в галузі природничих наук, технологій, інженерії та

математики (STEM-освіта) (Passino, 2015). Також можна погодитися з прогнозом шановного дослідника щодо перетворення інженерії на «допоміжну професію», на кшталт соціальної роботи, психології, освіти та охорони здоров'я, саме тому важливо готувати т.зв. «інженерів-гуманітарників», які мають як аналітичні інженерні навички, так і сильне бажання допомагати людям (зокрема, шляхом розробки відповідних технологічних рішень).

Аналіз статистичних даних змісту гуманітарної освіти на прикладі ПДАБА показав зменшення кількості гуманітарних дисциплін в 1,67 та загальної кількості годин на гуманітарні дисципліни в 1,45 рази на тлі збільшення гуманітарних заходів в 4,17 рази та активності студентів щодо участі в них в 2,32 рази, що свідчить про підвищення їх самосвідомості та вибір активної громадської позиції. Протягом досліджуваного періоду з 2005-2006 н.р. по 2023-2024 н.р. частка україномовних студентів збільшилася у 8,4 рази, що відбулося за рахунок викладання дисциплін в середній школі виключно на державній мові. При вступі до ПДАБА це позначилось на підвищенні зацікавленості студентів в громадському житті та відбивалося через їх участь в гуманітарних заходах. Перевищення середнього значення відносно медіани по вибіркам кількості студентів, які прийняли участь у гуманітарних заходах, кількості україномовних студентів, кількості гуманітарних заходів, успішності студентів, свідчить про переорієнтацію технічної освіти в ПДАБА, її гуманітаризацію та проникнення ідей сталого розвитку на тлі формування самосвідомості студентської молоді (табл. 1).

Табл. 1

Статистичні характеристики вибірок показників гуманітаризації освіти в ПДАБА з 2005-2006 н.р. по 2023-2024 н.рр.

Характеристика	Показник					
	Кількість студентів, які прийняли участь у гуманітарних заходах, осіб на 1000 студентів	Україномовні студенти, %	Кількість гуманітарних заходів	Кількість гуманітарних дисциплін	Кількість аудиторних годин, що припадають на гуманітарні дисципліни, год	Успішність студентів, бали
min	47,14	5	6	9	270	83,7
max	125	42	25	15	540	94,7
Середнє	76,002	13,571	11,714	12,857	452,286	88,543
Медіана	64,148	7,000	8,500	13,500	486,000	86,150
Коефіцієнт ексцесу	-1,324	1,487	0,050	-1,192	-0,704	-1,818
Коефіцієнт асиметрії	0,571	1,410	0,951	-0,625	-0,880	0,396
Стандартне відхилення	28,522	11,454	5,993	2,476	107,517	4,174
Дисперсія	813,517	131,187	35,912	6,132	11559,912	17,421
Розмах	77,860	37,000	19,000	6,000	270,000	11,000

Негативні значення коефіцієнту ексцесу та асиметрії, відповідно, щодо кількості гуманітарних дисциплін та кількості аудиторних годин, що припадає на ці дисципліни, показують зменшення впливу формальної (традиційної) освіти на гуманітаризацію майбутніх фахівців технічного профілю. Позитивне значення коефіцієнту ексцесу по виборці *відсоток україномовних студентів* обумовлювало наявність гостровершинного розподілення, що за умов незначної правосторонньої асиметрії, свідчить про поступову українізацію студентської молоді. Плосковершинне правостороннє розподілення по виборкам *кількість студентів, які прийняли участь у гуманітарних заходах* та *успішність студентів* зумовлюється поступовим, хоча й досить повільним, підвищенням соціальної активності, а це, в свою чергу, позитивно позначається на якості знань.

Повертаючись до інженерно-технічної освіти України, в контексті досягнення цілей сталого розвитку, слід відзначити, що необхідно переглянути зміст фахових дисциплін згідно з постіндустріальними вимогами, а також суттєво збільшити обсяг гуманітарних та екологічних дисциплін (не менше 20% від загального обсягу) та усунути міждисциплінарні розриви як вертикально, так і горизонтально, тобто, удосконалити структурно-логічну схему освітніх програм у технічних вишах.

Гуманітарна підготовка майбутнього спеціаліста включає в себе оволодіння знаннями в галузі гуманітарних і соціально-політичних дисциплін, як то: історії України, культурології, політології, філософії, етики, естетики та ін. Серед гуманітарних дисциплін, що покликані сформувати всебічно розвинутого, висококваліфікованого молодого фахівця, важливе місце належить культурології. Вона входила до числа обов'язкових навчальних дисциплін в системі гуманізації та гуманітаризації освіти (з 1991 р.), але з 2015 р. стала складовою інтегративного курсу «Історія та культура України», який викладається першокурсникам усіх спеціальностей у першому семестрі, з академічним наповненням в три кредити, з яких на аудиторні (виключно лекційні) заняття

припадає тільки один кредит (30 годин). У 2022-2023 н.р. за рахунок самостійної роботи додали авдиторних 16 годин семінарських занять, що дозволило студентам засвоювати курс й на практиці. Однак після реорганізації ННІ ПДАБА як складової УДУНТ у 2024-2025 н.р. лекційний курс зазнав значних змін: кількість годин було скорочено з 30 до 16. Це рішення викликає побоювання щодо належного засвоєння навчального матеріалу та ускладнене формування практичних навичок студентів в умовах війни.

Культурологія виконує інтегративні функції, виявляючи людинотворчий аспект, тобто розкриває сутність культури як цілісного соціального феномену, виявляє її зв'язок із суспільством і особистістю, закономірності її функціонування і розвитку. Культурологія також дає можливість цілісно осмислити культурологічні надбання світу та діяльності суспільства. Вивчення дисципліни допомагає як аналізувати головні історичні етапи розвитку світової культури та досягнення, так і зрозуміти самобутній характер української духовності в системі загальнолюдських цінностей.

А викладання дисципліни «Історія та культура України» у вигляді лекцій на великих потоках без обговорення важливих культурологічних проблем на семінарських заняттях у невеликих групах унеможливлює досягнення тих важливих завдань, які покладені на означену гуманітарну дисципліну, тим більше, зважаючи на ту постійну загрозу державності України, яку з 2014 року являє собою російська агресивна державна машина. Перегляд форм організації навчального процесу у вищій школі у бік збільшення практичних занять із гуманітарних дисциплін, сприяло б, на нашу думку, кращому розв'язанню одного із основних завдань ЗВО, а саме: збереження та примноження моральних, культурних, наукових цінностей і досягнень суспільства.

Взагалі, слід відзначити, що початковий етап розвитку незалежної української держави, помаранчева революція та революція гідності дали значний поштовх пожвавленню процесам гуманізації і гуманітаризації вищої технічної освіти, що підтверджується статистичними даними підвищення активності студентів щодо участі в гуманітарних заходах.

В результаті імплементації нового закону України «Про вищу освіту» від 2014 р., автономні права вишів значно розширились, а справа гуманізації і гуманітаризації освітнього процесу у вищій технічній школі значно звузилась.

В результаті зменшення навчального навантаження на викладача з 900 до 600 годин на рік, відбулось значне скорочення блоку гуманітарних дисциплін, зокрема у ПДАБА з 2015 р. Ще одним негативним наслідком реалізації автономних прав вищої школи стало скорочення годин семінарських занять з гуманітарних дисциплін, а також їх об'єднання.

Як приклад, замість двох дисциплін – «Історія української культури» (яка викладалась у першому семестрі для всіх спеціальностей і акумулювала знання першокурсників щодо місця української культури в світовій) та «Історія України» (яка логічно продовжувала першу дисципліну, даючи можливість студентам усвідомлено сприйняти основні етапи українського державотворення) з'явилась інтегрована «Історія та культура України» (у вигляді 15 лекційних занять (з 2024-2025 н.р. – 8 лекційних занять), в ході яких можна тільки окреслити загальний хід історичних подій за запропонованою викладачами кафедри періодизацією, залишивши на самостійний розгляд студентам половину питань з історії України та майже всі питання з історії української культури). За наявності семінарських занять (до 2015 р.) студенти могли індивідуально готувати виступи, активно брати участь в їх обговоренні, що допомагало сформулювати і відстояти свою позицію та почути іншу точку зору. Студенти ставали суб'єктами навчального процесу, навчаючи один одного, що забезпечувало загальне підвищення ефективності процесу засвоєння знань і формування творчого досвіду особистості. Семінарські та практичні заняття покликані також допомагати у формуванні навичок взаємовідносин й у системі виробництва.

Взагалі, якщо на перших курсах ПДАБА можна спостерігати більш-менш логічну наповненість навчальної програми гуманітарними предметами, то на старших курсах відчувається їх брак, тому до магістратури студенти, як правило приходять у гуманітарному плані спустошеними і вплинути на їх технократичну натуру стає надскладним завданням викладачів гуманітарної кафедри.

Саме за допомогою блоку гуманітарних дисциплін (таких як: українська мова за професійним спрямуванням, історія та культура України, демографія (виключена з програми 2020 р.), історія сучасного світу (виключена з програми з 2017 р.), інтелектуальна власність, університетська освіта (виключена з програми 2016 р.), педагогіка вищої школи, філософія) здобувачі вітчизняної вищої освіти набувають широкого світогляду, патріотичного мислення, активної громадянської позиції.

Необхідно не протиставляти гуманітарну освіту технічній, а шукати шляхи їх інтеграції. Бо відсутність єдиного простору історичної пам'яті та українського мовно-культурного середовища сприятиме нестабільним та деструктивним процесам у державі. Водночас за допомогою сучасних методів і форм викладання гуманітарних дисциплін у вищій школі складаються умови для формування гуманітарно-технічної еліти України, яка буде сприяти не тільки технологічному розвитку цивілізації, але й її гуманітарній і гуманній наповненості.

Наразі викладачі гуманітарних дисциплін ННІ ПДАБА своєю різноманітною роботою, яка включає окрім читання лекцій (за відсутності таких необхідних для розвитку критичного мислення семінарських чи практичних занять), роботу в студентських наукових гуртках, організацію й проведення зустрічей із видатними особистостями сучасності, круглих столів, конференцій тощо, намагаються забезпечити та наповнити гуманітарну складову та посилити історико-культурну частку освітнього процесу, як того вимагають українські реалії у відповідності до Підсумкового документу Саміту ООН зі сталого розвитку, зокрема, щодо досягнення Цілі 4 – Забезпечення інклюзивної та рівної якісної освіти для всіх та заохочення навчання впродовж всього життя.

Викладачі кафедри українознавства, документознавства та інформаційної діяльності ННІ «Придніпровська державна академія будівництва та архітектури», спираючись на Концепцію національного виховання студентської молоді, своїм завданням ставлять: збагачення естетичного досвіду студентів шляхом участі їх у відродженні забутих та створенні нових національно-культурних традицій регіону, міста, навчального закладу; сприяння організації освітньої діяльності в навчальному закладі на принципах гуманізму та демократизму, свободи і відповідальності, органічного зв'язку з національною історією, культурою і традиціями тощо.

У контексті євроінтеграції та сталого розвитку в цілому, а також екологізації вищої технічної освіти зокрема, у ПДАБА успішно функціонує кафедра екології та охорони навколишнього середовища, заснована в червні 1997 р. як випускова, яка спрямовує максимум зусиль на підготовку фахівців принципово іншої формації, котрі могли б вирішувати екологічні проблеми та забезпечувати дотримання норм екобезпеки на промислових підприємствах та в умовах урбоекосистем. Щорічно на кафедрі успішно захищається ціла низка реальних дипломних проєктів за замовленням екологічних організацій м. Дніпро, які стосуються розробки заходів спрямованих на зменшення загазованості та зниження рівня шуму в місті, відновлення навколишнього середовища після процесу будівництва, створення стійких фітоценозів, вертикального озеленення будівель, тощо. Неформальна екологічна освіта студентів полягає в виїзних польових екскурсіях та відвідуваннях різних установ екологічного профілю таких, як Державне управління охорони навколишнього природного середовища в Дніпропетровській області.

Студенти, які безпосередньо є учасниками навчально-виховного процесу в закладах вищої освіти мають своє бачення процесу гуманітаризації та гуманізації в ПДАБА. У результаті опитування, проведеного серед студентів ПДАБА впродовж 2021-2024 н.рр., було з'ясовано їх думку, що дотримання принципу гуманізму в академії в цілому виконується, проте недостатньо організовується заходів, які б забезпечували партнерські відносини між студентами і викладачами. Величезний внесок, як стверджують студенти, в цей процес вносить кафедра українознавства, документознавства та інформаційної діяльності ННІ ПДАБА. Також студенти вважають негативним те явище, що за останні кілька років кількість гуманітарних наук в академії значно скоротилася. Потяг до гуманітаризації освіти у студентів проявляється через підвищення зацікавленості щодо участі в гуманітарних заходах, кількість яких збільшилась в 3,1 рази порівняно до 2005-2006 н.р.

Ставши «спільними учасниками» гуманітарних заходів в ПДАБА, що спрямовані на популяризацію ідей сталого розвитку та євроінтеграції, студенти набувають знання і змінюють себе в реальності, адже вони розвивають весь спектр загальнокультурних, загальнопрофесійних та так необхідних їм спеціальних професійних компетенцій, що у майбутньому призведе до успішної професійної діяльності за обраними технічним спеціальностями. Так, отримана кореляційна залежність працевлаштування студентів-випускників ПДАБА відносно їх участі в гуманітарних заходах протягом навчання показала досить тісний прямо пропорційний зв'язок (коефіцієнт кореляції 0,843).

Підвищення значущості процесу гуманітаризації та екологізації технічної освіти відбивається через показники громадської активності студентів, їх успішність при вивченні гуманітарних дисциплін, професійну спрямованість досягнення цілей сталого розвитку при виконанні дипломних робіт.

На підставі одержаних залежностей участі студентів в гуманітарних заходах від показників кількості україномовних студентів, які вступили до вищу (рівняння 1), кількості гуманітарних заходів (рівняння 2), кількості гуманітарних дисциплін (рівняння 3) та кількості аудиторних часів, котрі припадають на гуманітарні дисципліни (рівняння 4, табл. 2), доведено, що активність студентів в більшій мірі зумовлюється саме актуальними гуманітарними та природоохоронними заходами широкого спектру направленості на тлі підвищення рівня національної свідомості через збільшення кількості україномовних студентів.

$$У_{г.з.} = -0{,}0831У_{м.}^2 + 5{,}6455У_{м.} + 24{,}82 \qquad R^2 = 0{,}949 \ (1)$$

$$У_{г.з.} = -0{,}1625К_{г.з.}^2 + 8{,}9381К_{г.з.} - 0{,}9873 \qquad R^2 = 0{,}867 \ (2)$$

$$У_{г.з.} = 1{,}7506К_{г.д.}^2 - 51{,}581К_{г.д.} + 435{,}77 \qquad R^2 = 0{,}734 \ (3)$$

$$У_{г.з.} = -0{,}00004К_{а.г.}^2 - 0{,}212\ К_{а.г.} + 179{,}47 \qquad R^2 = 0{,}825 \ (4)$$

Де: $У_{г.з.}$ – кількість студентів, які прийняли участь у гуманітарних та природоохоронних заходах, осіб на 1000 студентів;

$У_{м.}$ – кількість україномовних студентів, в % від загальної кількості;

$К_{г.з.}$ – кількість гуманітарних та природоохоронних заходів;

$К_{г.д.}$ – кількість гуманітарних дисциплін;

$К_{а.г.}$ – кількість аудиторних годин, що припадають на гуманітарні дисципліни, год.

Табл. 2

Коефіцієнти кореляції між показниками гуманітаризації освіти в ПДАБА

Показники		Коефіцієнт кореляції
$У_{г.з.}$	$У_{м.}$	0,899
$У_{г.з.}$	$К_{г.з.}$	0,911
$У_{г.з.}$	$К_{г.д.}$	-0,903
$У_{г.з.}$	$К_{а.г.}$	-0,908
$У_{г.з.}$	$У_{с.}$	0,942

Як свідчать значення коефіцієнтів кореляції та рівняння регресії (1-4), визначальним чинником формування національної самосвідомості студентів було збільшення гуманітарних та природоохоронних заходів, а не кількість гуманітарних дисциплін та їх аудиторних годин. Зворотній кореляційний зв'язок між кількістю гуманітарних дисциплін, їх аудиторними часами і участю студентів в гуманітарних та природоохоронних заходах показав особисту зацікавленість студентів щодо гуманізації, гуманітаризації та екологізації освітнього процесу у вищій технічній школі.

Завдяки новаторській роботі кафедри українознавства, документознавства та інформаційної діяльності, а також кафедри екології та охорони навколишнього середовища, участь в гуманітарних та природоохоронних заходах позитивно впливає на підвищення успішності студентів (Ус.), що підтвердили коефіцієнти кореляції (0,923) та достовірності апроксимації (0,858) (рівняння 5).

$$У_{с.} = -0{,}0001У_{г.з.}^2 + 0{,}1561У_{г.з.} + 77{,}398 \; R^2 = 0{,}882 \quad (5)$$

На початку досліджуваного періоду до 2014 р. (революції Гідності) середнє значення було меншим за медіану по виборці успішності за роками за гуманітарними дисциплінами, а після 2014 р. – навпаки, що зумовлюється підвищенням громадської (національної) самосвідомості студентів.

Гуманітаризацію можна визначити як культурно-освітнє середовище, котре є найважливішим чинником формування творчих здібностей майбутніх фахівців і визначає: по-перше, їх самореалізацію в полікультурному просторі та сприяє міжкультурній комунікації, а по-друге, забезпечує креативний підхід до вирішення професійних задач з урахуванням ідей сталого розвитку, що, в свою чергу підтверджується проведеними дослідженнями, а, саме збільшенням відсотку дипломних робіт, в яких при вирішенні технічної задачі враховується спричинений вплив на навколишнє середовища та працівників з 54,7 % у 2005-2006 н.р. до 97,1 % у 2022-2023 н.р.

Серед основних принципів освітньої діяльності університету (згідно зі Статутом УДУНТ, затвердженим 29.08.2022 р.) є принцип гуманізму, демократизму, патріотизму, пріоритетність загальнолюдських духовних цінностей. Серед основних принципів, на яких грунтується діяльність ПДАБА (згідно зі Статутом ПДАБА, затвердженим 25.10.2022 р.) слід виокремити принцип гуманізації освітнього процесу та гуманітаризації змісту освіти, «утвердження пріоритетності загальнолюдських духовних цінностей, українського патріотизму, гармонізації стосунків людини і навколишнього середовища, суспільства і природи» (Статут ПДАБА, 2022; Статут УДУНТ, 2022).

Одним із основних завдань академії Статутом було визначено: формування особистості шляхом патріотичного, правового, екологічного виховання, утвердження в учасників освітнього процесу моральних цінностей, соціальної активності, громадянської позиції та відповідальності, здорового способу життя, вміння вільно мислити та самоорганізовуватися в сучасних умовах. Зрозуміло, що досягти поставленого завдання можна лише за умови активізації гуманітарних заходів, які спрямовуються на формування не тільки високої національно-свідомої позиції сучасної молоді, але й усвідомлення їх відповідальності за подальшу долю країни у контексті сталого розвитку.

Дискусія. Проаналізований у дослідженні вплив гуманітарних заходів на підвищення якості освіти (що корелюється із проголошеною ООН ціллю 4 – Забезпечення всеохоплюючої і справедливої якісної освіти та заохочення можливості навчання впродовж усього життя для всіх), а також посилення екологічної спрямованості у навчальних програмах технічних ЗВО (що, зокрема, підтверджується акцентом на обов'язковому включенні природоохоронних заходів у випускових кваліфікаційних роботах студентів ННІ ПДАБА) цілком співвідносяться із пропозицією дослідників Джепрі Сейфул та Арі Сатріоріні з Індонезії, які вважають доцільним включення до навчальної програми підготовки вчителів англійської мови курсу екокритики з метою підвищення педагогічного змісту знань про сталий розвиток (Saiful, Setyorini, 2022).

На важливості посилення природно-орієнтованого навчання у вищій освіті наголошує дослідниця з Німеччини Катаріна Амелі, результати дослідження якої свідчать про те, що стосунки з природою призводять до зміни світогляду студентів на користь сталого розвитку; пряма взаємодія студентів з природою під час організації навчання є основою для зміни парадигми в освіті (Ameli, 2022).

Релевантним до нашого дослідження є доробок авторів Сон Сан Ю та Мінджон Чжон з Кореї, які критично аналізують практику викладання та навчання для Цілей сталого розвитку (ЦСР) у контексті вищих

навчальних закладів (HEI) у Південній Кореї (Korea). Робота корейських дослідників виявляє розрив між риторикою та реальністю викладання та навчання для ЦСР у корейських вишах та містить слушні пропозиції щодо забезпечення позитивної практики навчання ЦСР у корейських ВНЗ (Yoo, Jeon, 2022). Відповідно до вищезгаданого дослідження, наше дослідження також спрямовується на практичну реалізацію проголошеного у нормативних документах України курсу на досягнення цілей сталого розвитку, зокрема, шляхом гуманітаризації та екологізації навчального процесу у закладах вищої технічної освіти.

Зокрема, на важливість «зелених трансформацій» у ЗВО вказує Національне агентство забезпечення якості вищої освіти в Україні, яке презентувало власні напрацювання щодо реалізації положень Римського Міністерського Комюніке країн ЄПВО, яке безпосередньо стосується набуття студентами «навичок, необхідних освіченому громадянинові 21-го століття, аби розуміти виклики складного світу, поважати інших та довкілля», а також передбачає досягнення Цілей сталого розвитку ООН (Доповідь про якість вищої освіти в Україні, 2023; Rome Ministerial Communiqué, 2020; United Nations, 2015).

Висновки.

Вища освіта будь-якої країни може стати вирішальним фактором забезпечення сталого розвитку суспільства за умови оптимальної її організації. Обов'язковою складовою освітнього процесу у закладах вищої технічної освіти має бути блок гуманітарних та екологічних дисциплін, які за своєю змістовною структурою спрямовуються на реалізацію концепції сталого розвитку. В результаті проведеного дослідження було отримано такі висновки:

По-перше, вивчення гуманітарних дисциплін допомагає студентам оволодіти світовими гуманістичними цінностями, загальнолюдською культурою і водночас осягнути надбання національної історії та культури. Гуманітарна та екологічна освіта у вищій школі забезпечує духовний і культурний розвиток/саморозвиток особистості; формує навички самостійного творчого мислення, екологічної, політичної, економічної, моральної, естетичної культури, потребу в самоосвіті, самовихованні, самовдосконаленні; допомагає студентам усвідомити власне місце і роль у суспільних процесах, стати активним суб'єктом громадського і суспільно-політичного життя України.

По-друге, Придніпровська державна академія будівництва та архітектури (з 2024 р. – ННІ ПДАБА в структурі УДУНТ) на початку української незалежності активно стала на шлях гуманізації, гуманітаризації та екологізації освітнього процесу, пропонуючи своїм студентам не тільки фундаментальну інженерно-технічну, але й серйозну мовно-культурну підготовку. Розширення автономних прав вишу у 2015 р. спричинило поступове скорочення гуманітарної складової освітнього процесу у ПДАБА, але за рахунок збільшення кількості гуманітарних заходів, організованих викладачами гуманітарних кафедр, а також кафедрою екології та ОНС, процес гуманітаризації та екологізації технічної освіти продовжується, що підтверджено наведеними у статті статистичними даними за 2005/06 – 2023/24 н.р. та їх математичними обрахунками.

По-третє, результати студентського опитування свідчать про їх незадоволеність зменшенням кількості гуманітарних дисциплін в навчальному плані технічного вишу та усвідомленням важливості збільшення їх участі в гуманітарних та природоохоронних заходах з метою формування т.зв. м'яких навичок, громадської свідомості, загальних та професійних компетентностей, що, у свою чергу підтверджується обрахованими у статті коефіцієнтами кореляції між показниками гуманітаризації освіти в ННІ ПДАБА.

На останок зауважимо, що значимість процесу гуманітаризації та екологізації технічної освіти України для досягнення цілей сталого розвитку, визначених самітом ООН у 2015 р., Римським Міністерським Комюніке країн ЄПВО, підтверджується наведеними у дослідженні показниками збільшення громадської активності здобувачів освіти, підвищенням їх загальної успішності та збільшенням відсотку природоохоронних заходів у виконаних кваліфікаційних випускових роботах упродовж 2005/06 – 2023/24 н.р.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

Бахтіярова, Т. Ш., Язвінська, О. М. (2011). Комплексний підхід до гуманізації інженерно-технічної освіти в контексті фундаменталізації професійної підготовки. *Вісник: збірник наукових праць НТУ*, 24(1), 8-13.

Бондар, О. (2024). Інвайронментальна свідомість: осмислення витоків, змісту, вимірів та типів. *Науково-теоретичний альманах Грані*, 27(1), 151-157. Відновлено з https://doi.org/10.15421/172421

Бутенко, А., Єременко, О., & Стукало, Н. (Ред.). (2023). *Доповідь про якість вищої освіти в Україні, її відповідність завданням сталого інноваційного розвитку суспільства у 2022 році*. Київ: Національне агентство із забезпечення якості вищої освіти. Відновлено з https://naqa.gov.ua/wp-content/uploads/2023/03/Доповідь-про-якість-вищої-освіти-в-Україні-за-2022-рік.pdf

Євсович, Р. В. (2012). Гуманізація та гуманітаризація вищої освіти в Україні: історичний контекст. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика*, 5 (52), 79-87.

Мацигін, В. (2024). Гуманітаризація освіти як чинник розвитку самостійності студентської молоді. Сучасні тенденції створення здоров'я збережувального середовища у закладах освіти: збірник наукових праць, (2), 63-69. Відновлено з http://surl.li/hrkhe

Силадій, І. М. (2020). Гуманізація і гуманітаризація освіти в контексті її демократизації. *Науковий вісник Кременецької обласної гуманітарно-педагогічної академії ім. Тараса Шевченка*, (13), 93-102.

Статут Придніпровської державної академії будівництва та архітектури. (2022). Затверджено наказом Міністерства освіти України № 953 від 25.10.2022. Відновлено з https://pgasa.dp.ua/wp-content/uploads/2022/12/Statut-PDABA_2022_signed.pdf

Статут Українського державного університету науки і технологій. (2022). Затверджено наказом Міністерства освіти України № 768 від 29.08.2022. Відновлено з https://ust.edu.ua/wp-content/uploads/2024/04/statute.pdf

Як ООН підтримує Цілі сталого розвитку в Україні. (2017). Відновлено з https://ukraine.un.org/uk/sdgs

Aginako, Z., & Guraya, T. (2021). Students' perception about sustainability in the Engineering School of Bilbao (University of the Basque Country): insertion level and importance. *Sustainability*, 13, 8673. Retrieved from https://doi.org/10.3390/su13158673

Ameli, K. (2022). Where is Nature? Where is Nature in Nature and Outdoor Learning in Higher Education? An Analysis of Nature-Based Learning in Higher Education Using Multispecies Ethnography. *Journal of Teacher Education for Sustainability*, 24(2), pp.113-128. Retrieved from https://doi.org/10.2478/jtes-2022-0020

Baaoum, M. (2018). Humanizing engineering education: A comprehensive model for fostering humanitarian engineering education. *International Journal of Modern Education Studies*, 2(1), 01-23.

Casan, M. J., Alier, M., & Llorens, A. (2021). A collaborative learning activity to analyze the sustainability of an innovation using pestle. *Sustainability*, 13, 8756. Retrieved from https://doi.org/10.3390/su13168756

Gomera, A., de Toro, A., Aguilar, J.E., Guijarro, C., Antunez, M., & Vaquero-Abellán, M. (2021). Combining management, education and participation for the transformation of universities towards sustainability: the trébol programme. *Sustainability*, 13, 5959. Retrieved from https://doi.org/10.3390/su13115959

Passino, K. (2015). *Humanitarian Engineering Creating Technologies that Help People.* (2nd ed.). Columbus, Ohio: Library of Congress.

Rodriguez-Dono, A., & Hernandez-Fernandez, A. (2021). Fostering Sustainability and Critical Thinking through Debate – A Case Study. *Sustainability*, 13, 6397. Retrieved from https://doi.org/10.3390/su13116397

Rome Ministerial Communiqué. (2020, 19 November). Retrieved from https://ehea2020rome.it/storage/uploads/5d29d1cd-4616-4dfe-a2af-29140a02ec09/BFUG_Final_Draft_Rome_Communique-link.pdf

Saiful, J. A. & Setyorini, A. (2022). Ecocriticism Course: Development of English Pre-service Teachers' Pedagogical Content Knowledge of Sustainability. *Journal of Teacher Education for Sustainability*, 24(2), 5-18. Retrieved from https://doi.org/10.2478/jtes-2022-0013

Sanchez-Carracedo, F., Segalas, J., Bueno, G., Busquets, P., Climent, J., Galofre, V. G., Lazzarini, B., Lopez, D., Martín, C., & Minano, R. (2021). Tools for Embedding and Assessing Sustainable Development Goals in Engineering Education. *Sustainability*, 13, 2154. Retrieved from https://doi.org/10.3390/su132112154

Tejedor, G., Sanchez-Carracedo, F., & Segalas, J. (2022). Education for sustainable development in higher education-introduction to a special issue. *Sustainability*, 14(17), 10530. Retrieved from https://doi.org/10.3390/su141710530

Tilbury, D. (2011). Higher education for sustainability: A global overview of commitment and progress. *Higher Education's Commitment to Sustainability: From Understanding to Action*. Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/285755127_Higher_education_for_sustainability_A_global_overview_of_commitment_and_progress

UNESCO. (2017). Education for Sustainable Development Goals. Paris: UNESCO.

United Nations (UN) (2015). *Transforming our world: The 2030 agenda for sustainable development*. UN General Assembly.

Yoo, S. & Jeon, M. (2022) New Wine Needs to Be Put Into New Bottles: Legitimating Education for Sustainability in South Korea's Higher Education Institutions. *Journal of Teacher Education for Sustainability*, 24 (2), 129-146. Retrieved from https://doi.org/10.2478/jtes-2022-0021

REFERENCES

Aginako, Z., & Guraya, T. (2021). Students' perception about sustainability in the Engineering School of Bilbao (University of the Basque Country): insertion level and importance. *Sustainability*, 13, 8673. Retrieved from https://doi.org/10.3390/su13158673

Ameli, K. (2022). Where is Nature? Where is Nature in Nature and Outdoor Learning in Higher Education? An Analysis of Nature-Based Learning in Higher Education Using Multispecies Ethnography. *Journal of Teacher Education for Sustainability*, 24(2), pp.113-128. Retrieved from https://doi.org/10.2478/jtes-2022-0020

Baaoum, M. (2018). Humanizing engineering education: A comprehensive model for fostering humanitarian engineering education. *International Journal of Modern Education Studies*, 2(1), 01-23.

Bakhtiyarova, T. Sh., Yazvinska, O. M. (2011). A comprehensive approach to the humanization of engineering and technical education in the context of fundamentalization of professional training. *Bulletin: collection of scientific works of NTU*, 24(1), 8-13.

Bondar, O. (2024). Environmental consciousness: understanding the origins, content, dimensions and types. *Scientific and theoretical almanac Grani*, 27(1), 151-157. Retrieved from https://doi.org/10.15421/172421

Butenko, A., Eremenko, O., & Stukalo, N. (Ed.). (2023). *Report on the quality of higher education in Ukraine, its compliance with the tasks of sustainable innovative development of society in 2022*. Kyiv: National Agency for Quality Assurance in Higher Education. Retrieved from https://naqa.gov.ua/wp-content/uploads/2023/03/Доповідь-про-якість-вищої-освіти-в-Україні-за-2022-рік.pdf

Casan, M. J., Alier, M., & Llorens, A. (2021). A collaborative learning activity to analyze the sustainability of an innovation using pestle. *Sustainability*, 13, 8756. Retrieved from https://doi.org/10.3390/su13168756

Gomera, A., de Toro, A., Aguilar, J. E., Guijarro, C., Antunez, M., & Vaquero-Abellán, M. (2021). Combining management, education and participation for the transformation of universities towards sustainability: the trébol programme. *Sustainability*, 13, 5959. Retrieved from https://doi.org/10.3390/su13115959

How the UN supports the Sustainable Development Goals in Ukraine. (2017). Retrieved from https://ukraine.un.org/uk/sdgs

Matsygin, V. (2024). Humanization of education as a factor in the development of student independence. *Modern trends in creating a health-saving environment in educational institutions: collection of scientific works*, (2), 63–69. Retrieved from http://surl.li/hrkhe

Passino, K. (2015). *Humanitarian Engineering Creating Technologies that Help People.* (2nd ed.). Columbus, Ohio: Library of Congress.

Rodriguez-Dono, A., & Hernandez-Fernandez, A. (2021). Fostering Sustainability and Critical Thinking through Debate – A Case Study. *Sustainability*, 13, 6397. Retrieved from https://doi.org/10.3390/su13116397

Rome Ministerial Communiqué. (2020, 19 November). Retrieved from https://ehea2020rome.it/storage/uploads/5d29d1cd-4616-4dfe-a2af-29140a02ec09/BFUG_Final_Draft_Rome_Communique-link.pdf

Saiful, J. A. & Setyorini, A. (2022). Ecocriticism Course: Development of English Pre-service Teachers' Pedagogical Content Knowledge of Sustainability. *Journal of Teacher Education for Sustainability*, 24 (2), 5 18. Retrieved from https://doi.org/10.2478/jtes-2022-0013

Sanchez-Carracedo, F., Segalas, J., Bueno, G., Busquets, P., Climent, J., Galofre, V.G., Lazzarini, B., Lopez, D., Martín, C., Minano, R., et al. (2021). Tools for Embedding and Assessing Sustainable Development Goals in Engineering Education. *Sustainability*, 13, 2154. Retrieved from https://doi.org/10.3390/su132112154

Statute of the Prydniprovska State Academy of Civil Engineering and Architecture. (2022). Approved by order of the Ministry of Education of Ukraine No. 953 dated 25.10.2022. Retrieved from https://pgasa.dp.ua/wp-content/uploads/2022/12/Statut-PDABA_2022_signed.pdf

Statute of the Ukrainian State University of Science and Technology. (2022). Approved by order of the Ministry of Education of Ukraine No. 768 dated 08/29/2022. Retrieved from https://ust.edu.ua/wp-content/uploads/2024/04/statute.pdf

Syladiy, I. M. (2020). Humanization and humanization of education in the context of its democratization. *Scientific Bulletin of the Taras Shevchenko Kremenets Regional Humanitarian and Pedagogical Academy*, (13), 93–102.

Tejedor, G., Sanchez-Carracedo, F., & Segalas, J. (2022). Education for sustainable development in higher education-introduction to a special issue. *Sustainability*, 14(17), 10530. Retrieved from https://doi.org/10.3390/su141710530

Tilbury, D. (2011). *Higher education for sustainability: A global overview of commitment and progress. Higher Education's Commitment to Sustainability: From Understanding to Action*. Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/285755127_Higher_education_for_sustainability_A_global_overview_of_commitment_and_progress

UNESCO. (2017). *Education for Sustainable Development Goals*. Paris: UNESCO.

United Nations (UN) (2015). *Transforming our world: The 2030 agenda for sustainable development*. UN General Assembly.

Yevsovych, R. V. (2012). Humanization and humanitarization of higher education in Ukraine: historical context. *Spirituality of the individual: methodology, theory and practice*, (5(52)), 79–87.

Yoo, S. & Jeon, M. (2022) New Wine Needs to Be Put Into New Bottles: Legitimating Education for Sustainability in South Korea's Higher Education Institutions. *Journal of Teacher Education for Sustainability*, 24 (2), 129-146. Retrieved from https://doi.org/10.2478/jtes-2022-0021

The Educational Process during the Full-Scale Russia-Ukraine War: Preconditions, Features, and Efficiency

UDC: 37.09"364/366"(062.552) DOI: https://doi.org/10.15421/172528

Koptiev Oleksandr
Ph.D., Assoc. Prof., https://orcid.org/0009-0000-8731-7526, alex.koptev18@gmail.com
Vysotskyi Oleksandr
Dr.Sc. Full Prof., https://orcid.org/0000-0003-0712-8499, vysalek@gmail.com
Oles Honchar Dnipro National University (Dnipro, Ukraine)

Abstract

Relevance. Since the beginning of the full-scale invasion, Ukraine has faced unprecedented challenges in the education sector. The war has led to dramatic changes in the organization of the educational process, jeopardizing not only the quality of education but also the safety of its participants.

The purpose is to explore the specific challenges of organizing the educational process during a full-scale war in Ukraine and to identify efficient practices in education under crisis conditions.

Results. The article describes the peculiarities of organizing the educational process under martial law in the example of Ukraine. The key challenges faced by educational institutions, students, and teachers are analyzed, in particular: the problem of security, access to education, and the psychological health of participants in the educational process. Effective strategies for adapting educational activities, including the introduction of distance learning, creating conditions for safe offline learning, and providing technical means and psychological support, are also presented.

Conclusions. Ukraine's experience in organizing the educational process during the war has shown that the educational system proved to be very flexible and adaptive in difficult times, which allowed to creation of conditions for the education of the younger generation. The use of modern technologies, the introduction of innovative educational methods, and the provision of support to all participants in the educational process significantly reduced the negative impact of the war on education and also preserved jobs for teachers and the industry as such in a working condition. The studied examples of effective activities can serve as a basis for further improvement of education systems in the context of war in the twenty-first century, as Ukraine's experience in this regard is unique.

Keywords: studying in Ukraine, education, the war in Ukraine, full-scale invasion, distance learning, martial law, psychological aspect of learning, educational process, educational institutions, challenges in education, advanced education for sustainable development

Освітній процес під час повномасштабної російсько-української війни: передумови, особливості, ефективність

Коптєв Олександр, Висоцький Олександр
Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара (Дніпро, Україна)

Анотація

Актуальність. З початком повномасштабного вторгнення Україна опинилася перед безпрецедентними викликами в освітній галузі. Війна спричинила кардинальні зміни в організації освітнього процесу, поставивши під загрозу не лише якість освіти, але й безпеку її учасників.

Мета полягає в тому, щоб з'ясувати особливості організації освітнього процесу під час повномасштабної війни в Україні для визначення ефективних практик у навчальному процесі в кризових умовах.

Результати. В рамках статті було охарактеризовано особливості організації освітнього процесу в умовах воєнного стану на прикладі України. Проаналізовано ключові виклики, з якими стикнулися освітні установи, учні та вчителі, зокрема: проблема безпеки, доступу до навчання та психологічного здоров'я учасників освітнього процесу. Також наведено ефективні стратегії адаптації освітньої діяльності, включаючи впровадження дистанційного навчання, створення умов для безпечного офлайн-навчання, забезпечення технічних засобів та психологічної підтримки.

Висновки. Досвід України в організації навчального процесу під час війни показав, що освітня система виявилася дуже гнучкою та адаптивною у важкі часи, що дозволило створити умови для навчання підростаючого покоління. Використання сучасних технологій, впровадження інноваційних освітніх методик та надання підтримки всім учасникам освітнього процесу суттєво дозволило знизити негативний вплив війни на освіту, а також зберегло робочі місця для вчителів і галузь як таку в працездатному стані. Досліджені приклади ефективної діяльності можуть слугувати основою для подальшого вдосконалення систем освіти в умовах війни XXI сторіччя, тому що досвід України в цьому є унікальним.

Ключові слова: навчання в Україні, освіта, війна в Україні, повномасштабне вторгнення, дистанційне навчання, воєнний стан, психологічний аспект навчання, освітній процес, заклади освіти, виклики в освіті, випереджаюча освіта для сталого розвитку

Стаття надійшла / Article arrived: 08.01.2025 Схвалено до друку / Accepted: 25.02.2025

Introduction.

Since the beginning of the full-scale invasion, Ukraine has faced unprecedented challenges in the education sector. The war has led to dramatic changes in the organization of the educational process, jeopardizing not only the quality of education but also the safety of its participants. In particular, one of the key problems was the need to adapt the educational process to the conditions of constant military threats. Educational institutions were forced to switch to an online format or work in conditions requiring rapid shelter evacuation. At the same time, increased psychological stress, limited access to resources, and unequal opportunities for learning in different regions have created additional obstacles to ensuring quality education. In addition, the need to study the educational process is driven by the need to analyze effective solutions implemented by educational institutions in Ukraine to ensure the continuity of education under martial law. All of this has made it important to study the educational process in Ukraine during the full-scale Russian-Ukrainian war.

Based on the above, **the purpose** of the article is to find out the peculiarities of the organization of the educational process during a full-scale war in Ukraine to determine effective practices in the educational process in crisis conditions.

Analysis of previous research and publications.

Researchers began to actively study the peculiarities of the educational process in Ukraine during the coronavirus pandemic, as this was the first time this area felt a painful blow. In particular, O.Horbatyuk and S.Polishchuk (Horbatyuk, & Polishchuk, 2022) studied the key advantages and disadvantages of full-time and distance education during the war, and Doctors of Economics Iryna and Andrii Shevchuk (Shevchuk, & Shevchuk, 2022) outlined the challenges and opportunities for Ukrainian higher education during the military conflict with Russia. S.Zakharin identified the main challenges faced by education in Ukraine during the large-scale invasion, linking them to the destruction of the infrastructure of educational institutions, loss of human resources, reduction in education funding, and the outflow of Ukrainian students under martial law (Zakharyn, 2023).

V.Babadzhanyan, N.Semal, N.Beseda, V.Farionov, and O.Kuriy in their research revealed the peculiarities of the organization of physical education of students in higher education institutions (Babadzhanyan et al, 2023). G.Ostroverkh analyzed the group of risks for society and educational institutions provoked by the large-scale war (Ostroverkh, 2022). V.Mizyuk, A.Khyzhnyak, V.Khrenova studied the main directions of development and implementation of digital technologies in the education sector on the example of using platforms for adaptive learning (Miziuk, Khyzhniak, & Khrenova, 2025). J.Mansilla Sepúlveda, and O.Y.Vysotskyi in their study revealed the impact of full-scale Russian aggression on higher education in Ukraine on the example of Oles Honchar Dnipro National University, highlighted the university's resilience, its adaptation strategies and contribution to supporting education in times of war (Mansilla Sepúlveda, & Vysotskyi, 2025).

Results of the study.

Since February 2022, Ukraine has been experiencing the horrors and devastation that the Russian invaders brought with them with a full-scale invasion. The Great War has had a significant impact on all spheres of society for almost three years, including education. Due to the daily attacks of the invaders, it is impossible to organize the educational process in the usual format, as it is life-threatening.

Since the beginning of the full-scale invasion, all educational institutions in Ukraine have been closed or switched to an online format to protect students and teachers. The country then faced a challenge in the education sector, as the prolonged military conflict led to the degradation of the educational process, which is increasingly affecting the education of the younger generation every year. Unfortunately, Ukraine has already graduated students who do not know full-time education at all. This is because of the great war and the coronavirus pandemic that preceded it.

However, despite the constant military threats, the Ukrainian education system has managed to adapt to the new realities, providing education to millions of schoolchildren and students. We managed to create an algorithm of actions in educational institutions in the event of an air alert, built shelters in municipal educational institutions from scratch and continued to implement various programs for the psychological, social, and educational adaptation of schoolchildren and students.

It should be understood that Ukraine has always had a rather acute problem with the educational process, the main aspects of which have been constantly subject to reform. From the transition to the Bologna system and the abolition of the PhD program. On July 1, 2014, the Verkhovna Rada of Ukraine adopted the Law of Ukraine "On Higher Education", which introduced changes to academic degrees in Ukraine. Candidates of Sciences were still being issued until December 31, 2020, and then they began to be equated with the degree of Doctor of Philosophy (Law of Ukraine "On Higher Education", 2014). It was then that discussions about the need to introduce new approaches in the education sector first began. These approaches include advanced education for sustainable development. This is the concept of the transition of modern education to the principles of sustainable development, taking into account the main trends of social change.

The formation of an education system for sustainable development involves the transition to an education model based on a holistic approach to humans, society, and nature, the unity of modern scientific knowledge and social practice, humanistic values and worldviews

(Vysotska et al., 2021, p. 258). We believe that the implementation of this approach in schools across Ukraine, particularly in the Dnipro region, enabled the educational system to adapt more effectively during the full-scale Russia-Ukraine war.

In particular, according to researcher Oksana Yasenova, online education is characterized by a decrease in the authoritarianism of teachers, an increase in student autonomy, as well as student responsibility for their learning, expanding the boundaries of learning and saving time (Yasenova, 2020, p.227). In turn, researchers Horbatiuk and Polishchuk note that the main advantage of face-to-face learning over distance learning is the possibility of real interaction between participants in the educational process. After all, it promotes maximum socialization of students, teaches them to communicate effectively in real-time, and takes into account various factors that affect the success of interaction between "teacher/student", "student/student" and "teacher/teacher". But the most important aspect they identify is that it is the full-time form of education that allows students to practice in specialties that require extensive practical training, work in equipped laboratories, and mastery of specific tools, and also provides an opportunity to gain experience as close as possible to the real conditions of future professional activity (Horbatyuk, Polishchuk, 2022, p.10).

However, modern conditions dictate their rules and force us to adapt to them. Unfortunately, under the current conditions of armed Russian aggression, it is impossible to introduce full-time education in educational institutions, as it is life-threatening. That is why the issue of finding optimal solutions to overcome the crisis of the educational process during the war has arisen.

Today, in the face of constant missile threats, many schools have switched to holding classes in shelters. This is especially true for regions that are regularly shelled. This form of education is uncomfortable for teachers and students, but it allows for a personalized approach that has a positive impact on the educational process.

Currently, there are more than a hundred sports and general education schools in Dnipro alone, which is an outpost as well as a social, economic, and humanitarian hub during the Russian-Ukrainian war, where children continue to study despite the daily shelling.

According to the local authorities of Dnipro, most schools in the region - 618 institutions (76.6%) - have been operating in an offline or mixed format during the war. This means that students can attend classes in their classrooms, but in the event of an air raid, they move to shelters. In turn, in those educational institutions where shelters cannot accommodate all students at once, the educational process is organized in two shifts (Leonova, 2024). Olena Yakovenko, Deputy Head of the Education Department of the Department of Humanitarian Policy of the Dnipro City Council, emphasizes that the city has a full distance learning format and a mixed format, in which students attend classroom classes and some subjects are taught remotely. In the mixed format, everything is determined by the schedule and the decision of the pedagogical council on the choice of disciplines for distance learning and the number of students. And for those who study in the first shift, distance learning classes begin after they return home with a break. Instead, second-shift students have distance learning in the morning (In Dnipro..., 2023).

Despite the hardships, the city's educational institutions are provided with simple shelters where students go in case of air raid alerts. They are equipped with everything necessary for learning, including electricity and sewage, tables, chairs, a medical corner, and drinking water. Some shelters are also equipped with multimedia boards, projectors, and additional power and lighting sources.

At the same time, the educational process, although sometimes losing momentum, gains in efficiency due to the personal involvement of teachers, their progressive and adaptive teaching methods, and the socialization of children in schools. Both teachers and officials in big offices understand the importance of socializing and educating children, who are the future of our country. That is why a large amount of the warring state's resources are spent on supporting educational programs and building even more shelters for children.

Currently, the psychological aspect of children's education during the war remains very painful and open. In particular, the psychological adaptation of children is the subject of research by many scholars, such as Zinchenko (2022), Havrylova, Katasonova (2017), Stolyarchuk (2022), and many others. However, aspects of students' psychological adaptation in wartime have not yet been sufficiently studied. That is why it would be appropriate to consider this issue in more detail to determine the peculiarities of children's behavior and moods, as well as how war affects the desire to learn.

According to U. Kohut, O. Sikora, and T. Vdovychyn, during the war, distance learning is important as an alternative to the continuity of the educational process and an opportunity to focus students' attention on learning tasks (Kohut, Sikora, & Vdovychyn, 2022). However, it is important to pay attention to the social and psychological aspects of learning, creating a comfortable and trusting atmosphere. The authors emphasize that, if possible, during distance learning, time should be devoted to communicating with students not to mention military operations, but to focus on issues of safety, protection, support for each other, etc. Moreover, when organizing the educational process during war, teachers should clearly define priorities and an action plan, help others, understand expectations, create opportunities, and inspire by providing resources, information, trust, and accessibility. It is also imperative to build a clear line of communication with students and respond quickly to their requests.

Motivating students to learn is equally important. Unfortunately, in the context of a major war, children are forced to study in difficult conditions and constantly seek shelter in case of air raid alerts. For example, in border cities such as Kharkiv, Sumy, Zaporizhzhia, Dnipro, and others, sirens can sound up to 15-20 times a day, and each signal will alert you to a real threat to your life. Therefore, in no case should we neglect the generally accepted safety rules.

In such conditions, it is very difficult for children to concentrate and gain knowledge with full dedication. According to O.Antonuk, one of the elements of encouraging children to study is a comprehensive approach that includes not only academic training but also the development of communication skills, psychological support, creating a safe online environment, and stimulating students' creativity (Antonuk, 2022). This is very important for both the socialization of children and their perception of the curriculum.

Educational coaching can help in this difficult task, as it is an effective tool for reducing stress and increasing the motivation and confidence of children in war. It is important to create a favorable atmosphere for learning and to make children interested in learning.

It should be emphasized that in the age of modern technology, it is necessary to keep up with the times and not shy away from using new methods in teaching. Modern electronic whiteboards, tablets, and even smartphones allow you to visually demonstrate interesting and useful information virtually online, provided you have an Internet connection.

In view of the above, it is worth emphasizing that during the war, the role of teachers in teaching children has increased significantly. It is teachers who bear the greatest burden for the education and socialization of children, who require a lot of attention, energy, and emotion. Therefore, the contribution of teachers who help build our future is invaluable!

The main achievements of the educational process in Ukraine deserve special attention. These include, for example, the creation of high-quality learning platforms, such as the All-Ukrainian Online School from the Ministry of Education and Science of Ukraine (https://lms.e-school.net.ua). This portal provides access to educational materials for students in grades 5-11, which greatly simplifies and optimizes their learning in times of war.

Online learning platforms have also become very popular: Zoom, Google Classroom, Moodle, and Microsoft Teams. They have a wide range of functionality that allows you to effectively interact with students and conduct classes in real-time.

Another key achievement in the educational system was the organization and conduct of pieces of training for teachers to help them quickly master digital learning tools. In Dnipro, this was made possible by the initiative of municipal institutions of the city council. For example, since the beginning of the full-scale invasion, the municipal institution “Educational Trajectory” has been implementing several initiatives to provide comprehensive support to students and teachers. Also, the educational process during the war is impossible without taking into account the psychological state of children. Thus, psychologists work in Dnipro schools to help children cope with stress and anxiety. All-Ukrainian programs to develop resilience and emotional intelligence are also being implemented.

The situation is somewhat different in Ukraine's higher education institutions. For the most part, universities have been offering full-time education for more than two years, but in a blended or online format due to the risk of hostile attacks. It is worth noting that the vast majority of students are positive about the online format. After all, it allows for more flexibility in combining study and work and being as efficient as possible. Thus, one of the main advantages of online education is the ability to ensure continuity of education even during the war. Thanks to this form of education, students can continue their studies despite the fighting. The importance of this aspect cannot be overestimated, as it makes it possible to keep in touch with education even in the most difficult situations. Online education also allows students who were forced to leave their homes because of the fighting to continue their studies from anywhere in the world. This format allows students who might otherwise have lost the opportunity to get an education to continue their education.

Another of the most progressive aspects is that online education allows the use of a wide range of digital learning materials, such as video lectures, interactive courses, e-textbooks, and online libraries. These resources are not only available to students at any stage of their studies but also provide access to the best international practices, allowing Ukrainian students to gain up-to-date knowledge regardless of their circumstances. This is a great advantage even over face-to-face learning, and it is these practices that teachers will undoubtedly need to adopt after the great war ends and they return to the classroom.

Thus, according to a study by T.Zhukova, Y.Chernovol, and H.Rizak, online learning and adaptive teaching methods are key components of modern educational practice in Ukraine. Moreover, they emphasize that the introduction of digital technologies is an important aspect of the educational process both during the full-scale invasion and in the period of post-war reconstruction (Zhukova, Chernovol, & Rizak, 2024).

Higher education institutions during the war also saw an increase in the number of unmotivated students. This trend is caused by the prolonged absence of full-time education due to constant enemy threats, as well as the availability of electronic tools that greatly simplify the learning process. To achieve high learning outcomes, it is important to have active interaction between students and teachers, who act as motivators of the learning

process. Traditionally, university professors eventually become mentors who help students achieve their learning goals, such as writing publications, and research papers, advising on participation in grant projects, and much more. However, during the war and prolonged online learning, the system that worked before was destroyed. Moreover, due to the devastating economic situation, students are eager to start working as soon as possible, sometimes not in their specialty, to be able to cover their basic needs.

Therefore, we should not exclude the social aspect. In the context of the war, inflation remains high, which, together with increased taxes and fees, affects all actors in these relations, including students. That is why large-scale programs are needed to support talented young people, as well as teachers who are also interested in educating professionals who will work well in their field of study.

In the context of social and professional aspects, it is also important to say that teachers, especially during the war, need comprehensive psychological support. According to O.Tashkinova and L.Ponomaryova, teachers bear a heavy burden in the current situation, which is why attention should also be paid to the development of emotional competence and skills to manage stress and negative psycho-emotional states of these people. In addition, it is important to provide a social support system that includes both professional help and support from colleagues and professional communities (Tashkinova, & Ponomaryova, 2024).

Another significant problem of the modern educational process in Ukraine is the adoption of several laws that, as it is no secret, discourage school graduates from pursuing higher education. In particular, according to the Law of Ukraine "On Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine Regarding Certain Issues of Military Service, Mobilization, and Military Registration" of April 11, No. 3633-IX, only those who are studying full-time or dual enrollment are granted a deferment for mobilization, and the level of education must be higher than the one they received before (Law of Ukraine "On Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine Regarding Certain Issues of Military Service, Mobilization, and Military Registration", 2024).

This norm forces men liable for military service in Ukraine to look for ways to avoid conscription, in particular, parents often take their children out of the country before they turn 18. As a result, the number of applicants and part-time students at universities has dropped significantly in recent years, as evidenced by the data of the Ministry of Education and Science released following the results of the 2024 admission campaign. In particular, more than 217,000 applicants applied for admission to higher education institutions, which, according to the State Enterprise Inforesurs, is 80,000 fewer than in 2013 (State Enterprise Inforesurs, 2024). In turn, it should be noted that Ukrainian schoolchildren who have gone abroad have the opportunity to study remotely under the program of Ukrainian schools while integrating into the local education system.

At the same time, the state continues to receive assistance and grants from international partners, which is extremely important and necessary in the current environment. In particular, UNICEF continues to provide comprehensive support and material support with computers and textbooks for students, the EU, and the UN budget for the restoration of damaged schools and universities, as well as providing them with the necessary resources. International foundations and organizations are also helping to create comfortable conditions for distance learning, and targeted assistance is especially important, as most educational institutions have different situations and needs.

Conclusions.

To summarize, the study of the organization of the educational process during the war in Ukraine has outlined practices in the educational process and determined their effectiveness in the current environment. The educational process during the full-scale invasion of Ukraine by the Russian occupiers has become a model of innovation and effective adaptation to emergencies. Analysis of the situation has shown that, despite all the challenges, the education system can provide access to education for millions of primary and secondary school students. Thanks to this effort, Ukraine's future is brighter, as children continue to receive education despite the challenges posed by the coronavirus pandemic and the war. They are obtaining knowledge, earning diplomas, and even participating in prestigious international programs that adhere to European education quality standards.

Our study emphasizes that during the war, Ukraine developed models for responding to severe challenges, including systems of student-teacher interaction, catch-up programs, and grant initiatives, which are unique examples of an innovative approach to maintaining access to quality education in crises. Using the example of the frontline city of Dnipro, the author emphasizes the effectiveness of implementing modern teaching methods and concludes creating a safe environment for all participants in the educational process.

Prospects for further research are to analyze the possibilities of implementing the Ukrainian education strategy in countries experiencing protracted conflicts, as well as suffering from terrorism or extremism. At the same time, this work will be relevant for studying the impact of psychological support programs for participants in the educational process in wartime and developing new methods of supporting the mental health of students and teachers.

Further analysis of programs to make up for educational losses to determine their impact on student's long-term academic performance deserves special attention. This initiative is supported at the state level and has proven to be successful during the war.

The best indicator of this is that children continue to receive knowledge despite daily enemy attacks, enter higher education institutions, and with their diplomas successfully find employment and work for the benefit of their hometown and country. All in all, these perspectives contribute to deepening knowledge about managing education in crises and increasing global preparedness for such challenges.

REFERENCES

Antonuk, O. (2022). The use of educational coaching to reduce educational stress and enhance academic motivation of students during the war: Theoretical aspect. *Ukrainian Pedagogical Journal*, 3, 44–54. https://doi.org/10.32405/2411-1317-2022-3-44-54

Babadzhanyan, V., Semal, N., Beseda, N., Farionov, V., Kurii, O. (2023). Current State of Physical Education for Students in Higher Education Institutions During the War in Ukraine. *Science and Technology Today*, 2(16). https://doi.org/10.52058/2786-6025-2023-2(16)-167-176

Havrylova, L.H., Katasonova, Y.I. (2017). Theoretical Aspects of Implementing Distance Learning in Ukraine. *Educational Discourse*, 1-2, 168-182. https://doi.org/10.28925/2312-5829.2017.1-2.1682

Horbatyuk, O., Polishchuk, S. (2022). Features of Higher Education Institutions Functioning During the War: On-Site and Distance Learning Forms, Their Key Advantages and Disadvantages. *Modern Information Technologies and Innovation Methodologies of Education in Professional Training: Methodology, Theory, Experience, Problems*, 5-13. Retrieved from https://vspu.net/sit/index.php/sit/article/download/5478/4925

In Dnipro, 19 most common questions about schooling in times of war were answered (2023). *Dnipro evening*. Retrieved from https://dv-gazeta.info/dneprnews/u-dnipri-vidpovili-na-19-nayposhirenishih-pitan-shhodo-navchannya-u-shkoli-v-umovah-viyni.html

Kohut, U., Sikora, O., & Vdovychyn, T. (2022). Challenges of learning and teaching in the context of war. *Youth and Market*, (6/204). Retrieved from http://mir.dspu.edu.ua/article/download/260171/261819

Law of Ukraine «On Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine Regarding Certain Issues of Military Service, Mobilization, and Military Registration». (2024). Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3633-20#Text

Law of Ukraine «On Higher Education». (2014). No. 1556-VII with amendments. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#Text

Leonova, K. (2024). *Nothing can stop the time for learning, which has come again in the frontline city of Dnipro*. Retrieved from https://tyzhden.ua/nishcho-ne-zupynyt-chas-navchannia-iakyj-znovu-nastav-u-pryfrontovomu-dnipri/

Mansilla Sepúlveda, J., & Vysotskyi, O. Y. (2025). University Education in Ukraine Amid Full-Scale Russian Aggression: The Case of Oles Honchar Dnipro National University. *Revista Historia de la Educación Latinoamericana*, 27(45). https://doi.org/10.19053/uptc.01227238.19241

Miziuk, V., Khyzhniak, A., & Khrenova, V. (2025). Using adaptive learning platforms to personalize distance learning. *Pedagogical Academy: Scientific Notes*, (14). https://doi.org/10.5281/zenodo.14605125

Ostroverkh, H.Y. (2022). *Ukrainian Education During the War: Crisis and Online Education*. (PhD Thesis). Ukrainian State University of Railway Transport. Retrieved from http://lib.kart.edu.ua/handle/123456789/13189

Shevchuk I., Shevchuk A. (2022). Educational Analytics Through the Lens of War: Challenges and Opportunities for Higher Education in Ukraine. *Economy and Society*, 39. Retrieved from http://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/download/1420/1367

State Enterprise «Inforesurs». (2024). Results of the 2024 Admission, Prepared in Collaboration with the Ministry of Education and Science of Ukraine. Retrieved from https://www.facebook.com/Inforesurs/posts/1452169875955389

Stolyarchuk, O. A. (2022). Education and Psych emotional State of Ukrainian Teenagers in the Conditions of War in Ukraine. *Scientific Bulletin of Uzhhorod National University. Series: Psychology*, (1), 115-120. Retrieved from http://psy-visnyk.uzhnu.uz.ua/index.php/psy/article/download/98/194

Tashkinova, O., & Ponomaryova, L. (2024). Professional resilience of Ukrainian higher education instructors during the war: Ways of support and development. *Social Work and Social Education*, 2024(2), 120–129. Retrieved from http://srso.udpu.edu.ua/article/view/316717/307241

Vysotska, O., Rieznikov, S., Rohova, E., Vysotskyi, O., Vatkovska, M. (2021). Philosophy and Practice of Education for Sustainable Development in Ukraine: On the Example of Secondary Education in the Dnipropetrovsk Region. *European journal of sustainable development*, 2, 10, 256–266. https://doi.org/10.14207/ejsd.2021.v10n2p256

Yasenova, O.V. (2020). *Distance Education: Advantages and Disadvantages*. Retrieved from http://dgu.com.ua/bitstream/123456789/332/1/Ясенова%20О.В..pdf

Zakharyn, S.V. (2023). Education during martial status: challenges and current state. *Current Issues in Modern Science*, 6, 12, 521-530. https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/735577

Zhukova, T.A., Chernovol, Y.O., Rizak, H.V. (2024). Strategies for the Adaptation and Development of Higher Education in the Post-War Period: Analysis of Innovative Approaches, Their Impact on the Quality of Education and Higher Education Outcomes. *Perspectives and Innovations in Science*, 3(37), 210–22. https://doi.org/10.52058/2786-4952-2024-3(37)-210-222

Zinchenko, O. (2022). Psychological Conditions for the Effectiveness of Distance Learning During the War. *Bulletin of Lviv University. Series: Psychological Sciences*, 13, 71-77. https://doi.org/10.30970/PS.2022.13.9

Using the Method of Interpretative Phenomenological Analysis in Researching the Problem of Adaptation of Children with Sen to an Educational Institution in the Conditions of Inclusive Education

UDC: 373-056.26/.3-044.332:37.013.76 DOI: https://doi.org/10.15421/172529

Izhko Oleksandr
Ph.D. Student, htpps://orsid.org/0009-0006-8453-8829, alexanderizhko@gmail.com
Oles Honchar Dnipro National University (Dnipro, Ukraine)

Abstract

The relevance of this study is due to the development of inclusive education in Ukraine and the provision of opportunities for students with special educational needs (hereinafter - SEN) to study in general educational institutions. An important process is the adaptation of students to educational institutions, which involves the establishment of interpersonal relationships with classmates and teachers, an interested attitude to learning, and a sufficient level of independence. Children with SEN in the process of adaptation experience difficulties due to problems of a biological and social nature: peculiarities of psychophysical development, preparation for learning, social environment, etc.

In order to provide students with SEN with adequate support and help to adapt to the educational institution, it is necessary to thoroughly study the peculiarities of this process and understand the needs of each child. The method of interpretive phenomenological analysis (hereinafter - IFA) allows to study the problem from the position of individual human experience, to apply a qualitative approach to the analysis of the situation.

The purpose of this study is to determine the specific problems of adaptation of students with special needs to the educational institution by the IFA method.

The results of the study indicate the need to determine the problems of adaptation of students with special needs to the educational institution through the study of the experience of parents, teachers and school administration, which allows to analyze different situations from the point of view of all participants in the educational process and develop recommendations taking into account the real needs of students with special needs.

The conclusions emphasize that the IFA method allows analyzing situations from different positions, which helps to see the cause of the problem and develop the right options for its solution. Adaptation of students with special needs to the educational institution at the initial stage is problematic primarily due to the child's unpreparedness for schooling. Parents and teachers should carry out special propaedeutic work even before the child enters school.

Keywords: inclusive environment, adaptation to the educational institution, students with special educational needs, transition of a child from OOP to schooling, qualitative research method, interpretive phenomenological analysis, narrator

Використання методу інтерпретаційного феноменологічного аналізу при дослідженні проблеми адаптації дітей з ООП до закладу освіти в умовах інклюзивного навчання

Іжко Олександр
Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара (Дніпро, Україна)

Анотація

Актуальність цього дослідження зумовлена розвитком інклюзивної освіти в Україні та наданням можливості учнів з особливими освітніми потребами (далі – ООП) навчатися у загальноосвітніх закладах. Важливим процесом є адаптація учнів до закладів освіти, що передбачає налагодження ними міжособистісних стосунків з однокласниками та педагогами, зацікавлене ставлення до навчання, достатній рівень самостійності. Діти з ООП в процесі адаптації зазнають труднощі через проблеми біологічного та соціального характеру: особливості психофізичного розвитку, підготовка до навчання, соціальне оточення тощо.

Для надання учням з ООП адекватної підтримки та допомоги адаптуватися до закладу освіти треба досконало вивчити особливості цього процесу і розуміти потреби кожної дитини. Метод інтерпретаційного феноменологічного аналізу (далі – ІФА) дозволяє вивчати проблему з позиції індивідуального досвіду людини, застосовувати якісний підхід до аналізу ситуації.

Метою даного дослідження є визначення специфічних проблем адаптації учнів з ООП до закладу освіти методом ІФА.

Результати дослідження свідчать про необхідність визначення проблем адаптації учнів з ООП до закладу освіти через вивчення досвіду батьків, педагогів та адміністрації школи, що дозволяє проаналізувати різні ситуації з точки зору всіх учасників освітнього процесу та розробити рекомендації з урахуванням реальних потреб учнів з ООП.

Висновки підкреслюють, що метод ІФА дозволяє аналізувати ситуації з різних позицій що допомагає побачити причину проблеми та розробити правильні варіанти її рішення. Адаптація учнів з ООП до закладу освіти на початковому етапі зазнає проблеми насамперед через неготовність дитини до шкільного навчання. То спеціальну пропедевтичну роботу треба проводити батькам і педагогам ще до вступу дитини до школи.

Ключові слова: інклюзивна освіта, учні з особливими освітніми потребами, перехід дитини з ООП до шкільного навчання, адаптація до закладу освіти, метод якісного дослідження, інтерпретаційний феноменологічний аналіз, наратор

Стаття надійшла / Article arrived: 31.01.2025 Схвалено до друку / Accepted: 26.02.2025

Вступ.

Соціальна адаптація дітей з особливими освітніми потребами була і залишається актуальною на всіх етапах становлення й розвитку спеціальної та інклюзивної освіти. Адаптація є процесом активного пристосування дитини з особливими освітніми потребами (далі – ООП) до умов освітнього середовища. Лише за умовами повної адаптації в учнів з'являється можливість до активного навчання, позитивного спілкування з однолітками, плідної діяльності, особистісного розвитку (Воробець, 2011).

Актуальність дослідження полягає у тому, що для дітей з особливими освітніми потребами процес адаптації до шкільного навчання є складним через певні проблеми психофізичного розвитку. Перехід до нового статусу учня вимагає пристосування до нових соціальних умов, до нового колективу, до організованого шкільного навчання (Даніелс, & Стаффорд, 2000).

Діти з ООП потребують спеціальної підтримки як на педагогічному, так і на психологічному рівні. Батьки мають заздалегідь готувати дитину до майбутнього навчання, сприяючи ранньому корекційному втручанню в її розвиток, формуючи інтерес до майбутньої діяльності. Педагоги повинні створювати спеціальні умови позитивного психологічного клімату в колективі, проводити корекційні заходи, налагоджувати взаємодію з батьками, що буде сприяти адаптації та розвитку учнів. Адміністрація закладів освіти несе відповідальність за дотримання нормативного законодавства й контроль діяльності педагогічного персоналу. Тому саме ці особи створюють умови для адаптації дітей під час переходу до шкільного навчання.

Таким чином, педагогічні умови сприяння процесу адаптації мають тісно сполучатися з психологічним впливом. Саме тому в своєму дослідженні цієї проблеми ми звернулись до методу якісного психологічного дослідження ІФА.

Мета статті полягає у визначенні специфічних проблем адаптації учнів з ООП до закладу освіти методом якісного інтерпретативного феноменологічного аналізу (ІФА).

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Інтерпретаційний феноменологічний аналіз – це метод детального дослідження персонального життєвого досвіду з перспективи самого наратора (Smith, & Flower, & Larkin, 2022). Метод ІФА дозволяє зрозуміти, описати й проаналізувати унікальний досвід людини, визначити її власні переживання і ставлення до певної проблеми. ІФА дає можливість проаналізувати феномени через конкретний досвід досліджуваного у специфічному для нього соціокультурному аспекті (Мислович, 2016). Методологи ІФА вказують на неминучість упередженості дослідника у процесі вивчення феномену, що заважає якісно проаналізувати проблему (Байєр, 2024). Як стверджують психологи, у методі ІФА феноменологічна складова дозволяє описувати світ, як він формується і переживається через свідомість, не орієнтуючись при цьому на заздалегідь зроблені припущення та упередження, які не дозволяють розкрити внутрішню суть феномену трансцендуючи контекстуальне і особистісне (Гусерль, 2020).

Методологи ІФА зауважують на необхідності робити акцент на всіх аспектах прожитого досвіду, зокрема на тому, як суб'єкт переживає цю ситуацію, які в нього бажання виникають, яка мотивація. При вивченні будь-якого феномену важливо робити акцент на тому, яким він виявляється для суб'єкта, як впливає на нього та як їм сприймається. При такому підході наратор сприймається як досвідчений експерт ситуації, може більш детально й якісно висвітлити питання, що цікавлять дослідника (Smith, & Eatough, 2007). При такому методі матеріали дослідження стають більш об'єктивними, пов'язаними з реальним життям.

У психолого-педагогічних дослідженнях проблему адаптації дітей з ООП почали вивчати з моменту становлення й розвитку інклюзивної освіти у різних напрямах. Вченими зазначено, що адаптація дітей з ООП до соціального середовища є на сьогодні найактуальнішою проблемою. Особливо важливо це для дітей, що навчаються в закладах освіти інклюзивного типу (Лазаренко, 2002). Доведено, що діти з ООП мають своєрідні особливості психофізичного розвитку, які гальмують процес їх адаптації до середовища, діти потребують спеціальної допомоги для входження у соціально-освітнє середовище. Учні з ООП мають ті самі потреби, що і нормотипові діти, проте вони виявляються неспроможними до різноманітних видів діяльності, що гальмує задоволення їх особистісних потреб, таких як самоствердження, усвідомленість своєї значущості, встановлення контактів з педагогами та однокласниками тощо (Шевченко, 2023).

Вказано на те, що рівень адаптації у значній мірі залежить від ступеня психофізичного порушення та рівня розвитку учня. Зазначено, що головними формами адаптації до навчання є адаптація до умов навчальної діяльності й до нових соціальних взаємин та зв'язків (Платонова, 2023). Успішність протікання процесу психолого-педагогічної адаптації учнів з ООП до загальноосвітнього середовища можна визначити за такими показниками: задоволеність дитини, успішність роботи учня за індивідуальним навчальним планом, участь у побутових і виховних заходах школи, комунікація з колективом (Омельченко, & Кузнецова, & Єгольнікова, 2021, с. 79). То при достатньому рівні спілкування, мотиваційної сфери та регуляції поведінки діти краще адаптуються до закладу освіти. Якщо діти недостатньо готови до шкільного навчання, мають низький рівень самооцінки, швидку втомлюваність,

неадекватність у спілкуванні з однолітками та дорослими, схильність до асоціальної поведінки, домінування негативного емоційного напруження це викликає внутрішньоособисті та міжособистісні конфлікти і зумовлює дезадаптацію (Якимчук, 2003, с. 15-19).

Деякі вчені зауважують на те, що значна роль у процесі адаптації учнів з ООП належить педагогам школи. В. Бондар вказує на те, що часто неуспішність у навчанні зумовлена перевантаженням учнів програмним матеріалом, завищенням вимог, неврахування їх особливих потреб. Часто вчителі необґрунтовано поділяють дітей на «здібних» і «не здібних» і відповідно прогнозують їх подальший розвиток, що негативно позначається на їх психічному розвитку та спричиняє невпевненість учнів з ООП у власних можливостях (Бондар, 2019, с. 9-10). О. Платонова вважає, що треба ураховувати ті проблеми дітей з ООП, що заважають їх адаптації, приділяти особливу увагу тривалої кропіткої роботи з впровадженням «інноваційного напряму педагогіки – педагогіки партнерства, як компетентнісного підходу, спрямованого на особистісний розвиток дітей з ООП, формування у них здатності до саморозвитку, самовдосконалення і самореалізації в соціумі» (Платонова, 2023, с. 82).

На роль батьків у адаптації дітей з ООП до закладу освіти вказують ряд вчених. В. Шевченко вважає за необхідне підвищення компетентності та отримання спеціальних знань батьками (Шевченко, 2023). Важливо формувати інклюзивну компетентність батьків, грамотно долучати їх до процесу психолого-педагогічного супроводу дітей з ООП (Омельченко, & Семченко, 2023, с. 488). Г. Хворова акцентує, що під батьківською компетентністю треба розуміти наявність знань, вмінь, навичок, необхідних для вирішення проблем, що виникають під час виконання батьківської функції (Хворова, 2015). О. Дмитрієва у своїх дослідженнях звертає увагу на те, що педагоги не завжди усвідомлюють вважливість і необхідність співпраці з сім'єю, вважаючи, що вони володіють кращими знаннями щодо корекційної роботи з дитиною, навчають і виховують її на науковій основі, через що недооцінюють роль батьків у цих процесах (Дмитрієва, 2020, с. 99).

І. Татьянчикова та Т. Соловйова, відзначають, що основна проблема адаптації учнів з ООП пов'язана з труднощами формування в них потреби у спілкуванні, відсутності інтересів у взаємодії з навколишнім оточенням і, навіть, власними батьками (Татьянчикова, & Соловйова, 2023).

У багатьох дослідженнях щодо адаптації дітей з ООП до закладів освіти вказано на те, що основними проблемами є недостатня підготовка їх у ранньому та дошкільному віці з формування необхідних знань, умінь, навичок, низький рівень комунікативних здібностей, недостатність пізнавальної активності (Ярмола, & Коваль-Бардаш, & Компанець, & Квітка, & Лапін, 2020).

Для успішної адаптації дітей з ООП важливою умовою вважається соціально-освітнє середовище, яке передбачає взаємодії різних структур, що сприяють накопиченню соціального досвіду, розвитку особистості (Гудак-Товт, 2022). У цьому важливим є інклюзивне середовище та взаємодія інших учнів, батьків, педагогів у підтримки дітей з ООП (Вишник, & Жданова, & Дьоміна, 2024, с.779). Проте, діти з ООП всі різні за первинним порушенням та вторинними ознаками, що веде до урізноманітнення проблем їх адаптації (Олійник, 2020). Дізнатися їх можливо лише при глибокому якісному аналізі їх власного досвіду навчання у школах загального типу.

Результати дослідження.

Для успішної адаптації учнів з ООП до закладу освіти має бути створено сприятливе інклюзивне середовище. Процес пристосування дітей цієї категорії до навчальних закладів – це одна з нагальних проблем сучасності. В процесі адаптації до шкільного навчання у дитини відбувається докорінна перебудова всіх психічних процесів. Насамперед змінюється її соціальний статус, вона стає учнем, що пов'язано із зміною режиму дня і діяльності, новим колективом однолітків, новими педагогами, іншим рівнем навантаження. Статус учня вимагає відповідної поведінки у школі, на уроках, в процесі спілкування з педагогічним персоналом. А вдома учень має виконувати домашні завдання, готуватися до наступних занять, що також змінює ритм життя і види діяльності.

Вченими доведено, що діти з ООП по-різному адаптуються до школи. Це залежить від багатьох факторів, а саме, ступені порушення психофізичного розвитку, рівня загального розвитку, соціального оточення. Якщо у дитини розвинені пізнавальні здібності, вона може активно спілкуватися, отримує підтримку від дорослих та однокласників, це сприяє легкої адаптації. Проте у більшості випадків адаптація учнів з ООП до закладу освіти має серйозні проблеми.

Часто доводиться спостерігати такі ситуації, коли дитина готова до навчання, проте не може налагоджувати взаємостосунків з педагогами та однокласниками. У таких випадках учень з ООП контактує лише з асистентом вчителя, не вливається у колектив однолітків, не бере участь у житті класу, що породжує небажання ходити до школи.

Для уникнення цих проблем дитину з ООП треба спеціально готувати до шкільного навчання і участь у цьому мають брати як батьки, так і педагоги. Разом з формуванням загальної та спеціальної готовності до шкільного навчання дитину готують до умов загальноосвітнього закладу. Коли дитина починає відвідувати школу, педагогічна підтримка стає вагомою для її адаптації. Саме педагог залучає

до співпраці батьків, за необхідністю звертається за допомогою до психолога, корекційного педагога, медиків, в залежності від основних потреб учня.

Учасників процесу адаптації учнів з ООП до закладу освіти багато, насамперед, сам учень, його батьки, педагоги, що з ним працюють, однокласники, їх батьки. Всі надають певний вплив на ставлення учня з ООП до нової шкільної ситуації, пристосування до неї, вміння активно взаємодіяти та із задоволенням навчатися. Проте у такий ситуації всі мають певні труднощі й проблеми, які їм приходиться вирішувати й не можна не зауважувати на них, розглядати все індивідуально, з урахуванням поглядів і досвіду кожного учасника.

Тому при вивченні проблеми адаптації учнів з ООП до шкільного навчання недостатньо збирати лише кількісні показники, важливо провести якісний аналіз для більш глибокого розуміння нюансів того, що заважає учням, як це сприймають батьки, з якими труднощами стикаються педагоги. Вважаємо, що за допомогою методу ІФА можна вирішити ці завдання. «Урахування різноманітності та унікальності людського водночас із пошуком спільного розділеного досвіду створює напруження, вихід з якого потребує творчого мислення і може приносити цінні інсайти» (Байєр, 2024, с. 199).

Для дослідження за методом ІФА ми обрали нараторів: батьки учнів з ООП, вчитель першокласників, вихователь дошкільної групи, адміністратор школи. Розглянемо питання, які ми вирішували. Дослідження було проведено нами у січні 2025 року на базі КЗО «Дніпропетровський багатопрофільний навчально-реабілітаційний центр № 9» ДОР» та КЗО «Саксаганська спеціальна школа ДОР». В опитуванні взяли участь батьки першокласників з ООП, вчителі початкової школи, вихователі дошкільних груп та представники адміністрації закладів освіти.

При адаптації дітей з ООП до закладу освіти з певними проблемами стикаються не лише самі учні, а насамперед їх батьки. Для інтерв'ю з батьками ми визначили питання, що дозволяють зрозуміти їх сприйняття ситуації та готовність її пережити. Наприклад:

- Як ви ставитесь щодо переходу вашої дитини до шкільного навчання?
- Чи готувались ви до цієї події?
- Як ви сприйняли реакцію дитини на зміну її соціальної ролі?
- З якими проблемами у школі й вдома ви стикались?
- Яку допомогу ви отримуєте від вчителів та адміністрації школи?

Не менш важливим є розуміння почуттів педагогів, що працюють в інклюзивних класах з першокласниками, що мають порушення психофізичного розвитку. Анкета для вчителів містила наступні питання.

- Як ви на психологічному рівні переживаєте етап початку роботи з першокласниками з ООП?
- Які проблеми, пов'язані з адаптацією першокласників з ООП вас турбують?
- Чи є у вас вироблена досвідом роботи певна система заходів щодо допомоги першокласникам з ООП адаптуватися до процесу навчання?
- Які проблеми у стосунках з батьками виникають на початковому етапі?

Спеціальна робота з підготовки дітей з ООП до шкільного навчання є важливим компонентом для їх подальшої адаптації у закладі освіти. Нам було цікаво, як цю проблему розглядають вихователі дошкільних груп, які працюють на базі шкіл.

Питання до вихователів дошкільних груп:

- Яку роботу ви проводите щодо формування у дошкільників з ООП готовності до шкільного навчання?
- Яку роботу з цього напряму ви проводите з батьками дітей?
- З якими проблемами ви стикаєтесь? Як ви їх вирішуєте?
- Чи бачите ви необхідність підтримувати взаємозв'язок з педагогами школи? Як це впливає на рішення завдань з підготовки дітей до шкільного навчання?

Важлива роль у вирішенні означеної проблеми належить адміністрації закладу освіти. Контроль за якістю педагогічного процесу, за діяльністю педагогів та дотримання нормативно-правової бази залежить саме від директора школи та його заступників з навчально-виховної роботи. Саме тому нас цікавило їх ставлення до процесу адаптації дітей з ООП до школи, до навчального процесу.

Питання до представників адміністрації школи:

- Як ви оцінюєте проблеми адаптації дітей з ООП до процесу навчання у школі?
- Як особисто сприймаєте й переживаєте ці проблеми?
- Чи вважаєте ви достатніми заходи, що проводяться згідно нормативних документів, для успішної адаптації першокласників з ООП?
- Чи вважаєте ви за необхідним надавати допомогу керівнику класу як на методичному, так і на психологічному рівні?
- Яку роботу ви проводите у напрямі формування й корегування можливостей педагогів щодо створення умов для адаптації дітей з ООП до закладу освіти.

Аналіз відповідей показав суттєві моменти, на які треба звертати спеціальну увагу при розробленні напрямів, методів та прийомів роботи з адаптації дітей з ООП до закладів освіти.

Батьки розповідали про те, що вступ дитини до школи викликав сильні хвилювання, вони не очікували, що дитині буде важко пристосовуватися

до процесу навчання, сподівалися на те, що в інклюзивному середовищі їм відразу буде все легко і доступно (70%). Але сталося так, що дитина не виявляє бажання ходити до школи, їй важко, з погляду батьків, звикнути до нового режиму діяльності, в них не складаються товариські стосунки з однокласниками (75%). Деякі батьки звинувачують у цьому педагогів та адміністрацію школи, вважають, що їх дітей не опікують, не надають вчасно допомоги (32%). Є батьки, які бачать проблему в їх власних дітях, їх характері, особливостях поведінки. На питання про проведення роботи до підготовки дітей до школи, вони відповідали, що дитині і так важко у житті, то за їх поглядом не треба перевантажувати малюків, у школі всі знання отримають, бо педагоги знають, як і чому їх навчати (29%). То спеціальна робота з підготовки дітей з ООП до шкільного навчання проводилася лише з тими, хто відвідував спеціальний заклад дошкільної освіти (20%).

При анкетуванні педагогів, що працюють з першокласниками, ми з'ясували, що більшість вчителів адекватно і спокійно сприймають навчання в класі дітей з ООП (92%). Стабільної програми роботи щодо їх адаптації до шкільного навчання вони, як правило, не мають, бо вважають, що це глибоко індивідуальна проблема (85%). Деякі вчителі скаржаться на складнощі у стосунках з асистентом вчителя (39%). Більшість зазначають, що батьки не проявляють ініціативи щодо співпраці, хоча і не відмовляються від неї (65%), деякі батьки перекладають всі проблеми дітей з адаптацією до школи на педагогів (29%). То педагоги добре розуміють особливі потреби учнів, а основною проблемою у них є взаємодія з асистентом вчителя та співпраця з батьками учнів.

Вихователі дошкільних груп зазначили, що вони проводять активну роботу з підготовки дітей до шкільного навчання, проте батьки, переважно, не беруть у цьому участь, не вважають цю проблему актуальною (88%). Вихователі дошкільних груп підтримують взаємозв'язок з педагогами школи для визначення нових вимог до учнів, які змінюються при реформуванні освіти, але не простежують процес адаптації випускників дошкільних груп до закладу шкільної освіти.

Представники адміністрації школи вважають за необхідне надавати допомогу вчителям, що працюють з учнями з ООП у вигляді методичного та дидактичного матеріалу, проведення спеціальних курсів для підвищення рівня їх знань, обов'язкового контроля щодо виконання законодавчої бази з інклюзивної освіти. Деякі керівники зазначали те, що інколи батьки скаржаться їм на роботу педагогів, але вважають, що тут треба проводити спеціальне консультування батьків для їх кращого розуміння проблем своїх дітей.

Висновки.

Таким чином, через метод інтерпретаційного феноменологічного аналізу ми проаналізували різні варіанти життєвого досвіду батьків дітей з ООП, педагогів, що приймають учнів з ООП у першому класі, вихователів дошкільних груп, адміністрації школи та визначили, що спеціальну увагу треба приділяти роботі з батьками. Обов'язковою умовою є те, що до початку навчання важливо налагоджувати з ним контакти, пояснювати їм важливість ролі батьків для подальшої адаптації дитини у закладі шкільної освіти, надавати батькам знання щодо особливостей психофізичного розвитку дітей з ООП та специфіки корекційно-виховної роботи з ними, доводити необхідність спеціальної підготовки дитини до шкільного навчання.

У пропедевтичній роботі мають брати участь і педагоги школи, які допоможуть батькам визначитися з методами і прийомами роботи, а також наперед налагодять контакти з дитиною, що дозволить бачити проблеми у розвитку, наявні здібності дитини, умови її соціального оточення, можливості дитини до спілкування. Це буде корисним для формування загальної і психологічної готовності дитини з ООП до шкільного навчання. Також і педагоги наперед можуть визначитися з особливими потребами дитини та спланувати корекційну роботу з нею.

Адміністрації школи важливо підсилити роботу у напрямі налагодження взаємодії по лінії дошкільні заклади освіти – школа, проводити спільні заходи педагогів дошкільних та шкільних закладів, підсилити роботу з напряму вивчення питань щодо зміни статусу дитини з ООП з «дошкільника» на «учень», проблем адаптації цих дітей до закладу освіти.

Вважаємо за необхідне розширити дослідження через залучення до опитування батьків нормотипових дітей з метою виявлення ставлення до учнів з ООП та проаналізувати їх досвід у різних життєвих варіантах. Треба розуміти як вони сприймають в класі дітей з ООП, які проблеми у цьому бачать та як налаштовують своїх дітей щодо учнів з порушеннями психофізичного розвитку. Дослідження у цьому напрямі дозволить розширити рекомендації як для батьків, так і для педагогів дошкільних і шкільних закладів освіти з формування гуманного ставлення до всіх членів суспільства.

Вважаємо за необхідне використання методу інтерпретаційного феноменологічного аналізу у дослідженнях психолого-педагогічних питань, можливість виокремити нюанси і особисті проблеми кожного учасника досліджуваної ситуації та визначити заходи щодо їх рішення.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

Байєр, О. А. (2024). Інтерпретативний феноменологічний аналіз як метод якісного психологічного дослідження. *Психологія і особистість*, 1(25), 195-208.

Бондар, В. І. (2019). Диференційоване навчання дітей з особливостями інтелектуального розвитку в закладах загальної середньої освіти. *Актуальні питання корекційної освіти(педагогічні науки)*, 13, 5-18.

Вишник, О. О., & Жданова, А. А., & Дьоміна, Г. А. (2024). Адаптація дітей з особливими потребами до освітнього простору. *Наукові перспективи*, 1(43), 771-781.

Воробець, А. Ю. (2011). *Соціальна адаптація осіб з розумовою відсталістю*. (Автореферат дисертації кандидата соціологічних наук: 22.00.04). Запоріжжя.

Гудак-Товт, С. (2022). Психолого-педагогічний супровід дітей молодшого шкільного віку з інтелектуальними порушеннями в інклюзивному середовищі. *Формування професійної компетентності у майбутніх фахівців спеціальної освіти: збірник тез доповідей І Науково-практичної інтернет-конференції з міжнародною участю, 20-21 жовтня 2022 р.* , (с. 64-68). Ужгород.

Гусерль, Е. (2020). *Ідеї чистої феноменології і феноменологічної філософії*. (Кн. 1: Загальний вступ до чистої феноменології). Харків : Фоліо.

Даніелс, Е., & Стаффорд, К. (2000). *Залучення дітей з особливими потребами до загальноосвітніх класів*. Львів: Т-во «Надія».

Діти з особливими освітніми потребами у загальноосвітньому просторі: навчально-методичний посібник. (2020). Авторський колектив: Н. Ярмола, Л. Коваль-Бардаш, Н. Компанець, Н. Квітка, А. Лапін. Київ: ІСПП імені Миколи Ярмаченка НАПН України, 2020.

Дмітрієва, О. І. (2020). Дослідження проблеми ставлення педагогів до взаємодії з батьками учнів з особливими освітніми потребами. *Актуальні питання корекційної освіти*, 16(2), 91-99.

Мислович, Н. М. (2016). Культурологічні наративи у працях Івана Огієнка (митрополита Іларіона). *Вісник НТУУ «КПІ». Філологія та педагогіка»*, 7(I), 53-59.

Олійник, Г. (2020). Особливості соціалізації дітей з особливими потребами у сучасному українському суспільстві. *Social Work and Education*, 7(2), 178-185.

Омельченко, М. С., & Кузнецова, Т. Г. & Єгольнікова, С. І. (2021). Психолого-педагогічні аспекти адаптації дитини з порушеннями інтелектуального розвитку до умов інклюзивного навчання. *Інноваційна педагогіка*, 38, 77-79.

Омельченко, М. С., & Семченко, Т. І. (2023). До проблеми соціальної адаптації дошкільників з ООП в умовах інклюзивної групи закладу дошкільної освіти. *Журнал «Наукові інновації та передові технології»*, 4(18), 480-491.

Платонова, О. Г. (2023). Адаптація дітей з особливими освітніми потребами до освітнього середовища за допомогою методів коучингу та психотерапії. *Вісник Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка*, 23(179), 81-86.

Татьянчикова, І. В., & Соловйова, Т. Г. (2023). Забезпечення соціалізації учнів з особливими потребами на стадії адаптації в спеціальному закладі освіти. *Інноваційна педагогіка*, 63(2), 63-66.

Хворова, Г. М. (2015). Зміст та рівні батьківської компетентності у корекційно- педагогічному аспекті. *Актуальні питання корекційної освіти (педагогічні науки)*, 5(2), 335-345.

Шевченко, В. (2023). Соціальна адаптація дітей з особливими освітніми потребами в інклюзивному середовищі. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*, 2(126), 77-88.

Якимчук, О. (2003). Організація адаптаційного періоду учнів 1-х і 5-х класів. *Психолог*, 40, 15-19.

Smith, J. A., & Eatough, V. (2007). Interpretative phenomenological analysis. In E. Lyons, A. Coyle (eds.), *Analysing qualitative data in psychology*, (pp. 35-50). London: Sage Publications Ltd.

Smith, J. A., & Flower, P., & Larkin, M. (2022). *Interpretative phenomenological analysis: theory, method and research*. London: Sage.

REFERENCES

Bayer, O. A. (2024). Interpretive phenomenological analysis as a method of qualitative psychological research. *Psychology and personality*, 1(25), 195-208.

Bondar, V. I. (2019). Differentiated education of children with intellectual development features in secondary education institutions. *Current issues of correctional education (pedagogical sciences)*, 13, 5-18.

Children with special educational needs in general education space: educational and methodological manual. (2020). Authors: N. Yarmola, L. Koval-Bardash, N. Kompanets, N. Kvitka, A. Lapin. Kyiv: Mykola Yarmachenko Institute of Special Education of the National Academy of Sciences of Ukraine, 2020.

Daniels, E., & Stafford, K. (2000). *Involving children with special needs in general education classes*. Lviv: T-vo "Nadiya".

Dmitrieva, O. I. (2020). Research into the problem of teachers' attitude towards interaction with parents of students with special educational needs. *Current Issues of Correctional Education*, 16(2), 91-99.

Gudak-Tovt, S. (2022). Psychological and pedagogical support of primary school children with intellectual disabilities in an inclusive environment. *Formation of professional competence in future special education specialists: collection of abstracts of the I Scientific and Practical Internet Conference with international participation, October 20-21, 2022*, (pp. 64-68). Uzhgorod.

Husserl, E. (2020). *Ideas of pure phenomenology and phenomenological philosophy*. (Book. 1: General introduction to pure phenomenology). Kharkiv: Folio.

Khvorova, G. M. (2015). Content and levels of parental competence in the correctional and pedagogical aspect. *Current issues of correctional education (pedagogical sciences)*, 5(2), 335-345.

Myslovych, N. M. (2016). Culturological narratives in the works of Ivan Ogienko (Metropolitan Hilarion). *Bulletin of NTUU "KPI". Philology and Pedagogy"*, 7(I), 53-59.

Oliynyk, G. (2020). Peculiarities of socialization of children with special needs in modern Ukrainian society. *Social Work and Education*, 7(2), 178-185.

Omelchenko, M. S., & Kuznetsova, T. G. & Yegolnikova, S. I. (2021). Psychological and pedagogical aspects of adaptation of a child with intellectual disabilities to the conditions of inclusive education. *Innovative Pedagogy*, 38, 77-79.

Omelchenko, M. S., & Semchenko, T. I. (2023). On the problem of social adaptation of preschoolers with intellectual disabilities in the conditions of an inclusive group of a preschool educational institution. *Journal "Scientific Innovations and Advanced Technologies"*, 4(18), 480-491.

Platonova, O. G. (2023). Adaptation of children with special educational needs to the educational environment using coaching and psychotherapy methods. *Bulletin of the National University "Chernihiv Collegium" named after T. G. Shevchenko*, 23(179), 81-86.

Shevchenko, V. (2023). Social adaptation of children with special educational needs in an inclusive environment. *Pedagogical sciences: theory, history, innovative technologies*, 2(126), 77-88.

Smith, J. A., & Eatough, V. (2007). Interpretative phenomenological analysis. In E. Lyons, A. Coyle (eds.), *Analysing qualitative data in psychology*, (pp. 35-50). London: Sage Publications Ltd.

Smith, J. A., & Flower, P., & Larkin, M. (2022). *Interpretative phenomenological analysis: theory, method and research*. London: Sage.

Tatyanchykova, I. V., & Solovyova, T. G. (2023). Ensuring the socialization of students with special needs at the stage of adaptation in a special educational institution. *Innovative Pedagogy*, 63(2), 63-66.

Vorobets, A. Yu. (2011). *Social adaptation of people with mental retardation*. (Abstract of the dissertation of the candidate of sociological sciences: 22.00.04). Zaporizhzhia.

Vyshnyk, O. O., & Zhdanova, A. A., & Dyomina, G. A. (2024). Adaptation of children with special needs to the educational space. *Scientific perspectives*, 1(43), 771-781.

Yakymchuk, O. (2003). Organization of the adaptation period for students in grades 1 and 5. *Psychologist*, 40, 15-19.

Current Status of Information Service on Literary Studies in Library-Information Centers of the Republic of Azerbaijan

UDC: 338(78) DOI: https://doi.org/10.15421/172530

Ismayilova Sima Pasha
Ph.D., Assoc. Prof., https://orcid.org/0000-0002-9275-4269, simasmayilova375@gmail.com
Baku State University (Baku, Azerbaijan)

Abstract
The historical past, present and future of every nation live in its spiritual wealth. The most important of these spiritual wealth is fiction, which is the art of words. Fiction embodies the figurative reflection of the realities of life, has come a long way from the day the word existed to this day, and has kept alive the worldview, tendencies and interests of its creators in poetic examples. Literature is a process that turns into national-social, national-spiritual history. This process is constantly enriched by going through literary stages. As a result, the ideas and content, means of form description, as well as the directions of literary trends, literary schools and movements change. Over time, literary trends, literary schools and styles are renewed and replace each other. Sometimes all this continues its development in parallel. New genres and new writing styles are created to comprehensively express the spiritual and psychological world and life of a person. Each literary generation makes its own contribution to literature. Literary generations, relying on tradition and the experience of classical literature, not only keep it alive in artistic creation, but also enrich it with fresh shades of modernity. The literary historian gives serious consideration to these and emphasizes the analysis of the modern, cognitive-educational significance, humanistic and patriotic spirit of artistic cultureThe article gives comprehensive details on the benefits, varieties, and various service approaches of bibliographic service, which is a bibliographic activity process that is currently conducted in libraries. At the same time, factual sources are used to explain the significance of fiction and literary studies in general, in particular, for the spiritual development of society's members. The importance of bibliographic activity processes in providing information for specific scientific fields and subject matter experts is emphasized. Information tools and resources, which are crucial to the informationization of society, are diverse and ever-evolving globally, including in Azerbaijan. Information resources of society are materialised in the form of documents for targeted social use. As a result, a document information flow and fund are created and formed.
Keywords: library, science, information, bibliographic activity, information service

Сучасний стан інформаційної служби з літературознавства в бібліотечно-інформаційних центрах Азербайджанської Республіки

Ісмаїлова Сіма Паша
Бакинський державний університет (Баку, Азербайджан)

Анотація
Історичне минуле, сучасне і майбутнє кожного народу живе в його духовному багатстві. Найважливішим із цих духовних багатств є художня література, яка є мистецтвом слова. Художня література втілює в собі образне відображення реалій життя, пройшла довгий шлях від існування слова до сьогодні, зберегла в поетичних зразках світогляд, схильності та інтереси своїх творців. Література – це процес, який перетворюється на національно-соціальну, національно-духовну історію. Цей процес постійно збагачується проходженням літературних етапів. У результаті змінюються ідеї та зміст, засоби опису форми, а також напрями літературних напрямів, літературних шкіл і течій. З часом літературні напрями, літературні школи та стилі оновлюються і змінюють один одного. Іноді все це продовжує свій розвиток паралельно. Для всебічного вираження духовно-психічного світу та життя людини створюються нові жанри, нові стилі письма. Кожне літературне покоління робить свій внесок у літературу. Літературні покоління, спираючись на традицію та досвід класичної літератури, не лише зберігають її в художній творчості, а й збагачують свіжими відтінками сучасності. Історик літератури приділяє їм серйозну увагу та наголошує на аналізі сучасного, пізнавально-виховного значення, гуманістичного та патріотичного духу художньої культури. У статті вичерпно розкриваються переваги, різновиди та різноманітні підходи до обслуговування бібліографічного обслуговування, яке є бібліографічним, та процес діяльності, який зараз ведеться в бібліотеках. Водночас за допомогою фактичних джерел пояснюється значення художньої літератури та літературознавства загалом, зокрема, для духовного розвитку членів суспільства. Підкреслюється важливість процесів бібліографічної діяльності в забезпеченні інформацією для окремих наукових галузей і тематичних фахівців. Інформаційні інструменти та ресурси, які мають вирішальне значення для інформатизації суспільства, різноманітні та постійно розвиваються у всьому світі, в тому числі в Азербайджані. Інформаційні ресурси суспільства матеріалізуються у вигляді документів цільового соціального використання. У результаті створюється і формується документно-інформаційний потік і фонд.
Ключові слова: бібліотека, наука, інформація, бібліографічна діяльність, інформаційне обслуговування

Стаття надійшла / Article arrived: 11.01.2025 Схвалено до друку / Accepted: 27.02.2025

Introduction.

Libraries are society's repository of knowledge and cultural wealth. These days, libraries serve a variety of intricate social purposes and significantly influence how consumers develop their reading habits. The Republic of Azerbaijan's Law, "On Library Work," provides more specific information about the roles that libraries play. The law states: “A library is a social institution that collects and preserves printed works and other information carriers, organises their systematic public use, and serves the development of the intellectual and spiritual potential of society as a science, information, culture, education, and upbringing institution.” (On Library Work, 1998). The activities of libraries are significantly impacted by the social and economic changes occurring in the world today, and they are now faced with new challenges. A few instances of these tasks are:

• Development of a new model of activity of modern libraries;

• Improvement of means and methods of information collection, storage and dissemination in modern libraries;

• Improving the information provision of science, culture and consumer groups;

• Raising the cultural and intellectual level of people, closely participating in the educational process;

• Modernization of information search and information processing tools;

• Carrying out work in accordance with the understanding of new achievements of science and technology and the essence of natural and social phenomena occurring in the surrounding world;

• putting in place the promotion of important occasions in our Republic at the level of the demands of the present (Ismayilova, 2002).

The purpose of research.

The current status of information services on literary studies in library-information centers in Azerbaijan is a subject of ongoing development, shaped by various factors such as technological advancement, access to digital resources, and modernization efforts. Libraries and information centers in Azerbaijan are continuously working to improve their services, making literary studies more accessible to the public. The main components of this development can be outlined as follows: Many libraries in Azerbaijan have started digitizing literary works, particularly those that are culturally significant or belong to the national literary heritage. This includes the digitization of works by famous Azerbaijani authors, such as Nizami Ganjavi, Fuzuli, and Mirza Fatali Akhundov. The digitization helps in preserving rare manuscripts and makes them available online to a broader audience.

The source research base of the article.

For an article on the "Current Status of Information Service on Literary Studies in Library-Information Centers of Azerbaijan," the bibliographic base or sources of information (mənbəşünaslıq bazası) would ideally include a mix of resources related to library and information science, literary studies, and the national context of Azerbaijan (On Library Work, 1998).

Here are potential categories and types of sources that would form the bibliographic base for such a research article: Azerbaijani Library and Information Science Journal/ Journals focusing on library science: These may provide research on library management, digital libraries, archival preservation, and information services in Azerbaijan. Examples: Azerbaijan National Library Journal, Baku Library Journal. Literary studies and cultural journals: These journals will provide insight into literary criticism, Azerbaijani literary studies, and the relationship between libraries and literary research. Example (Aliyev, 2001): Literature of Azerbaijan. Books and Monographs Books on Azerbaijani library history and development (Ismayilova, 2011): These books may cover the historical development of libraries in Azerbaijan, their role in cultural preservation, and the current state of library information services.Example: History of Libraries in Azerbaijan by Azerbaijani scholars. Books on literary studies: Textbooks or reference books on Azerbaijani literature and literary criticism that explain the field of literary studies in the context of library resources (Ismayilova, 2004).

Analysis of previous research and publications. It should be noted that we have used and cited various scientific works in our research work in this direction. The concept of information resources and their main essence have been comprehensively studied by a number of researchers. In previous studies, the general concept of bibliography (Ismayilova, 2005; Ismayilov, & Khalafova, 2022a; Ismayilov, & Khalafova, 2022b) and the collection of document and information resources were systematically included in the research (Ismayilov, 2022; Aliyev, 2001; Khalafov, 1986; Kazimov, 1972).

Research results.

1. On Information, Informatisation and Information Protection

The informatization of society is an important process. On April 3, 1998, the Republic of Azerbaijan's Milli Majlis passed the Law "On Information, Informatisation and Information Protection." According to this law, "informatisation is an organisational, social, and scientific-technical process for creating optimal conditions for ensuring the information needs and rights in this area of all enterprises, institutions, and organisations of state authorities and local self-government bodies, regardless of their organisational, legal, and ownership form, based on the formation, presentation, and use of information resources" (Law of the Republic, 1998).

Document flow is regarded as a crucial component of the information society, according to the research. A specialist should be familiar with the structure and regularities of document flow in order to solve professional problems effectively. Eight innovations on the comparison and computation of indicators that describe dynamic processes in document flow should

be familiar to him. There are two primary uses for the findings of applied research on document flow.

• Modernization and development of the institution, library, and information service;

• Conducting surveys of readers, internal specialists, and institutions to assist in their scientific, professional activities, and self-education (Ismayilova, 2008).

Conducting research in various fields that study specific processes occurring within the document communication system in Azerbaijan determines the current state of the document mass and flow in these areas. As a result, it allows us to create an idea of how this field of science and activity is provided with information in the form of documents. The main difference that distinguishes the document mass from the document flow is that the quantitative characteristic characterizing the document mass is immutable over time. The publication unit or storage unit is measured by the quantitative characteristic characterizing the document mass. It is known that the document-information flow in all areas is a single system and combines the concepts of consumer and document information in a coordinated manner. The document flow is a set of documents operating in society and related to each other in content, constantly developing. The process of forming a theory about the document has developed directly in parallel with the general theory of a number of sciences, including library science, bibliographic science, literary studies, etc. (Ismayilova, 2008).

2. Literary studies

The science that examines the particular rules and principles of literature is known as literary studies, according to the scientific literature currently in publication in this area. Literary studies is one of the oldest sciences that studies fiction and the literary process. Literary studies is a science that creates a complete, finished, fundamental, and comprehensive scientific idea about literature and the literary process in general. Literary studies summarises the history of literature, its main directions, theory, development path, features of mastery, and the literary process by studying it. The most important result of bibliographic activity in the field of literary studies is bibliographic information, which is possible in this process only under the conditions of document flow and demand for it. Documents on literary studies, as objects of bibliographic activity, are systematised, and bibliographic information sources of various directions and contents are created by bibliographers for the purpose of bibliographic processing. In terms of publication types, the document mass of Azerbaijani literature can be collections, selected works, separate editions of works, chrestomathy, various collections, periodicals, and serials (Ismayilova, 2002).

3. The fundamental research

The research changes taking place in society under the conditions of independence lead to an increase in the information needs of members of society day by day. Currently, extensive scientific research is being carried out in literary studies, as in all fields of science. And accordingly, a need for bibliographic information arises in relation to its individual fields. Bibliographic service, as a process of bibliographic activity, plays an important role in satisfying the bibliographic information needs of specialist readers. Delivering bibliographic information directly to the user is the main essence of the bibliographic service process. The function of the bibliographic information service consists of delivering operational current information to the user about the literature newly entered into the collection without waiting for the user's request or in accordance with constant requests. There are a number of bibliographic centers that provide bibliographic services.

When talking about centers providing bibliographic information services to literary scholars, it is necessary to mention the activities of the former Book Chamber, then the relevant departments of the Azerbaijan National Library named after M.F.Akhundov, Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of Azerbaijan National Academy of Sciences (ANAS), the bibliographic department of the Scientific Library of Baku State University (BSU), and the Baku City Central Library. In these centers, all forms of bibliographic information services are applied, although not completely, and are constantly improved in accordance with the requirements of the day (Ismayilova, 2004). The main center of general bibliography in Azerbaijan was once considered the Republican State Book Chamber. The main functions of the Book Chamber, which has been operating since 1925, were the following:

• Create an inviolable archive of republican printed works;

• Maintain their state registration, to provide consistent current bibliographic information about them;

• Provide bibliographic services to related organizations, scientific departments and individual researchers;

• Prepare and publish statistical information about the Azerbaijani press.

The Book Chamber, while performing its functions, referred to control copies. The Republican State Book Chamber was closely involved in the preparation and publication of bibliographic indexes of a repertory nature. The Chamber has been issuing printed cards for books published in Azerbaijan since 1950, which was of certain importance in the centralisation of cataloguing in the libraries of the republic. Thus, the Republican State Book Chamber, as the center of general bibliographic activity in Azerbaijan, was engaged in the creation and delivery to consumers of bibliographic sources that influenced the practical implementation of the two main public functions of bibliographic information (search and communicative). The product of the general bibliographic activity of the Book Chamber consisted of the “Azerbaijan press chronicle," the “Azerbaijan annual book,” and also printed cards. The “Azerbaijan Press Chronicle” was

published first in 1926. The Chamber has been publishing the "Book Chronicle" since 1926 and the "Journal Articles Chronicle" and the "Newspaper Articles Chronicle" since 1938. Since 1960, these three bibliographic journals have been combined and published once a month under the name "Azerbaijan Press Chronicle" and have fulfilled the task of providing consistent current bibliographic information about new books and articles published in the territory of Azerbaijan. (Ismayilova, 2004).

4. A large number of literary scholars work at the Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of ANAS

A large number of literary scholars work at the Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of ANAS, which is one of the bibliographic centers. Therefore, the Institute of Literature named after Nizami Ganjavi, is considered such a coordinating center for literary studies. The bibliographic information service in the library located under the Central Scientific Library of ANAS and the Institute of Literature is carried out in two directions:

• Differentiated (in individual and group forms);

• Undifferentiated (mass bibliographic information service).

The most widespread form of a differentiated bibliographic information service is the system of Selective Dissemination of Information. The Central Scientific Library of ANAS has been implementing a bibliographic information service based on the SDI system since 1973. The distinguishing feature of this system from other traditional forms is that there are feedback cards between the customer and the bibliographer. Bibliographic information corresponding to this form of service is provided on a feedback card on a five-point price scale. In the Central Scientific Library of ANAS, a different bibliographic information service is implemented in the 1980-1990s with the widespread use of ECM, and in modern times with the effective use of computer technology. For this, all conditions have been created in The Central Scientific Library of ANAS, and a large computer hall is operating. Using the latest achievements of technology, specialist literary scholars conduct bibliographic searches on the Internet in accordance with their requests and can receive prompt, complete answers to their requests. For this reason, a different bibliographic information service has been used more effectively.

Another form of bibliographic information service is the undifferentiated bibliographic information service. In modern times, this form of service has been further improved, and its role in bibliographic activity has increased. The advantage of this form is that each specialist customer can see and use the information he needs in an operational and regular manner. Undifferentiated information service is one of the tools serving to promote the literature included in the library collection. Information bulletins published by the Information Bibliography Department at the Central Scientific Library provide regular bibliographic information about new publications received by the library. When compiling information bulletins, bibliographers must adhere to the following requirements:

a) completeness of information;

b) precise selection criteria;

c) systematic arrangement of materials;

d) accurate and uniform bibliographic description;

d) writing of information annotation (Aliyev, 2001).

Although all these requirements were fully complied with in the information bulletins compiled in the 70s-80s, these requirements have not been paid attention to in recent times. Thus, the bibliographic information source newly entered into the Central Scientific Library in 2001 in Azerbaijani and Russian languages was in 4 issues. The materials in the bibliographic information source are given in accordance with the classification of sciences, and inside in alphabetical order of authors. The introductory article and information annotation were not given in any of the issues. Also, the repeated bibliographic description of the literature in some issues has somewhat reduced the value of that issue (Ismayilova, 2012). In providing bibliographic information to specialists in the field of literary studies in Azerbaijan, it is necessary to specially mention the activities of the "Information and Bibliography" department of the library located at the Institute of Literature. The main goal of the "Information and Bibliography" department, established in 2002, was to organize the effective use of existing information resources by literary specialists (Ismayilova, 2017). The main criterion of the department's activity was to integrate the latest achievements of Azerbaijani literary studies into world science through the "Internet", to ensure the collection of relevant information on a global scale and its delivery to consumers. If the branch library provides only library-bibliographic services to specialist readers, the employees of the "Information and Bibliography" department perform both the bibliographic process and bibliographic service. Since the beginning of its activities, the employees of the department have compiled bibliographic indexes of both general and personal nature. In this sense, the bibliographic source "Azerbaijan - 80" is worthy of praise as a source of general bibliographic information. Covering an 80-year period (1923-2003), this bibliographic resource was published by the department in 2004 in 544 pages by the "Chinar-chap" publishing house in connection with the 80th anniversary of the "Azerbaijan" magazine (Ismayilova, 2012).

The system of personal bibliographic resources as a whole has a wide bibliographic information potential and plays an important role in the bibliographic search of literature in the field included in this system. It is necessary to specially note the place of these indexes, dedicated to poets and writers who have made important contributions to the development of Azerbaijani literary

studies, in the composition of literary bibliographic publications. Literary bibliographic publications are of great importance in the provision of bibliographic information to literary scholars. Today, the intensive development of Azerbaijani literature requires, along with itself, the rapid and dynamic development of Azerbaijani literary bibliography. That is, the need to create electronic bibliographic sources arises in order to accurately determine their place and position in the development of literary studies (Ismayilova, 2018). In the modern state of literary studies bibliography, electronic bibliographic information sources in this field are of particular importance. In general, one of the components of the problem of creating national bibliographic resources is the problem of creating electronic bibliographic sources in Azerbaijan for fiction and literary studies.

Therefore, this problem should be approached comprehensively. Since 2001, the creation of an electronic catalog has been started in the Scientific Library of Khazar University and Baku State University.

The electronic bibliographic record of many books and dissertations in the Azerbaijani literature fund, dissertations and rare literature fund of the Scientific Library of BSU was compiled with the participation of the "Computerization of Libraries" scientific research laboratory headed by Honored Scientist, Professor Abuzar Khalafov (Ismayilova, 2018).

Conclusions.

Another major step in the development of electronic bibliographic resources of libraries in our republic and their provision to consumers was the "Electronic Library Network" project, implemented in 2002 by the Public Union for the Future and the Azerbaijan State University of Economics, with the assistance of Exxonmobil Company. The database menu allows to search in 4 aspects. These are search, subject, library and language aspects. In the aspect called Search, it is possible to search by author, title, word signs, and in the subject aspect, it is possible to search by 9 sections of the UDC. In literary criticism and fiction, it is possible to search by 8 subject sections.

Another electronic bibliographic source belongs to the Presidential Library of the Administrative Department of the President of the Republic of Azerbaijan. The creation of a bibliographic database in the library began in May 2004. The database is an integral part of the IRBIS-64 Library Automation System. The database includes bibliographic records of about 6,000 documents in Azerbaijani, Russian and other languages. And 20% of this is made up of materials on fiction and literary criticism. The database is accessible both from the automated system in the library and from the Internet via the WEB catalog (Ismayilova, 2005).

In the 21st century, called the information age, the renewal of the Azerbaijani literary bibliographic information system, the improvement of its scientific, social and communicative function, the enrichment of its structural structure and types of publications, and the strengthening of its theoretical and methodological foundations emerge as important issues.

The most important of the factors influencing this process is the rapid development of new information technologies - the Internet, one of the important discoveries of the 20th century, its spread and comprehensive application in all areas of science, culture, literature and art. One of the main features of the modern information society is the dynamic growth of information resources and databases in the Internet world.

REFERENCES

Aliyev, Z. H. (2001). *General Bibliographic science*. Baku: Baku University Publishing House.

Aliyev, Z. H. (2001). *General bibliography*. Baku: BUN.

Ismayilov, N. I. (2022). Library Resources: Allocation and Usage Problems (Comparative Analysis of the World and Regional Practice). *GRANI*, 26(1), 38-43. https://doi.org/ 0.15421/172251

Ismayilov, N. I., & Khalafova, S. A. (2022a). General Characteristics of Local Lore Documental Network Resources of the Libraries of Azerbaijan (Based on library collection). *Technium Social Sciences Journal*, 33(1), 628-637. https://doi.org/ 10.47577/tssj.v33i1.6816

Ismayilov, N. I., & Khalafova, S. A. (2022b). Library Sites that Provide Information to Users (Based on Domestic and Foreign Library Experience). *GRANI*, 25(2), 22-28. https://doi.org/10.15421/172219

Ismayilova, S. P. (2002). Literary and bibliographic sources as an important means of providing bibliographic information in literary criticism. *Library science and bibliography: scientific-theoretical and practical journal*, 1, 97-101.

Ismayilova, S. P. (2004). Centers providing bibliographic information services to literary scholars. *Library science and bibliography: scientific-theoretical and practical journal*, 2, 101-104.

Ismayilova, S. P. (2005). The modern state of bibliographic information provision of specialists in the field of literary studies. *Library science and bibliography: scientific-theoretical and practical journal*, 1, 110-114.

Ismayilova, S. P. (2008). *Document mass in fiction and literary criticism as an object of bibliography*. (Textbook). Baku: BSU Publishing House.

Ismayilova, S. P. (2011). Modern state and prospects of literary bibliography. *Library science and information*, 1(4), 78-89

Ismayilova, S. P. (2012). Literary specialists as potential and individual objects of bibliographic activity. *Library science and bibliography: Scientific theoretical and practical journal*, 121-126.

Ismayilova, S. P. (2017). Personal bibliographic resource in literary studies Scientific article. *Library science and information: scientific, theoretical and practical journal*, 1(4), 39-48.
Ismayilova, S. P. (2018). Electronic bibliographic resource on literary studies. *Library science and information: scientific, theoretical and practical journal*, 1, 57-63.
Kazimov, R. E. (1972). *Bibliography of fiction and literary criticism in Azerbaijan (1920 – 1965)*. (Dissertation for the degree of candidate of pedagogical sciences). Baku.
Khalafov, A. T. (1986). *Bibliography of fiction and literary*. Baku: BUN.
Law of the Republic of Azerbaijan on Information, Informatization and Information Protection. (1998). *Collection of Legislation of the Republic of Azerbaijan*, 6, 12-14.
On Library Work. (1998). *Law of the Republic of Azerbaijan*. Baku.

The Role of Social Policy in the Youth Labor Market in Azerbaijan

UDC: 331(33) DOI: https://doi.org/10.15421/172531

Guliyeva Khanım Hikmat
Ph.D. Student, https://orcid.org/0000-0002-5973-6181, x.akberova@gmail.com
Azerbaijan University (Baku, Azerbaijan)

Abstract

The integration of young people into the labor market is a critical challenge faced by economies around the world, including Azerbaijan. The transition from education to employment is pivotal for the socioeconomic development of a country and the well-being of its population. In Azerbaijan, the youth labor market is influenced by various factors, including economic diversification, the educational system's alignment with labor market needs, and the availability of employment opportunities. The role of social policy in addressing these challenges is indispensable, as it sets the framework for supporting young individuals in acquiring the necessary skills and finding suitable employment. The aim of the article is to examine the impact of social policies on the youth labor market in Azerbaijan, with a focus on identifying effective strategies and measures that can enhance the integration of young people into the workforce. It seeks to analyze the challenges faced by young individuals in securing employment and how various government initiatives, educational reforms, and legislative actions can contribute to creating a more inclusive and dynamic labor market for the youth. The role of social policy in the youth labor market is framed not only as addressing immediate employment challenges but also as investing in the country's future. Developing a well-integrated, skilled, and motivated young workforce is essential for Azerbaijan's aspirations toward economic diversification and sustainable development. This requires collaborative efforts of the government, private sector, educational institutions, and civil society.

This article aims to explore the multifaceted role of social policy in the youth labor market in Azerbaijan. It analyzes how education reforms, vocational training initiatives, employment incentives and legal measures contribute to facilitating the integration of young people into the workforce. The examination of these areas is crucial for understanding the effectiveness of current strategies and identifying potential areas for improvement.

Scientific innovation: The research utilizes historical analysis, emphasizing scientific character and a critical, objective attitude towards historical processes. The aim is to identify effective strategies for enhancing youth employment and integrating them into the labor market, contributing to the socioeconomic development of Azerbaijan.

Keywords: Azerbaijan, Youth Labor Market, Social Policy, Educational Reforms

Роль соціальної політики на ринку праці молоді в Азербайджані

Гулієва Ханім Хікмат
Азербайджанський університет (Баку, Азербайджан)

Анотація

Інтеграція молодих людей на ринок праці є критичним викликом, з яким стикаються економіки в усьому світі, включно з Азербайджаном. Перехід від освіти до зайнятості має ключове значення для соціально-економічного розвитку країни та добробуту її населення. В Азербайджані на молодіжний ринок праці впливають різні чинники, включаючи економічну диверсифікацію, відповідність освітньої системи потребам ринку праці та наявність можливостей працевлаштування. Роль соціальної політики у вирішенні цих проблем є незамінною, оскільки вона встановлює основу для підтримки молодих людей у набутті необхідних навичок та пошуку відповідної роботи. Метою статті є вивчення впливу соціальної політики на молодіжний ринок праці в Азербайджані з акцентом на визначення ефективних стратегій і заходів, які можуть сприяти інтеграції молодих людей у робочу силу. Він прагне проаналізувати проблеми, з якими стикаються молоді люди під час пошуку роботи, і те, як різні державні ініціативи, освітні реформи та законодавчі дії можуть сприяти створенню більш інклюзивного та динамічного ринку праці для молоді. Роль соціальної політики на ринку праці молоді визначається не лише вирішенням нагальних проблем зайнятості, а й інвестуванням у майбутнє країни. Розвиток добре інтегрованої, кваліфікованої та мотивованої молодої робочої сили має важливе значення для прагнень Азербайджану до економічної диверсифікації та сталого розвитку. Це потребує спільних зусиль уряду, приватного сектору, освітніх закладів та громадянського суспільства.

Ця стаття спрямована на дослідження багатогранної ролі соціальної політики на ринку праці молоді в Азербайджані. Він аналізує, як освітні реформи, ініціативи професійного навчання, стимули до працевлаштування та правові заходи сприяють інтеграції молодих людей у робочу силу. Вивчення цих сфер має вирішальне значення для розуміння ефективності поточних стратегій і визначення потенційних сфер для покращення.

Наукова інновація: дослідження використовує історичний аналіз, підкреслюючи науковий характер і критичне, об'єктивне ставлення до історичних процесів. Метою є визначення ефективних стратегій для підвищення зайнятості молоді та її інтеграції на ринок праці, сприяючи соціально-економічному розвитку Азербайджану.

Ключові слова: Азербайджан, ринок праці молоді, соціальна політика, освітні реформи

Стаття надійшла / Article arrived: 27.12.2024 Схвалено до друку / Accepted: 24.02.2025

Introduction.

Azerbaijan, with its strategic location at the crossroads of Eastern Europe and Western Asia, has experienced significant economic growth and transformation over the past few decades. However, despite these achievements, the country faces the persistent issue of youth unemployment and underemployment. The government of Azerbaijan has recognized the importance of addressing this issue and has implemented a range of social policies aimed at improving the labor market outcomes for young people.

The youth labor market in Azerbaijan presents both opportunities and challenges. On one hand, the country's economic diversification efforts offer new prospects for employment beyond the traditional oil and gas sectors. Addressing these challenges requires a comprehensive approach that combines education, training, and employment policies with broader economic and social strategies.

In conclusion, the introduction sets the stage for a detailed exploration of the impact of social policy on the youth labor market in Azerbaijan. By examining the current state of youth employment, the strategies implemented by the government, and the ongoing challenges, this article aims to contribute to the discourse on effective policymaking for the integration of young people into the labor market.

The purpose of the research. The purpose of exploring the role of social policy in the youth labor market in Azerbaijan is to understand how government policies and initiatives shape the employment opportunities, skills development, and overall integration of young people into the labor market. Specifically, this topic aims to: Examine how Azerbaijan's social policies influence youth employment rates, job quality, and access to social protection services, as well as how these policies are addressing the specific needs of young workers. Highlight any challenges or gaps in current social policies that hinder the effective inclusion of youth in the labor market, such as inadequate training programs, insufficient job creation, or barriers to accessing social services.

Methods: During the research process, historicity, scientific character, an objective and critical attitude to historical processes, and their comparative analysis were chosen as the main research methods.

Practical significance: The study highlights the government's efforts to enhance the employability of its youth through educational reforms, vocational training, employment incentives, and support programs. These initiatives aim to provide young Azerbaijanis with the necessary skills, knowledge, and opportunities to succeed in a competitive and globalized job market.

Analysis of previous research and publications. Azerbaijan's approach to educational reforms and vocational training is a central pillar in its strategy to enhance the youth labor market. Recognizing the critical link between education and employment, the government has embarked on a series of reforms aimed at aligning the educational system with the evolving needs of the economy. This alignment is crucial for equipping young Azerbaijanis with the skills and knowledge required to succeed in a competitive and globalized job market (Aliyev, 2022).

The educational reforms in Azerbaijan have focused on improving the quality and relevance of education at all levels. The Ministry of Education has implemented various initiatives to modernize curricula, improve teacher training, and promote the use of technology in classrooms (Jafarova, 2022). One of the landmark programs is the State Program for the Education of Azerbaijani Youth Abroad, launched to enhance the global competitiveness of Azerbaijani students. By providing scholarships for study at top universities worldwide, the program aims to bring back valuable skills and knowledge to the local economy (Ministry of Education, Azerbaijan). When those graduates return, they are employed in the civil service. It is mandatory to work for 5 years in the jobs they are provided with (Ministry of Education of Azerbaijan, 2020).

Table 1.

Levels of public-private partnerships in vocational education

Partnership	Examples	
	Basic/Secondary Education	**TVET**
Infrastructure PPPs	Private Finance Initiative, UK PPPs for new school property, NZ Alberta Schools Alternative Procurement/New Schools Project, Alberta, Canada New Schools PPP, NSW, Australia PPP for School Infrastructure Project, Philippines	Southbank Institute of Technology, Queensland, Australia ITE College West, Singapore Build-Transfer-Lease Program, South Korea Lao National Institute of Hospitality and Tourism, Lao PDR (Proposed)
Voucher/Subsidy Programs	PACES voucher program, Colombia Voucher scheme, Chile Voucher Scheme, Qatar Senior High School Voucher Program, Philippines (Proposed)	Training Assistance Voucher Program, Lao PDR (ADB Project)

Moreover, Azerbaijan has placed a strong emphasis on STEM education, recognizing the importance of science, technology, engineering, and mathematics as drivers of innovation and economic growth. Efforts to integrate STEM subjects more effectively into the school curriculum are underway, aiming to foster an interest in these fields from an early age and to build a solid foundation for future specialists in sectors critical to the country's development agenda (Aliyev, 2022).

Alongside reforms in general education, vocational training has received significant attention as a means to directly link education with employment. The establishment of vocational education and training (VET) centers across the country is a testament to Azerbaijan's commitment to enhancing the vocational skills of its youth. These centers offer specialized programs tailored to the needs of the local and international labor markets, providing practical and applicable skills in areas such as agriculture, tourism, information technology, and more. The Azerbaijani government, in collaboration with international organizations such as the European Training Foundation (ETF) and the United Nations Development Programme (UNDP), has worked to modernize and expand vocational education. Projects focusing on the development of new VET curricula, teacher training, and the improvement of VET center infrastructures are essential components of this collaboration. The goal is to ensure that vocational training in Azerbaijan meets international standards and adequately prepares students for employment (European Training Foundation).

Employment Incentives and Support Programs

Azerbaijan has implemented a range of employment incentives and support programs aimed at enhancing the employability of its youth and facilitating their entry into the labor market. These initiatives represent a crucial aspect of the country's social policy, addressing the challenge of youth unemployment and underemployment. By providing financial incentives to employers, offering skill development opportunities, and supporting entrepreneurial ventures, the Azerbaijani government seeks to create a more inclusive and dynamic labor market for young people (Ismayilova, 2021).

Table 2.

The Strategies Employed by Azerbaijan to Enhance Youth Employability and Facilitate their Entry into the Labor Market

Strategy	Description	Objective
Financial Incentives to Employers	Tax breaks or subsidies for companies that hire young graduates, aiming to lower the cost barrier for employers and encourage the hiring of inexperienced workers.	Ease the transition of young people from education to employment by incentivizing employers to offer more positions to inexperienced workers.
Internship and Apprenticeship Programs	Programs providing practical work experience to bridge the gap between theoretical knowledge and workplace skills, available in both public and private sectors.	Allow young individuals to gain valuable experience, enhance their resumes, and increase their employability in a competitive job market.
Support Programs for Young Entrepreneurs	Financial grants, business development services, and mentorship opportunities aimed at fostering entrepreneurship among youth, supported by the Youth Foundation and other organizations.	Encourage innovation and self-employment among young people, contributing to economic diversification and job creation.

One of the key strategies employed by the Azerbaijani government to encourage the hiring of young job seekers is the provision of financial incentives to employers. These incentives often take the form of tax breaks or subsidies for companies that hire young graduates. The rationale behind this approach is to lower the cost barrier for employers and incentivize them to offer more positions to inexperienced workers, thereby easing the transition of young people from education to employment.

Internship and apprenticeship programs have been established to provide young individuals with practical work experience and to bridge the gap between theoretical knowledge acquired in educational institutions and the skills required in the workplace. These programs are designed to offer on-the-job training and can be found in both the public and private sectors. They serve as an important stepping stone for young people, allowing them to gain valuable experience, enhance their resumes, and increase their employability in a competitive job market (Huseynov, & Mirzayev, 2019).

Recognizing the potential of young entrepreneurs to contribute to economic diversification and job creation, Azerbaijan has launched various support programs aimed at fostering entrepreneurship among its youth. These programs include financial grants, business development services, and mentorship opportunities provided by the Youth Foundation under the President of the Republic of Azerbaijan and other governmental and non-governmental organizations. Such initiatives not only encourage innovation and self-employment among young people but also contribute to the overall dynamism of the economy.

Legislative Measures and Labor Market Integration

Legislative measures play a pivotal role in shaping the labor market and facilitating the integration of young people into the workforce in Azerbaijan. The government has enacted several laws and regulations aimed at creating a conducive environment for youth employment, addressing both the demand and supply sides of the labor market. These legislative actions are designed to protect the rights of young workers, promote employment opportunities, and ensure that the labor market is adaptable to the needs of a changing economy.

Table 3.

Legislative Measures in Azerbaijan Aimed at Facilitating the Integration of Young People into the Workforce

Legislative Measure	Key Features	Impact on Youth Employment
Labor Code Amendments	Introduction of flexible employment arrangements such as part-time work and teleworking.	Greater flexibility for young people to combine work with education or training.
Laws Supporting SMEs	Tax incentives, simplified registration procedures, and access to finance for SMEs.	Encouragement of youth entrepreneurship and job creation in sectors like technology and services.
Support for Vulnerable Groups	Quotas for the employment of individuals with disabilities and vocational training programs.	Improved access to employment opportunities and protection from discrimination for vulnerable youth.
International Collaboration	Membership in the International Labour Organization (ILO) and ratification of international labor conventions.	Alignment of Azerbaijan's labor laws and practices with global standards, enhancing labor market outcomes.

One of the significant legislative frameworks in Azerbaijan that impacts youth employment is the Labor Code, which provides comprehensive regulations on employment relations, including contracts, working hours, leave entitlements, and termination procedures. Amendments to the Labor Code have been made to introduce more flexible employment arrangements, such as part-time work and teleworking. These amendments are particularly beneficial for young people, offering them greater flexibility to combine work with education or training (Ministry of Education of Azerbaijan, 2020).

Furthermore, the Azerbaijani government has passed specific laws aimed at promoting youth employment. For instance, laws that support the creation and development of small and medium-sized enterprises (SMEs) indirectly benefit young entrepreneurs by providing tax incentives, simplified registration procedures, and access to finance. SMEs are a crucial part of the economy and a significant source of employment for young people, especially in sectors such as technology, services, and creative industries.

Legislative measures in Azerbaijan also focus on supporting vulnerable groups within the youth population, such as young people with disabilities or those from disadvantaged backgrounds. Laws ensure that these groups have access to employment opportunities and are protected from discrimination in the workplace. This includes quotas for the employment of individuals with disabilities and programs designed to improve their employability through vocational training and rehabilitation services.

Azerbaijan has engaged in international collaboration to align its labor laws and practices with global standards. The country is a member of the International Labour Organization (ILO) and has ratified several international labor conventions, which guide its policies and legislation regarding labor rights, employment promotion, and social protection. This international engagement underscores Azerbaijan's commitment to improving labor market outcomes for its youth in line with established international norms and practices (United Nations Development Programme, 2020).

Challenges and Future Directions

The role of social policy in shaping the youth labor market in Azerbaijan has seen significant progress through educational reforms, vocational training, employment incentives, and legislative measures. Despite these efforts, challenges persist, necessitating a strategic reevaluation and the adoption of future-oriented policies. This section discusses the current challenges and outlines potential future directions for enhancing the effectiveness of social policy in the youth labor market in Azerbaijan (Rahimov, & Abbasova, 2021).

There are notable disparities in employment opportunities between urban and rural areas, with young people in rural regions facing limited access to quality education, vocational training, and job opportunities. This geographical imbalance exacerbates social and economic inequalities.

The table provides unemployment rates across various economic regions and administrative territorial units of the Azerbaijan Republic from 2015 to 2022,

Table 4.

Unemployment level of the population by economic regions and administrative territorial units

	2015	2019	2020	2021	2022
Azerbaijan Republic	5,0	5,0	7,2	6,0	5,6
Baku city - total	6,0	4,7	7,0	6,0	5,7
Nakhchivan Autonomous Republic - total	-	0,0	0,1	0,1	0,1
Absheron-Khizi economic district - total	5,2	4,9	7,4	6,2	5,8
Nagorno-Karabakh Shirvan economic district - total	4,6	4,7	6,8	5,5	5,1
Ganja-Dashkasan economic district - total	5,3	5,9	8,6	7,3	6,8
Karabakh economic region - total	5,0	5,6	8,2	6,8	6,3
Gazakh-Tovuz economic district - total	4,6	4,6	6,6	5,3	5,0
Guba-Khachmaz economic district - total	4,4	6,1	8,8	7,2	6,7
Lankaran-Astara economic district - total	4,8	5,8	8,0	6,7	6,2
Central Aran economic region - total	5,7	6,4	8,9	7,3	6,8
Mil-Mugan economic district - total	4,5	5,4	7,6	6,1	5,7
Sheki-Zagatala economic district - total	4,4	3,9	5,8	4,7	4,4
East Zangezur economic district - total	6,0	6,8	9,9	8,4	7,9
Shirvan-Salyan economic district - total	4,9	6,1	8,6	7,1	6,7

Source: (State Statistical Committee, 2022)

reflecting changes over time. The unemployment rate in the Azerbaijan Republic and its economic regions generally increased from 2015 to 2020, which could be attributed to economic challenges or external factors such as the COVID-19 pandemic affecting global and local economies in 2020. However, from 2020 to 2022, there's a noticeable decrease in unemployment rates across most regions, indicating a recovery or improvement in economic conditions.

Baku, the capital city, experienced a decrease in unemployment from 6.0% in 2015 to 4.7% in 2019, before rising to 7.0% in 2020, likely due to the pandemic's impact. Subsequent years show a recovery, aligning with the overall trend. Economic districts such as Ganja-Dashkasan and East Zangezur exhibit higher unemployment rates, especially in 2020, pointing to regional disparities in economic conditions within the country. These regions might face unique economic challenges or structural issues affecting employment.

Regions like the Central Aran economic region and the Guba-Khachmaz economic district experienced significant unemployment rates in 2020 but showed notable improvements by 2022, suggesting effective interventions or economic resilience. The Sheki-Zagatala economic district demonstrates relative stability and low unemployment rates compared to other regions, maintaining the lowest unemployment rate across the observed period. This might indicate a robust local economy or effective employment policies.

Gender disparities in the labor market also present a challenge, with women facing higher rates of unemployment and underemployment. Addressing gender-specific barriers and promoting equal opportunities is crucial for harnessing the full potential of the youth labor force (Kazimov, & Alieva, 2020).

To address the skills mismatch, Azerbaijan needs to further align its educational and vocational training programs with the evolving needs of the economy. Emphasis should be placed on digital literacy, critical thinking, and lifelong learning initiatives to prepare young people for a rapidly changing work environment. Strategies to formalize the informal economy should be prioritized, including incentives for businesses to register and comply with labor laws, coupled with stronger enforcement mechanisms. This would improve working

conditions and ensure social protection for young workers.

To mitigate regional disparities, targeted investments in infrastructure, education, and job creation are needed in rural and underdeveloped areas. Encouraging entrepreneurship and supporting SMEs in these regions can stimulate local economies and create employment opportunities. Implementing gender-sensitive policies and programs that address the specific challenges faced by young women in the labor market is essential. This includes promoting STEM education for girls, supporting women entrepreneurs, and ensuring equal pay and opportunities for advancement (Mammadov, 2018).

Embracing technological advancements and innovation can open new pathways for youth employment. Policies that support the digital economy, encourage startups, and foster an entrepreneurial ecosystem can drive economic growth and job creation (State Statistical Committee of the Republic of Azerbaijan, 2022).

Enhancing the involvement of all stakeholders, including government, employers, workers, and civil society, in the formulation and implementation of social policies can ensure that they are responsive to the needs of the youth labor market (International Labour Organization, 2019).

In conclusion, the challenges facing the youth labor market in Azerbaijan are multifaceted, requiring a holistic and adaptive approach to social policy. By focusing on skill development, formalizing the informal sector, addressing regional and gender disparities, leveraging technology, and fostering inclusive social dialogue, Azerbaijan can build a more resilient and inclusive labor market that fully engages its young population. The success of these efforts will contribute significantly to the country's social and economic development in the years to come.

Conclusions.

The exploration of social policy's role in shaping the youth labor market in Azerbaijan has underscored the multifaceted efforts undertaken by the government to address the challenges of youth employment. Through educational reforms, vocational training, employment incentives, and legislative measures, Azerbaijan has laid a foundation aimed at integrating young people into a dynamic and evolving labor market. These initiatives reflect a comprehensive approach, addressing both the supply and demand aspects of the labor market, and are geared towards equipping young people with the necessary skills, opportunities, and protections to navigate the complexities of the modern economy.

Despite these efforts, challenges such as skill mismatches, the prevalence of the informal economy, regional disparities, and gender inequality remain barriers to achieving full labor market integration for Azerbaijani youth. These challenges highlight the need for ongoing policy adaptation and innovation, ensuring that social policies are responsive to the changing economic landscape and the diverse needs of young people.

The study emphasizes the diverse efforts made by the Azerbaijani government through educational reforms, vocational training, employment incentives, and legislative measures to integrate young people into a dynamic and evolving labor market. These initiatives are comprehensive, targeting both supply and demand aspects of the labor market to equip youth with necessary skills, opportunities, and protections.

Looking to the future, Azerbaijan stands at a critical juncture. The country has the opportunity to further refine its social policies to create a more inclusive, equitable, and sustainable labor market. By prioritizing skill development aligned with future labor market demands, formalizing the informal sector, addressing regional and gender disparities, and leveraging technology and innovation, Azerbaijan can enhance the employability and employment prospects of its youth. Moreover, fostering a culture of continuous learning, entrepreneurship, and innovation among young people will be key to sustaining economic growth and social cohesion (Quliyev and Hasanov, 2021).

The role of social policy in the youth labor market in Azerbaijan is not just about addressing immediate employment challenges but also about investing in the country's future. A well-integrated, skilled, and motivated young workforce is essential for Azerbaijan's aspirations towards economic diversification and sustainable development. In this endeavor, the collaborative efforts of the government, private sector, educational institutions, and civil society are crucial. Together, they can create a labor market that not only meets the needs of young people today but also anticipates and prepares for the challenges and opportunities of tomorrow.

In conclusion, the journey of integrating young people into the labor market in Azerbaijan is ongoing. The successes achieved thus far provide a solid foundation, but the road ahead requires continued commitment, innovation, and collaboration. By doing so, Azerbaijan can ensure that its most valuable asset—its youth-plays a central role in shaping a prosperous and resilient future for the country.

REFERENCES

Aliyev, B. (2022). Vocational training and youth employment trends in Azerbaijan. *Journal of Eurasian Economic Development*, 14(2), 175-190.

Huseynov, G., & Mirzayev, D. (2019). *Economic diversification and labor market dynamics in Azerbaijan*. Baku: Azerbaijan University Press.

International Labour Organization (ILO). (2019). Promoting youth employment in Azerbaijan: Challenges and opportunities. International Labour Organization. Retrieved from https://www.ilo.org/global/publications/ilo-youth-employment-azerbaijan-2019

Ismayilova, F. (2021). Addressing the skills mismatch in Azerbaijan's labor market through policy reform. *Central Asian Journal of Labor Policy*, 6(1), 88-102.

Jafarova, N. (2022). Analyzing the impact of COVID-19 on youth employment trends in Azerbaijan. *Policy Analysis Journal of Azerbaijan*, 9(1), 112-128. Retrieved from https://www.paj.az/en/articles/covid19-and-youth-employment-2022

Kazimov, S., & Alieva, T. (2020). Gender disparities in Azerbaijan's labor market: A policy perspective. *Caucasus Gender Studies Journal*, 11(3), 213-230.

Mammadov, K. (2018). The role of international collaborations in enhancing employability among Azerbaijani youth. *Journal of Global Economy and Policy*, 5(4), 377-394.

Ministry of Education of Azerbaijan. (2020). *Strengthening vocational education and training in Azerbaijan: Strategies and outcomes*. Ministry of Education.

Quliyev, F., & Hasanov, E. (2021). *Youth entrepreneurship as a driver of economic growth in Azerbaijan*. Ankara: Eurasia Academic Publishers.

Rahimov, R., & Abbasova, S. (2021). The impact of digitalization on youth employment in Azerbaijan. In *Proceedings of the International Conference on Digital Economy and Innovation* (pp. 345-356). Baku, Azerbaijan: Technology and Innovation Institute.

State Statistical Committee of the Republic of Azerbaijan. (2022). Youth employment statistics in Azerbaijan. Retrieved from http://www.stat.gov.az/source/labour/

United Nations Development Programme (UNDP) in Azerbaijan. (2020). Innovative approaches to youth employment in Azerbaijan. UNDP Azerbaijan.

Improving Human Resource Training in the Utilization of Tourism Resource Potential

UDC: 3(3:330) DOI: https://doi.org/10.15421/172532

Alizade Mirkhalil Parviz
Doctoral Student, https://orcid.org/0009-0006-5347-9707, xalilalizade71@gmail.com
Azerbaijan Tourism and Management University (Baku, Azerbaijan)

Abstract
Both developed and developing countries are investing significantly in the tourism industry to capture a larger share of the growing global tourism market. In the highly competitive global travel market, gaining a competitive advantage heavily depends on customer satisfaction and service quality. The connection between the service provider and the consumer, as well as the nature of tourism as a service sector, underscores the need for the development of human aspects in this field.

Today, the importance of tourism education is increasing globally. As a result, the rapidly growing tourism industry is seeking more skilled and knowledgeable experts. Currently, high-level tourism education and human resource development require continuous attention. Planning tourism education in line with specific objectives will create conditions for achieving the desired outcomes. Improving the qualifications of tourism workers is an essential condition for ensuring the competitiveness of the tourism industry in any country. There is a direct proportional relationship between the revenue generated from tourism services in a country and the demand for tourism services in that country. The key factor affecting the demand for tourism services is the country's existing tourism potential. Based on this, it is necessary to enrich the tourism potential by enhancing the qualification level of personnel and transforming it into a high-quality tourism service. This is where the increasing importance of skilled personnel in the tourism sector becomes apparent. Otherwise, the revenues from the international tourism market will never reach the desired level. For instance, tourism products that are not presented in a high-quality manner by skilled tourism personnel may not gain consumer preference and, indirectly, may decrease in competitiveness.

Tourism training is included in general education. As a result, the objectives of national education and tourism education are developed simultaneously (Sabzaliyev, & Guliyev, 2014). In conclusion, we can understand how crucial human resource potential is for tourism.

Keywords: tourism, personnel, education, international, ecological, culture

Удосконалення підготовки кадрів для використання ресурсного потенціалу туризму

Алізаде Мірхаліл Парвіз
Азербайджанський університет туризму та менеджменту (Баку, Азербайджан)

Анотація
Як розвинені країни, так і країни, що розвиваються, інвестують значні кошти в індустрію туризму, щоб захопити більшу частку зростаючого світового ринку туризму. На висококонкурентному світовому туристичному ринку отримання конкурентної переваги значною мірою залежить від задоволеності клієнтів і якості обслуговування. Зв'язок між постачальником послуг і споживачем, а також природа туризму як сфери послуг підкреслюють необхідність розвитку людських аспектів у цій сфері.

Сьогодні важливість туристичної освіти зростає у всьому світі. Як наслідок, індустрія туризму, яка швидко розвивається, шукає більш кваліфікованих і обізнаних експертів. В даний час туристична освіта високого рівня та розвиток людських ресурсів потребують постійної уваги. Планування туристичної освіти відповідно до конкретних завдань створить умови для досягнення бажаних результатів. Підвищення кваліфікації працівників сфери туризму є неодмінною умовою забезпечення конкурентоспроможності туристичної галузі будь-якої країни. Існує пряма пропорційна залежність між доходом, отриманим від туристичних послуг у країні, та попитом на туристичні послуги в цій країні. Ключовим фактором, що впливає на попит на туристичні послуги, є наявний туристичний потенціал країни. Виходячи з цього, необхідно збагачувати туристичний потенціал шляхом підвищення кваліфікаційного рівня персоналу та перетворення його на якісну туристичну послугу. Саме тут стає очевидним зростаюче значення кваліфікованого персоналу в туристичному секторі. Інакше доходи від ринку міжнародного туризму ніколи не досягнуть бажаного рівня. Наприклад, туристичні продукти, які не представлені високоякісним чином кваліфікованим туристичним персоналом, можуть не отримати споживчих переваг і, опосередковано, можуть знизити конкурентоспроможність.

Туристична підготовка входить до загальноосвітньої. У результаті завдання національного виховання та туристичної освіти розробляються одночасно (Сабзалієв, & Гулієв, 2014). Підсумовуючи, ми можемо зрозуміти, наскільки важливий потенціал людських ресурсів для туризму.

Ключові слова: туризм, кадри, освіта, міжнародний, екологічний, культура

Стаття надійшла / Article arrived: 14.01.2025 Схвалено до друку / Accepted: 28.02.2025

Introduction.

The roles of tourism in the economic systems of less developed countries are directly linked to the importance of tourism education for the development of the industry. Professional tourism education at all levels must be used to produce human capital that will transform tourism into a reality for economic growth. The goals of tourism education include improving service quality, preparing qualified personnel with highly skilled instructors at every stage, promoting broad cooperation among all parties involved in the tourism industry, including industry workers, educators, and managers, enhancing tourism management expertise, and ensuring the sustainability of human resource policies applied in the tourism industry.

When examining the characteristics of tourism education, it becomes clear that the educational system is designed to train tourism professionals who can understand concepts and technologies, comprehend the core education required for tourism industry workers, and acquire tourism knowledge and philosophy for all personnel. In our country and worldwide, many professions do not have a clear path to employment, although institutions offering tourism education have emerged in many countries to provide a competitive advantage in the tourism business.

However, a problem arises when a significant portion of students in the tourism business either complete their education or leave the field after starting work. As a result, the current main issue is the lack of enthusiasm among those with a tourism education to work in this field. In this case, identifying the causes of the shortage of qualified workers at the graduate level and taking appropriate actions is crucial for providing the high-quality services demanded by the tourism industry. Therefore, the conscious growth of the tourism industry can be supported by applying the knowledge and skills that students acquire after completing their education. When comparing the discrepancies in the tourism industry, which demonstrates common features in terms of geography, culture, population, and development levels, tourism education plays a strategically significant role in most effectively bridging the existing gap through educational exchanges between nations.

The preparation of knowledgeable and skilled personnel and managers in the tourism industry, as well as the education of the public and youth about tourism and tourism economics, is essential. The service procedure in tourism is time-consuming. Due to the unique nature of consumption during the use of services, a certain level of sequence is required. There is a specific time and space gap between the producer and the performers planning the sale, making it difficult to assess the quality of the tourism product without knowing the composition of the tourism service. As a result, the tourism business conducts a portion of its sales at predetermined locations; other businesses produce and showcase tourism products at different locations during the trip. The efforts of the teams involved at various stages of the tourism process determine the quality of the services provided.

Both the creation, distribution, and sale of tourism services and goods fall under the category of tourism services. The production and delivery of services and goods in the tourism industry are subject to strict requirements related to the environment, conditions, technological, and material bases. Both core and additional services and products require technological and material infrastructure. Without this, consumption is not possible. The production and sale of tourism services and goods define activities related to the development and maintenance of the material-technical base. These activities also serve as an integral part of tourism services.

Object and Subject of the Article. The object of the research is the totality of tourism enterprises operating in the Republic of Azerbaijan. The subject of the research involves the relationships, patterns, methods, and tools that arise between economic entities and within them during the preparation of personnel in the tourism sector.

Goals and Tasks of the Article. The purpose of the research is to study the theoretical foundations of human resource development in the tourism sector, analyze and assess the current situation, and identify directions for improving the tourism personnel training system in Azerbaijan. To achieve this goal, the following tasks were set and completed: Investigating the theoretical and methodological foundations of forming and developing human resource potential in the tourism sector; Studying the characteristics of professional personnel training for the tourism sector; Learning from international experience in personnel training for the tourism industry.

Methods of the Article. The methodological basis of the article includes classical and modern theories related to personnel preparation and development in the tourism sector, as well as scientific and practical research dedicated to the issues of human resource training and development in the tourism sector conducted by local and foreign economists.

Scientific Novelty of the Article. The scientific novelty of the research includes the following: The conceptual foundations of forming and developing human resource potential in the tourism sector have been systematized; The characteristics of professional personnel training for the tourism sector have been revealed, and the methodological principles have been identified; Based on the analysis of the experiences of countries around the world, the distinctive features of personnel training in the tourism sector in various countries have been exposed.

Source Base of the Article. The article utilizes scientific research works created by local and foreign authors in this field, and the ideas and opinions related to the research are analyzed and presented in a systematic manner.

Analysis of Previous Research and Publications. One of the complex and ever-changing concerns in tourism, based on comprehensive quality management,

is the improvement of human resource management in the travel and hospitality industry. Numerous factors, including socio-economic, inventive, ecological, international, destination, and political elements, contribute to the complexity of quality issues in tourism. When tourism products and services meet world standards, visitors develop a fresh and diverse demand for services with higher quality indicators. The ideas and opinions in this area have been presented in a comprehensive manner by utilizing works from several scholars (Babic, 2016; Vlasova, Krutik, & Mikhailenko, 2015; Suleymanli, 2017; Musayev, 2018).

Research results.

In accordance with the demands of the tourism market, the activities of human resources directly determine the quality of tourism products in a competitive environment. It is a key element in enhancing the dynamism of activities in the travel and hospitality sectors. Human resource management, service process organization, and quality assurance techniques enable quality assurance in the tourism industry. These indicators, through scientific research and analysis of global practices, help to identify problems in the quality and supply of services, and provide opportunities to improve their solutions.

IBM consultant Watson succinctly and accurately expressed the principles for creating corporate culture in the context of forming internal culture in the travel and hospitality industry:

1. Establishing a strong belief in the importance of ethical principles;
2. Implementing a full employment strategy with a creative approach to work (job enrichment);
3. Creating individual incentives for commercial partnerships;
4. Defining the career and personal development of human resources;
5. Applying the technique of hidden control;
6. Determining the status of employees;
7. Assigning the most suitable authority to employees.

In tourism enterprises and organizations, both general and unique conflict situations exist. From this perspective, disputes are both subjective and objective in nature. Objective conflicts, recognized as industrial conflicts, are a kind of signal in the fields of labor activity, production, and commercial disputes. It is important to conduct a comprehensive investigation of the issues related to the subject and object of the disputes, as the situation of the conflict is unstable and variable. The positions of competitors and the authority of official institutions that can influence them determine this process.

While conflicts have a social basis, they also play an important role in their emergence. In general, conflicts are the result of contradictory and incompatible perspectives and interests of the parties involved.

Social tension is the primary cause of social tension within teams. The fulfillment of demands and goals of individual employees, people, and social groups is related to social tension.

Depending on the nature of the conflict scenario, it can be normal at the social level, standard, decisive, at the climax, open, or sharp. Employees and social groups can clash, but conflicts may arise between state-businesses, state-non-governmental businesses, state-secret economic institutions, and employees in management. It is crucial to study emotions to improve human resource management in the travel and hospitality sector.

In such conditions, positive emotions (such as trust, optimism, confidence, pride, joy, fearlessness, interest in life, calmness, and tranquility) can significantly escalate a conflict scenario and elevate ordinary disputes in the workplace, at home, or outside it to a criminal level. Different emotional states in various fields of activity dictate the nature of the dispute.

Even the most renowned psychologists in the world have not been able to thoroughly investigate a person's inner life. Therefore, it is more challenging to study human psychology than human anatomy. Risks and unexpected events further exacerbate unfavorable psycho-emotional and stressful situations within the context of commercial relations. The human brain, which is the main control organ, is negatively affected, physiological systems weaken, and as a result, chronic fatigue occurs.

Due to various reasons, conflicts in the tourism industry have historically occurred and continue to exist. In modern times, conflicts have taken on a new form due to increasing competition, the unpredictability of economic processes, and the rise of unexpected events. Consequently, many countries with significant tourism industries have added a full-time conflict specialist to their business and enterprise payrolls.

As conflicts diversify (such as conflict behavior, legal, accidental, real, fabricated-false, organizational-management, social, political, and economic conflicts), conflict management becomes more challenging. The following approaches are used to resolve conflicts in the tourism business:

1. Conflict mitigation and cessation;
2. Resolution of administrative conflicts;
3. Warning;
4. Specific conflict resolution (compromise);
5. Justification research.

The most important aspect of conflict management is adopting an impartial position. Information about the conflict situation should be assessed correctly, and legitimacy must be granted for it. The harmful effects of the conflict in both directions must be prevented. At every level of management, including corporate governance, conflicts must be monitored.

In the adaptation process, first and foremost, the issue, the context, its scenario, the logic of the conflict, and the character of its flow should be considered. The application of democratic culture, innovative work styles, organizational-legal structures, and conflict resolution methods is crucial (Babic, 2016).

The sources of stress in tourism enterprises and organizations should be thoroughly investigated. The main causes of stress here should include the employee's dedication and responsibility for their work outcomes, the misinterpretation of their functional position, personal conflicts, and their interactions with leadership and colleagues. Furthermore, successful behavior standards and models must be defined for each employee and business owner, as well as for the company as a whole. Coordination of socio-economic policies, issues related to income and wages, ensuring employee involvement in production management, and improving living and working conditions are the initial prerequisites for the absence of conflicts in the organization.

Negotiation is used to resolve disputes arising in travel agencies. Numerous social, psychological, and socio-psychological issues are resolved through appropriate communication, as this is a key component of the interaction between management and employees (Vlasova, Krutik, & Mikhailenko, 2015, p. 205).

The contradictory nature of communication is influenced by both the nature of socio-economic systems and personality traits. In socially exclusive situations, communication cannot be genuine and healthy. In this regard, the nature of production-related interactions greatly impacts communication. Additionally, some human relationships have historical origins derived from biological activity, as well as genetic components and foundations (Guliyev, 2014, p. 56). There are several effective methods for resolving disputes, which can be divided into two categories: interpersonal (psychological) approaches and structural methods.

Directly related requirements are explained and resolved using structural methodologies. One of the best strategies to prevent dysfunctional conflicts is to apply this method. The outcomes intended for each department and employee should be explained. The degree of success achieved here should include factors such as the person responsible for providing various types of information, the structure of procurement, authority and responsibility, policies, procedures, and rules. Therefore, the leader should not only answer these questions for themselves but also explain to their subordinates how they should respond in certain situations and recognize the importance of achieving specific outcomes. This represents a strategy for resolving disagreements. Orders are the most commonly used methods. If two or more subordinates cannot reach an agreement on a particular issue, they can refer to the head manager to resolve the problem. This promotes conflict resolution based on the idea of unified leadership, as subordinates know who will make the final decision. Joint discussions, such as panels and inter-departmental meetings, are also very useful in this regard (Suleymanli, 2017, p. 42).

Tourism is a unique sector of the national economy, consisting of various service enterprises and service-producing companies. Meeting the recreational demands of travelers (rest, treatment, transportation, cultural events, etc.) is the specialty of the tourism sector. Significant financial and geographical differences are reflected in the tourism infrastructure, including public catering, information services, telecommunications, transportation, utilities, auxiliary services, engineering equipment, engineering education facilities, and security services.

As a result, the low level of social sector organizations providing cultural and household services does not meet international standards (in some areas, they are almost nonexistent), leading to various problems. One of the main objectives of the research is to create models for changing the qualifications required for key roles in the tourism industry to eliminate these discrepancies (Musayev, 2018, pp. 23-37).

Non-governmental tourist groups are gaining increasing importance based on the experience of countries transitioning from a market economy. It should be noted that when analyzing the economic essence of tourism, it is not possible to meet many public, including tourist, needs using market principles alone. This is one of the primary areas of the social sphere and is studied as an independent section in the economic literature of Western countries. The future advancement of society and its lower strata is impossible without addressing these demands, which involve the creation of goods and services. Progressive achievements in the tourism industry are shown as a model for human roles that regulate necessary qualities such as professional organization, strategic management, reservation systems, current information technologies, marketing, and other innovative approaches in the last few years in foreign travel agencies. The application and use of technological achievements in the tourism industry depend on strategic management. Due to the complexity and rapid development of technological advancements in tourism, it faces numerous and diverse barriers.

The key segments of the tourism sector must inform the qualification criteria for tourism business employees. Here, the minimum requirements for employee professionalism reflect the quality and efficiency of activities, as qualification requirements apply to the employees of the organization, regardless of its ownership form or organizational structure, based on the legal activities performed in the specified field of work (Chudnovsky, 1998, p. 87).

The list of job duties for employees, along with the essential knowledge and skills required to perform them, should be expanded and detailed when developing job instructions for the tourism industry. At this point, it is important to consider the features of labor, management, and production organization, as well as their rights and duties.

The characteristics of the type of activity should serve as the basis for checking the essential qualifications of individuals in the tourism industry, as well as its objectives, resources, area, and territorial location. To

regulate these issues, a set of macroeconomic indicators is created. The system of indicators includes absolute, relative, natural, cost, balanced, and dynamic indicators, and system analysis is based on the relationship between these indicators. The objectives, resources, and development possibilities of tourism are part of system analysis techniques (Gurbanov, 2017).

Strengthening collaboration between educational institutions and the tourism industry, expanding internship programs, and increasing practical knowledge contribute to improving the quality in this field. Additionally, promoting continuous professional development and certification programs and involving tourism workers in qualification improvement courses is crucial for maintaining the dynamism of the sector. Based on this, we can consider the formation of the following system:

1. Initial stage of staff training (via universities or courses)
2. Distribution of staff according to demand
3. Assisting staff in acquiring and enhancing knowledge in their department
4. Explanation of the real system through practice
5. Conducting regular training for staff to ensure independent service

The successful implementation of this system leads to high-level staff training in tourism.

Conclusions.

The improvement of human resource training is of significant importance for the sustainable development of the tourism sector and the efficient utilization of its resource potential. In this regard, the application of modern approaches, the updating of educational programs, and the training of professional personnel in line with the demands of the labor market are among the key priorities. Enhancing the knowledge and skills of professionals working in the tourism field, integrating them with international experience, and developing their ability to utilize innovative technologies increase the sector's competitiveness.

When determining models for regulating the qualification criteria for key roles in the tourism industry, the following groupings are possible:

1. Study of the cost structure and wage structure in the tourism industry.
2. Development trends in tourism enterprises.
3. The total quantity of tourist goods, their classification, and structure according to tourism products and services are indicators of macroeconomic growth in tourism.
4. Expanding the involvement of human resources in travel.
5. Evaluation of the efficiency and profitability of tourism.
6. Increasing the efficiency and resource potential of tourism.
7. Expanding the position of tourism in international relations and its export potential.
8. Measuring how innovations are utilized and developed in the travel industry.
9. Approaches related to tourism initiatives aimed at increasing revenue and profits.

The groupings mentioned above are explored by businesses and corporations when creating models that regulate the qualification standards in the tourism industry, based on their organizational structures, services, and materials (Guliyev, 2016).

As a result, the improvement of tourism personnel training in line with modern requirements creates a foundation for more efficient use of the country's tourism potential, enhances service quality, and contributes to sustainable development in the sector. This approach will accelerate the implementation of innovations in the tourism industry, contributing to economic growth and strengthening international competitiveness.

REFERENCES

Babich A. M. (2016). Economics and financing of the tourism sector. Egorov E. V.
Chudnovsky, J. (Ed.). (1998). *Hotel and tourism business*. Ekmos.
Guliyev, V. G. (2014). *Legal regulation of tourism activities*.
Guliyev, V. G. (2016). *Organization of tourism activities*. New edition. Bilik.
Gurbanov, F. I. (2017). *Problems of tourism development in Azerbaijan*. Baku.
Musayev, R. D. (2018). *The role and assessment of air transport in the development of Azerbaijani tourism*. Baku.
Sabzaliyev, S. M., & Guliyev, V. M., (2014). *Management accounting*. Baku: Science and education.
Suleymanli, K. R. (2017). *Methodology of income and expenses in transport organizations, its improvement*. Baku.
Vlasova, T. I., Krutik, A. B., & Mikhailenko, V. A. (2015). *Entrepreneurship in the service sector*. (Textbook). Asterion.

Науково-теоретичний альманах "ГРАНІ"

Підписано до друку 28.02.2025 р.
Формат 60х84 1/8. Папір офсетний. Гарнітура Time New Roman.
Друк цифровий. Ум. друк 18,18. Наклад 100 пр. Зам. № 1/25

Видавництво «ГРАНІ»
49005, м. Дніпро, вул. Гоголя 20-б/32
Свідоцтво про внесення до Держреєстру ДК № 2131 від 23.02.2005
www.grani-print.dp.ua granidp@gmail.com